

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः ४२

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत्र प्रथमकाण्डस्थतृतीयप्रपाठकगतनवमानुवाकमारभ्य

सप्तमप्रपाठकस्थनवमानुवाकान्तो

द्वितीयो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० काशीनाथशास्त्री आगाशे इत्येतैः संशोधितम् ।

तत्र

डी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् "महादेव चिमणाजी आपटे" इत्यभिधेय-

महामागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

मकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनाकृतिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६२ ।

ख्रिस्ताब्दाः १९४० ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः) ।

मूल्यं चतुर्दशाणकमुतं रूपकत्रयम् (३०१४) ।

CENTRAL ARCHIVES OF ORIGIN
LIBRARY, F. J. ...

Acc. No. ~~1897~~ 1894

Date. 25. 8. 54.

Cell No 64 2 V22 / Prof. Aga ^{mai} Tai / Aga

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता-

छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तस्या द्वितीयो भागः ।

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

वाक्त्त आ प्यायतां प्राणस्त आ प्यायतां
चक्षुस्त आ प्यायताः श्रोत्रं त आ प्यायतां
या तं प्राणाच्छ्रुजगाम या चक्षुर्या श्रोत्रं यत्तं
फरूरं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतां नाभिस्त आ प्यायतां पायुस्त आ
प्यायताः शुद्धाश्चरित्राः शमद्भ्यः (१) शमो-
षधीभ्यः शं पृथिव्यै शमहोभ्यामोषधे त्राय-
स्वेनः स्वधिते भैनः हिंसी रक्षसी भागोऽ-
सीदमहः रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि
यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तमो नयामीषे
त्वा वृतेन धावापृथिवी प्रोण्वथिामच्छिन्नो
रायः सुवीरं उर्वन्तरिक्षमन्विहि वायो वीहि
स्तोकानाः स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छ-
तम् (२) ॥

(अद्भ्यो वीहि पञ्च च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके षवमोऽनुवाकः)

अष्टमेऽनुवाके संज्ञापनमुक्तम् । संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनमभिधीयते ।

वाक्त इति । बौधायनः—“ सानुपूर्वं पशोः प्राणानाप्याययति वाक्त आ
प्यायतामिति वाचं, प्राणस्त आ प्यायतामिति प्राणं, चक्षुस्त आ प्यायतामिति
चक्षुः, ओत्रं त आ प्यायतामिति ओत्रं तानेव पुनः संमृशति या ते प्राणाञ्छु-
ग्जगाम या चक्षुर्या ओत्रं यत्ते कूरं यदास्थितं तत्त आ प्यायतां तत्त एतेन
शुन्धतामिति नाभिस्त आ प्यायतामिति नाभिं, पायुस्त आ प्यायतामिति पायुं,
संमृगृह्य पदः मक्षालयति शुद्धाभरिजाः शमवृभ्यः शमोषधीभ्यः शं पृथिव्या
इति, शमहोभ्यामिति शिष्टा इक्षिणतोऽनुपृष्टं निनयेत् ” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र कंचिद्विशेषमाह—“ या ते प्राणाञ्छुग्जगामेति हृदयदेशं
शुद्धाभरिजा इति पावानेकैकमाप्याय्य जपति शमवृभ्य इति पुरा स्तोकार्णा भूमेः
प्राणानाञ्छमोषधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीय ” इति ।

हे पशो त्वदीमं वागिन्द्रियं गोलकपरित्यागशोकं संत्यज्य स्वकिरिष्यमाण-
देवतादेहे सुखेनाऽऽप्यायतां वर्धताम् । एवमन्यत्रापि । किंच निर्योगकाले हृदय-
पुण्डरिके संकुचितांस्तव प्राणवायुंश्चक्षुरादीन्त्रियाणि च यः शोको जगाम, यच्च
बन्धनमुखनिरोधनादिकं कूरमस्माभिः कृतं, यदपि छेदादिकमास्थितं कर्तुमुप-
स्थितं तव तत्सर्वमाप्यायतां शाम्मत् । किंच तव तत्प्राणादिकमेतेन जलेन
शुन्धतां भाषिदेहप्रवेशाय शुद्धं भवतु । चरत्येमिरिति चरिजाः पादास्तेऽपि
शुद्धाः सन्तु । याभिरग्निः मोक्षणं क्रियते, याभ्योषधयो बर्हिःस्वरूपेण पशोरधः
स्थापिताः, या च पृथिवी म्रियमाणं पशुं निर्भार्ति, यौ चाहोराशौ पशुमारण-
काले उपस्थितौ, तेषां सर्वेषां शं सुखं भवतु ।

शोकप्रसार्कं दर्शयन्व्याचष्टे—

“ पशोर्वा आलब्धस्य प्राणाञ्छुगृच्छति वाक्त आ प्यायतां प्राणस्त आ
प्यायतामित्वाह प्राणेभ्य एवास्य शुचिरे शपयति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

शुंगव्यथां विधत्ते—

(संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्वेदनम्)

“ सा प्राणेभ्योऽधि पृथिवीः शुक्म विशति शमहोभ्यामिति नि नयत्यहो-
रात्राभ्यमेव पृथिव्यै शुचः शमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

प्राणेभ्योऽपनीता शुक्पृथिवीमधिष्ठाय तदीयदेवताशरीरे पवित्राति । एवं
कालादौ पवेशः । पवित्रायाः शुचः शान्तिर्निनयनेन भवति ।

ओषध इति । कल्पः—“ ओषधे त्रायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन
नाभिमन्तर्धाय स्वधिते भैनः हिःसीरिति स्वधितिना पार्श्वतस्तिर्यगाच्छ्रचति ”
इति ।

या हिःसीरित्येतस्याभिमायमाह—

“ओषधे त्रायस्वैनः स्वधिते भैनः हिःसीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्त्यै”
[सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

विधत्ते—

“पार्श्वत आच्छ्रचति मध्यतो हि मनुष्या आच्छ्रचन्ति तिरश्चीनमाच्छ्र-
त्यनूचीनः हि मनुष्या आच्छ्रचन्ति व्यावृत्तौ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९]
इति ।

वपोत्वेदनार्थं दक्षिणपार्श्वे छिन्द्यात् । मांसाहारास्तु मनुष्या नाभिदेशे
छिन्दन्ति । तत्राप्यनूचीनं पशोर्देव्यमनुसृत्य तदुभयैवलक्षणमिह कार्यम् ।

रक्षसामिति । बौधायनः—“ अथैतस्त्वव बर्हिषोऽणिमत्सचते स्थविमदुभ-
यतो लोहितेनाङ्क्त्वेमां दिशं निरस्यति रक्षसां भागोऽसीदमहः रक्षोऽधमं तपो
नयामि योऽस्मान्हेष्टि यं च वयं द्विष्म इदमेनमधमं तपो नयामीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ बर्हिषोऽयं सव्येन पाणिनाऽऽदत्तेऽथ मध्यं यत आच्छ्रचति
तुभयतो लोहितेनाङ्क्त्वा रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्याथै-
नत्सव्येन पदाऽधितिष्ठतीदमहः रक्ष इति ” इति ।

विधत्ते—

“ रक्षसां भागोऽसीति स्थविमतो बर्हिरक्त्वाऽपास्थत्यस्त्रैव रक्षांसि निरव-
दयते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

स्थूलस्थ भावः स्थविमा तस्मात्सप्तम्यर्थे तसिष्ठ । स्थविमतः । स्थविमश-
ब्देन बर्हिषो मूलभागः स्थूलत्वादुपलक्ष्यते । तस्मिन्भागे रक्तेन बर्हिरङ्क्त्वा
निरस्पेत् । तथा सत्यसृजैव रक्षांसि निःशेषेण भागवन्ति कृत्वाऽपनयति ।

द्वितीयमन्त्रं ध्यात्वे—

“ इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामि योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इत्याह द्वौ वाक् पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यश्चैनं द्वेष्टि तावुभाषधमं तमो नयति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ९] इति ।

अधमं तमो महद्दुःखम् ।

इषे त्वेति । कल्पः—“ इषे त्वेति वषामुत्खिदती घृतेन घावापृथिवी प्रो-
र्ण्वाधामिति वषया विशुर्ला प्रच्छाद्य ” इति ।

हे वषे यजमानस्य देवतायाश्चेज्यमाणाभसिद्धयर्थं त्वामुत्खिदामि । हे शूलह-
यरूपे घावापृथिवीतुल्ये वषाभषण्यौ घृतसमानया वषया भवदीयस्वरूपं प्रोर्णा-
धामाच्छादयतम् ।

विधत्ते—

“ इषे त्वेति वषामुत्खिदतीच्छत इव शेष यो यजते ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ९] इति ।

अत्र शूलाद्येण वर्षां भिन्द्यान्न वेति विचारं हृदि निधाय पक्षद्वयेऽपि वृषण-
मुपगम्यस्यति—

“ यदुपतुःघाद्द्रोऽस्य पशुन्वातुकः स्पाद्यन्तोपतुःघादमता स्यात् ” [सं०
का० ६ म० ३ अ० ९] इति ।

भेदनमन्तरेण धृताऽपि नियन्तुमशक्यत्वावितस्ततः पतेत् ।

दोषद्वयास्पृष्टं पक्षान्तरं विधत्ते—

“ अन्ययोपतृणत्यन्यया न धृत्यै ” [सं० का० ६ म० ३ अ० ९] इति ।

एकया शास्त्र्यां भिन्द्यादितरया न भिन्द्यात्तथा सति धृताऽपि भवति रुद्रश्च
न हिनस्ति ।

वषाशब्दशूलशब्दौ परित्यज्यं घृतशब्दप्रयोगस्य घावापृथिवीशब्दप्रयोगस्य
च तात्पर्यमाह—

“ घृतेन घावापृथिवी प्रोर्ण्वाधामित्वाह घावापृथिवी एव रसेनानकि ”
[सं० का० ६ म० ३ अ० ९] इति ।

(संज्ञापितस्य पशोर्वपोत्सेदनम्)

अच्छिन्न इति । कल्पः—“ अथस्तात्परिवासपत्यच्छिन्नो रायः सुवीर इति ” इति ।

अयं षपाभागविद्यमानोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन व्यथानुत्पत्तेर्न च्छिन्नः । कीदृशो भागः । शोभना वीरा यजमानस्य पुत्रपौत्रादयो यस्य स सुवीरः । तादृशो रायो धनानि प्रयच्छतु ।

स्पष्टार्थतामाह—

“ अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्यभिप्रव्रजति ” इति ।

हे षपे त्वमुत्सेवनरूपस्य कौर्यस्य शान्तये विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुप्रविश्याऽऽहवभीयदेशं गच्छ ।

इममेवार्थं दर्शयति—

“ क्रूरमिष वा एतत्करोति षड्द्वपामुत्सिदत्युर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याह शान्तये ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपाभपण्योः स्पर्शं विधत्ते—

“ प्र वा इषोऽस्माह्लोकाच्च्यवते यः पशुं मृत्यवे नीयमानमन्वारभते वपाभपणी पुनरन्वारभतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

वपायाः पुरतः पशोरिव बहर्निं विधत्ते—

“ अभिना पुरस्तादेति रक्षसामपहत्या अथो देवता एव हव्येनान्वेति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्नेः सर्वदेवतात्मकत्वात्तस्य पृष्ठतो वपानयने सर्वा अपि देवता हव्येनानुगता भवन्ति ।

वायविति । कल्पः—“ आहवनीयस्यान्तिमेव्यङ्गरेषु वपायै प्रतितप्यमायायै बर्हिषोऽग्नमुपास्थति वायो वीहि स्तोकानामिति ” इति ।

द्विश्रुत्या शास्त्रया धार्यमाणाया वपाया उपरि त्वामु ते दधिर इति मन्त्रेणाऽऽज्ये हुते सति तत्सकाशात्पतन्तो विन्दवः स्तोकाः । हे वायो तान्स्तोकान्वीहि विभक्तान्कुरु पिबेत्यर्थः ।

(संज्ञापितस्य पक्षोर्वपोत्सेदनम्)

व्यतिरेकमुखेणाऽऽहवनीयस्योत्तरपाश्वर्तिवज्जगरेषु वषायाः श्रपणं विधत्ते—

“ नास्तममज्जनरमतिहरेरेद्यदन्तममज्जनरमतिहरेरेवेता अवि मन्धेत ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अज्जनरस्य सर्वं देवतात्मकत्वेन तदवज्ञया देवता एवावज्ञाता भवन्ति । तस्माद्-
स्मिन्नेवाज्जगरे वषा श्रपयेत् ।

वीहीत्यत्र विशब्दस्यार्थं दर्शयति—

“ वायो वीहि स्तोकांनामित्याह तस्माद्दिभक्ताः स्तोका अव पद्यन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

पतन्तीत्यर्थः । वषाया अधस्ताद्बर्हिर्मस्थापनविधिमर्थवादेनोचयति—

“ अद्यं वा एतत्पशूना यद्वषाऽग्रमोषधीनां बर्हिर्मेषैवाग्रं समर्धयत्यथो
ओषधीष्वेव पशून्मति षापयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ९] इति ।

अग्रं भेष्टम् । ओषध्व्येण बर्हिषा पञ्चमरूपाया वषायाः समृद्धयर्थमोषधीषु
पशुमतिषापनार्थं बर्हिर्म वषाया अधः स्थापयेदित्यर्थः ।

अध्यान्तिममयाजार्थं भैत्रावरुणं प्रत्यध्वर्योः प्रेषमन्नमुत्पादयति—

“ स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्येत्याह यज्ञस्य सभिष्टथै ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

स्वाहाशब्दबहुला कृतिर्मन्त्रययोगो यास्तामन्तिममयाजदेवतानां वाः स्वाहा-
कृतयस्तदर्थं हे भैत्रावरुण होतारं मेरय । भैत्रावरुणस्तु होता यज्ञदर्शि स्वाहाऽऽ-
ण्यस्येत्पादिमन्त्रेण होतारं प्रेष्यति । स च होता सद्यो जातो व्यभिपीत यज्ञ-
मित्यादिकां याज्यां पठति । ततोऽध्वर्युरन्तिममयाजं यजति । एवमयं प्रेषो
यज्ञस्य सम्पत्तिश्चै संपद्यते ।

प्रयाजशेषेण हविरभिघारणं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूना यःपृषदाज्यमात्मा वषा पृषदाज्यमभिघार्थं
वषामभि घारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणापानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३
अ० ९] इति ।

दधिभिश्चमाज्यं पृषदाज्यम् । पृषदाज्यस्य वषायाश्चाभिघारणेन वषारूपे पश्वा-
त्मनि पृषदाज्यरूपौ पशूनां प्राणापानौ स्थापयति ।

स्वाहेति । कल्पः—“ मतिप्रस्थाताऽऽहवनीये वषाश्रपणी महरति स्वाहो-
र्ध्वनमसं पारुवं गच्छतमिति प्राचीं द्विशूलां प्रतीचीमेकशूलात् ” इति ।

(ब्रह्महोमः)

हे वपाभ्यपण्यौ युवां स्वाहुते सत्यावूर्ध्वनभःसंज्ञकं मरुत्पुत्रं गच्छतम् ।

तस्मात्प्राणुपयोगं दर्शयति—

“ स्वाहोर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतमित्याहोर्ध्वनभा ह स्प वै मारुतो देवानां
वपाभ्यपणी म हरति तेनैवैने म हरति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० १]
इति ।

व्यत्यस्ताग्रतां विधत्ते—

“ विपुषी म हरति तस्माद्विष्वश्वौ प्राणापानौ ” [सं० का० ६ म० ३
अ० १] इति ।

प्राण ऊर्ध्ववृत्तिरपानोऽधोवृत्तिरित्युभयोर्व्यत्यासः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वागहाऽऽध्यायने शेषं ब्रह्महो निनयेद्भुवि ।

ओष स्वधि यथापूर्वं रक्ष दर्मं सजोहितम् ॥ १ ॥

तपनेदिदं वाधमीयमिष उत्स्विद्यते वपा ।

घृते भ्यपण्यावाच्छाद्ये अच्छि सा कृत्यते वपा ॥ २ ॥

उरु पूर्वांलं गत्वा दायो दर्ममधः क्षिपेत् ।

स्वाहा भ्यपण्युपक्षेपो मन्त्रा एकोनविंशतिः ॥ ३ ॥ ” [इति] ॥

अत्र गीर्वासाच्छन्दसी न स्तः ॥

इति श्रीमत्सायणान्वार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो जुष्टं
देवेभ्यो हव्यं घृतघत्स्वाहैन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे
नि देव्यदैन्द्रोऽपानो अङ्गेअङ्गे वि बोभुव-
हेव त्वष्टर्भूरिं ते ससमेतु विपुरूपा यत्स-
लक्षमाणो भवथ देवत्रा यन्तमवसे सस्त्रायोऽ-

नु त्वा माता पितरौ मदन्तु श्रीरस्यमिस्त्वा
 श्रीणात्वापः समरिणन्वातस्य (१) त्वा
 ध्रज्यै पुष्णो र* ह्या अपामोषधीना* रोहि-
 ष्यै घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसापावानः
 पिबतान्तरिक्षस्य ह्यविरासि स्वाहा त्वाऽस्त-
 रिक्षाय दिशः प्रदिश आदिशो विदिश
 उद्दिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो दिग्भ्यः (२) ।

वातस्याष्टाविरासतिश्च ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमेऽनुवाके वषामयोगोऽभिहितः । दशमे तु वसाहोमोऽभिधीयते ।

सं त इति । कल्पः—“ शमितुर्हृदयशूलमादाय तेन हृदयमुपतुष्य सं
 शमिषे प्रदाय पृषदाज्येन हव्यमभिधारयति सं ते मनसा मनः सं प्राणेन प्राणो
 जुष्टं देवेभ्यो हव्यं घृतवत्स्वाहेति ” इति ।

हे हृदय ते मनस्थानीयेन पृषदाज्येन देवानां मनः संगतमस्तु । एवं प्राणेऽपि
 योज्यम् । हव्यं त्वां देवानां मियं घृतवद्यथा भवति तथा स्वाहाऽभिधारयामि ।
 सोऽयं मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिधारणं विधित्सुरादौ वपोत्स्वेदप्रयुक्तच्छिद्राविधानरूपं पथङ्गं पुरोडाशं
 विधत्ते—

“ पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्वपति समेधमेवैनमा लभते ” [सं० का० ६
 प्र० ३ अ० १०] इति ।

मेधः सारः । पुरोडाशस्य व्रीहिसारत्वात्सारोपेतं पशुमालब्धवान्भवति ।

(वसाहोमः)

निरुप्तस्य होमकालं विधत्ते—

“ वषथा वचमं पुरोडाशेन प्र चरत्यूर्गे पुरोडाश ऊर्जमेव पशूनां मध्यतो दधात्यथो पशोरेव छिद्रमपि दधाति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

जाववेदो वषथा मच्छ देवानिति मन्वेण वषां हुत्वा पश्चात्पुरोडाशहोमः । वषाहृदयादिहोमयोर्मध्यं पशूनामुदरस्थानमतस्तत्रैवोर्गे पुरोडाशरूपमर्चं स्थापित-
वान्भवति । किंच वषाच्छेदेन यत्पशोश्छिद्रं तत्पिहितं भवति ।

उत्तरदेशे हृदयादिहविः पचन्तं शमितारं प्राति ब्रह्ममन्त्रमुत्पादयति—

“ पृषदाज्यस्योपहत्य त्रिः पृच्छति श्रुतं हवीः शमितरिति त्रिषत्या हि देवाः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

पृषदाज्यस्य पात्रगतस्यांशं सुवेणोपहत्य पृथक्स्वीकृत्य मन्त्रेण त्रिः पृच्छेत् । श्रुतं पक्वम् । प्लुतिः प्रश्नार्था । त्रिरुक्तं सत्यमिति बुद्धिर्येषां ते त्रिषत्याः । व्यतिरेकमुखेणोत्तराविधिमुच्यति—

“ योऽश्रुतं श्रुतमाह स एनसा ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति । युज्यत इति शेषः । तस्माच्छ्रुते सत्युत्तरं ब्रूयादिति विधिः ।

अत्र सूत्रम्—“ अथ प्रतिपस्थाता पृषदार्थं विहत्य जुह्वां समानीयान्तरेण चात्वालोकत्रावुदङ्कुपनिष्क्रम्य पृच्छति श्रुतं हवीः शमितरिति शमितेष उत्तरतो हृदयशूलं धारयंतिष्ठति स श्रुतमिति प्रत्याह तं तथैव द्वितीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह तं तथैव तृतीयमुत्क्रम्य पृच्छति तं तथैवेतरः प्रत्याह ” इति ।

अत्र सं ते मनसा मन इत्यस्य मन्त्रस्यार्थमुपेक्ष्यामिधारणं विधत्ते—

“ प्राणपानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं पशोः स्वस्तु वा आलब्धस्य हृदयमात्माऽभि समेति यत्पृषदाज्येन हृदयमभिधारयत्यात्मन्नेव पशूनां प्राणपानौ दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिसमेत्याभिसुत्येनाऽऽत्मा हृदयदेशमागच्छति ।

अथ पृक्षनामकस्य शास्त्रामवदानाधारत्वेन विधत्ते—

“ पशूना वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽपन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति तस्य शिरश्छित्त्वा मेधं प्राक्षारयन्त पक्षोऽभवत्तत्पक्षस्य पक्षत्वं यत्पक्षशास्त्रो-
त्तरवर्हिर्भवति समेधस्यैव पशोरव द्यति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ३०] इति ।

पशुना सह स्वर्गं गच्छन्तो देवा मनुष्याणां स्वैः सहाऽऽगमन् मा भूदित्य-
भिप्रेत्य तद्धारयितुं पशोः शिरश्छिद्यत्वा मेधं रक्ष प्राक्षारयन्सावयन् । स रसो
भूमौ पतित्वा वृक्षवृक्षोऽभवत् । तस्मात्क्षरणाद्युत्पन्नस्य वृक्षनाम संपन्नम् । त-
च्छात्वा बर्हिष ऊर्ध्वं स्थापनादुत्तरदर्हिरित्युच्यते । तदवस्थापनेन सरसस्यैव
पशोर्हविरवत्तं भवति ।

अथ सूत्रम्—“ जुहूपभृतोर्हिरण्यक्षकलयधाय बर्हिषि वृक्षणास्वायापव-
दानान्यवधानंसेष्यति मनोतापै हविषोऽवदीयमानस्यानुज्ञहीति, हृदयस्याग्नेऽवध-
स्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यथाकामपितरेषां मध्यतो गुदस्यावधतीत्युक्तम् ”
इति ।

पक्षस्य हृदयादिहविष आहवनीयं प्रयानयने मार्गविशेषं विधत्ते—

“ पशुं वै ह्रियमाणं रक्षास्स्यन्तु सन्नेऽन्तरा यूर्य चाऽऽहवनीयं च हरति
रक्षासामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अनुसन्नेऽनुगच्छन्ति । घृपस्याऽऽहवनीयस्य च रक्षोघातिस्वाप्तयोरन्तराळे
भयं भासति ।

होतारं प्रति प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

“ पशोर्वा आलम्भस्य मनोऽप फ्रामति मनोतापै हविषोऽवदीयमानस्यानु
ज्ज्ञीत्याह मन एवास्थाय रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

अभिदेवता मनोता । त्वं हृद्ये यथयो मनोतेतिमन्त्राम्नानात् । मनस्पृता
संबन्धेति मनोता ।

संख्याविशिष्टान्यवदानानि विधत्ते—

“ एकादशावदानान्यव घति दश वै पशोः पाणा आत्मैकादशो धावानेव
पशुस्तस्याव घति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

नाभिसहितानि दश श्लिद्राणि पाणा देह आत्माऽत एकादशसंख्यया
कृतस्नोऽपि पशुस्त्वचो भवति । तान्येकादशाङ्गानि सूत्रेऽभिहितानि—“ हृदयं
जिह्वा वक्षो यक्रुद्वुक्च्यौ सव्यं दोरुभे पार्थे दक्षिणा श्रोणिर्गुदनुतीयमिति देव-
तानि ” इति ।

कर्म विधत्ते—

“ हृदयस्याग्नेऽव यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसो यदै हृदयेनाभिगच्छति

(वसाहोमः)

तज्जिह्वया वदति यज्जिह्वया वदति तदुरसोऽधि निर्वदत्येतद्वै पशोर्वथापूर्वम् ॥

[सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

लोके प्रथमं हृदयेन यन्निश्चिनोति तत्पश्चाज्जिह्वया वदति । पुनरपि तदेव निःशेषेणोच्चध्वनिना यदा वदति तदानींमुरस ऊर्ध्वदेशगतबलेन वदति । तस्माद्बुद्धमादीनां प्रधानार्थक्रमेणावद्येत् । एतदेव क्रमावदानं पशोरङ्गेषु यथापूर्वं भवति । यथा लोकेऽभिवदनव्यवहारः पूर्वं प्रवृत्तस्तथैव भवति ।

उत्तरेष्वङ्गेषु हृदयादिवत्प्रसक्तं क्रमं वारयति—

“ मस्यैवमवदाय यथाकाममुत्तरेषामवद्यति यथापूर्वमेवास्थ पशोरवत्तं भवति ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

उक्तप्रकारेण यस्य पशोर्हृदयादीनि त्रीण्यङ्गान्यवदायोत्तरेषामैच्छिकक्रमेणपि पूर्वं हृदयाद्यङ्गं यथा न दोषकारि तथैवोत्तरमपि भवति ।

एकादशस्वङ्गेषु गुदकाण्डरूपमङ्गमुत्तममध्यमाधममागैस्त्रैवा विभज्य त्रिषु तेषु भागेषु मध्यमोत्तमभागयोर्विकल्पेनावदानं विधत्ते—

“ मध्यमो गुदस्याव द्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्याव द्यत्मुत्तमो हि प्राणो यदीतरं यदीतरमुभयमेवाजायते ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

प्राणवायुर्मुखमध्ये वर्तते, स्वयं जीवनहेतुत्वाच्चक्षुरादिषु सर्वेषुत्तमश्च । अतो यदीतरं मध्यमभागं स्वी कुर्यात्, यदीतरमुत्तमभागं तदुभयमपि आत्मिकञ्च भवति, किंत्वनालस्थं दोषरहितमित्यर्थः ।

हृदयाद्यवदानानि प्रशंसति—

“ जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्भागवा जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य एष वा अनृणो यः पुत्री यथा ब्रह्मचारिवासी तदवदानैरेवाव द्यते तदवदानानामवदानत्वम् ॥ ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० १०] इति ।

ब्रह्मचर्येण वेदाभ्यासेन ब्रह्मचारित्वेन गुरुगृहे वसतीति ब्रह्मचारिवासी वेदाभ्यासादिभिरपाकर्तव्यं यदृणं तद्धृदयाद्यवदानैरेवापाकरोति । अथमवदयत एमिरिदं त्यवदानत्वम् ।

स्विष्टकृदर्थं व्यङ्गवदानं विधत्ते—

“ देवासुराः संघत्ता आसन्ते देवा अग्निमनुवन्त्वेषा वीरेणासुसंभमिभ्योऽपैति सोऽग्नीद्वरं वृणै मन्वेरुक्त्वात्तुवत्सं इति स एतनुवत्सुर्वेहरत्तदीऽ पूर्वादिस्वगुह्यं

मध्यतः श्रोणिं जघनार्धस्य ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यत्पथङ्गर्णाः समवद्यति
घ्रातुव्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ म०
३ अ० १०] इति ।

उद्धारमुत्कृष्टं धियमाणमुत्तमं भागमुद्धरै स्वी करवाणि । पशोः पूर्वार्धस्य
संबन्धि वोर्हस्तम् । मध्यतः पशुमभ्यभागसंबन्धि गुदम् । अपरार्धस्य संबन्धिनीं
श्रोणिम् ।

वक्रगतिं विधत्ते—

“ अक्षयाऽव घति तस्मादक्षया पशवोऽङ्गानि म हरन्ति पतिष्ठत्यै ”
[सं० का० ६ म० ३ अ० १०] इति ।

गवादयः शयनकालेऽङ्गानि पादानक्षया वक्रवेनावस्थापयन्ति । अत्र
वक्रगतिः सूत्रे दर्शिता—“ दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्गुदतुतीयमिति सौविष्टक-
तानि ” इति ।

विधत्ते—

“ मेदसा सुचौ मोर्णोति मेदोरूपा वै पशवा रूपमेव पशुषु दधाति ”
[सं० का० ६ म० ३ अ० ११] इति ।

जीर्णपटसदृशं हृदयवेष्टनं मेदः । सुचौ जुहूपभूतौ । उभयं मेदसाऽऽच्छा-
दयेत् । सति मेदोबाहुल्ये पशवो रूपवन्तो भवन्ति ।

वष कंघिद्विशेषं विधत्ते—

“ यूषन्नवधाय मोर्णोति रसो वा एष पशूनां यद्यु रसमेव पशुषु दधाति ”
सं० का० ६ म० ३ अ० ११] इति ।

यूषशब्देन मासेन सह पकं जलमुच्यते । तस्मिञ्जले मेदः प्रक्षिप्य तेनाऽऽच्छा-
दयेत् ।

इन्द्र इति । कल्पः—“ अथ पशोरवदानानि संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गे-
अङ्गे नि देभ्यदैन्द्रोऽणानो अङ्गेअङ्गे वि नोभुवद्देव त्वष्टर्भूरि ते सःसमेतु विषु-
रूपा यत्सलक्षमाणो भवथ देवता यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पितरो यद-
न्त्विति ” इति ।

इन्द्रदेवताकः प्राणोऽस्य पशोस्तस्मिस्तास्मिन्हृदयाद्यङ्गे नि देभ्यभितरां धीय-
तां स्थाप्यताम् । यद्वदयानोऽपि विनोभुवद्विशेषेण भवतु । हे देव त्वष्टस्ते तथा-

(वसाहोमः)

नुग्रहेण भूरि सर्वमङ्गजानं संसेमतु ष्छेदनेन विश्विष्टमपि समवेतं भवतु । हे हृदयाद्यवयवा यूयं विपुरुषा विलक्षणरूपा अपि सलक्षमाणो हविष्पूत्रेण समान-
लक्षणा भवथ । यद्यस्मात्पूर्वं विपुरुषास्तस्मादित ऊर्ध्वं सलक्षमत्वं संपादनीयम् ।
हे पशो देवमा देवेषु यन्तं गच्छन्तं त्वां सखाय इतरे पशवो माता पितरश्चानु-
मदन्तु । किमर्थम् । अवसे त्वन्मुखेन स्वर्गधात्र्या स्वकुलं सर्वं सेवितुम् ।

श्रीरिति । वीधापनः—“ अथ दक्षिणेन पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति कुम्बतः
श्रीरस्मिन्स्वा श्रीणात्वापः समरिणन्दावस्य त्वा ध्रज्यै पूष्णो रश्सा अपामो-
पधीनाः रोहिष्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ श्रीरसीति पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति वातस्य त्वा ध्रज्या
इति तेनैवापि वधाति ” इति ।

मांसपाकभाण्डे स्थितः स्नेहारमको ब्रह्मविद्येवो वसा । सा च हूयत इति
होमशब्दाभिधेया । पार्श्वशब्देन तत्रत्यमस्थि विवक्षितं, तस्यास्थनोऽग्रभागः स्थूलः
कुम्बशब्दाभिधेयः । तेन वसारूपं होमद्रव्यं पात्रे गृहीतं प्रयौत्यालोऽभेदिति
वीधापनवाक्यार्थः ।

मन्वार्थस्तु—हे वसे श्रीरसि आश्रयणीयाऽसि । तस्मादाहवनीयोऽग्निस्त्वां
श्रीणात्वाश्रयतु स्वी करोतु । आपश्च त्वां समरिणन्तस्यकप्राप्नुवन्तु तव शोषो
मा भून् । हे वसे त्वापिदधामि । किमर्थम् । वातस्य ध्रज्यै वाधोर्गतये । पूष्णो
रसै, आदित्यस्य गतये । अप्संबन्धिनीनामोषधीनां रोहिष्यै प्ररोहार्थम् । त्वधि
विधानेन सुरक्षितायां त्वदीयहोमसुष्ठतेन वाधुगमनादिरूपो जगद्व्यवहारः
सुस्थितो भवतीति स्तूपते ।

आलोहनं विधत्ते—

“ पार्श्वेन वसाहोमं प्र यौति मध्यं वा एतत्पशूनां यत्पार्श्वं रस एव पशूनां
यद्गसा यत्पार्श्वेन वसाहोमं प्रयौति मध्यत एव पशूनां रसं वधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अवदानसंभर्शनमन्त्रस्य पूर्वभागे श्रुत ऐन्द्र इत्यसौ तद्धितो देवतावाची-
त्याह—

“ षन्ति वा एतत्पशून् यरसंज्ञपयन्त्येन्द्रः खलु वै देवतया प्राण ऐन्द्रोऽपान
ऐन्द्रः प्राणो अङ्गेअङ्गे नि देभ्यदित्याह प्राणापानावेव पशुषु वधाति ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

संज्ञापनं हेननेन गलनिरोधनाद्युपघातेन संपद्यते । तेनोपद्रवेणापनीतयोः प्रस्था-
पानयोः पुनः स्थापनं कर्तव्यम् ।

द्वितीयभागे त्वष्टशब्दाभिप्रायमाह—

“ देव त्वष्टर्भूरि ते सस्समेत्वित्याह त्वाष्ट्रा हि देवतया पशवः ” [सं०
का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

तृतीयभागे हृदयाद्याकारेण वैलक्षण्यं हविषूवेन सालक्षण्यं च प्रसिद्धमि-
त्याह—

“ विपुरुषा यत्सलक्ष्माणो भवथेत्याह विपुरुषा हेते सन्तः सलक्ष्माण
एतर्हि भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

चतुर्थभागेऽनुमदन्तुशब्दस्याभिप्रायमाह—

“ देवत्रा यन्तमवसे सखायोऽनु त्वा माता पित्रो मदन्वित्याहानुमतमेयैर्न
माया पिषा सुवर्गं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११]
इति ।

भीरसि वातस्य त्वेयेतौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

घृतामिति । बौधायनः—“ सोऽर्धर्चे याज्यायै वसाहोमं जुहोति घृतं घृत-
पावानः पिषत वसां वसापावानः पिबतान्तरिक्षस्य हविरसि स्वाहा त्वाऽन्तरि-
क्षाम स्वाहेति वषट्कते हविर्जुहोत्येतस्य होममनु पतिमस्थाता वसाहोमोदेकेण
दिशो जुहोति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उदिशः स्वाहा दिग्भ्यो नमो
दिग्भ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ याज्याया अर्धर्चे पतिमस्थाता वसाहोमं जुहोति घृतं
घृतपावानः पिबतेत्युद्रेकेण दिशः प्रदिश इति पतिदिशं जुहोति मध्ये पञ्चमेन
प्राञ्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते ” इति ।

उद्रेकः शेषः । हे घृतपावानो देवा अनर्थं घृतं पिबत । एवमुत्तरत्र । हे एशो
त्वमन्तरिक्षवासिनो देवगणस्य हविरस्यतोऽन्तरिक्षवासिने त्वां स्वाहा जुहोमि ।
दिशः प्राच्ये दिशे स्वाहेति शेषः । प्रदिशः, दक्षिणायै । एवमन्धत्रापि । षष्ठे
तु मन्त्रे सर्वाभ्यो दिग्भ्यः स्वाहेति योज्यम् । मन्त्रा उपेक्षिताः ।

विधत्ते—

१ स्व. हवनं । ग. हन्ने । २ स्व. “रोधायु” । ३ स्व. “त । हे वसापावान इमां वसां
पिबत । हे वसे त्व” ।

(वसतहोमः)

“ अर्धर्चे वसतहोमं जुहोत्यसौ वा अर्धर्च इयमर्धर्च इमे एव रसेनापाक्ते दिशो जुहोति दिश एव रसेनानक्त्यथो दिग्भ्य एवोर्जं रक्षमव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

याज्यायाः पूर्वोत्तरयोरर्धर्चयोरभिमानिना देवीं ध्यावापृथिव्याविति मध्ये होमेनोभे अपि रसेनाक्ते भवतः । उद्रेकहोमेन दिग्देवतास्तुप्यन्ति । यजमानक्यापि दिशां सकाशादन्तरसंप्राप्तिर्भवति ।

अवदानपूर्वकं द्वौ पेषमन्त्रौ मैत्रावरुणं प्रत्युत्पादयति—

“ प्राणापानौ वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं वानस्पत्याः स्वस्तु वै देवतया पशवो यत्पृषदाज्यस्योपहत्याऽऽह वनस्पतयेऽनु ब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति प्राणापानावेव पशुषु वृषति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यस्योपहृत्य पात्रगतं पृषदाज्यं सुवेद्यं जुह्यामवदायेत्यर्थः । पेष्योस्यमर्थः—हे मैत्रावरुण वनस्पतिदेवतायै त्वमनुब्रूहि पुरोनुवाक्यां पठ, ततो याज्यां पठितुं होतारं प्रेरयेति । एवं सति वनस्पतिदेवताकेषु पशुषु पृषदाज्यरूपौ प्राणापानौ वृषति ।

अथेदार्थं वसतहोमस्य हृष्याद्यङ्गस्योपमेकव समवद्यतीति विधत्ते—

“ अन्यस्थान्यस्य समवत् र समवद्यति । यस्मान्नकाररूपाः पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

समवत्समवन्तहोमम् । अवदेयानामङ्गानां बहुभिन्तत्वाद्दोमसभ्याः पशवोऽपि बहुविधाः ।

सर्वेष्ववदानेषु मांसानिःसृतजलेनोपसेचनं विधत्ते—

“ गृष्णोप सिञ्चति रसो वा एष पशूनां सधू सभमेव पशुषु वृषति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

हविःशेषस्येडाभागस्य भक्षणार्थेदोपाह्वानं होतुर्विधत्ते—

“ इडामुप ह्वयते पशवो वा इडा पशूनेवोप ह्वयते ऋत्वरुप ह्वयते चतुष्पादो हि पशवः ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

इडादेवताभ्यामेतेरुपत्वात्पशव इहेत्सुकम् । सद्यप्येतन्मोदकदेव प्राप्तं तथाऽऽप्याधारवदिष्टिविस्तृतिवद्योतनाय पुनर्विधायम् ।

अचेद्व्यवदाने मेहसोपस्वरुणमिन्द्रस्यो मिधार्तुं तद्व्यभिदेकं विन्दति—

“ यं कामयेतापशुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा आ दध्मान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवैनं पशुभ्यो निर्भक्षत्यपशुरेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

स्निग्धद्वरहितं मांसममेदस्कम् । एनं यजमानं पशूनां(शुभ्यो) निर्भजति निरस्याति । अतो यजमानः पशुराहृतो भवति ।

विधत्ते—

“यं कामयेत पशुमान्त्स्यादिति मेदस्वत्तस्मा आ दध्मान्मेदोरूपा वै पशवो रूपेणैवास्मै पशून्व रुन्धे पशुमानेव भवति” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ मेदसोपस्तीर्यं मेदसाऽभिचारयति ” इति ।

पृषदाज्येनानुयाजहोमं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत स आज्यं पुरस्तादसृजत पशुं मध्यतः पृषदाज्यं पश्चात्तस्मादाज्येन प्रयाजा इज्यन्ते पशूना मध्यतः पृषदाज्येनानुयाजास्तस्मादेतन्मिश्रमिव पश्चात्सृष्टं हि ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

यथा प्रथमसृष्टेनाऽऽज्येन प्रथमभाविनः यथाजा इज्यन्ते, यथा वा मध्यतः सृष्टेन पशुना मध्यतो यजते, तथा पश्चात्सृष्टेन पृषदाज्येन पश्चाद्भावनोऽनुयाजा यष्टव्याः । पश्मादेकं द्रव्यं न पर्याप्तमिति बुद्ध्या पश्चाद्द्रव्यान्तरेण सहैतद्विहितं तस्मादेतत्पृषदाज्यं दधिभिश्चमेव चोदकमाप्तम् ।

त्रित्वसंख्यामपोद्य संख्यान्तरं विधत्ते—

“ एकादशानुयाजान्यजति दश वै पशोः प्राणा आत्मैकादशो यावानेव पशुस्तपनु यजति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

पृषदाज्यं प्रशंसति—

“ हन्ति वा एतत्पशुं यत्संज्ञयन्ति प्राणापानौ स्वसु वा एतौ पशूनां यत्पृषदाज्यं यत्पृषदाज्येनानुयाजान्यजति प्राणापानेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ३ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सं तेऽभिचार्यं हृदयमैन्द्रोऽवन्ताभिमर्शनम् ।

श्रीः पार्थेन वसां यौति वात पार्श्ववृता वसा ॥ १ ॥

घृतं वसाहुतिः षड्भिर्दिग्घोमा नम इत्यतः ।

दिशुपस्थानमत्रैते मन्वा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ पथर्थानुष्ठितैर्नास्ति पुरोडाश उपक्रिया ।

अस्ति वा विध्यभावात्तो × अस्त्यध्यायत्वतोऽध्ववत् ” इति ।

अग्नीषोमीयस्य पशोर्यानि चोदकभाप्तानि प्रयाजादीन्प्रज्ञान्यनुष्ठितानि तैः पशुपुरोडाश उपकारो नास्ति । कुतः । तदुपकारबोधकस्य विधेरभावात् । चोदकस्तु दर्शपूर्णमासवत्पशुरनुष्ठेय इत्येवंरूपत्वात्पशावेव तदुपकारं बोधयति । ननु पशुपुरोडाशस्थापीष्टिविस्तृतत्वात्तत्रापि चोदकोऽस्तीति चेद्वाडम् । अत एव भिन्नचोदकबलात्पुरोडाशोपकाराय प्रयाजाद्यङ्गानि पृथगनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यद्यपि पथर्थैः पुरोडाशस्योपकार इत्येतादृशं शास्त्रं नास्ति तथाऽप्यध्वमुपकारोऽर्थतः प्राप्तो न वारयितुं शक्यते । यथा प्रदीपस्य वेदिप्रकाशार्थं निर्मितस्यार्थसिद्धं मार्गप्रकाशकत्वमनिवार्यं तथा पशुतन्त्रमध्येऽनुष्ठीयमानस्य पुरोडाशस्य पथर्थैरङ्गैरुपकारः केन वार्येत । तस्मादन्वर्थैरस्तूपकारः ।

तत्रैवान्वञ्चिन्तितम्—

“ आज्यभागौ पुरोडाशे न स्तः स्तो वाऽस्य चोदकः ।

लुप्तस्ततो न तौ मैत्रं प्रयोगांशस्य लोपनात् ” इति ॥

तौ न पशौ करोतीति निषेधादाज्यभागयोः पशावभावेन पुरोडाशे प्रसङ्गसिद्धिर्नास्ति । ततस्तौ विचार्येते । तत्र पुरोडाश आज्यभागौ न स्त इति तावत्प्राप्तम् । कुतः । पुरोडाशविषयस्य चोदकस्य लुप्तत्वात् । अन्यथा प्रयाजादीनामपि पुनरनुष्ठानापत्तेरिति प्राप्ते ब्रूमः—न तावत्पुरोडाशे चोदको लुप्यते । चोदक (वाध) काभावात् । पथोक्तप्रसङ्गसिद्धिस्तु प्रयोगवचनमेव बाधते न चोदकम् । अन्यथा प्रयाजादीनां पुरोडाशाङ्गत्वाभावेन प्रसङ्गसिद्धेरप्यवकल्पत्वात् । ननु प्रयोगवाधेऽप्यज्यभागौ न स्त इति चेन्न । आज्यभागौ मति बाधिता(कां)याः प्रसङ्गसिद्धेरभावात् । ततः प्रसङ्गसिद्धाङ्गविषयप्रयोगांशस्यैव बाधादबाधितेन प्रयोगवचनान्शेनाऽऽज्यभागवानुष्ठाय्येते । यथा देवदत्ते यज्ञदत्तमानमारूढे देवदत्तधानं निवर्त्यते न तु वस्त्रालंकारादि तद्वत् ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

× जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु “ अर्थतस्त्वस्तु श्लोकवत् ” इति पाठः ।

“ प्रयाजैकादशत्वादिविशेषविधिभिर्युते ।

पथादौ सप्तधेन्वादिविध्यन्तो नास्त्युतास्त्यसौ ॥

विशिष्टाङ्गविधौ नासौ चोदकस्थाप्रवृत्तितः ।

लाघवाद्गुणमात्रस्य विधेः साऽ(सोऽ)स्त्यतिदेशतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयपञ्चाकेकादश प्रयाजाः श्रुताः, चानुर्वास्मेषु न च प्रयाजाः, वाय-
व्यपथौ हिरण्यगर्भ इत्याम्नास्मन् इत्यादिभिर्युतेषु पथादिषु प्राकृतैतिकर्तव्यता
सप्तधेन्वादिनास्ति । कुतः । संख्यामन्त्रादिगुणविशिष्टस्य प्रयाजाधाराद्यङ्गस्य
प्रत्यक्षविधौ सत्युपदिष्टेनैवाङ्गेन निराकाङ्क्षे पथादौ चोदकस्थाप्रवृत्तेरिति पूर्वः
पक्षः । पथादिविधिस्तावदितिकर्तव्यतामाकाङ्क्षति । तत्र प्राकृत्याङ्गान्यतिदिश्य वा
तवाकाङ्क्षा पूर्णतां विधायमानान्यङ्गान्तराण्युपविश्य वेदि विवक्षायां क्ततोप-
काङ्क्षतमः प्राकृत्याङ्गातिदेश एव न्वाच्यः । तत्रश्चातिदेशतः प्राप्तप्रयाजाद्यङ्ग-
मनुद्य गुणमात्रविधौ लक्षणं भवति । गुणविशिष्टाङ्गविधौ तु गौरवं स्यात् ।
तस्मात्संख्यास्तस्मिन्त्रान्तराभ्यां पूर्वयोः संख्यामन्त्रयोर्बाधेऽङ्गि प्रयाजाचारसामि-
धेन्यादीतिकर्तव्यता प्राप्नोत्येवातिदेशादिति राखान्तः ।

दशमाध्यायस्य सप्तमे पादे स्थितम्—

“ पशुः कृत्स्नो हविः किंवा प्रत्यङ्गं हविरग्न्यता ।

आश्वश्वेदनया भैवपवदानपृथक्कृतः ” इति ॥

अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यत्र कृत्स्नस्य पशोरेकहविष्वं युक्तम् । कुतः ।
अग्नीषोमीयदेवतां प्रति अव्यत्वेन पशोश्चोदितत्वात् । न हि हृदयाद्यङ्गं साक्षात्प-
शुर्भवतीति प्राप्ते ब्रूमः—“ हृदयस्याग्रेऽवद्यत्पथ जिह्वाया अथ वक्षसः ” “ दो-
ष्णोरवद्यति पार्थयोरवद्यति ” इत्यादिना हृदयाद्यङ्गानामवदानानि पृथगाग्ना-
यन्ते । अवदानं च हविष्वपयोजकः संस्कारः । पुराडाशादौ होतुमवदीयमानत्व-
दर्शनात् । हविःशब्दश्च कर्मव्युत्पत्त्या होमयोग्यं द्रव्यं ब्रूते । पथाकृतचोदना
तु हृदयाद्यङ्गद्वारेण देवतासंबन्धादुपपद्यते । तस्मात्प्रत्यङ्गं हविर्भेदः ।

तत्रैवान्यश्चित्तम्—

“ एकेनाङ्गेन सर्वेषां यद्वैकादशभिर्याजिः ।

एकेन यागसंसिद्धेर्हविषां भेदतोऽखिलैः ॥

एकादशभिरन्येषां परिसंख्या भवेद्यतः ।

न त्रिदोषी गत्यभावादशुतोकेष्व सोचिता ” इति ।

(वसाहोमः)

मत्पङ्कं हविर्भेदे स्थिते सति वेधा यागे संशयः । तत्रानिर्दिष्टविशेषेण येन केनाप्यङ्गेन यागः कर्तव्यस्तावतैव यागस्य सिद्धेरित्येकः पक्षः । चोदि-
तपथङ्गत्वं परिगणितेषु हृदयादिष्वङ्गेषु चासशिरःप्रभृतिषु समानम् । तत्रो हृद-
यादिवदंसादीनां हविर्भेदस्वाद्यागमन्तरेण ह्यमानत्वलक्षणहविष्वस्यापर्ववक्षाना-
त्सर्वैरङ्गैर्न्याग इति द्वितीयः पक्षः । हृदयादिभिरेकादशभिरेदाङ्गैर्न्यागः कर्तव्यः ।
कुतः । अन्येषामंसादीनां परिसंख्यातत्वात् । कुतः, चोदकेन सर्वेषामङ्गानाम-
वदाने प्राप्ते हृदयादिवाक्येनांसादयः परिसंख्यायन्ते । ननु परिसंख्यायां विधिः
स्वार्थं जज्ञात्परार्थः कल्पेन प्राप्तं च बाधेतेति दोषत्रयं मत्तप्येत । मत्तप्यतां
नाम । सति हि गत्यन्तरे तेषां दोषत्रयम् । परिसंख्यायास्तु ते त्रयः स्वरूपमिति
कृत्वा न दोषतां भजन्ते । किंच इयानि मांसान्यभिमृशन्ति दृताशुत्वानीति
केषांश्चिन्मांसानामपकत्वमुच्यते । पाकस्तु हविषो मांसस्य प्रतिनियतः । तस्माद्दृ-
तत्वोक्तिरंसदपरिसंख्यां गमयति । एतदेवाभिधेत्यांसादिप्रतिबोधः श्रुत्या वप्यते—
“ मांसयोरवद्यति न शिरसः ” इत्यादिना । तस्मादेकादशभिरेव यागः कर्तव्यः ।
तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ इज्याशेषैरशेषैर्वा ऋङ्गैः स्विष्टकृतो हुविः ।

आद्यः मरुतिवम्भैर्षु पूर्वाधैर्जुकिशेषतः ” इति ॥

पशौ भूयते—“ ऋङ्गैः स्विष्टकृतं यजति ” इति । तन्नेज्यार्थायां हृदया-
द्येकादशाङ्गानां मध्ये वैः कैश्चित्पङ्केरिज्याशेषभूतैः स्विष्टकृतोत्तम्यः । कुतः ।
मरुताविज्याशेषेण पुरोडाशेन स्विष्टकृतो हुतत्वात्प्रापि चोदकेन तथात्वादिति
प्राप्ते ज्ञमः—“ दोष्णः पूर्वाधैर्दग्ने समवद्यति गुदस्य मध्यतः श्रोण्या जघनतः ”
इति वाक्यशेषेण हृदयादिभ्य एकादशभ्योऽन्यानि श्रोण्याङ्गानि स्विष्टकृते समा-
न्नायन्ते । न च हृदयादिष्वपि गुदादीन्मान्नातानीति शङ्कनीयं, तद्विशेषस्य
कल्पसूत्रकारेण दर्शितत्वात् । “ हृदयं जिह्वा वक्षो यक्ष्मपुष्क्यौ सव्यं दोरुमे
पार्श्वे दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि, दक्षिणं दोः सव्या श्रोणिर्गुदतृती-
यमिति सौषिष्टकृतानि ” इति ।

तस्मादनेज्याशेषैस्त्र्यङ्गैः स्विष्टकृतोमः ।

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(मुद्रकाण्डकरणकोषघटसंज्ञका हीमाः)

“ पुरोडाशस्य सांनायस्य वा धर्मः पशौ यतः ।

देवैक्यमाद्यस्तस्मान्नो हविर्जन्माविसाम्यतः ” इति ॥

अग्नीषोमीये पशवग्नीषोमीयपुरोडाशस्य धर्मः कार्यः । कुतः । देवतैक्यादिति
वेनैवम् । सांनाय्यं पशोरुत्पन्नं, पशुरपि पशोरुत्पन्नः, अणार्थमुखा सांना-
य्यंपशोः समा । हविःसाम्यं च बलीय इत्युक्तम् । तस्मात्सांनाय्यस्य धर्मः ।

अथ ऋग्व्यो नास्ति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
दशमोऽधुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठक एकादशोऽधुवाकः] ।

समुद्रे गच्छ स्वाहाऽन्तरिक्षं गच्छ स्वाहा
देवश्च संवितारं गच्छ स्वाहाऽहोरात्रे गच्छ
स्वाहा मित्रावरुणौ गच्छ स्वाहा सोमं गच्छ
स्वाहा यज्ञं गच्छ स्वाहा छन्दार्सि गच्छ
स्वाहा धावापृथिवी गच्छ स्वाहा नभो विश्वं
गच्छ स्वाहाऽग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहाऽद्भ्य-
स्त्वौषधीभ्यो मनो मे हार्दिं यच्छ तनूं त्वर्धं
पुत्रं नसारमश्विं शुर्मसि तमभि शोच योऽ-
स्मान्द्वेष्टि यं च यं द्विष्मो धाम्नो धाम्नो राज-
जितो वरुण नो मुञ्च यदापो अधिनया वरुणोति
शर्पामहे ततो वरुण नो मुञ्च (१) ।

(असि पृथ्विश्शतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके एकादशोऽधुवाकः ॥ ११ ॥

(गुदकामदकामकोपयदसंज्ञका होमाः)

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमेऽनुवाके वसाहोमो वर्धितः । एकादशे गुदकाण्डेनोपयदसंज्ञका होमा उच्यन्ते ।

कल्पः—“ आग्नीधादौषयजानङ्गरानाहरवि होत्रीय उपयज उपयजति शामिधाभिस्त्वपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्यां गुदकाण्डमेकादशवा त्रिर्धक्त्वाऽसंभिन्दन्वपर्यावर्तयन्नूयाजानां षषदृकते षषदृकत एकैकं गुदकाण्डं पवि-
मस्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रं सर्वाणि हुत्वाऽद्भ्य-
स्सौषधीभ्य इति बार्हिषि लेपं निमुष्यं मनो मे हार्दिं यच्छेति जपति ” इति ।

समुद्रमिति । हे हविस्त्वं समुद्राविनामकान्देवान्गच्छ । हे लेप त्वापक्का-
र्यौषधिसिद्धयर्थं बार्हिषि निमार्षिम् । हृदये भवो हार्दो हृषः सोऽस्यास्तीति हार्दिं ।
हे समुद्रादिवेवतासमूह मे हार्दिं मनः प्रयच्छ । त्वत्प्रसादात्सन्मुत्तमजातियुक्तं
शरीरं त्वत्वं कान्तिप्रद्वपं तथा गुणवन्तं पुत्रं तत्पौत्रं वाशीय प्राप्नुयाम् ।

उपयजो विधत्ते—

“ पशेभ वै प्रजापतिः प्रजा असृजत ता उपयद्भिरेवासृजत यदुपयज उप-
यजति प्रजा एव तद्यजमानः सृजते ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १] इति ।

ज्योतिष्टोमपञ्चस्य सृष्टिसाधनत्वेऽपि साक्षात्साधनत्वमुपयजामेव । अनूयाज-
समीपे इष्यन्त इत्युपयजः ।

पशोः पाश्चात्यभागं ब्रुवत्येन विधत्ते—

“ जघनार्धादव द्यति जघनार्धादि प्रजाः प्रजायन्ते [सं० का० ६ प० ४
अ० १] इति ।

वेधा विभक्ते गुदकाण्डे स्थूलभागं विधत्ते—

“ स्थविमतोऽव द्यति स्थविमतो हि प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ प० ४
अ० १] इति ।

निर्गन्तुं सुकरात्स्थूलाच्छिद्रात्प्रजा इत्यद्यन्ते ।

क्रमेण श्लिष्टानां मायानां सांकर्यं वारयति—

“ असंभिन्दन्व द्यति माणानामसंभेदाय ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
१] इति ।

अग्रभागं प्रथमतोऽवदाय पश्चान्मूलभागमित्येतादृशं त्रिपदासं निषेधति—

“ न पर्यावर्तयति मत्प्रभावंतधेनुदावर्तः प्रजा ब्राह्मकः स्यात् ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उदावर्तो रोगविशेषः ।

समुद्रादिमन्त्राणां सर्वेषां प्रजोत्पत्तावुपयोगं विवक्षुः समुद्रजलस्य रेतःसाम्य-
पभिधेत्याऽऽह—

“ समुद्रे गच्छ स्वाहेत्याह रेत एव तद्दधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

अन्तरिक्षंशब्दस्यावकाशप्रदानोपयोगं दर्शयति—

“ अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेत्याहान्तरिक्षेणैवास्मै प्रजाः य जनयत्यन्तरिक्षे
एतनु प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

धेरकत्वेन सवितुरुपयोग इत्याह—

“ देवस्य सवितारं गच्छ स्वाहेत्याह सवितुप्रसूत एवास्मै प्रजाः य जनयति”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उत्पत्तिकालत्वेनाहोरात्रोपयोगमाह—

“ अहोरात्रे गच्छ स्वाहेत्याहाहोरात्राभ्याभेवास्मै प्रजाः य जनयत्यहोरात्रे
एतनु प्रजाः प्रजायन्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

माणाषाणप्रदत्वेन मिश्रावरुणयोरुपयोगमाह—

“ मिश्रावरुणौ गच्छ स्वाहेत्याह प्रजास्विव प्रजातासु माणाषाणौ दधाति ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

देवतात्वेन सोमोपयोगमाह—

“ सोमं गच्छ स्वाहेत्याह सौम्या हि देवतया प्रजाः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

प्रजाप्रदत्वेन यज्ञस्योपयोगमाह—

“ यज्ञं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव यज्ञियाः करोति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

पशुप्रदत्वेन चन्द्रसामुपयोगमाह—

“ छन्दासि गच्छ स्वाहेत्याह पशवो वै छन्दासि पशून्नेवाव रुन्धे ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

(गुत्काण्डकरणक्रोपयत्रसंज्ञका होमाः)

धारणाय धावापृथिव्योरुपयोगमाह—

“ धावापृथिवी गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता धावापृथिवीभ्यामुभ-
यतः परि गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

वृष्टिप्रदानेन नभस उपयोगमाह—

“ नभो दिव्यं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजाभ्य एव प्रजाताभ्यो वृष्टिं नि यच्छति ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

प्रतिष्ठाप्रदानेन वैधानरस्योपयोगमाह—

“ अग्निं वैधानरं गच्छ स्वाहेत्याह प्रजा एव प्रजाता अस्यां प्रति ठापय-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति मन्त्र उपेक्षितः ।

मनो मे हार्दिं यच्छेति मार्येनामाः प्रसङ्गमाह—

“ माष्यानां वा एषोऽव यति योऽवद्यति गुदस्य मनो मे हार्दिं यच्छेत्याह
षाणानेव यथास्थानमुप ह्वयते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १] इति ।

गुदस्य माष्याधारत्वेन तदवदाने सति स्थानप्रष्टाः माणाः पुनर्मन्त्रेण यथा-
स्थानं स्थापिता भवन्ति ।

शुगसीति । कल्पः—“ अग्नेण मूषं स्फयेनोद्धृत्यावोक्य शुष्कस्य चाऽऽर्द्ध-
स्य च संधौ हृदयशूलमुद्गासयति शुगासि तमाभि शोच योऽस्मान्द्वेष्टि यं च पयं
द्विष्य इत्यथान्निर्माणयन्ते धाम्नोधाम्नो राजन्नितो वरुण नो मुञ्च यदापो अ-
ग्निया वरुणोति ऋषामहे ततो वरुण नो मुञ्चेति ” इति ।

हे हृदयशूल त्वं शुगासि शोकरूपमसि । अतो द्वेष्टारं द्वेष्यं चाभिशांसाभि-
प्राप्य शोचय । हे वरुण त्वामितो धाम्नोधाम्नस्तत्तद्द्वेष्टृद्वेष्यस्थानान्छोकप्राप-
कादस्मान्शोचय । किंच हे आपो द्वेऽग्निया हे वरुणेत्येवं वयं तदाऽस्माकमि-
ष्टप्राप्त्यनिष्ठनिवारणार्थं देवं त्वां ऋषामहे वाचामहे । महतां मत्पशं नामग्रहणमे-
व तावन्महान्द्रोहः । तथा च श्रूयते—“ यो वै वसीयात्तं यथानाममुपचरति
पुण्यातिं वै स तस्मै कामयते ” इति । न केवलमत्र नामग्रहणं किंत्वस्म-
दपेक्षितवत्तत्कार्यसाधनमयासथ । तेनोभयेन जन्मं यत्प्रापमस्ति हे वरुण तवः
पापादस्मान्शोचय । मन्त्रावेतामुपेक्षितौ ।

शूलोद्गासनं विधत्ते—

(सोमाभिषवोपशुक्लवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

“ पशोर्वा आलब्धस्य हृदयं शुभृच्छति सा हृदयशूलभाभि समेति यत्प्राधि-
भ्यां हृदयशूलबुद्धात्तथेत्प्राधिर्वा शुचाऽर्षयेद्यदस्त्वपः शुचाऽर्षयेच्छुष्करस्य चाऽऽ-
र्षस्य च संधावुद्वासमत्युभयस्य शान्त्यै” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

उद्वासनकाले ध्यानं विधत्ते-

“यं द्विष्यात्तं ध्यायेच्छुचैवैनमर्पयति” [सं० का० ६ म० ४ अ० १] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“समुद्रं गुदकाण्डस्य होमा अद्भ्यस्तु बर्हिषि ।

लेपे मार्ष्टि मनो अप्यः शुक्लसंधावाङ्गशुष्कयोः ।

त्यक्त्वा शूलं धाम्नो मृज्यं भवेत्पञ्चदशोदिवाः ॥१॥ ” इति ।

अत्र भीमांसालन्दसी न स्वः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अंघ्ररो
हविष्मां आ विंदासति हविष्मां अस्तु
सूर्यः । अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदासि सादयामि
सुन्नायं सुम्निनीः सुन्ने मा धत्तेन्द्राग्निशोर्मा-
गधेयीः स्थ मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थ
विश्वेषां देवानां भागधेयीः स्थ यज्ञे
जागृत (१) ॥

(हविष्मतीभृतस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(सौमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशोऽनुवाके गुदकाण्डहोमो वर्णितः । एतावताऽग्निषोमयिः पशुः समाप्तः । अथ सौमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानं द्वादशोऽनुवाकेऽभिधीयते ।

हविष्मतीरिति । कल्पः—“ अथ यो धीहितः कुम्भस्तं याचति तमादायान्तरेण चात्वालोकतरावुदङ्कुपनिष्क्रम्य यथाऽऽपस्वदेति नान्तमा बहन्तीरत्येति न स्थावराणां गृह्णाति प्रतीपं तिष्ठन्गृह्णाति च्छायामै चाऽऽपश्च संचौ गृह्णाति हविष्मतीरिमा आपो हविष्मान्देवो अध्वरो हविष्मा आ विधासति हविष्मा अस्तु सूर्य इति ” इति ।

वीडितो दृढः । इमा गृह्यमाणा वसतीवरीसंज्ञका आपः स्वसंस्कारेण सोमेन हविष्मत्यो भवन्तु । देव इन्द्रोऽपि हविष्मानस्तु । अध्वरो पांगोऽपि हविष्मानाविधासति समन्ताद्विशेषेण पवर्तताम् । वसतीवरीणां प्रकाशकत्वेन सूर्योऽपि हविष्मानस्तु ।

विधत्ते—

“ देवा वै यज्ञमाग्नीध्रे व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यद वदद्भुवन्वसतु नु न इदमिच्छि वद्वसतीवरीणां वसतीवारिवं तस्मिन्प्रातर्न समश्नन्नुवन्तदप्सु प्रावेशयन्त्वा वसतीवरीरभवन्वसतीवरीर्गृह्णाति यज्ञो वै वसतीवरीर्यज्ञमेवाऽऽभ्य गृहीत्वोप वसति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० २] इति ।

पुरा कदाचिद्देवा आर्षाभ्रमण्डले स्थित्वा यज्ञशालामञ्जोत्तं ममेदं यन्त्येवं व्यभजन्त । ततः सर्वैः स्वस्वभागेषु यदवशिष्टं तदुद्दिश्य परस्परस्वयुक्तमिदमवशिष्टमिदानीं साधारण्येनास्माकमेव तिष्ठतु प्रातर्विभागं करिष्याम इति । अस्याहसत्त्विति देवैरुक्तं तस्मात्तस्यांशस्य देवोक्तिषोयाद्दसतीवरीरिति नाम संपन्नम् । वसन्त्वित्युक्त्या यच्छेदभूतं तद्वत्य आपो वसतीवर्यः । ततः यत्संश्लेषे पुनः समागत्य तस्मिन्निशिष्टे विभागं कर्तुं नाशकनुवन् । तस्याल्पत्वेन बहूनामपर्याप्तत्वात् । तस्य साधारणस्यैकेन ग्रहीत्वमशक्यत्वाद्दप्सु परित्यक्तवन्वः । ताव्वाऽपौ वसतीवर्योऽभवन् । ततो यज्ञांशत्वाद्दसतीवरीर्गृहीयात् । तद्यहणेन यज्ञमेवोपक्रम्य दृढं धारयित्वा तत्समीपे वसति ।

४२४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता- [१ प्रथमेकाण्डे-

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

तस्य ग्रहणस्य सूर्वास्तमयात्पूर्वकाळं व्यतिरेकमुखेन(ण) विधत्ते-

“ यस्यागृहीता अभि निप्रोचेदनारब्धोऽस्य यज्ञः स्याद्यज्ञं वि च्छिन्द्यात् ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अगृहीता एता अभिलक्ष्य यन्निम्नोचेदस्तमित्यान्तदा पूर्वदिने यज्ञोऽनुपकान्तो भवेत् । तदाऽपरेद्युरनुष्ठितोऽपि विच्छिन्न एव स्यात् ।

कथंचिदस्तमये सति वेधा प्रतीकारं विधत्ते-

“ ज्योतिष्मा वा गृह्णीयाद्विरण्यं वाऽवधाय सशुक्राणामेव गृह्णाति यो वा ब्राह्मणो बहुयाजी तस्य कुम्भानां गृह्णीयात्स हि गृहीतवसतीवरीकः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

उत्कया द्योतिता इत्याद्यः पक्षः । कुम्भे हिरण्यमवधाय तत्सहिता इति द्वितीयः पक्षः । सोमयाजिगृहे कुम्भगता इति तृतीयः पक्षः ।

उक्तमेव विधिमन्थ प्रशंसति-

“ वसतीवरीर्गृह्णाति पशवो वै वसतीवरीः पशूनिवाऽऽरभ्य गृहीत्वोप वसति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

पशुमान्निहेतुतया पशुत्वम् ।

ग्रहणकाले प्रवाहाभिमुख्यं विधत्ते-

“ यदन्वीषं तिष्ठन्गृह्णीयात्त्रिमासुर्गुका अस्मात्पशवः स्युः प्रतीषं तिष्ठन्गृह्णाति प्रतिरुध्यैवास्यै पशून्गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहो यन्मुखस्तन्मुखत्वेनावस्थानमन्वपित्वं, तद्वैपरीत्यं प्रतीपत्वं, निर्मासुर्गुका विनश्वराः, प्रतिरुध्य विनाशं निवार्य ।

प्रवाहगतोदकं विधत्ते-

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तोऽयोऽभ्यधियत तासां यन्मेध्यं यस्मिन् सदेवमासीत्तद-
त्यमुष्यत ता वहन्तीरमवन्वहन्तीनां गृह्णाति या एव मेध्या यज्ञिषाः सदेवा
आपस्तासामिव गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

प्रवाहेष्वत्यन्तसमीपस्थं अलं व्यतिरेकमुखेन विधत्ते-

“ नान्तमा वहन्तीरतीयाद्यदन्तमा वहन्तीरतीयाद्यज्ञमति मन्येत ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

अन्तमा अन्तिकतमाः । अतिमन्येतावजानीयात् ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

वहन्तीष्वपि नदीषु या हृदवर्तिन्यः स्थावरा आपो यश्च तटाकादिस्था-
श्वत्सां ब्रह्मं निषेधति—

“ न स्थावराणां गृह्णीयाद्गुरुणगृहीता वै स्थावरा यत्स्थावराणां गृह्णी-
याद्गुरुणेनास्य यज्ञं ग्राहयेत् ” [सं० का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

अर्षां ब्रह्णाय ऋद्धामावपधोः संधिदेशं विधत्ते—

“ यद्वै दिवा भवत्यधो रात्रिः प्र विशति तस्मात्ताम्रा आपो दिवा दृश्ये
मन्त्रं भवत्यधोऽहः प्र विशति तस्माच्चन्द्रा आपो नक्तं दृश्ये छायायै चाऽऽ-
तपवश्च संधौ गृह्णत्याहोरात्रयोरेवासौ वर्णं गृह्णाति ” [सं० का० ६ प०
४ अ० २] इति ।

अहर्षदा वर्तते तदानीमप्सु रात्रिः प्रविशति । तत्र जलवर्णस्य शुक्लस्य
रात्रिवर्णस्य ऋष्णस्य च मेलनार्दीवताया इवाऽऽपो दिने दृश्यन्ते । यथा राहु-
ग्रस्ते चन्द्रै तावत्वं तद्वत् । यदा तु रात्रिः प्रवर्तते तदानीमहोऽप्सु प्रविशति ।
तत्र शुक्लवर्णयोर्मेलनादापो रात्रौ चन्द्रवदतिथेता दृश्यन्ते । तस्माद्गण्डमोषेते
संधिदेशे गृह्णीयात् ।

जलविशेषेण मन्त्रगतहविःशब्देन हविःसंपादकत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मतीरिमा आप इत्याह हविष्कृतानामेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प० ४ अ० २] इति ।

सूर्यशब्देनापां प्रकाशोपेतत्वं विवक्षितमित्याह—

“ हविष्मा अस्तु सूर्य इत्याह सशुक्राणामेव गृह्णाति ” [सं० का० ६
प० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रगतस्य च्छन्दस उपयोगमाह—

“ अनुष्टुभा गृह्णाति षाग्वा अनुष्टुग्वाचैवैनाः सर्वया गृह्णाति ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० २] इति ।

अग्नेरिति । कल्पः—“अग्नेर्वोऽपन्नगृहस्य सदासि सादयाप्तीत्यपरेण शाला-
मुत्तियमुपसादयति, सुम्नाय सुभिनीः सुम्ने मा धत्तेति सर्वेषु वसतीवरीणां
सादनेषु यजमानो जपति, निशायां वसतीवरीः परिहरत्यन्तर्वेद्यासीने यजमाने
पत्न्यां च नादीक्षितमभिपरिहरेत्सर्वेऽसेऽप्याध्यापरेण प्राजिहितं परिक्रम्य पूर्वया
द्वारोपनिर्हृत्य दक्षिणेन वेदिं गत्वा दक्षिणेन मार्जालीयं धिंऽणिधं परित्य दक्षि-

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपामुपादानम्)

णस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति—इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेति, दक्षिणोऽ-
सेऽत्याधाय यथेतं गत्वा पूर्वया द्वारोपनिर्हृत्योत्तरेण वेदिं गत्वोत्तरेणाऽऽग्नीधीयं
धिष्णियं परीत्योत्तरस्यामुत्तरवेदिश्रोण्यां सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयीः स्थेति,
सर्वोऽसेऽत्याधाय यथेतं गत्वाऽपरेणाऽऽग्नीधीयं धिष्णियमुपसादयति विधेषां
देवानां भागधेयीः स्थेति, यज्ञे जागृतेति सन्ना अनुमन्त्रयते ” इति ।

हे वसतीवर्षो युष्मानदिनभरगृहस्य शालामुखीयस्थाग्नेः सदसि सादयामि
समीपस्थाने स्थापयामि । हे आपः सुध्नाय सर्वप्राणिसुखाय प्रवृत्ताः सुग्निनीः
स्वयमपि सुखवत्यो यूयं मां यजमानं सुध्ने सुखे घ्नत स्थापयत । यूयं यक्ष्यमा-
णानामिन्द्रादिदेवानां भागरूपाः स्थ । तस्माद्यज्ञे जागृत रक्षोनिवारणाय साव-
धाना भवत । अग्नेर्वः सुम्नायेति द्वौ मन्त्रावुपेक्षितौ ।

हविष्मतीरित्धारभ्य ऋचः पादेषु या चतुःसंख्या या च शालामुखीयोत्तर-
वेद्याग्नीधीयस्थानत्रयविशिष्टा सादनसंख्या तदुभयं पशंसति—

“ चतुष्पदयर्चा गृह्णाति त्रिः सादयति सप्तसंघयन्ते सप्तपदा शकरी पशवः
शकरी पशूनेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

शालामुखीयोत्तरवेद्योः सादनं विधत्ते—

“ अस्मै वै लोकाय गार्हपत्य आ धीयतेऽमुष्मा आहवनीयो यद्गार्हपत्य
उपसादवेदस्मिँल्लोके पशुमान्स्याद्यदाहवनीयेऽमुष्मिँल्लोके पशुमान्स्यादुभयोरुप
सादयन्पुभयोरेवैनं लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
२] इति ।

स्थानत्रये यत्सूत्रोक्तं परिभाषणं तद्विधत्ते—

“ सर्वतः परि हरति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

मन्त्रचतुष्टये स्पष्टार्थतां दर्शयति—

“ इन्द्राग्नियोर्भागधेयीः स्थेत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प्र०
४ अ० २] इति ।

विधत्ते—

“ आग्नीध्र उप वासमत्येतद्वै यज्ञस्यापराजितं यदाग्नीध्रं यदेव यज्ञस्यापरा-
जितं तद्वैना उप वासयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २ इति ।

(सोमाभिषवोपयुक्तवसतीवरीसंज्ञकानामपासुपादानम्)

तदेव तस्मिन्नेव ।

यद्विहितं वहन्तीनां गृह्णातीति तदेव प्रशंसति—

“ यतः खलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञश्च रक्षास्यैव चरन्ति यद्वहन्तीनां गृह्णाति कियमाणमेव तद्यज्ञस्य शये रक्षसामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० २] इति ।

विततस्य विस्तीर्णस्य यज्ञस्य यतो यदङ्गं विमुश्य न क्रियते तदेव च्छि-
द्रमनुप्रविश्य रक्षास्यैव चरन्ति अपकुर्वन्ति । वहन्तीग्रहणेन तदङ्गं कियमाणमेव
शये शेते भवति ।

आग्नीध्रे सादितानां तृतीयसवनगताभिषवपर्यन्तं धारणं विधत्ते—

“ न शेता ईल्यन्त्या तृतीयसवनात्परि शेरे यज्ञस्य संतन्वै ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० २] इति ।

एता आपो न ह्यपगमयन्ति, × किंतु परिशेरेऽवतिष्ठन्ते, स्थापयेदित्यर्थः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ हविर्गृह्णाति वसतीवरीरग्नेस्तु सादयेत् ।

शालामुखीयतः पश्चात्सुन्ना स्वामी जपेत्पुनः ॥ १ ॥

इन्द्रमित्रद्वयाद्देदिशोऽप्योरासादयेत्क्रमात् ।

विश्वे ह्याग्नीध्रद्विष्ण्यस्य पश्चादासादयेत्पुनः ।

यज्ञेति मन्त्रयेत्सन्वाः सप्त मन्त्रा इहोदिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अत्र न मीमांसा ।

अथ च्छन्दः ।

हविष्मतीरित्यनुष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

हृदे त्वा मनसे त्वा दिवे त्वा सूर्याय
 त्वोर्ध्वमिममध्वरं कृधि दिवि देवेषु होत्रा
 यच्छ सोमं राजन्नेह्यवं रोह मा मेमां सं
 विख्या मा त्वां हिंसिषं प्रजास्त्वमुपावरोह
 प्रजास्त्वामुपावरोहन्तु गृणोत्वग्निः समिधा
 हवं मे गृण्वन्त्वापो धिषणाश्च देवीः । गृणोत
 आवाणो विदुषो नु (१) यज्ञ * गृणोतु देवः
 संचिता हवं मे । देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मि-
 र्हविष्य इन्द्रियावान्मदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवत्रा
 थत्त शुक्र * शुक्रपेभ्यो येषां भामः स्थ स्वाहा
 कार्धिरस्यंपापां मृत्र * संमुद्रस्य वोऽक्षित्या
 उञ्जये । यममे पृत्सु मर्त्यमावो वाजेषु यं
 जुनाः । स यन्ता द्वाश्वतीरिषः (२) ॥

(नु तत्तत्त्वारिःशब्द) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशेऽनुवाके सोमाभिषवार्थानां वसुषीवरीणां ग्रहणमुक्तम् । अभिषोतव्यस्य
 सोमस्य शकटादुपावरोहस्योद्देशोऽनुवाकेऽभिधीयते । अथ महारात्रे प्रबुध्य
 सोमप्राण्यसाद्य सोमबरोहयेत् ।

कल्पः—“ अथैतच्चर्मफलकयोः प्राचीनमीवमुत्तरलोमोपस्तृणाति यज्ञ प्रवि-
 तिष्ठेति वा वृष्णीं वा दक्षिन्संमुखान्प्राण्यः छत्वा दक्षिणस्य हविर्धीर्गेष्वान्वरेषे

(अग्निवीतध्यस्यै सोमस्य शकटाहपावरोहः)

सोमं राजानमुपावहरति हृदे त्वा मनसे त्वा सोम राजन्नेसवरोहेति द्वाभ्याम् ” इति ।

मन्त्रः त्वेषामाज्ञातौ—

हृदे त्वेति । हे सोम त्वां हृदे हृदयवद्भ्यो मनुष्येभ्यो मनसे मनस्विभ्यः पितृभ्यो दिवे द्युलोकवासिभ्यो देवेभ्यो विशेषतः सूर्याय चोपावहरामि । त्वमिह प्रवृत्तमध्वरं विनाशरहितमूर्ध्वमुखतं सनाप्यं कृषि कुरु । दिविष्ठेषु देवेषु होत्रा अस्मदीयान्याह्वानानि स्तोत्ररूपाणि यच्छावस्थापय । हे सोम राजन्नेसविष्णुस्थाने समामच्छ । शकटादवरोह । मा भेषीः । मा व संविकथाः कम्पिशाः । अहं तु त्वां मा हिंसिषन् । अतस्त्वं देवल्लोके गत्वा देवीः यथा उपावरोह माप्नुहि । प्रजाश्च त्वामुपावरोहेन्तु यम्यन्वन्तु ।

अत्रोपावहरोदिति विधिं सूषयन्द्दयादिशब्दानां यथोक्तार्थं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा अप्वर्युः स्याद्यः सोममुपावहरन्सर्वाभ्यो देवताभ्य उपावहरोदिति हृदे त्वेत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति मनसे त्वेत्याह पितृभ्य एवैतेन करोति दिवे त्वा सूर्याय त्वेत्याह देवेभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्षे देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्य उपावहरति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

यो हृदे त्वेति मन्त्रेण सर्वदेवतार्थमुपावहर्तुं जानाति स एव मुख्योऽध्वर्युरिति ब्रह्मवादिनामुक्तिः । सोम राजन्निति मन्त्र उपेक्षितः ।

विधत्ते—

“ पुरा वाचः प्रवदितोः प्रातरनुवाकमुपाकरोति यावत्येव वाकमव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

रात्रौ निद्रां कुर्वन्तो मनुष्या उषःकाले प्रबुध्य परस्परं वाक्यमंतरं कुर्वन्ति । पक्षिणः शब्दं कुर्वन्ति । तद्धि वाचः प्रवदनम् । प्रातःकालात्पूर्वं होत्राऽनुवकव्य ऋक्समुहः प्रातरनुवाकः । उपाकरणं नाम होतारं प्रति मैत्रोक्तिः । अत्र सूत्रम्— “ पुरा वाचः पुरा वा क्योभ्यः प्रातर्भाषभ्यो देवेभ्योऽनुब्रूहि ” इति । प्रवदितोः प्रवदनात् ।

प्रातरनुवाकस्य प्रथमामृचं विधत्ते—

“ अपोऽग्नेऽभिध्याहरति मज्ञो वा आपो यज्ञमेवामि वाचं मि कृण्वन्ति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

४३० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—

(अभिषेकतद्वयस्य सोमस्य शकटादुपावरोहः)

अपोऽभिलक्ष्य तत्प्रतेपादिकामृचमध्ये प्रथमं व्याहरेत् । आपो रेवतीः क्षयथा
हि वस्व इत्येतामृचमित्यर्थः ।

तत ऊर्ध्वं वक्ष्यामि ऋचो विधत्ते—

“ सर्वाणि छन्दाश्स्यन्वाह पशवो वै छन्दांसि पशून्वाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

तत्तच्छन्दोयुक्ता ऋग्विशेषा ग्रन्थबाहुल्यभयाद्ब्रह्मवृचनालणे स्पष्टत्वाच्च नात्र
प्रदर्शयन्ते ।

प्रातरनुवाकसमाप्तौ पठन्तोषामृचं कामनाभेदेन विकल्पितां विधत्ते—

“ गामत्रिया तेजस्कामस्य परि दध्यात्रिष्टुभेन्द्रियकामस्य जगत्या पशुकाम-
स्थानुष्टुभा प्रतिष्ठाकामस्य पङ्क्त्या यज्ञकामस्य विसजाऽञ्चकामस्य ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

परिदध्यात्समापयेत् ।

कल्पः—“ यत्राभिजानात्यभूदुषा रुशत्यशुरिति तत्प्रचरण्या जुहोति शृणो-
त्वग्निः समिधा हवं म इति ” इति ।

अभूदुषा इत्येषा प्रातरनुवाकस्य परिधानीया तां होत्रा पठन्मानां यदाऽध्व-
र्युर्जानाति तदा जुहुयात् ।

मन्त्रस्त्वेवमाप्नायते—

शृणोत्विति । सम्यग्भिद्यतेऽनयाऽऽज्याहुत्येति समिदाहुतिसत्या समिद्धोऽ-
ग्निर्मे हवं मदीयमाह्वानं शृणोतु । हे आपो महीष्यमाणा मयमपि शृणुत । की-
दृश्यः । धिषणा विद्योपेताः । देवेषु देवतारूपाश्च । हे ग्रावाणोऽभिषवार्थमिहो-
पास्थिता सूर्यं विदुषो नु विद्वांस एव सन्ती यज्ञं शृणुत । सविता देवो मदीय-
माह्वानं शृणोतु ।

अग्न्यादिश्रवणप्रयोजनमाह—

“ शृणोत्वग्निः समिधा हवं म इत्याह सवितृप्रसूत एव देवताभ्यो निवेद्या-
पोऽच्छैति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ३] इति ।

एकधनसंज्ञकाः पन्नेजर्गिसंज्ञकाश्चाऽऽप आनेतव्याः । अतो मन्त्रेण देवताभ्यो
विज्ञाप्य ता अपः प्राप्तुं गच्छति ।

प्रेषमन्त्रमुत्पादयति—

(अग्निषोतन्यस्य सोमस्य शकटावुपावरोहः)

“ अप इष्य होतरित्पाहेषितः हि कर्म क्रियते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

हे होतरानेतव्या अप उद्दिश्य प देवना ब्रह्मणे गातुरेत्वित्यादिका ऋष इष्य पठेत्यर्थः । लोकेऽपीषितमभीष्टं कर्म सम्यक्क्रियते ”

मैत्रान्तरमुत्पावयति—

“ मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवा द्रवेत्याह मित्रावरुणौ वा अपां नेतारौ ताभ्यामेवैना अच्छैति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

चमसिनामृत्विजां परिचारकाश्चमसाध्वर्यवः । तत्र मैत्रावरुणनाम्न कालिजो यश्चमसाध्वर्युस्तं संबोध्यऽऽगच्छेति नृपात् । तदनेन प्रैषेणोदकप्रवर्तकमित्रावरुणदेवद्वयेन सहैवैना अपः प्राप्तुं गच्छति ।

देवीरिति । कल्पः—“ अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा बर्हिंरादाय संपैषमाह— अप इष्य होतर्मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवाद्बैकधनिन आद्रवत नेष्टः पत्नीमुदानयाभीक्षोतचमसेन वसतीवरीभिश्च चात्वाले प्रयुपलम्बस्वेति यथासंपैषं ते कुर्वन्ति यत्राऽऽपस्तद्यन्त्यथाप्सु बर्हिः प्रास्याभिजुहोति देवीरापो अपां नपाद्य ऊर्मिर्हविष्य इन्द्रियावान्पदिन्तमस्तं देवेभ्यो देवना धत्त शुक्रः शुक्रपेभ्यो येषां भागः स्थ स्वाहेवि ” इति ।

न पातधत्तमुदकमध्ये गूढतया स्थितोऽपि तदुदकं न विनाशयतीति नृपात् । अपां नपादिति वह्निविशेषस्य संज्ञा । हे आपो देव्यो हे वहे युषं य ऊर्मिर्युष्मदीयस्तं देवना देवेषु धत्त स्थापयत । किमर्थम् । देवेभ्यो देवार्थमस्माभिदवानुद्दिश्य होतुमित्यर्थः । कीदृश ऊर्मिः । हविष्यो हविषे सोमरूपाय हितः । इन्द्रियावान्भी(पी)तः सान्निध्यमवृद्धिकारी । मदिन्तमः पीयमानोऽत्यन्तहर्षकारी । कीदृशं तम् । शुक्रं दीप्तिमन्तम् । कीदृशेभ्यो देवेभ्यः । येषां युषं भागभूताः स्थ तेष्वः शुक्रपेभ्यः सोमपेभ्यः । इदमाज्यं युष्मभ्यं हुतमस्तु ।

ग्रहीष्यमाणानामपां मूल्यत्वेन हविष्वसंपादनेन घेयमाहुतिरुपयुज्यत इत्याह—

“ देवीरापो अपां नपादित्याऽऽहाहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णान्त्यथो हविष्यतानामेवाभिघृतानां गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

कल्पः—“ कार्षीरसीति दमैराहुतिमपष्टाव्य ” इति ।

कार्षीरिति । हे आज्य त्वमप्सु हुतं सत्कार्षीः कर्षणीयमपनेतव्यमासी । अपां मुञ्च मुञ्जोपलक्षितानिष्टरूपं त्वामपनयामि ।

एतमर्थं दर्शयति—

“ कार्थिरसीत्याह शमलमेवाऽऽसामप ह्नावयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

शमलं मलिनंशम् ।

समुद्रस्येति । कल्पः—“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्यभिहुतानां मैत्रावरुणचमसेन गृह्णाति ” इति ।

हे आपः समुद्रवद्युष्माक्रमक्षीणत्वाय पूर्वोद्युर्वसतीवरीगृहीत्वाऽपि पुनरिदानी-
मुष्मथासि ।

वोऽक्षितिं विस्मदयति—

“ समुद्रस्य वोऽक्षित्या उन्नय इत्याह तस्माद्धमानाः किर्यमात्रा आपो न क्षीमन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

मथा चमसेन जलं गृहीतं तथा विभिः कुम्भैरेकधना गृह्णीयात्पन्नेजनीथ
मृह्णीमात् । तथा च सूत्रम्—“ अथैकधना गृह्णीयात्पन्नात् को जुष्टान्गु(गु)-
ह्णात्पिबि वा तूर्ण्यीं कथ्य एकेजनीगृह्णात्पिबि ” इति ।

नियन्ते—

“ योनिर्वै यज्ञस्य चात्वालं यज्ञो वसतीवरीर्होतृचमसं च मैत्रावरुणचमसं च
सःस्पर्शं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्य सप्तोनिस्वामाथो स्वद्वैत्रेणा योनेः प
जन्वयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

इत्तरवेदिनिष्पादकत्वा चात्वालो यज्ञयोनिः । देवविभक्तवज्रावशेषत्वाद्दसती-
वरीणां यज्ञत्वम् । व्यानयति व्याप्ता अधिकाः करोति । तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—
“ होतृचमसे वसतीवरीभ्यो निषिर्द्यापरिचात्वालं होतृचमसं च मैत्रावरुण-
चमसं च सःस्पर्शं वसतीवरीर्व्यानयति यज्ञस्या यन्तरीयाभिज्ञाय होतृचमसान्मै-
त्रावरुणचमस आनयति मैत्रावरुणचमसाद्वोतृचमसे ” इति ।

प्रश्नोत्तरमन्त्रावुत्पादयति—

“ अन्नयोऽन्वेरपा ३ इत्याहोतेमन्त्रमुत्तेपाः पश्यति वावैतदाह ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ३] इति ।

प्लुतिः प्रश्नार्था । हेऽध्वर्यो, अपः किमदलंभववानसि । सौष्यं होतुः यभः ।
उतेमन्त्रपुरीत्यध्वर्योरुत्तरमन्त्रः । लब्धवानस्मीत्येतावदेव न भवति उतापि तु ह्ये
ता अनन्तमुत्पसंप्राप्ताः । दूर्वतिस्त्वेऽपि सःस्पर्शेण लाभो भवति वदुत्पसंप्राप्ति-

(अभिवोतप्यस्थ सोमस्य शकटादुपावरोहः)

सोमादतिरिच्यते । उतेमा इति वाक्यं मन्त्रस्य व्याख्यानम् । हे होतर्न केवलं यद्गन्धमात्रेण विश्वसिद्धिं किञ्चिन्माः पुरोवर्तिनीः पश्येत्येवमेव सर्वमन्त्रेणाभ्यर्च्यन्ते ।

कल्पः—“ अश्वर्योऽश्वरपा ३ इति होताऽश्वर्यं पृच्छत्युतेमनन्नमुरिति मत्सुक्त्वा मचरणीशेषात्क्रतुकरणं जुहोति यममे पृतसु मर्त्यमिति ” इति ।

यमम इति । हेऽमे यं मर्त्यं पृतसु संग्रामेषु आवो रक्षसि, किञ्च वाजे-
ष्वन्ननिमित्तं यं मर्त्यं जुना गच्छसि हवींषि मर्त्यातुं यस्य सकाशं गच्छसीत्यर्थः ।
स मर्त्यस्त्वदनुग्रहेण शश्वतीरिषो नित्यान्यन्नाग्निं धनरूपाणि यन्ता भियंस्पति
प्राप्स्यतीत्यर्थः । मन्त्रोऽयमुपेक्षितः ।

अस्य च क्रतुकरणाख्यस्य होमस्य विषयविशेषव्यवस्थितिं विधत्ते—

“ यद्यभिष्टोमो जुहोति यद्युक्थ्यः परिधौ नि माष्टि यद्यतिरात्रो यजुर्वदन्म
पद्यते यज्ञक्रतूनां व्यावृष्टये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ३] इति ।

अनुष्ठीयमानस्य कर्मणोऽभिष्टोमत्वे मन्त्रेण क्रतुकरणं जुहुयात् । उक्थ्यत्वे
परिधावाज्यलेपं निमृश्यात् । अतिरात्रत्वे मन्त्रं पठन्हविर्धानं प्राप्नुयात् । एवं
सात्याभिष्टोमादीनामनुष्ठास्यमानानां परस्परं व्यावृत्तिरिदानीमेवावगता । सक्रतुं
कुर्वति मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इत्युपनिषदि तत्कत्विति वैयासकसूत्रे
चोपास्तिष्वपि क्रतुशब्दस्य प्रयोगाच्चक्ष्यवच्छेदार्थं यज्ञशब्दः । अव्ययज्ञास्तपो-
यज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपर इत्यादौ तपःप्रभृतिष्वपि यज्ञशब्दप्रयोगाच्चक्ष्यवच्छे-
दाथ क्रतुशब्दप्रयोगः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ इदे सोमद्वयात्सोमं शकटादवरोहयेत् ।

पृणोऽग्नौ जुहुयाद्वीरपुत्तु हुत्वाऽथ दर्भकैः ॥ १ ॥

अप्तूपप्लावयेत्कार्षीः समुद्रो गृह्यते जलम् ।

यममे क्रतुच्छोमो मन्त्राः सप्तेह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ चमसाध्वर्यवो ग्रान्धे ऋत्विग्भ्योऽन्वेऽथवाऽग्निमः ।

धौगिकया संज्ञया धैवं यद्व्याजैभ्यो विभेदनात् ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

व्योतिष्ठेमे श्रूयते—“ एतन्नाभ्वर्युं वृणीते ” इति । ये पूर्वं त्वन्न कार्या-
नुसारेणाभ्वर्युं प्रमुखा ऋत्विज उक्तास्तेभ्यो न व्यतिरिक्ताश्चमसाभ्वर्यवः । कुतः ।
यौगिकसंज्ञया तदभेदप्रतीतेः । यथा देवदत्त एव पचिक्रियायोगात्पाचको
भवति तद्वदभ्वर्युं प्रमुखा एव चमसयोगाच्चमसाभ्वर्यव इति चेन्नैवम् । मध्यतः
कारिणां चमसाभ्वर्यवो होत्रकाणां चमसाभ्वर्यव इति पृथग्या भेदावभासात् ।
मध्यतः कारिणो होत्रादयः । होत्रकाः प्रतिप्रस्थातृमैत्रावरुणादयः । तस्माद्वि-
ग्न्योऽन्ये ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ तान्वृणीतेति बहुता नास्ति वाऽस्ति ग्रहैक्यवत् ।

नैवेति चेन्न वैषम्यादुत्पत्तौ बहुताश्रुतेः ” इति ॥

चमसाभ्वर्युं वृणीते इति यद्बहुत्वं श्रुतं तन्न विवक्षितं, ग्रहैक्यवदुद्देश्यगत-
त्वादिति चेन्नैवम् । ग्रहैक्यम्यात् । अहं संमार्ष्टित्येतन्न ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्यं,
चमसाभ्वर्युणां त्वेतदेवोत्पत्तिवाक्यं, ततस्तेषामुपादेयत्वात्तद्गतं बहुत्वं विव-
क्षितम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नेपत्ताऽस्त्यस्ति वा तेषां न मिथामकवर्जनात् ।

चमसानां दशात्वेन चमसाभ्वर्यवो दश ” इति ॥

सद्योऽर्थः ।

अथ च्छन्दः—

शृणोत्वधिरिति त्रिष्टुप् । यमञ्जे पृत्स्विति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयवै-
त्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥१३॥

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्व १ शधो

मारुतं पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैर्योमि शंग-

(काम्यथाज्यापुरोक्तः)

यस्त्वं पुषः विधतः पांसि नु त्मना । आ
 वो राजानमध्वरस्य रुद्र* होतार* सत्ययज*
 रोदस्योः । अग्निं पुरातनयित्नोरचित्ताद्धिर-
 ण्यरूपमवसे कृणुध्वम् । अग्निर्होता निष-
 सादा यजीयानुपस्ये मातुः सुरमातृ लोके ।
 युवां कविः पुरुनिष्ठः (१) ऋतावा धर्ता
 कृष्टनिामुत मर्ष्य इन्द्रः । साध्वीर्मकदेवधीतिं
 नो अय यज्ञस्य जिह्वामविदाम गुह्याम् । स
 आयुराऽगात्सुरमिर्वसानो भद्रामकदेवहृतिं नो
 अय । अक्रन्ददग्निः स्तनयन्निव द्यौः क्षामा
 रेरिंहृद्दृक्थः समञ्जन् । सद्यो जज्ञानो वि-
 हीमिद्धो अस्यदा रोदसी भानुना भात्यन्तः ।
 त्वे वसूनि पूर्वणीक (२) होतर्दोषा वस्तो-
 रेरिरे यज्ञियांसः । क्षामेव विश्वा भुवनानि
 यस्मिन्स* सौभगानि दधिरे पावके । तुभ्यं
 ता अङ्गिरस्तम विश्वाः सुक्षितयः पृथक् ।
 अग्ने कामाय येमिरे । अश्याम तं काममग्ने
 तदोत्यश्याम रयि* रयिवः सुवीरम् । अश्याम
 धाजमभि वाजयन्तोऽश्याम द्युन्नमजराजरं ते ।
 श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्ने शुमन्तया भर (३)
 वसो पुरुस्पृह* रयिम् । स श्वितानस्तन्धत्तु
 रोचनस्था अजरैभिर्नानंदग्निर्विष्ठः । यः
 पावकः पुरुतमः पुरूणि पूथ्यन्मिरनुयाति

भर्षन् । आयुष्टे विश्वतो दधद्यमधिवरेण्यः ।
 पुनस्ते प्राण आऽर्षति परा यक्ष्मं सुवामि
 ते । आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणो घृतप्रतीको
 घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यं
 पितेषु पुत्रमभि (४) रक्षतादिमम् । तस्मै
 ते प्रतिहर्यते जातवेदो विचर्यणे । अग्ने
 जनामि सुष्ठुतिम् । दिवस्परिं प्रथमं जज्ञे
 अग्निस्मदद्वितीयं परिं जातवेदाः । तृतीय-
 मप्सु नृमणा अजस्रमिन्धान एनं जरते
 स्वाधीः । शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि
 रौषसे । त्वं घृतेभिराहुतः । हृशानो रुक्म
 उर्व्या व्यधौदुर्मर्षमायुः श्रिये रुचानः । अग्नि-
 रमृतो अभवद्वयोभिः (५) यदेनं यौरजम
 यत्सुरेताः । आ यदिषे नृपतिं तेज आनद्-
 शुचि रेतो निषिक्तं घौरभिके । अग्निः शर्षम-
 नवद्यं युवानं स्वाधियं जनयत्सुदयञ्च । स
 तेजीयसा मनसा त्वोत उत शिक्ष स्वपत्यस्य
 शिक्षोः । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ भुयामं
 ते सुष्ठुतयश्च वस्वः । अग्ने सहन्तमा भर
 शुम्नस्य प्रासहा रयिम् । विश्वा यः (६)
 धर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् । तर्मभे पृत-
 नासहं रयिं सहस्व आ भर । त्वं हि
 सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोर्मतः । उक्षा-
 न्नाय वशाज्ञाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमै-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

विधमाभवे । वग्ना हि सूनो अस्व्यस्रसद्वा चक्रे
अग्निर्जनुषाऽज्ज्मालम् । स त्वं न ऊर्जसन ऊर्जे
था राजैव जेरवृके क्षेप्यन्तः । अग्न आयूर्धि(७)
पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे नापस्व
दृच्छुनाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः
सुवीर्यम् । वधत्पोषं रयिं मयि । अग्ने पावक
रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया । आ देवान्वाक्षि
यक्षि च । स नः पावक दीदिवोऽग्ने देवाः
इहाऽऽ वह । उप यज्ञं हविश्च नः । अभिः
शुचिर्व्रततमः शुचिर्विप्रः शुचिः कविः । शुची
रोचत आहुतः । उदग्ने शुचयस्तव शुका
भ्राजन्त ईरते । तव ज्योतीष्वर्चयः (८) ॥

(पुरुनिष्ठः पूर्वणिक भराभि वयोमिषं आयूर्धि विप्रः शुचिश्चतुर्दश च) ॥

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
तृतीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(देवस्य रक्षोहर्षो विभूस्त्वं सोमात्यन्धानर्गो पुथिव्या इषे त्वाऽऽ देवे वाके
सं ते समुद्रं हविष्मतीर्हृदे त्वमग्ने रुद्रश्चतुर्दश) ॥ १४ ॥

(देवस्य गमध्ये हविष्मतीः पवस एकमिच्छत्) ॥ ३१ ॥

हरिः ॐ ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमा-
ष्टके तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

त्रयोदशोऽनुवाके हविर्धानशकटादाधिषवणफलकथोरुपरि सोमोऽवरोहितः ।
अथाभिषवो वक्तव्यः । तथाऽप्यध्यापकसंप्रदायेन प्रपाठकसमाप्तिरूपत्वाच्चतुर्विंशोऽ-
नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः क्रममाप्ता अभिधीयन्ते ।

तत्र काम्येष्टिकाण्डे राक्षोघ्नेरूप्वर्धमिष्टधन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन्नेषा वा अस्य घोरा
तनूर्यद्भुद्रस्तस्मा एवैनमा वृश्चति ताजगार्तिमाच्छति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० २] इति ।

रुद्रवते घोरतनूयुक्ताय । अभिचरन्नुवाचं मारयन् । तस्मै रुद्रवतेऽग्नये । एनं
शत्रुमावृश्चति समन्ताच्छिखा मयच्छति । ताजक् तदानीमेव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

त्वमग्नि इति । हेऽग्ने त्वं रुद्रो घोरतनूयुक्तोऽसुरः शत्रूणां निरसिता ।
दिवो द्युलोकस्य मह जरसवत्स्यो हविर्वह्नेनोत्सवकारित्वात् । त्वं मारुतं शत्रो
मरुतां संबन्धि बलं बलवत्त्वेन मस्तिजानां मरुद्गणानामपि त्वदनुग्रहेणैव बलं
भवति । अतः वृक्ष ईशिवे मरुद्भिः संपृक्तस्तदपि सैत्थं निषमय । किंच त्वं
शंगयः सुखं प्राप्तो वायुवेगैररुणवर्णैरश्वैर्यासि । किंच षोषकस्त्वं शु त्पना
स्वयमेव पासि । कान्, विधतो हविषा परिचर्यां विदधतो पजमानान् ।

अथ याज्या—

आ व इति । हे कृत्विग्यजमाना वो मुष्याकमवसे रक्षणायामिमाकृणुध्वं
वशी कुरुत । कदा, तनयित्पोरश्चित्तात्, न विद्यते चित्तं यस्मिन्मरणे तद्विधत्तं
शत्रुणा विस्तारिताद्भवदीयमरणात्पूर्वमेव । कीदृशमग्निम् । अध्वरस्य राजानं
यज्ञस्वामिनं, रुद्रं शत्रून्पति वरुतं, हीतारं फलदानाय भक्तानामाह्वातारं, रोद-
स्योः सत्ययज्ञं द्युलोके भूलोके च सत्यमवश्यं कर्मफलं भजति द्दातीति सत्य-
यज्ञस्तं, हिरण्यरूपं तत्सदृशम् ।

इष्टधन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये सुरभिभते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्य गावो वा पुरुषा वा
प्रभीषेरन्यो वा विभीषादेवा वा अस्य भेषज्या तनूर्यत्सुरभिभवी तथैवास्मै भेषजं
करोति सुरभिभते भवति पूतीगन्धस्यापहत्यै” [सं० का० २ प्र० २ अ० २] इति ।

(कान्वधाज्यापुरोनुवाक्याः)

सुरभिमेते भेषज्यतनूयुक्ताय । यस्य यजमानस्य गावो वा भूत्वा वा दैविकरोगबाहुल्येन बहवो श्वितेरन्स्वयं वा कदाचिदपमृत्योर्भीतो भवेत्तादृशो निर्वपेत्युत्तीगन्धस्य शशगन्धस्य निवृत्तये सुगन्धयुक्ताय कुर्यात् ।

तथ पुरोनुवाक्या—

अग्निहोतेति । अयमाग्निर्मानुरुपस्थे वेदेः समीपवर्तिनि सुरभायु लोके सुरभिगन्धयुक्त एवाऽऽहवर्नीयस्थाने निषसादोपविष्टः । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्वाता । यजीयान्मानुषाञ्छेतुरतिशयेन यज्ञाः । युवा नित्यं वरुणः । कविर्मधावी । पुरुनिष्ठः पुरुषु गार्हपत्यादिस्थानेषु स्थितः । क्रतावा सत्यवान् । छृष्टीर्नाभर्ता मनुष्याणां षोडशः । अपि च मध्ये मनुष्याणामुदर इच्छो जाठरामिच्छेण वीप्तः ।

अथ याज्या—

साध्वीमिति । अयमग्निरथ नो देववीतिमस्माभिर्देवेभ्यो इत्तां भक्ष्वां पुरोडाशाहुतिं साध्वीमकः स्वादुमकरोत् । अतो यज्ञस्य जिह्वास्थानीयां गोप्यामग्निदेवतामविदाम वयं लब्ध्वन्तः । सुरभिः पुरोडाशाज्यादिसुगन्धोपेतः सोऽग्निरायुर्वसानोऽस्मदीयमायुराच्छादयन्गोपामन्नागादागच्छतु । अथ नोऽस्मदीयां देवहृतिं मद्रामकः, देवार्थं होमं यथाशास्त्रं करोतु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संघत्ते भागधेयेनैवैनं शमयित्वा परानग्निं निर्दिशति यमधरेषां विध्यन्ति जीवति स यं परेषां न स मीयते जयति तं संग्रामम् ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

क्षामवते क्षुधायुक्ताय । युद्धे मत्प्राप्तत्वे सति जयार्थी निर्वपेत् । स्वदत्तेनाग्निभागेन स्वविषयमग्निं शान्तं कृत्वा पराञ्छत्रुन्वह्नेरग्निमुखेन निर्दिशति इन्तुं मदर्शयति । तथा सत्यवरेषां स्वसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषं शत्रुो विध्यन्ति स जीवति । परेषां शत्रुसैन्यगतानां मध्ये यं पुरुषमितरे विध्यन्ति स मश्नियते । ततो यजमानो जयति ।

यथा जयार्थिन एषेष्टिस्तथा बहुबन्धुभरणनिवारणार्थिनोऽप्येतामिष्टिं विधत्ते—

“ अभि वा एष एतानुच्यति येषां पूर्वापरा अन्वञ्चः प्रधीयन्ते पुरुषाहुतिर्हस्य शियतमाऽग्नये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामधेयेनैवैनं शमयति नैषां पुराऽऽयुषोऽपरः न मीयते ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याः)

पूर्वापरा ज्येष्ठाः कनिष्ठाश्च । अन्वञ्चो विच्छेदवर्जिताः । येषां बन्धूनां मध्ये बहवो विच्छेदमन्तरेण त्रियन्त एतानभिलक्ष्यैष क्षामवानभिरुच्यति सम्भवति । कुतः, पुरुषाहुतेरेतत्प्रियत्वात्पुरोडाशोनाभिः क्षान्यति । तत एषां बन्धूनां मध्ये ज्येष्ठे जीवति सत्यपरः कनिष्ठ जायुःसंपूर्तैः पूर्वमपमृत्युना न त्रियते ।

गृहदाहावि निमितीकृत्यापि तामेवोर्द्धं विधत्ते—

“अभि वा एष एतस्य गृहानुच्यति पस्य गृहान्दहत्यग्रये क्षामवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भागधेयेनैवैनं शमयति नास्यापरं गृहान्दहति” [सं० का० २ प्र० २ अ० २ इति ।

अपरं यथा भवति तथा न दहति । न पुनर्दहतीत्यर्थः ।

अस्यां निविधायां क्षामवतेष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

अक्रन्ददिति । अयमभिरक्रन्ददस्मदनिष्ठनिवारणार्थं गर्जतु । किमिव । स्तनमभिव धौर्यथा छुलोकस्थो मेघो गर्जन्सस्यसोऽवभीर्ति निवारयति तद्वत् । किं कुर्वन् । क्षाम दाहकमस्मद्विरुध्यं रेरिहल्लेहानो वीरुधः समञ्जस्युष्पलतावदस्यदनुकूलानि सम्यगभिव्यञ्जयन् । हि यस्माज्जज्ञान उत्पद्यमानः सद्य ईभिदाभीमेवेष्टो दीप्तो व्यरुमद्विविधं जगत्पख्यापयति । रोदसी द्यावापृथिव्योरन्वर्धमाना रश्मिना स्वयमाभाति समन्तात्प्रकाशते ।

अथ याज्या—

त्वे वसूनीति । हे पूर्वणीकात्यन्तबहुल होतर्देवानामाहवातर्वाणां रात्रौ वस्तोर्दिवा च पशियासो यज्ञार्हाणि वसूनि हवींषि एरिर आगच्छन्ति । त्वदनुग्रहात्पूर्वं क्षामेव दग्धं पटादिकमिव विधा भुवनानि निःसाराणि भूत्वा पावके त्वय्यनुगृह्णाति सति पश्चात्सौभागानि संदधिरे सौभाग्यं प्राप्नुवन् । तादृशास्त्वमस्माननुगृहाणेत्यर्थः ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“अग्रये कामाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यं कामो नोपनमेदक्षिमेव कामस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं कामेन समर्धयत्युपैने कामो नमति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

कामाय कामपदाय, कामितार्थो यं यजमानं न प्राप्नुयात्त निर्वपेत् ।

(काम्यवस्तुपुरोनुवाक्याः)

तत्र पुरोनुवाक्या—

तुभ्यमिति । हेऽग्निस्तमाविशयेनाङ्गन्सारोपेताभे सुक्षितयो वेदित्त्वशोभन-
धूमियुक्ता विश्वः सर्वात्वाः मजाः पृथक्कामयमाना विविधकामितार्थसिद्धिमदाय
तुभ्यं येमिरे नियमं स्वीलयन्त्यः ।

अथ याज्या—

अस्त्वामेति । हेऽग्ने तपोती त्वदीवरक्षया तं काममभीष्टफलमशयाम व्याप्नु-
यान् । किञ्च, हे रायिवो हे धनवन्तुषीरं शोभनपुष्पौषाद्युपेतं रथिं धनमशयाम ।
किञ्च, वाजयन्तोऽभामिच्छन्तो वयं वाजमभयमभिवोऽशयाम । किञ्च, हेऽजर
तव प्रसादादजरमक्षयं द्युम्नं यशोऽशयाम ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अमये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमानः क्षेत्रे वा सजातेषु
प्राऽग्निमेव यविष्ठस्त्वेन भागधेयेनोप धावति तेनैवेन्द्रियं वीर्यं भ्रातृव्यस्य
युवते वि पाप्मना भ्रातृव्येण जयते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

यविष्ठायातिशेन वियोगकारिणे, युवते वियोजयति । यजमानः पापिना
वैरिणा वियुक्तो जयति ।

एतामेवेष्टिं परमयुक्ताभिचरनिवारणाय विधत्ते—

“ अमये यविष्ठाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचर्यमाणोऽग्निमेव यविष्ठस्
त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्माद्भक्षांसि यवयति नैनमभिचरन्स्तुणुते ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

यवयति वियोजयति । अभिचरन्वैर्येनाभिष्टिकारिणं न स्तुणुते हन्तुं न
शक्नोति ।

एतस्थां द्विविधायामिष्टी पुरोनुवाक्यामाह—

अेष्टमिति । हेऽग्ने रायिमाभर धनमाहर । यविष्ठातिशयेन वियोगकारिन् ।
भारव फाल्गुनिर्मरणीय । वसो, आहुतिनिवासभूय । कीदृशं रथिं, अेष्टं प्रश-
स्ततमं द्युम्नं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं पुरुभिर्बहुभिः स्पृहणीयं मणिमुकादित्त्वम् ।

अथ याज्या—

स श्वितान इति । योऽग्निः पावकः शोधयिता पुरुवम अहकनीयगार्हपत्या-
विनाभभिर्बहिष्ठादिविशेषवैश्वान्तं बहुविधः पुरुषि बहुनि पृथूनि विस्तृतावि

(काम्ययज्ञ्यापुसेनुवाक्याः)

पुरोडाशादिहवींषि भवन्भक्षयन्ननुयाति यजमानगृहमनुदिनं गच्छति सोऽग्निर्वक्ष्यमाणगुणोपेतः । शिक्तानो दीप्यमानः । तन्वतुः फलानां विस्तारयिता । रोचनस्था दीपिमत्सु देवयजनेष्ववस्थितः । अजरोभिर्जरारहितैर्नानदङ्गिः स्तुतिं कुर्वाणैर्देवैः संयुतः । माविष्टोऽदिशयेन वैरिवियोगकर्ता ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नय आयुष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः क्रामयेत् सर्वान् आयुरियामित्यग्निमेवाऽऽयुष्मन्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवास्मिन्नायुर्द्धधाति सर्वमायुरेति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

आयुष्मत् आयुष्पदाय ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आयुष्ट इति । हे यजमान ते तुभ्यं वरेण्यः भेष्टोऽयमग्निर्विश्वत आयुर्द्धरसंपूर्णमायुर्वधातु । अपमृत्युना गृहीतोऽपि ते माणः पुनरस्थानुमहेणाऽऽस्याति त्वदेहे समागच्छतु । ते तव यक्ष्मं व्याधिं परासुवामि विनाशयामि ।

अथ याज्या—

आयुर्दा इति । हेऽग्ने त्वमायुर्दा एषि यजमानस्याऽऽयुष्पदो भव । कीदृशस्तवम् । इविषो जुषाणः पुरोडाशां सेवमानः । घृतपतीको घृतोपक्रम आचारमयाजादीनां घृतेन हूपमानत्वान् । घृतयोनिरवसानेऽयन्नयाजादौ घृतमेव योनिर्जन्मीत्वत्तिकारणं यस्यासौ घृतयोनिः । तादृशस्तवं मधु स्वादुतमं चारु शोधितत्वेन निर्मलं गन्धं घृतं पीत्वा पिता पुत्रमिवेमं यजमानमभितो रक्ष ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये जातवेदसे पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्भूतिकामोऽग्निमेव जातवेदस्तत्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं भूतिं भ्रमयति भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ३] इति ।

जातवेदस उत्पन्नधनाय भवत्येव भूतिं प्राप्नोत्येव ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

तस्मा इति । विविधाश्वर्षणयो मनुष्या यजमानां यस्यासौ विचर्षणिः । हे विचर्षणे जातवेदोऽग्रे प्रतिहर्षते प्रतिदिनं यजमानगृहं गच्छते तस्मै ते शोभनां स्तुतिं जनामि जनयामि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अथ याज्या—

दिवस्परिति । अग्निः प्रथमं दिवस्परि शुलोकस्थोपरि अग्ने सूर्यरूपेणोत्पन्नः । अस्मत्परि अस्मदीयस्य मनुष्यलोकस्थोपरि जातवेदा द्वितीयं अग्ने मसिद्धमग्निरूपेण द्वितीयं जन्म प्राप्नोति । अप्सु समुद्रे तृतीयं अग्ने बहवानलरूपेणोत्पन्नः । अजस्रं भिष्वपि जन्मसु नृमणा नृपु यजमानेषु मनोऽनुग्रहनुद्धिर्यस्थासौ नृमणाः । एनभीदृशमग्निभिन्वानः पुरोडाशादिभिर्दीपयन्स्वाधीः स्वायत्तचित्तो अरवे जीर्यते जरापर्यन्तं परिचरतीत्यर्थः ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रुक्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्वृक्षागोऽग्निमेव रुक्मन्त्स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन् रुक्मं दधाति रोचत एव ” [सं० का० २ म० ३ अ० ३] इति ।

रुक्मते कान्तिमते । रोचते कान्तिमान्भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

शुचिरिति । हे पावक शोधयितरग्ने शुचिर्वन्धश्च त्वं घृतप्रभुविमिर्हव्यैः समन्ताद्भुतः सन्बृहद्विरोचसे ।

अथ याज्या—

इदानी इति । इदानी दर्शनीयरूपो रुक्मः सुवर्णसदृशोऽग्निरुर्व्या महत्या दीप्या व्यद्यौद्विद्योतते । किं कुर्वन् । दुर्मर्षमितैरतिरस्कार्यमायुर्जीवनं भिद्ये अयितुं रुचानो वाञ्छन् । तथाविधोऽग्निर्वयोभिरजैर्हविर्भिरमृतोऽभवत् । यद्यस्यादेनमग्निं द्यौर्गुलोकवासी देवगणः सुरेताः सभजनमत्तस्मादस्यामृतत्वं युक्तम् ।

इष्टघन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये तेजस्वते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्तेजस्कागोऽग्निमेव तेजस्वन्त्स्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन्तेजो दधाति तेजस्वयेव भवति ” [सं० का० २ म० ३ अ० ३] इति ।

तेजस्वते प्रभाषते नियमनसामर्थ्यवते वा ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

आ यदिति । यत्तेज इवेऽभीष्टसिद्धये नृपतिं यजमानपालकमग्निं समन्तादनिह्वयाम्नोद्, यदपि शुचि रेतः शुद्धं बीजं यावापिनृष्यां निषिकं तेन तेजसा

(कल्पवृक्षान्तरेणुत्तमः)

तेन च बीजेन द्यौर्धुञ्जोकस्थोऽभिरभीके प्रत्यासन्नकाले तार्थादिभिरेवमेवेवं गुरुर्ण
जमयदुत्पादयति, सुदमश्च विशेषितमयं तार्थादिभिः । तार्थं कल्पवृक्षः । अन्वयं
दोषरहितम् । युवानं तरुणम् । स्वाधियं स्वाम्यस्यस्य । अन्तो ध्वजान्तम्य केवले
दातुमधिः शक्नोति ।

अथ याज्या—

स तेजीयसेति । स यजमानस्वीचस्वया सक्रियः । केन साधनेन । तेजी-
यसाऽऽयन्ततेजोयुकेन मनसा । किंच हेऽग्ने स्वपत्यस्य सौम्यमनुभौमादिभुक्तस्य
शिक्षोः शक्तुमिच्छतो नूतमस्य मनुष्यतमस्य मनुष्येषु श्रेष्ठस्य यजमानस्य रायः
शिक्ष धनानि देहि । ते मभूतौ त्वदनुग्रहेण मभुत्वे सति वयं क्स्वो वसुमन्तमाः
सुष्टुतमश्च शोभनस्तुतिपुक्ता बहुयागानुष्ठानेन स्तोत्रशस्त्रैः मभूता भूयास्म ।

इष्टचन्तरं विधत्से—

“ अग्नये साहन्त्याय पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेत्सीक्षमाणोऽग्निमेव साहन्त्याय
स्वेन भागधेयेनेष धावति तेनैव सहते यः सीक्षते ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ३] इति ।

साहन्त्याय सहिष्णवे वैरिणामभिभवित्से सीक्षमाणः सोऽतुमिषवितुमिच्छुः ।
यं वैरिणं सीक्षते तं तेनानुगृहीतोऽभिभवति ।

तत्र पुरोनुवाक्या—

अग्न इति । हेऽग्ने घुम्नस्यास्मदीयस्य यज्ञसः स्रहन्तमभिव्यक्तितार् वैरिणं
मासहा प्रसभमाभरास्मद्वये समानय । तर्षिं वहीयं धनं चरऽऽनन्द । को मयाव-
र्षणीर्मनुष्यसेना विश्वा अस्मदयतिषक्षभूताः तर्षा अभिस्तास्रहमिमवेष्टु । किमि-
मित्तं, वाजेषु अस्मदीयेष्वग्नेषु निमित्तभूतेषु । केन साधनेन । आसा त्वरसंनि-
धानेन । परामिभवाय त्वरसंनिध्यतिरिक्तमयस्वो नभोक्षिय इत्यर्थः ।

अथ याज्या—

तमग्न इति । हेऽग्ने [सहस्वो वसवन्] वी घृत्नासर्ह परकीयतेनाभिष-
क्षमं तर्षिं धनमामराऽऽहर । हि वस्वार्त्वं तस्यः परमार्थभूतो वापसहितोऽ-
द्भुत आश्चर्यचरित्रस्तस्माद्धोमयो बहुगोयुकस्य वाजस्यायस्य दावाः त्वनेः ।

इष्टचन्तरं विधत्से—

“ अग्नयेऽन्नवते पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेद्यः अग्नयेतामवस्तस्यामिषवति-

(अज्यमयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताः)

नेवावाक्यं स्वेन अज्यमयेनेनोप धावति स एवैनमनकत्वं करोत्यन्वानेव भवति
[सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

अज्यमये वदन्त्युक्ताय ।

एव पुरोमुदाक्या—

उक्षान्नायेति । अज्ये स्तोमैः स्तोत्रैर्विधेन परिवर्षां कुर्याम । कीदृशाव ।
उक्षान्नाय वषान्नाय । उक्षा वृषभः । वषा वन्ध्या । तत्पशुद्वयं कृषिघाते
इमिष्ट्वेन भूयते—“ यो अतृव्यघान्त्स्यात्स स्वर्धमानो वैष्वावरुर्जी वृषामालभे-
दैनमुत्सामम् ” इति । यद्यप्यत्र देवताऽन्धा तथाऽपि हविरभावेन वृषत इत्यग्नि-
रुक्षात्सो वृषावभ । एतदन्धान्तरस्याप्युपलक्षणार्थम् । सोमयुक्तानि वृक्षस्तोत्र-
णि यस्यासौ सोमयुक्तः । अनेकस्तोत्रसंस्कृतदेववांसंयुक्तः सोमोऽप्यस्यान्नामित्यर्थः ।
वेधसेऽन्नस्य विधाये ।

अज्य वाज्या—

वृषा हृति । हे सुभो पुषवदभिमतकारिचमे त्वं वषाऽसि वदत्यनयेति
वषा वाकदभिमनिदेवत्वेन तन्नूपोऽसि । अस्मिन्नर्थे धृत्यन्तरमसिद्धिद्योतनाय
हिशब्दः । “ अभिर्वाग्भूत्वा मुत्वं भाविशत् ” इति धृत्यन्तरम् । सोऽभिरस्वद-
र्धेनमयज्यं च चके । [अज्य गृहम्] । तन्नामसु पाठात् । विवाहाभिर्धनवान
एव गृहान्तं कारयति । कीदृशोऽग्निः । अज्यसद्वा, अज्यत इत्यद्यान्तं तस्मिन्सी-
द्वीत्यन्तसद्वा, मुकमन्तं जयितुं जठराभिरूपेणात्र सीदति । केन व्यापारोऽन्त-
रान्तरम् [व] चके जनुषा जन्मभावेण न तु व्यापारान्तरेण । न हि संकल्पसिद्ध्या
व्यापारापेक्षाऽस्ति । हे ऊर्जसने रसमद् त्वं नोऽस्मभ्यमूर्जे रसं धा देहि । राजे-
न वेऽ, सप्ता यथा जयति तद्वज्यम् । वृकवदिसको वृकः । अनुके हिंसादि-
दोषरहिते कज्जमाने त्वमनुग्रहीतुमन्तः शेषि भिषसासि ।

इत्यन्तरं(रे) विधत्ते—

“ अज्येऽन्नादाय पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नदः स्थाभित्वाभि-
वेक्षन्तदः स्वेन अज्यमयेनेनोप धावति स एवैनमन्नाकं करोत्यन्नाद् एव अज्य-
मयेऽन्नादाये पुरोडाशमहाकपालं निर्वपेद्यः कामयेतान्नपतिः स्थाभित्वाभिवेक्षन्तः

१ क. घ. ङ. 'मसं चके । की' । २ ल. 'ज्य गृहं चके । ३ क. घ. ङ. 'जानं
चके । ४ ल. वेहि । ५ क. ग. घ. ङ. 'ने तम' ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

पविस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनमन्नपतिं करोत्यन्नपतिरेव भवति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अन्नमत्तीत्यन्नादस्तिभिर्दीपनयुक्तः । अन्नपतिर्वैद्वज्जन्स्वाधी । अनयोरपीष्टयोर-
न्नमाल्लिङ्ग-साधारण्यादेव याज्यापुरोनुवाक्यायुगलं द्रष्टव्यम् । यद्वा शास्त्रान्त-
रेऽन्नादाल्लिङ्गकमन्नपतिलिङ्गकं चान्वेषणीयम् ।

इष्टघन्तरं हविस्त्रयोपेतं विधत्ते—

“ अग्नये पवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदग्नये पावकाथाग्नये शुचये
व्योगामयाधी यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये पा-
वकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये आयुरेवास्मिन्नेन दधात्युत यदी-
तासुर्भवति जीवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

पवमानाय पापानां शोधयित्रे । पावकाय पापानां शुद्धिहेतवे । शुचये, औ-
ष्वत्स्यहेतवे । द्वितीयतृतीयवाक्ययोरपि पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदित्यनुवर्तते ।
व्योगामयाधी दीर्घरोगयुक्तः । उतापि च यद्यर्पातासुर्गतयाणो भवेत्तथाऽपि जी-
वत्येव, तत्र निरोगो भवतीति किमु व्यक्तव्यम् ।

पुनरपि तामेवोर्ध्वं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेन्नक्षुष्कामो यदग्नये पवमानाय निर्वपति प्राणमेवास्मिन्नेन
दधाति यदग्नये पावकाय वाचमेवास्मिन्नेन दधाति यदग्नये शुचये चक्षुरेवास्मि-
न्नेन दधात्युत यद्यन्धो भवति त्रैव पश्यति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

तत्र फलभेदेन द्विविधायामस्यामिष्टौ प्रथमहविवः पुरोनुवाक्या—

अग्न इति । हेऽग्न आयुष्यस्मदीषजीवनानि पवसे यथा वर्धन्ते तथा शो-
धयसे । ऊर्जे क्षीरादिरसमिषमर्चं च नोऽस्माकमसुवाऽऽभिमुख्येन प्रेरय । दुच्छु-
शामुपद्रवमारो हरे नीत्वा वाधस्व विनाशय ।

अथ याज्या—

अग्ने पवस्येति । हेऽग्ने शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । तादृशस्त्वमस्मे
अस्मदीयं वर्चो ब्रह्मवर्चसं सुवीर्यं शोभनं सामर्थ्यं च पवस्व शोधयस्व वर्धयेत्यं-
र्थः । पुष्टिं रार्यं धनं च मयि दधत्स्थापय ।

द्वितीयस्य हविवः पुरोनुवाक्या—

(काम्यथाज्यापुरोनुवाक्याः)

अग्ने पावकेति । हेऽग्ने पावक शोधक देव द्योतनात्मक रोचिषा दीप्ति-
मत्या मन्द्रया ऋक्षया जिह्वया वाचा देवानादक्षि यक्षि आवह यज च ।

अथ याज्या—

स न इति । हे पावक शोधक दीदिवो दीप्यमानाग्ने नोऽस्मदर्थं देवानिह
कर्मण्यावह, अस्माकमिमं यज्ञं हविर्धोप देवसमीपे प्रापय ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्या—

अग्निः शुचीति । अयमाग्निः यथमं तावच्छुचिन्नततमः स्वत एव शुचिन्न-
ततमोऽतिशयेन शुच्यं व्रतमाचरणं दाहपाकमकाशरूपं यस्यासौ तादृशः । तव
ऊर्ध्वं विद्यामिमानित्वादपि शुचिः । तत ऊर्ध्वं विद्दमिमानित्वेन शुचिः । ततोऽ-
प्यूर्ध्वमाभिसुरभ्येन हुतः शुचिर्दीप्तिमान्रोचते शोभते ।

अथ याज्या—

उदग्ने इति । हेऽग्ने शुषयः शुद्धास्तव शुका रश्मयो प्राजन्तः यकाश-
माना उदीरत उद्गच्छन्ति । तथाऽर्चयः पूजका ष्वोर्षीषि भासकानि देवतारूपा-
णि प्राप्नुवन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ त्वं याज्या रुद्रवद्यग्ने ह्यग्निः सुरमिसंयुते ।

अक्रन्क्षामयुंजे तुभ्यं कामिनि श्रेष्ठमित्यसौ ॥ १ ॥

यविष्ठयुत आयुष्टे आयुष्मति तथोपरि ।

जातवेदयुते तस्मै शुची रुक्मयुते तथा ॥ २ ॥

आ यत्तेजोयुते ह्यग्ने साहन्त्यगुणसंयुते ।

उक्षारुसंयुते ह्यग्ने पवमानयुते तथा ।

अग्ने पावकवत्याग्निः शुचावष्टौ च विंशतिः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अत्र भीमांसा नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

त्वमग्ने रुद्र इत्यादयः षट् । अश्याम तं सं भित्वा न आयुदौ अग्ने दिवस्परि

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपाकृतस्य सोमस्याभिव्यः)

हृष्यनो रुक्म व्या यद्विषे स तेजयिस्ता यन्ना हि सुनो, इति च निवृत्तः । तुभ्यं वाः श्रेष्ठ यद्विष्ट तस्मै ते शुविः पादकोक्षान्जायेत्येता अम आयुंषीत्यास्यन् पद् गायन्त्यः । अयुष्टेऽग्रे सहन्तं तमग्रे पृननासहमित्येता अनुष्टुभः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेधरापरावतारस्य श्रीमद्वाजापिराजपरमेधरस्य
श्रीवीरयुक्तमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे छण्णपञ्चुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आ इवे श्वाऽस्यध्वरुह्वेभ्यो गम्भीरमि-
ममध्वरं छुत्तमेन पविनेन्द्राय सोम* सुपुतं
मधुमन्तं पर्यस्वन्तं वृष्टिवनिमिन्द्राय त्वा वृत्रज्ञ
इन्द्राय त्वा वृत्रतुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्या-
वते श्वाजाः स्म वृत्रतुरो रशधोगूर्ता असृतस्य
पत्नस्ता देवीदेवत्रेम यज्ञं वृत्तोपहृताः सोमं-
स्य पिचतोपहृतो वृष्णकम् (१) सोमः पिचतु

(पानेष्टु रसमहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्माभिषवः)

यत्तं सोम दिवि ज्योतिर्यत्पृथिव्यां यदुरावन्त-
रिक्षे तेनास्मै यजमानायोरुराया ऋध्यधि वा-
त्रे षोथो धिषणे षड् सती षीडयेथामूर्जं द-
धाथामूर्जं मे धत्तं मा वाक् हिंसिषं मा मां
हिंसिषं प्रागपागुदंगधराक्तास्त्वा दिश आ
धावन्त्वम्ब नि ष्वर । यत्तं सोमादाभ्यं नाम
जागृवि तस्मै ते सोम सोमांश्च स्वाहा (२) ॥

(युष्माकरं स्वर यत्ते त्वं च) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःधासितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

तृतीयप्रपाठके प्राधान्येनाधीपोमीषपशुः प्रतिपादितः । तत्र ऊर्ध्वं वसतीवरी-
ग्रहणी चोक्तम् । तावता सुत्यादिषसात्पूर्वदिवसेषु यत्कर्तव्यं तत्समाप्तम् । तत्र
उपरितनेनानुवाकेन सुत्यादिषसकर्तव्यप्रारम्भाय सोमोपावहरणमुक्तम् । अथ च-
तुर्थप्रपाठके सुत्यादिने कर्तव्या ग्रहाः प्राधान्येन प्रतिपाद्यन्ते । तत्रानुवाकार्था
विनियोगसंग्रहे दर्शिताः—

“ ग्रहप्रभेऽनुवाकास्तु *चत्वारिंशद्विहोदिताः ।

सोमाभिषव एकस्मिन्वञ्चार्धिशत्सु (ति) तद्ग्रहाः ॥

*चत्वारिंशदित्युक्त्या तरणिरित्यादिषदनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके भाष्यकारणेनैतद्व्यपाठका-
न्तर्गतेकोनविंशानुवाके त्रीनविंशोमेऽतिप्राधान्याह्लातीत्यादिकल्पसुजगतसौर्यग्रहोपशुक्ततरणिरि-
तिमन्त्रस्य व्याख्यानावसरे तृतीयमन्त्रपाठस्तु तरणिरित्यादिरारण्यके समाभ्यासत्वाच्च व्या-
स्येव इति भाष्यकारोक्त्या च तरणिरित्यादिषदनुवाकानामस्मिन्प्रपाठके पाठोः शुभ्यकारा-
संमत इत्यनुमीयते ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहृतस्य सोमस्याभिषवः)

दाक्षिणानि समिष्टारुच्यमजुंध्यवभृथस्तथा ।

काम्ययाज्या इति श्लोका अर्था अत्रानुवाकगाः ” इति ॥

प्रथमानुवाके पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहृतस्य सोमस्याभिषवोऽभिधीयते ।

आ दद् इति । कल्पः—अथैषां आज्यां योः सजन्तुरिष तमावृत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामा दद् इत्यादायाभिमन्थयते आवाऽस्यध्वरुरुहेवेभ्यो गम्भीरमिममध्वरं छभ्युत्तमेन पविनेन्द्राय सोमं सुषुप्तं मधुमन्तं पयस्वन्तं वृष्टिबनिमिति ” इति ।

आदद् इत्याम्नातो मन्त्रो देवस्य त्वेत्यनेन पूरितः । हे^१ आवाभिववसाधन त्वं यज्ञनिष्पादको हवः पावाणोऽसि । तत इमं यज्ञं देवार्थं गहनं कुरु । उत्कृष्टेन वज्रसदृशेन त्वयाऽहं सोममीदृशं करोमि । कीदृशं, सुषुप्तं सम्यगभिषुप्तं मधुमन्तं स्वावृत्तोपेतं पयस्वन्तं क्षीरवज्रसोपेतं वृष्टिबनिमाहुतिसूर्यदारा वृष्टिमदन् ।

तथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ मास्ताऽऽहुतिः सम्यगादित्यमुपलिषते ।

आदिरयाज्यायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः मजाः ” इति ॥

इन्द्रार्थमेव सोमं करोमि ।

विषये—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति आवाणमा दत्ते प्रसूत्या अश्विनोर्बाहुभ्यामित्याहाश्विनौ हि देवानामध्वर्यु आस्तां पूष्णो हस्ताभ्यामित्याह मत्स्यै ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ४] इति ।

आवाऽस्तीति मन्त्र उपेक्षितः ।

इन्द्रायेति । कल्पः—“ अथैनं प्राञ्चं मभित्य विस्रस्य राजानं आवाणमुपा-
शुसवममभिमिमीत इन्द्राय त्वा वृषन्न इन्द्राय त्वा वृषत्तुर इन्द्राय त्वाऽभिमातिघ्न
इन्द्राय त्वाऽऽदित्यवत इन्द्राय त्वा विश्वदेव्यावत इति ” इति ।

हे सोम त्वाभिन्द्रार्थं मिमे । कीदृशायेन्द्राय । वृषत्ने मेधविदारयिन्ने, वृष-
पुरे वृषासुरघातिने, अभिमातिघ्ने पापघातिने, आदित्यार्थं तृतीयसवने गृह्यमा-
णत्वादादित्यवते, प्रातःसवने विश्वान्देवानादिस्थ गृह्यमाणत्वाद्द्विश्वदेव्यावते ।

विषये—

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहत्स्य सोमस्याभिषवः)

“ पशवो वै सोमो व्याम उपाश्शुसवनो यदुपाश्शुसवनमपि मिमीदे व्याममेव पशुषु दधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ४] इति ।

पशुप्राप्तिहेतुत्वात्सोमस्य पशुत्वम् । “ प्राणापानौ वा एतौ यदुपाश्शन्व-
र्यामौ व्याम उपाश्शुसवनः ” इति रूपकं वक्ष्यति । अतोऽस्य व्यामत्वम् । उपा-
शुनामकग्रहार्थं सोमः सूयते येन पाषाणेन स उपाश्शुसवनः । तत्रभिलक्ष्य सोमो
मातव्यः ।

सर्वमन्त्रेष्विन्द्रशब्दयोगस्य तात्पर्यमाह—

“ इन्द्राय त्वेन्द्राय त्वेति मिमीत इन्द्राय हि सोम आहियते ” [सं० का०
६ म० ४ अ० ४] इति ।

सौमिकदेवेष्विन्द्रस्य प्राधान्यमिन्द्रपीतस्येत्यादिमन्त्रस्य च प्रसिद्धिं हिशब्दो
घोतयति ।

विचते—

“ पञ्च छत्रो यजुषा मिमीते पञ्चाक्षरा षड्ङ्कः षड्ङ्को यज्ञो यज्ञमेवाव रुन्धे
पञ्च छत्रस्तूर्ष्णीं दश सं पद्यन्ते दशाक्षरा विराहञ्च विराह्विराजैवाचाद्यमव
रुन्धे ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ४] इति ।

सोमो यथा कीतस्तद्वदमपि मातव्यः ।

श्वाम्ना इति । कल्पः—“ अथ मितं राजानं होतृचमसियाभिरुपसृजति
श्वाम्नाः स्थ वृत्रतुरो राधोगूर्ता अमृतस्य परतीस्ता देवीर्देववेमं यज्ञं धचापहृताः
सोमस्य पिबतोपहृतो युष्माकं सोमः पिबत्विति ” इति ।

हे आपो यूयमेवंविधाः स्थ । कीदृश्यः । श्वाम्नाः शीघ्रकारिण्यः । वृत्रतुरो
वृत्रघातिन्यः । राधोऽञ्च गूर्ताः संपादायितुमुद्यताः । अमृतस्य सोमस्य परतीः
पास्यिन्यः । तास्तथाविधा यूयं देवीर्देवतारूपा देवना देवेषु इममस्मदीयं यज्ञं
स्थापयव । किञ्च, उपहृता अनुज्ञाताः सत्यः सोमस्यांशं पिबत । सोमशानु-
ज्ञातो युष्माकर्मंशं पिबतु ।

उपहृताः सोमस्य पिबतेत्यस्याभिप्रायमाह—

“ श्वाम्नाः स्थ वृत्रतुर इत्याहैष वा अपाश्शुसवः सोमपीथः ” [सं० का० ६
म० ४ अ० ४] इति ।

अस्मिन्मन्त्रे पिबतेति यदुच्यत एतदेवान्देवतानां सोमपानम् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाद्य पूर्वमुपाचकृतस्य सोमस्याभिषवः)

वेदनं पशंसति—

“य एवं वेद नाप्स्वार्तिमाच्छेति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।
जले मरणं न पाप्नोति ।यत्त इति । वीधायनः—“अथैने संपयौति यत्ते सोम दिवि ज्योतिषैःपृथिव्यैः
बंदुरावन्तरिक्षे तेनास्मै यजमानायोरु राया रुध्रपथि दात्रे वोच इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरिति राजानममिमन्त्रयते ” इति ।

हे सोम त्रिषु लोकेषु त्वदीयं यज्योतिरस्ति तेन ज्योतिषाऽस्मै यजमानाय
राया ध्विनोरु समृद्धं विस्तीर्णं स्थानं रुधि कुरु । किंच—अधिकीर्ष्यं यजमानो
भक्त्येति दात्रे फलमदायेन्नाय ब्रूहि ।

विधीरवादेस्तात्पर्यमाह—

“ यत्ते सोम दिवि ज्योतिरित्याहैभ्य एवेनं लोकेभ्यः सं भरति ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ४] इति ।

लोकत्रयेणैवं सोमं सम्यक्पोषयति ।

धिषण इति । कल्पः—“ तिरश्चर्मकलके अभिमृशति धिषणे वीहृ सती
वीहृषेधामूर्जे दधाथामूर्जे मे धत्तं मा वा२ हि२सिषं मा मा हि२सिषमिति ” इति ।हे धिषणे सोमस्य चर्वणो वा धारयिष्यौ वीहृ सती विहृषेधे सत्यौ वीहृ-
षेध्यां पुनरप्यभिषवादिघातेन विहृषो मा ब्रूदिति दृढं स्तम्भयतम् । ऊर्जे सोम-
सक्तं दधाथां युवां धारयतम् । ऊर्जे मे मसं धत्तं प्रयच्छतम् । अहं युवां मा
हिंसिषम् । युवामपि मा मा हिंसिषम् । मन्त्रोऽप्यमुपेक्षितः ।कल्पः—“ एकग्रहायाऽऽप्त२ राजानमुपरि न्युप्य होतृचमसेऽ२ शूनवधाय कस्मि-
न्नाषाणमुपा२ शुसवनमुपनिधाय विः मवक्षिणमुपरि परिष्ठावधमिन्नाममुपैक्षि
न्नाषाणमुदगधराभिति, यां भार्या कामयेत तां मनसा ध्यायेदम्ब नि ध्वरेति ”
इति ।प्रागपागिति । प्रागादयो या दिशस्ताः सर्वा हे सोम त्वां प्रत्याभिमुख्येभ्य
धावन्तु । हेऽम्ब मातुस्थानीय सोम निष्वरांशुभ्यो रसात्मना निर्गच्छ । प्रागा-
दिमन्त्रः सोममिन्द्रहणहेतुत्वात्प्रागाम इत्युच्यते । उपरोऽभिषवाधारः प्रागाणस्त-
स्मिन्सोममवस्थाप्य निग्राममन्त्रं पठेत् ।

(पात्रेषु रसग्रहणाय पूर्वमुपावहतस्य सोमस्याभिषेकः)

दिशामाधावनोक्तेस्तात्पर्यमाह—

“सोमो वै राजा दिशोऽभ्यध्यायत्स निशोऽजु माविशत्पानपान्गुम्भरामि-
त्याह विग्म्य एवैनं सं भरत्यथो दिश एवास्मा अब रुन्धे ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अम्ब मातरित्यादयः शब्दाः स्त्रीणामुपलालनाय प्रयुज्यन्तेऽतोऽम्बशब्दार्थयो-
र्भात्रं ध्यानविधिः सूच्यत इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—

“अम्ब नि ध्वरेत्याह” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यस्मादम्बेत्युपलालनमाह तस्माद्ध्ययेदित्यभिप्रायः ।

वेदनं प्रशंसति—

“कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ४] इति ।

यत्त इति । कल्पः—“पतिप्रस्थाता राजन्वेयांशु द्वौ द्वावपि कुजति यचे
सोमादाभ्यं नाम जागृवि तस्मै ते सोम सोमाय स्वाहेति ” इति ।

यः सोम उपांशुग्रहाय पयोत्त उपरे व्युत्तः धावाः स्येति मन्त्रेण वसतीवरी-
भिरुपसृष्टस्तस्मात्सोमावपादाय षडंशवः स्थापिताः । तथा शोकम्—“उप-
सृष्टस्य राज्ञः षडंशानाद्ग्रीनसंस्त्रिष्टानादाय चर्मणि मिधाय ” इति । त्रिष्वपि
सर्वनेषु महाभिषवे' तेषां षण्णामंशुर्ना मध्ये द्वौ द्वावंशु संसृजेत् । हे सोम ते
त्वदीयं यन्नाम शत्रुभिरदाभ्यमतिरस्कार्यं जागृवि जागरुर्कं हे सोम तस्मै सोमाय
ते तादृक्सोमनामधारिणे तुभ्यमिदं सोमांसुद्वयं स्वाहा हृतमस्तु ।

सोमापेत्युक्तेरभिप्रायमाह—

“यत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृवीत्याहैव वै सोमस्य सोमपीथः ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

यथाऽग्नौ होममन्तरणैवापां सोमवानमुर्कं तथां सोमस्थाप्येष एव मन्त्रेणां-
शुद्वयप्रक्षेपः ।

सोमवानवेदनं प्रशंसति—

“य एवं वेद न सोम्यामार्त्विमाच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति ।

सोमयागविनाशं न प्राप्नोति ।

वृष्णामंशूनां संघातात्पृथक्करणं विधत्ते—

“ द्युति वा एतत्सोमं पदभिषुष्वन्तश्च शूनप गृह्णाति आयत एवैनम् ”

[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

अंशूनामपनयनेनाभिष्वरूपाद्ब्रधादेनं सोमं पालयति ।

महाभिषवे तत्संसर्गं विधत्ते—

“ प्राणा वा अंशवः पशवः सोमोऽश्शूनुरपि सृजति प्राणानेष पशुषु
दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४] इति ।

विषु सवनेषु पृथगंशुसंसर्गं विधत्ते—

“ द्वौद्वावपि सृजति तस्माद्द्वौद्द्वौ प्राणाः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ४]
इति । चक्षुःश्रोत्रघ्राणेन्द्रियरूपाः प्राणाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ भूत्वा तदाच्छिद्रेषु
वर्तन्ते ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आददेऽमानमादाय आवाऽसीत्यभिमन्त्रयेत् ।

इन्द्रा सोममिति पञ्च श्वात्वा निआम्भसेवमम् ॥ १ ॥

यत्ते सोमं मन्त्रमिवा धिपेति फलके स्पृशेत् ।

प्राक्त्रिः प्रदक्षिणाप्लावो ह्यम्ब पत्नीं विचिन्तयेत् ॥

यत्ते महत्त्वभिषवे संशुभोगो भवेरिताः ॥ २ ॥ ” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

वा॒श्व॒रूप॒तये॒ पद॒स्व वा॒जि॒न्वृ॒षा वृ॒ष्णो अ॒-
शु॒भ्यां ग॒र्भ॒स्ति॒पूतो॒ दे॒वो दे॒वानां॑ पा॒वित्रं॒मसि॑
येषां॑ आ॒गोऽसि॑ तेभ्य॒स्त्वा स्वां॑कृतोऽसि॑ मधु॒-
मती॒र्न इषं॑स्त्वधि॒ विश्वे॑भ्य॒स्त्वेन्द्रि॒येभ्यो॑ दि॒व्ये-
भ्यः॑ पा॒थि॒वेभ्यो॑ मन॒स्त्वाऽध्व॑न्तारि॒क्षमन्वि॑हि

(उपांशुग्रहामिधानम्)

स्वाहा त्वा सुभधः सूर्याय देवेभ्यस्त्वा मरी-

चिपेभ्य एष ते योनिः प्राणाय त्वा (१) ॥

(वाचः समर्चत्वारिंशत्) ॥

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमेऽनुवाक उपांशुग्रहणाथ सोमाभिववसंनाहोऽभिहितः । अथ द्वितीये
तूपांशुग्रहोऽभिधीयते ।

वाचस्पतय इति । बौधायनः—“ अन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थावा प्रथमाम्यामं-
शुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वचस्पतये पवस्व वाजिन्वित्यन्तर्दधाति प्रतिप्रस्थाता मभ्य-
माम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वषा वृष्णो अशुभ्यां गर्भस्तिपूत इत्यन्तर्दधाति प्रति-
प्रस्थातोत्तमाम्यामंशुभ्यामानयत्यध्वर्युर्वेवो देवानां पवित्रमसि येषां भागोऽसि तेभ्य-
स्त्वेति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रतामाह—“ अष्टौ(ष्ट)ऋत्वोऽग्रेऽग्निगुणोत्यथ प्रतिप्रस्थातो-
पांशुपात्रं धारयेन्नुपात्तानामुपरि द्वावंशू अन्तर्दधाति तस्मिन्मभिवुतमध्वर्युरञ्जलिनां
गृह्णाति वाचस्पतये पवस्व वाजिन्वित्येवं विहितो द्वितीयस्तृतीयश्चापि वैकादशः
त्वो द्वितीयमग्निगुणोति द्वादशऋत्वस्तृतीयम् ” इति ।

हे वाजिन्वन्प्रद सोम पतये पालकदेवार्थं वाचः संबन्धिना मन्त्रेण पवस्व
शुद्धो भव । वृषा रसरूपत्वेन वर्षणसमर्थस्त्वं गमस्तिपूतः पूर्वपरण्ये सूर्यराशिमिः
पूत इदानीं तु वृष्णो वर्षणसमर्थस्य सोमस्यांशुभ्यामन्तर्धापिताभ्यां पवस्व । किंच
त्वमपि देव एव सन्देवानां सोमपां पवित्रं शुद्धिहेतुरसि । येषां देवानां भागोऽसि
तेभ्यस्त्वा गृह्णामि ।

विधत्ते—

“ प्राणो वा एष यदुपांशुर्वदुपांशुर्ग्रहा महा गृह्णन्ते प्राणमेवानु प्रयन्ति ”

[सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

यज्ञस्य प्राणस्थानीय उपांशुः । अपानवागादिस्थानीयास्त्यन्तर्धामैन्द्रवाय-
वादयः । अतः प्राणत्वेन मुख्यत्वात्प्रथमतस्तद्ग्रहणं युक्तम् ।

त्रिषु पर्यायेषु विज्ञक्षणसंख्याविशिष्टमभिषवं विधत्ते—

“अरुणो ह स्माऽऽहौषवेशिः प्रातःसवन एवाहं यज्ञं सःस्थापयामि तेन सवः सःस्थितेन चरामीत्यष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिषुणोत्पष्टाक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातः-सवनं प्रातःसवनमेव तेनाऽऽमोत्येकादश कृत्वो द्वितीयमेकादशाक्षरा त्रिष्टुप्त्रैष्टुभं माध्यंदिनं सवनं माध्यंदिनमेव सवनं तेनाऽऽमोति द्वादश कृत्वस्तृतीयं द्वादशाक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तृतीयसवनमेव तेनाऽऽमोत्येकार ह वाच स यज्ञस्य सःस्थितिमुवात्रास्कन्दापास्कन्तं हि तद्यज्ञस्य सःस्थितस्य स्कन्दति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपवेशस्य पुनः कश्चिदरुणनामा यथोक्तत्रिविधाभिषवस्त्वामेव यज्ञस्य समाप्तिमुवाच । तदेतदविनाशाप संघटते । समाप्तस्य यज्ञस्य संबन्धि मद्गस्तु नश्य-क्षितवदविनष्टमेव ।

किंश्चि पर्यायेष्वष्टसंख्यैवेति पक्षान्तरं विधत्ते—

“अथो रत्नवाहुर्गायत्री वाच प्रातःसवने नादिवाद् इत्यनतिवादुकः एतं भ्रातृभ्यो भवति य एवं वेद तस्माद्दष्टाधष्टौ कृत्वोऽभिषुत्पम्” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

अतिवर्ते गायत्र्येव न वर्तते । त्रिष्टुब्जगत्यौ तु वर्तते । अधिकाक्षरमुक्तत्वात्-पञ्चममन्त्रवद्विवादः । न चासावल्वाक्षराणां गायत्र्यां संभवति । यद्यपि पञ्चम-सवने छन्दोन्तराण्यपि संभवन्ति तथाऽपि गायत्र्येवाभिमन्निदेवता । गायत्वा-अतिवादाभावं यो वेद तं मति शत्रुरप्यनतिवादुको भवति, अनिन्दको भवती-त्यर्थः । यस्माद्गायत्र्येषु सवनमभिमन्यते तस्मात्तदीपयैव संख्यया प्रातःसवने किंश्चि पर्यायेष्वभिषोत्पम् ।

मन्त्रस्य प्रथममग्ने वाक्यशब्दतात्पर्यमाह—

“ब्रह्मवादिनो षदन्ति पवित्रवन्तोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्ते किंपवित्र उपाश्रुरिति वाक्पवित्र इति ब्रूयाद्वाचस्पते पवस्व वाणिञ्चित्याह वाचैवैनं पवयति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

उपानिषदतिरिक्ता महा वशापवित्रनामकेन वस्त्रेण शोधिता गृह्यन्ते, न तूपां-शुः । तस्य किं शोधकमिति मन्त्रः । मन्त्र एव शोधकमित्युत्तरम् ।

(उपांशुग्रहाभिधानम्)

भागान्वराणामर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ वृष्णो अशुभ्यामित्याह वृष्णो हेतावशु यौ सोमस्य गभस्तिपूत इत्याह गभस्तिना शेनं पवयति देवो देवानां पवित्रमसीत्याह देवो शेष सन्देवानां पवित्रं येषां गगोर्जसि तेभ्यस्त्वेत्याह येषां शेष भागस्तेभ्य एनं गृह्णाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

स्वाकृत इति । बौधायनः—“ अथ प्रतिपस्थातुर्ग्रहमादत्ते स्वाकृतोऽस्तीत्यथैनमवेक्षते मधुमतीर्न इवस्कधीत्यथैनमूर्ध्वमुन्माष्टि विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्वतामाह—“ स्वाकृतोऽस्तीत्यथैवग्रहमादाय ” इति ।

हे उपांशुग्रह त्वं स्वाकृतोऽसि मया स्वीकृतोऽसि । मधुमतीरिवो मधुराप्यभ्यानि नोऽस्मदर्थे कृधि कुरु । देवजन्मनि मनुष्यजन्मनि च स्थितेभ्यः सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्यो हिताय त्वां स्वी करोमि । स्वाकृतशब्देन प्राणरूपस्य महस्य स्वाधीनत्वं विवक्षितम् । मधुमतीशब्देन स्वादुत्वम् ।

दिव्यपार्थिवशब्देन जन्मद्वयमिति दर्शयति—

“ स्वाकृतोऽस्तीत्याह प्राणमेव स्वमकृत मधुमतीर्न इवस्कधीत्याह सर्वशेषात्मा इन्द्र इत्यथैव विश्वेभ्यस्त्वेन्द्रियेभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्य इत्याहो मनुष्येभ्य देवमनुष्येषु प्राणान्वधाति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ५] इति ।

अक्षरवेति । बौधायनः—“ उपोषिष्ठति मनस्त्वाऽष्टवित्युर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीत्येत्याऽऽहृष्ट्रीषे जुहोत्यन्वारन्धे यजमाने स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ उर्वन्तरिक्षमन्त्रिहीति दक्षिणेन होतारयतिक्रामति येन वा होता प्रतिपादयेन्मनस्त्वाऽष्टविति दक्षिणतोऽवस्थाय दक्षिणपरिधिर्संधिमन्वद्ग्रहत्वात् स्वाहा त्वा सुभवः सूर्यायेति दक्षिणतः माश्वशुर्णु संततं दीर्घं कृत्वा देवेभ्यस्त्वामरीचिषेभ्य इति मध्यमे षरिधौ लेपं निमाष्टि ” इति ।

इ प्राणरूपोपांशुनामकं ग्रहं त्वां मनोऽहु व्याप्नोतु । विस्तीर्णमन्तरिक्षमनुसृत्य त्वमाहवनीयदेशे गच्छ । हे सुभवः शोभनं भवः सद्भावो मध्यावस्थितिलक्षणो यस्य प्राणस्य सोऽयं सुभवः । हे प्राण त्वा त्वद्वृषं ग्रहं सूर्याय बहिष्प्राणरूपाय स्वाहा जुहोमि । सूर्यस्य प्राणरूपत्वमाश्वशुर्णुराम्नातम्—“ आदित्यो ह वै बाहः प्राण उदयस्त्वेवं शेनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णाति नः ” इति । हे लेप त्वां मरीचिपालकदेवार्थं षरिधौ यास्मि ।

क्रमेण मन्वान्याचष्टे-

“मनस्त्वाऽष्टवित्याह मन एवाश्रुत उर्वन्तरिक्षमन्विहीत्याहान्तरिक्षदेवत्वो हि प्राणः स्वाहा त्वा सुभदः सूर्यायेत्याह प्राणा वै स्वभवसो देवास्तेष्वेव परोक्षं जुहोति देवेभ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य इत्याहाऽऽदित्यस्य वै रश्मयो देवा मरीचिपास्तेषां तद्भागधेयं तानेष तेन मीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

स्वभवसः स्वशरीरेऽवस्थिता देवाः प्राणधायकः । तत्र प्राणेभ्यः स्वाहेत्युक्ते षेषां प्रत्यक्षहोमो भवतीति तत्परित्यज्य सूर्यायेत्युक्तत्वायं परोक्षहोमः । यद्वा स्वभवस इति वक्तव्ये सति सुभवस इत्युक्त्या परोक्षत्वम् । रश्मिनामकाश्चेतना देवा अचेतनानां मरीचीनां पालकाः ।

लेपमार्जने हस्तस्याधोमुखत्वमूर्ध्वमुखत्वं च फलभेदेन विधत्ते-

“यदि कामयेत वर्षुकः पर्जन्यः स्यादिति नीषा हस्तेन नि मृज्याद्वृष्टिमेव नि पच्छति यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युत्तानेन नि मृज्याद्वृष्टिभेदोद्यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

वैरिणं प्रत्यभिचरता पुरुषेण होमात्पूर्वं पाठये मन्त्रविशेषमुत्पादयति-

“यद्यभिचरेदमुं जहथ त्वा होष्यामीति ब्रूयादाहुतिमेवैनं प्रेक्षन्हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे प्राणरूप सूर्यामुं देवदत्तनामकं वैरिणं प्रथमतो मारथ पश्चात्त्वां मति होष्यामीति ब्रूयात् । एतन्मन्त्रं श्रुत्वा देव आहुतिमपेक्षमाण एनं वैरिणं मारयत्येव ।

वैरिणो दूरदेशधर्तित्वे सत्यभिचरतोऽनुष्ठानविशेषं विधत्ते-

“यदि दूरे स्पादा तमितोरितिष्ठेत्प्राणमेवास्थानुगत्य हन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

आ तमितोरा ग्लानिर्धावन्तं कालं निरुच्छ्वासः स्थातुं शक्नोति तावत्तिष्ठेत् । षडोऽयं निरोधोऽस्य वैरिणः प्राणमनुगत्य मारयत्येव ।

एष त इति । बौधायनः-“अथ प्रदक्षिणमार्गैर्त्याऽऽग्नयणस्थाल्यां ग्रहस्य संज्ञावमनघति एष ते धोनिरित्यथैतस्मिन्नुपांशुपान्नेऽशुं प्रांस्याथैनं दक्षिणव उपांशुसवनेन संस्पृष्टं सादयति प्राणाय त्वेति ” इति ।

(अन्तर्यामग्रहाभिधानम्)

आपस्तम्बः—“ सर्वयाग्रयणस्थार्या संपातमवन्तिय, एष वे योनिः प्राणाय त्वेति रिक्तं पात्रमायतने सादययित्वा तस्मिच्चंशुमवास्य तं तृतीयसवनेऽपिसुष्याभिवृणुयात् ” इति ।

हे संज्ञाय संपात, एष आग्रयणारूप्यस्ते तव योनिः स्थानम् । अथवा हे उपांशुपात्रैश्च खरस्य दक्षिणांसपदेशस्ते स्थानम् । अतः प्राणदेवतासंतोषार्थं स्वामश्च सादयामि । खरो नाम दक्षिणस्य हविर्दानस्य पुरस्तान्मृदं पक्षिष्वनिष्पादितो देशः पात्रप्रयोगार्थः । तथा च सूत्रम्—खरे पात्राणि प्रयुज्ययन्निर्देवतेति दक्षिणोऽस्य उपांशुपात्रं सोमो देवतेत्युत्तरोऽसेऽन्तर्यामस्य बृहन्नसीति वे अन्तरेण ग्राहणमुपांशुसवनं दक्षिणामुखं संस्पृष्टं पात्राभ्यां तमपरेण प्रयश्चिद्विदेवत्यपात्राणि ” इत्यादि । एष ते योनिः प्राणाय त्वेत्येव मन्त्र उपेक्षितः ।

अभिचरतः पाषासादनाय मन्त्रान्तरमुत्पादयति—

“ यद्यभिचरेदमुष्य त्वा प्राणे सादयामीति सादयेदसन्नो वै प्राणः प्राणवेशस्य सादयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

हे उपांशुपात्र प्राणरूपं स्वाममुष्य वैरिणः प्राणे स्थापयामीत्युक्ते सत्यसन्नो विनाशरहितो मजमानप्राणो वैरिणः प्राणं सादयति विनाशयति ।

अभिषुतः सोमरसः पतिप्रस्थातृहस्तगत उपांशुपात्रे मदा गृह्यते तदा ग्राहान्तरयद्बलेण शोधनं न भवति किंत्वंशुभिरिति विधत्ते—

“ षड्भिरंशुभिः पवयति षड्वा ऋतव ऋतुभिरेवैनं पवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र षण्णामंशूनां युगपरपयोगः किंतु त्रिषु पर्यायेष्विति विधत्ते—

“ त्रिः पवयति त्रय इमे लोका एभिरेवैनं लोकैः पवयति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

नात्र वक्ष्यमाणग्रहेष्विव दशापवित्रनाभिसुतया धारया ग्रहणं किंतु त्रिष्वपि पर्यायेष्वप्ययोरञ्जलिनेति विधत्ते—

“ अस्रवादिनो वदेन्ति कस्मात्सत्याग्रयः पशूनां हस्तादाना इति यन्निरुपाशुं हस्तेन विगृह्णाति तस्मात्त्रयः पशूनां हस्तादानाः पुरुषो हस्ती मर्कटः ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ५] इति ।

गौपहिवादयः सर्वे पशवो मुखादानाः । एते तु त्रयो हस्तादानाः । पुरुषोऽ-
पि “ब्रह्मणो ब्राह्मणमात्मते ” इत्यादावात्मत्वात्पशुः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ वाचो सुपाशुग्रहणं स्वामादत्तेऽभ्यहस्ततः ।

उरु गत्वा मनस्वेति वेदेर्दक्षिणतः स्थितिः ॥ १ ॥

स्वाहा जुहोति देवेभ्यो मध्यमे परिधौ तथा ।

तेषु निमाष्टर्येण पार्श्वं सादयेत्सप्त वर्णिताः ” ॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

उपयामर्गुहिनोऽस्यन्तर्यच्छ मघवन्पाहि सोम-
मुरुष्य शयः समिषो यजस्वान्तस्ते दधामि
द्यावापृथिवी अन्तर्यन्तरिक्ष* सजोषा देवे-
रधरैः परैश्चान्तर्यामि मघवन्मादयस्व स्वांक-
तोऽसि मधुमतीर्न इपस्कृधि विश्वेभ्यस्सेन्द्रि-
येभ्यो दिव्येभ्यः पार्थिवेभ्यो मनस्त्वाऽधूर्वन्त-
रिक्षमन्विहि स्वाहा त्वा सुभवः सूर्याय देवे-
भ्यस्त्वा मरीचिपेभ्य एष ते योनिरपानाय
त्वा (१) ॥

(देवेभ्यः सप्त च) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्तर्यामिग्रहामिधानम्)

(अथ मथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयेऽनुवाके सर्वाशुग्रहोऽभिहितः । अथ तृतीयमारम्य षट्त्रिंशन्तेष्वनुवा-
केष्वन्तर्धामादिकाः षोडशन्ता ग्रहा अभिधीयन्ते । तत्र पौर्वापर्ये पाठ एव
नियामकः ।

उपयामिशुहीत इति । कल्पः—“ उदित आदित्येऽन्तर्यामं गृह्णात्यतिपवमा-
मरस्य राक्ष उपयामशुहीतोऽस्थन्तर्यच्छ मधवन्पाहि सोमबुरुष्य रायः समिधो यज-
स्वामित्सि दधामि घावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षः सजोषा देवैरवरीः परैश्चान्तर्यामि
मधवन्मन्त्रिष्विति ” इति ।

अतिपवमामस्य दशापविधिजात्यन्तशुद्धस्य । हे सोमरस त्वमुपयाशुही-
तोऽसि । उपयामः पृथिवी । “ इयं वा उपयामः ” इति श्रुतेः । पृथिव्यामुत्पन्नं
वाँरुमपमन्तर्धामसंज्ञकं वाँरुमन्तर्धामशब्देनोच्यते । हे मधवन्मन्तर्यच्छ, इदं
पाथमस्माकं भ्रातृव्येभ्योऽन्तर्धानं यथा भवति तथा नियमम् । ततः सोमं पाठ्य ।
रायो धनानि उरुष्य रक्ष । समिधः समीचीनान्यन्त्रामि यजस्व देहि । घावापृथिव्यौ
स्वोऽशुग्रहादन्तर्धामि प्यवचायिके करोमि । विस्तीर्णमेन्तरिक्षानप्यन्तर्धामि । हे
मधवन्मन्त्रिष्वैः परैश्च सैर्वैर्वाः सजोषाः सद्य [प्रीयमाणः सेवमानो वा] अस्मि-
न्तर्धामग्रहे पाठयस्व । त्वं ह्यहः सन्नन्यानपि हर्षय ।

अन्तर्यामपवि सीमरसग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा उपाश्रयो यज्ञः सश्रया-
व्यमपश्यन्तमुपाश्रयो संमस्थापयन्तेऽसुरा बज्रमुद्यत्य देवानभ्यासन्त ते देवा निभ्यत
इन्ममुपाश्रावन्तानिन्द्रोऽन्तर्यामिणान्दरधत्त तदन्तर्यामस्यान्तर्यामत्वं ब्रह्मन्तर्धामं शु-
हृते भ्रातृव्येभ्यो तद्यजमानोऽन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ६] इति ।

इत्यद्यज्ञमनुतिष्ठतामसुराणां व्यामोहार्थमुपाशुग्रहे यज्ञं समापनीयं क्त्वा
रहसि देवारसं तथा चक्रुः । तं मकारमज्ञात्वा कुन्डामसुरानिन्द्रोऽन्तर्यामग्रहेणा-
न्तर्हितामकरोत् । ततो भ्रातृव्यान्तर्धानायान्तर्यामिं ग्रहीतव्यं ।

मन्त्रमग्निं घावापृथिव्युक्तेः प्रदीजनमाहि—

“ अन्तस्ते दधामि घावापृथिवी अन्तरुर्वन्तरिक्षमित्याहेमिरव लोकैर्धम-
मानी भ्रातृव्यामन्तर्धत्ते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ६] इति ।

सजोषा इत्यादेः मघोजनमाह—

“ ते देवा अमन्यन्तेन्द्रो वा इदमभूद्यद्मरु स्म इति तेऽद्भुवन्मघवन्ननु न आ
मजोति सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्यत्रवीद्ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
भजत्सजोषा देवैरवरैः परैश्चेत्याह ये चैव देवाः परे ये चावरे तानुभयानन्वा-
भजति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

यदैश्वर्यं प्राप्तुं षयमिच्छावन्तः स्म इदं सर्वमिन्द्र एवाभूत्प्राप्तवानिति मत्वा
ते देवा अद्भुवन् । हे मघवंस्त्वामम्वस्मानपि भागिनः कुर्विति । तत इन्द्रः सजो-
षा इत्यादि वाक्येनानुजज्ञौ । तथाऽनुज्ञया ये चोच्छ्रष्टा देवा ये च निच्छ्रष्टास्वा-
न्सर्वान्भागिनोऽकरोत् । अतोऽत्रापि सजोषा इत्याद्युक्त्या सर्वान्भागिनः करोति ।

माद्यस्वेत्यत्र यथा भागलाभेन देवानां हर्षस्तथा यज्ञविघ्नाभावेन यजमान-
स्यापि हर्षं धीतयति—

“ अन्तर्यामि मघवन्माद्यस्वेत्याह यज्ञादेव यजमानं नान्तरेति ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

मन्त्रोपक्रमगतस्य गृहीतशब्दस्य मघोजनमाह—

“ उपयामगृहीतोऽस्तित्याहापानस्य धृत्यै ” [सं०का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

आपानदेवताया अन्तर्यामाभिमानितया तस्मिन्गृहीते प्राणिनामपानो धृतो
भवति ।

नाभोपांशोरिवाञ्जलिना ग्रहणं किंतु दशपवित्रेनाभिस्रुतया धारयेत्यभि-
प्रेत्याऽऽह—

“ यदुभावपवित्रौ गुह्येयातां प्राणमपानोऽनु न्युच्छेत्प्राणयुकः स्यात्पवित्रवा-
नन्तर्यामो गुह्यते प्राणापानयोर्विधृत्यै ” [सं०का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

प्राणवृत्तिः स्वभावतो बहिर्गच्छत्यतः प्राणरूपस्योपांशोः पवित्रेण नियमनं
नापेक्षितम् । यद्यन्तर्यामोऽपि तद्दशपवित्रः स्यात्तर्ह्यनियमितत्वात्तत्रूपोऽपा-
नोऽपि निर्गच्छन्तं प्राणमनु निर्गच्छेत् । ततः प्राणापानयोरभावाच्चिन्निवेत । पवि-
त्रेण नियमिते त्वपानेऽत्रे तदविनाभूतः प्राणो निर्गच्छन्नपि नात्यन्तं देहं परि-
त्यजेत् । तस्मादुभयोर्धारणाय दशपवित्रेणान्तर्यामं गृह्णीयात् । तत्प्रकारः सूत्रेऽ-
भिहितः—“ अदाभ्यांशुमु(भ्यो)शांशुपा(स)वनौ चापिसृज्य सर्वेऽध्वर्यवो दिग्भ्यो
महाभिषवमभिषुष्वन्ति अभिषुतमध्वर्युरञ्जलिना संसिञ्चति तमुन्नेताऽन्तरेवेणो-

[ऐन्द्रवायवमहाभिधानम्]

(चो)द्धृत्योत्तरव आधधनीयेष्वनयति उद्गातारो द्योणकलत्रं प्रतिष्ठाप्य तस्मिन्नुदी-
चीनं दशापवित्रं पितृन्वन्ति पवित्रस्य यजमानो नाभिं कृत्वा तस्मिन्होतृचमसेन
धारां सावयत्युदञ्चनेनोन्नेताऽऽधवनीयाद्धोतृचमस आनयति संतता धारा साव-
यितव्या धाराया अन्तर्यामं गृह्णाति सर्वांश्चातो ग्रहानाधुवाक् ” इति । ग्रह-
णाद्ूर्ध्वमन्तर्यामस्योपांशुवत्स्वांकृतादिमन्त्रयोगः कर्तव्यः ।

स्वांकृत इति । एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

उपांश्वन्तर्यामपात्रयोरासादने मध्यगतेनोपांशुसधनेन सह स्पर्शं विधत्ते—

“ प्राणापानौ वा एतौ यदुपांश्वन्तर्यामौ व्यान उपांशुसधनो यं काम-
येत प्रमायुकः स्यादित्यसंस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्यानेनैवास्य प्राणापानौ विच्छि-
नन्ति ताजकम् भीयते यं कामयेत सर्वमायुरियादिति संस्पृष्टौ तस्य सादयेद्व्या-
नेनैवास्य प्राणापानौ सं तनोति सर्वमायुरेति ” [सं०का० ६ प्र० ४ अ० ६] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ सर्वमाद्यगणस्थाल्यां संपातमानीयैष ते योनिरपानाय त्वेदि-
रिक्तं पात्रमायतने सादयति व्यानाय त्वेति ते अन्तरेण आवाणमुपांशुसधनं दक्षि-
णामुत्तं संस्पृष्टं पात्राभ्याम् ” इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उपान्तर्यामकस्तत्र स्वांकृतादि तु पूर्ववत् ” ॥ १ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहितामाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सूतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

आ वा॒यो भूष शुचि॒पा॒ उ॒र्प नः॒ सह॒स्रं॑ ते
नि॒यु॒तो॑ वि॒श्ववा॒र । उ॒र्पो॒ ते अ॒न्धो॒ म॒र्द्यम॒यामि॑
यस्य॑ दे॒व दधि॒षे पु॒र्वपे॒यम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतोऽसि॑
वा॒यवे॒ त्वेन्द्र॑वा॒यू इ॒मे सु॒ताः । उ॒प॒ प्रयो॑भिरा
ग॒तमि॒न्द्रो वा॒मु॒शन्ति॑ हि । उ॒प॒या॒म॒गृ॒हीतोऽ-

श्रीन्द्रवायुभ्यां त्वैव ते वाणिः सज्जोभाभ्यां

त्वा (१) ॥

(आ वायो त्रिचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

कृष्णः—“ ऐन्द्रवायुभ्यां गृह्णात्या वायो भूष सुत्रिषा इत्यनुदुत्सोपशसगृही-
तोऽस्ति सामवे त्वेति गृहीत्वोपशसिन्द्रवायु इमे सुता इत्यनुदुत्सोपशसगृहीतोऽस्ति-
न्द्रवायुभ्यां त्वेति गृहीत्वा पवित्रदशाभिः परिसृज्यैव ते सोषिः सज्जोभाभ्यां त्वेति
सम्भवति ” इति ।

मन्वाश्वेर्षं पठन्त्वते—

आ वायो इति । हे वायो त्वमागत्य ग्रहान्भूषां संकुरु । हे सुत्रिकः
शुद्धसोमपासकं नोऽस्मानुपागच्छ । हे विश्ववार विश्वत्समप्रक के सहसं त्रियुतः
सन्ति । नियुक्तश्चेन वामुवाहनभूषा अथा उच्यन्ते । तत्रान्तः सोमसत्समवर्णं
मर्षं हर्षकरं तस्मादुपो समीपे त्वाभ्यामि पश्वोभि । हे देव यस्य सोमस्य सं-
न्धि रसद्वयं पूर्वपेषं प्रथममेव पातव्यमिति मनो दृषिषे भूतवानसि तादृशेन
सोमेन त्वामुप(वा)पामीत्यन्वयः । हे सोमरस त्वमुपयापेन पृथिवीरूपदारुपात्रेण
गृहीतोऽसि । त्वां वायवे गृह्णामि । हे इन्द्रवायु इमे सोमाः सुता अभिषुता अतो
युवां पयोभिरेतैः सोमरसरूपैरभौर्निमित्तभूतेरुप समीप आगतमागच्छतम् । हि यस्मा
विन्दवः सोमरसा वायुश्चस्ति युवां क्यमन्ते । हे सोम वारुपात्रेण गृहीतोऽसि ।
इन्द्रवायुभ्यां त्वा गृह्णामि । हे पुत्रैव अरक्षैकदेशस्ते सोन्नित्रव स्थानम् । अ-
तोऽथ सज्जोभाभ्यां सम्भानपीतिभ्यामिन्द्रवायुभ्यामिन्द्रवाभ्यर्थं त्वां सादयामि । एते
मन्वा उपेक्षिताः ।

द्विदेवत्यग्रहेष्वस्य प्राथम्यं विधत्ते—

“ वाग्वा इषा यदैन्द्रवायवो यदैन्द्रवायवामा महा गृह्णन्ते वाचमेवानु य
यन्ति” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ७] इति ।

(ऐन्द्रवायव्यमहाभिधानम्)

ऐन्द्रवायवमैत्रावरुणाभिनामग्रहाणामभिमानिदेवता वाक्चक्षुःश्रोत्राभिधाः ।
तस्मादैन्द्रवायवो वागित्युच्यते । तस्य प्राथम्यं सति वाचं पुरतः प्रयतीं चक्षुरा-
दयोऽभु प्रयन्ति ।

तत्प्राथम्यं प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ वायुं देवा अब्रुवन्सोमं राजानं हनानेति सोऽमवीद्वरं वृणौ मद्ग्रा एव
वो ग्रहा गृह्यान्ता इति तस्मादैन्द्रवायवामा ग्रहा गृह्यन्ते तमन्नम् ” [सं० का०
६ म० ४ अ० ७] इति ।

अभिषवः सोमदेवताया हननम् ।

तदेव प्राथम्यं दृढयितुं पुनरपि वायुं प्रशंसति, अथवा वायुस्तुर्यौ वायवे
गृह्णीयादिति विधिरुच्येयः ।

“ सोऽप्युक्तं देवा नोपाधुष्णुवन्ते वायुमब्रुवन्मिमं नः स्वदयेति सोऽमवीद्वरं
वृणौ मद्देवत्यान्येव वः पाषाण्युच्यन्ता इति तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्या-
न्युच्यन्ते तमेभ्यो वायुरेवास्त्वदयत्तस्माद्यत्पूयति तत्प्रवाते वि वजन्ति वायुर्हि तस्य
प्राथम्यता स्वदयिता ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ७] इति ।

अयं सोमो हतः सन्नपुयक्दुर्गन्धोऽभवत् । नोपाधुष्णुवन्स्वायुं कर्तुं नाशकमुच्यते ।
मैत्रावरुणाभिनादीन्पि महपात्राणि वायव्यानीत्युच्यन्ते । अत एवाऽऽज्ञातम्—
“ आग्राण आवायव्यानि ” इति । लोके यद्वस्तु द्रवाधिक्यात्पूतिगन्धोपेतं
भवति तच्छोषयितुं प्रकृष्टे वायौ विवजन्ति प्रसार्यं स्थलपयन्ति । अतस्तावदास्य
वस्तुनो वायुः शोभयिता स्वादुकर्ता च ।

सर्वग्रहसाधारणमुपयामगृहीतोऽसीत्यमुं मन्त्रं ध्याच्छे—

“ तस्य विग्रहणं नाविन्दन्साऽदितिरवधीद्वरं वृणा अथ मया वि गृह्णीष्व
मद्देवता एव वः सोमाः सन्ना असन्नित्युपयामगृहीतोऽसीत्याह्लादिविदेवत्यास्तेन
यानि हि दारुमयाणि यान्नाण्यस्थैतानि योनेः संभूतानि यानि मृन्मयानि साम्ना-
नान्यस्यै तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ७] इति ।

विविधदेवसार्थत्वेन गृह्यते येन मन्त्रेण तादृशं मन्त्रं नालमन्त । अदितिः
पृथिवी । मया भूमिप्रतिपादकमन्त्रेण । ये मुष्पाकं सोमास्ते सर्वेऽपि होमकाले
मुष्मद्देवत्वत्वेऽप्यासादनकाले मद्देवत्याः सन्निवति भूमेर्वचः । उपयामगृहीतोऽसी-

(ऐन्द्रवायवग्रहाभिधानम्)

स्येत्वाद्भृशं मन्त्रं भूमिराह । उपयामेन भूमिसंवात्थिपानेन गृहीत इति मन्त्रार्थः ।
येनैतन्मन्त्रमयोगेण पूर्वोक्तद्वारेण च सोमा अदितिदेवत्याः । द्विविधानि सीमपा-
त्राणि दारुभयाणि ग्रहरूपाणि मृन्मयानि चाऽऽद्यमणस्थात्यादीनि । वज्रास्थ
भूमेः संवन्धिनी या वृक्षरूपा योनिस्तस्याः संभूतामि महादीनि, स्थात्यादीनि
तु साहजैव भूमेः कार्याणि । तस्मादुपयामगृहीत इत्येवं मन्त्रो ब्रूते ।

ऐ(इ)न्द्रवाय्वरेकस्मिन्वाग्ने सह ग्रहणं विधत्ते-

“ वाग्वै पराच्यव्याकृताश्वदत्ते देवा इन्द्रममुवन्विता नो वाचं व्याकृर्वित्री
सोऽब्रवीद्वरं पुणै मसं चैवथ वायवे च सह गृह्णाता इति तस्मादैन्द्रवायवः सह
गृह्णते तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत्समादियं व्याकृता वागुद्यते ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

येनै वैदिकमन्त्ररूपा वाक्सा पूर्व पराची समुज्जघोषकदैक्यरूपेण इष्टात्माना
तस्माद्वाच्येत्तावदेकं वाक्यं तस्मिन्वाक्येऽप्येतावदेकं पदं तस्मिन्पदेऽपीयं प्रकृति-
रूपं भूयस्य इत्येवं विभक्त्य सर्वतः करणं व्याकरणं । तद्वद्विज्ञेत्वाव्याकृतौवाचदसु-
वृत्ता । तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य वाक्यपदादिरूपेण एव तत्र विच्छिद्य विभि-
न्नां कृतवान् ।

ऐन्द्रवायवग्रहणमुपसंहरति-

“ तस्मात्सकृदैन्द्राय मध्यतो गृह्णते द्विर्वायवे द्वौ हि स वरावृषणीह ” [सं०
का० ६ प० ४ अ० ७] इति ।

यस्मादिन्द्र एकमेव सहग्रहणरूपं वरमवृणोत्तस्मात्सकृदेवैन्द्रस्य सोमग्रहणम् ।
यस्माच्च वाचं मध्यतो विभक्तवांस्तस्मादुभयोर्वाय्वर्थग्रहणयोर्मध्य इन्द्रार्थं ग्रह-
णम् । आ वायो भूषेति केवलस्य वायोरादौ ग्रहणम्, इन्द्रवायु इने सुता इत्यत्र
वायुः पश्चात्पठ्यते । तस्मादिन्द्रस्य मध्ये स्थानम् । तस्माद्वायोर्महाभारवसेको
वरः । सुवपात्राणां वायव्यत्वं द्वितीयो वरः । तस्मात्तस्य द्विः सोमग्रहणम् ।

इत आरभ्य विनियोगसंग्रहः षड्विंशानुवाकस्यान्त उदाहरिष्यते ।

अथ भीमांसा ।

वृषभोध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्-

“ पुरोर्पाशोरुत स्वस्य स्थाने स्यादैन्द्रवायवः ।
आघोऽग्रत्वविधेर्मैवं धारार्थुं कामतोक्तिवः ” इति ।

(ऐन्द्रवायवग्रहामिधानम्)

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवाग्रा महा गृह्यन्ते ” इति । पञ्चकोण्डविकोण्डयोर्महाणामयं पाठकमः—उपांशुग्रहः प्रथमः । अन्तर्यामिर्गृही द्वितीयः । ऐन्द्रवायवग्रहस्तृतीयः । मैत्रावरुणग्रहश्चतुर्थः इत्यादि । तत्र ऐन्द्रवायवस्यामिद्विधानोर्दुपांशुग्रहात्पूर्वमेव ग्रहणमिति पूर्वः पक्षः । नैतद्युक्तम् । अग्रत्वस्य पारामर्शापेक्षत्वात् । ऐन्द्रवायवादयो धाराग्रहाः, तद्वाक्ये धारेया गृह्णीतीति श्रुतत्वात् । एवं सति पाठकमो न बाध्यते । तस्मादैन्द्रवायवः स्वस्थैव स्थाने ग्रहतिव्यः ।

सर्ववान्यच्छिन्तितम्—

“ सौवोदी स्वस्थं वा स्थाने काम्यः स्यादैन्द्रवायवः ।

पुनर्विधेरादिमोऽन्त्यः कामधैतद्विधानतः ” इति ॥

ज्योतिष्टोम एव श्रूयते—“ ऐन्द्रवायवामान्महान्गृह्णीयाद्यः कामधैत यथापूर्वमर्षाः कुल्परम् ” इति । सोऽयं काम्य ऐन्द्रवायवः सर्वेषामुपांशुप्रमृतीनां ग्रहणामावो स्यात् । कुतः । धाराग्रहादित्वस्थ पूर्वमेव सिद्धौ सत्यां पुनरप्यग्रवादिधानादिति याते नूनः—नाम सर्वोद्यत्वं विधातुं शक्यम् । धाराग्रहाणां मरुतत्वात् । अतो यथाप्राप्तोऽग्रत्वोपेतानां धाराग्रहाणां कामसंयोगोऽन विधीयत इति स्वस्थान एवायमैन्द्रवायवग्रहः ।

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ रथंतरं साम सोमे भेषसद्बृहज्जगत् ।

ऐन्द्रवायवशुक्राम्रमणाग्राश्च महाः भुताः ॥

रथंतरादिसंयुक्तमन्यत्कर्माथवा गुणः ।

गार्ग्यादियुतात्पूर्वादिन्यद्भ्यावृत्तितो गुणैः ॥

सोमशब्दप्रकरणे ज्योतिष्टोमसमर्पके ।

अहाग्रत्वं गुणस्तत्र व्यावृत्तिस्तु परस्परम् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमप्रकरणे श्रूयते—“ यदि रथंतरसामां सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्राशु [मर्षान्] गृह्णीयाद्यदि बृहत्सामा शुक्राम्रान्यदि जगत्सामाऽऽम्रयणाग्रान् ” इति । तत्र सोमशब्देन सोमलतासाधनको यागोऽभिधीयते । तस्मिन् यागे माध्यंदिनसवने पृष्ठस्तोत्रे रथंतरबृहज्जगन्नामकानि सामानि विकल्पेन विहितानि । अभि त्वा शूरेत्यस्यां घोनावृत्तर्त्नं रथंतरम् । स्वामिच्छि हवामह इत्य-

(ऐन्द्रवायवग्रहाभिधानम्)

स्थामुत्सवं बृहत् । जगतीच्छन्दस्कायामुत्सवं जगत् । ऐन्द्रवायवः, वैवावरुणः, प्राग्भिः, शुक्रः, मन्थी, आम्रयणः, उक्थयः, ध्रुव इत्यादयो ग्रहाः प्रातःसु-
 बने गृह्यन्ते । दारुपात्रेषु सोमरसस्य ग्रहणाद्ग्रहा भवन्ति । सोमयागस्य रथं-
 दुरसामोपेतत्वपक्षे तेषु ग्रहेभ्यैन्द्रवायवः मथमं ग्रहीतव्यः । बृहत्सामोपेतत्वपक्षे
 शुक्रः प्राथमिकः । जगत्सामोपेतत्वपक्षे आम्रयणः प्राथमिक इति विषयवा-
 क्यार्थः । तत्र प्रकृतो ज्योतिष्टोमो गायत्रादिसामोपेतः । तद्व्यावृत्त्यर्थमिह
 रथंतरादयो गुणाः कीर्त्यन्ते । तस्मादैन्द्रवायवाम्रत्वादिगुणोपेतानि कर्मान्तर्शाधि-
 विधीयन्त इति प्राप्ते ब्रूमः—यदि रथंतरसामा सोमः स्यादित्युक्तौ यः सोम-
 शब्दस्तेन प्रकरणेन चात्र ज्योतिष्टोमः समर्प्यते । तस्मिन्सर्पिते ग्रहाग्रत्वं गुणो
 विधीयते । न च रथंतरादिगुणानुवादेन ज्योतिष्टोमस्य व्यावृत्तिः संभवति । तस्य
 प्रातःकवनादौ गायत्रादिसामोपेतत्वेऽपि पृष्ठस्तोत्रे रथंतरादियोगस्यापि संभवात् ।
 किं तर्हि व्यावर्त्यत इति चेत्, रथंतरपृष्ठजगतां परमार्थतो व्यावृत्तिरिति बक्ष्यामः ।
 रथंतरादयः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पिताः । तत्र रथंतरानुवादेनेतरौ पक्षौ व्यावर्त्येते ।
 एवमितरत्रापि । तस्मादयं गुणविधिः । नष्टु यः प्रकृतो ज्योतिष्टोमः सोऽन्येषां
 सोमयागानां प्रकृतिः । न हि प्रकृतौ जगत्यामुत्सवं सामं विहितमस्ति । अत
 एव दशमाध्याये पञ्चमपादस्य पञ्चदशाधिकरणे प्रथमवर्णके ' यदि जगत्सामो ' इति
 विधायक्योक्तमाग्रयणाम्रत्वं विकृतौ विषुवनामके मुख्येऽहनि व्यवस्थापितम् ।
 चार्त्तं, तथाऽपि नात्र कश्चिद्विरोधः । आम्रयणाम्रत्ववाक्यं न कर्मान्तरविधायकं,
 किंत्वान्येन विहिते सोमयागे यत्र जगत्सामं संभवति तत्र गुणविधायकमित्ये-
 तावन्न एवात्र प्रतिपाद्यत्वात् ।

तृतीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रवायवशेषस्य सकृद्भक्ष उतासकृत् ।

पूर्वन्यायात्सकृद्भक्षो द्विर्भक्षो वचनान्भवेत् ” इति ॥

ज्योतिष्टोमे योऽयमैन्द्रवायवग्रहस्तत्र संस्कार्यस्य सोमस्यैकत्वात्सकृदेव
 श्लेषकार्यमिति चेन्नैवम् । द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयति द्विर्भक्षे तस्य वषट् करौतीति
 वचनाद्द्विर्भक्षणम् ।

अथ च्छन्दः—

आ दायो भूवेति त्रिष्टुप् । इन्द्रवायू इति गायत्री ॥

(भैत्रावरुणग्रहामिधानम्)

इति श्रीमत्सामग्राचार्यविरचिते माधवव्याय वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीय-
तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋता-
वृधा । ममेदिह श्रुतं हव्यम् । उपयामगृही-
तोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेष ते योनिर्ऋतायु-
भ्यां त्वा (१) ॥

(अयं वां विरचितः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ अयं वां मित्रावरुणेति भैत्रावरुणं गृहीत्वा श्रुतधीतेन पयसा
श्रीत्वा, एष ते योनिर्ऋतायुभ्यां त्वेषि सादयाति ” इति ।

मन्त्रपाठस्तु—

अयं वामिति । हे ऋतावृधा सत्यस्य वधंकी मित्रावरुणौ युवयोः सोमः
सुतोऽभिषुतः । इदिति हेतौ । यस्मादाभिषुतस्तस्मादिह कर्मणि मम हवं मदीय-
माह्वानं श्रुतं मुवां श्रूणुतम् । ऋतायुभ्यां सत्यमिच्छद्भ्यां मित्रावरुणाभ्याम् ।
स्पष्टमन्यत् ।

मन्त्रानुपेक्ष्य गृहीतस्य सोमरसस्य क्षीरमेलनं विधित्सुः प्रस्तौति—

“ मित्रं देवा अनुवन्सोमं राजानं हनामेति सोऽश्ववीन्वाहरं सर्वस्य वा
अहं मित्रमस्मीति तमश्रुवन्हनमैवेति सोऽश्ववीद्वरं वृणौ पयसैव मे सोमं श्रीण-
न्विति तस्मान्भैत्रावरुणं पयसा श्रीणन्ति तस्मात्पशवोऽपाक्रामन्मित्रः सन्क्रूरमकरि-
ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

हनाम त्वया संहिता वयमित्यर्थः । नाहं सोमं हन्मीति शेषः । सर्वमित्यन्व-

महन्ने हेतुः । अथ एवास्माकमपि पिबत्वात्कनोमैवांस्मदीयं कार्यं ह्यननैर्ह्यं त्वया सहैव कुर्मः । श्रीगन्धिभ्रयेयुः । क्रूरं सोमवधं कृतवतस्तस्मान्मिनांद्गीताः पश-
वोऽपक्राम्वाः ।

विधत्ते—

“ कृत्स्नमिव खलु वा एषं करोति यः सोमेन यजते तस्मात्पशवोऽप क्रामन्धि
मनैषावरुणं पयसः श्रीणादि पशुभिरेव तन्मित्रं समर्थमपि पशुभिर्यजमानम् ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

तत्तेन अयणेन मित्रदेवयजमानयोः पशुसमृद्धिर्भवति ।

अस्तु यथांशस्य पशुसमृद्धिर्भवति तु कुतस्त्येत्याशङ्क्य तर्द्धमेव च तस्य
वृत्त्यादित्याह—

“ पुरा खलु वावैवं मित्रीऽवेदप मत्क्रूरं चक्रुवः पशवः क्रमिष्यन्तीति तस्मा-
देवमवृणति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

क्रूरं सोमवधं कृतवतो मत्तोऽपक्रामिष्यन्तीत्यमुमर्थं मित्रः सोमवधात्पुरैव खल्व-
वेदिविववान् । तस्मादेव कारणात्पशुसमृद्धिहेतुं क्षीरमिभ्रणमवृणति ।

अथ मित्रावरुणयोरिकेनैव पाषेण ग्रहणं विधत्ते—

“ वरुणो देवा अङ्गुषेभ्यर्वाऽऽशभुवा सोमं राजानं हनोमिति सोमं वीरं
वृणे महं चैवैव मिशाय च सह गृह्याता इति तस्मान्मैषावरुणः सह गृह्यते त-
स्माद्वाज्ञा राजानमऽशभुवा इति वैशयेन वैश्यः शूरेण शूद्रम् ” [सं० का०
६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

अंशं श्रेष्ठ्यभोगं भवते शमोतीत्यंशभुर्दायादः । सोमो वरुणश्च परस्परं द-
वादी । इन्द्रो वरुणः सोमो रुद्र इत्यादिनां बृहदारण्यके क्षत्रियत्वेनैकैकूलवति-
त्वस्य समान्नातात्वात् । यस्मादंशभुवा वरुणेन सह सोमं हनोमिति देवैकैकं तस्मा-
च्छोकेऽपि तथा कुर्वन्ति । तद्यथा रामो विभीषणेनांशभुवा सहितो रावणं जघान ।
वैश्यश्चाश्रयीरप्युर्ध्वोर्होयम् ।

मैषावरुणस्यैश्वर्यामवानन्तर्यं विधत्ते—

“ न वा इदं दिवा न नक्तमासीदव्यावृत्तं ते देवा मित्रावरुणादेवुर्वानिदं नो
वि वासयतामिति तावज्जतां वरं वृणावहा एक एवाऽऽवत्पूर्वो महो गृह्याता इति
तस्मादिन्द्रोऽयवः पूर्वो मैषावरुणाद्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ८] इति ।

इदं कालस्वरूपमव्यावृत्तमाविभक्तं पूर्वमासीत् । एतावद्हरिति दिवा नाऽऽ-

(शैत्रावरुणग्रहसिधानम्)

सीत् । एतावती रात्रिरिति नक्षं नाऽऽसीत् । इदमविभक्तं कालस्वरूपं नोऽस्म-
दर्थं विवासयत् विभज्य स्थापयत्म् । आवदावाभ्यामस्मदीयग्राहादित्यर्थः ।

ननुर्षाधन्तर्यामावपि भैत्रावरुणात्पूर्वमेव गृहीतावित्वाऽऽह—

“ माणाप्रानौ ह्येतौ यद्रुपाधन्तर्यामौ ” [सं० का० ६ प० ४ अ०
८] इति ।

माणापानयोः सतोः पश्चादितरेन्द्रियस्थितिरिति तयोः पूर्वभाविष्यविवादान् ।
इतरेषु तु ग्रहेष्वैन्द्रवायव एक एव भैत्रावरुणात्पूर्वः । वरं लब्ध्वाऽहोरात्रयोर्वि-
भागजनयद्यमित्याह—

“ पित्रोऽहरजगयधुरुणो रात्रिं सतो वा इदं व्योच्छद्यभैत्रावरुणो गृसते
स्युष्ठये ” [सं० का० ६ प० ४ अ० ८] इति ।

सूर्योवयमारभ्य तदस्तमपर्यन्तं कालोऽहरित्येवं मिथः कल्पयागात् । तदूर्ध्वं
पुनः सूर्योदयपर्यन्तं रात्रिरित्येतद्वरुणस्य कल्पनम् । तत आरभ्योभयत्कालस्व-
रूपं व्योच्छद्विभक्तमासीत् । स्युष्ठया अहोरात्रविभागात् ।

अथ अष्टन्दः—

अष्टं वापित्येष्टा गृयन्ती ॥

इति श्रीऋक्सामयजुर्वेदिरचिते माधवीये वेदार्थसंज्ञाशे ऋष्ययजुर्वेदेः

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मध्यमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ मध्यमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

या वां क॒क्षा म॒धु॒म॒त्य॒श्वि॒ना स॒नु॒ता॒वती ।

तया॑ य॒ज्ञं मि॒मिक्ष॑तम् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तोऽस्या॑श्वि-
भ्यां॑ त्वै॒ष ते॒ योनि॑र्मा॒र्ध्वीभ्यां॑ त्वा (१) ॥

(या वांपष्टादश) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

प्रातर्युजौ षि मुञ्चेथामश्विनावेह मञ्छ-
तम् । अस्य सोमस्य पीतये । उपर्यामंगुही-
तोऽस्यश्विभ्यां त्वेष त योनिरश्विभ्यां
त्वा [१] ॥

(प्रातर्युजावेकान्विशतिः) ।

इति ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठसप्तमानुवाकौ) ।

कल्पः—“ आश्विनं गृह्णामि या वां कश्चेति ग्रहणसादनौ द्रोणकलशाद्-
धाराग्रहाः परिष्ठवया गृह्यन्ते वचनादन्वयतः ” इति ।

पाठस्तु—

या वां कश्चेति । हेऽश्विनाऽश्विनौ देवौ वां भुवयोर्वा कशा या शक्तया
यज्ञे भिमिक्षतं सेक्तुमिच्छतं निष्पादयतमित्यर्थः । कशासमानया जिह्वेत्पञ्च-
त्वाद्वागेवात्र कशा । कीदृशी । मधुमती परुषशब्दरहिता । सूनुतावती प्रियवचनो-
पेया । यधुना पूर्णा(र्णो) हतिर्माध्वी । तादृशीभ्यामश्विभूतिभ्यां त्वां सावयामि ।

आश्विनग्रहायाभ्यो विकल्पितो मन्त्र एवमान्नायते—

प्रातर्युजाविति । हेऽश्विनौ युवां प्रातर्युजौ प्रातःकाल एवानेन यजमानेन युक्तौ
सन्तावितरैर्यजमानैर्विमुञ्चेथाम् । इह कर्मण्यामञ्छतम् । किमर्थम् । अस्य
सोमस्य पीयते पानाय । स्पष्टमन्वत् ।

एवामन्वानुपेक्षयाऽऽश्विनग्रहणं विधत्ते—

“ यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत ते देवा आश्विनावब्रुवन्मिषजौ वै स्थ इदं यज्ञस्य
शिरः प्रति धत्तमिति तावन्नृतां वरं वृणावहै ग्रह एव नावयापि गृह्यतामिति
ताभ्यामेतमाश्विनमगृह्णन्तवो वै तौ यज्ञस्य शिरः प्रत्यधत्तां यदाश्विनो गृह्यते
यज्ञस्य निष्कृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ९] इति ।

यज्ञपुरुषः पुरा कदाचिद्देवानां वस्तु गृहीत्वा देवैः सह योञ्चुं सज्यं धनुर्वाभ-

(आश्विनग्रहाभिधानम्)

हस्ते धृत्वा धनुष एकं कोटिं भूमौ द्वितीयं कोटिं गले पविष्कम्यापिडम् ।
 तदाभीमुपर्दीकानामभिर्जन्तुभिर्भूमिष्ठे ज्यामागे भक्षिते साति मुटितच्चा-
 कस्य धनुष ऊर्ध्वकोटिः स्वयमुदच्छन्ती यज्ञस्य शिरोऽपि स्थित्वा स्वात्मना
 सहोर्ध्वमुदगमयत् । सोऽथ वृत्तान्तः प्रवर्ग्यब्राह्मणे समाम्नातः—“ तस्य
 धनुर्विभवमाणश्चिर उदघर्तयत् ” इति । तदिदमत्र संगृह्यते—यज्ञस्य शिरोऽ-
 प्स्थित्यतेति । अत्राप्यग्निष्टोमेऽप्यावयोर्ग्रहे एव ग्रहीतव्यः । यद्यप्याश्विनं द्विक-
 पालमाश्विनं ध्रुवलाभमालभेतेतीतिषण्णोरस्त्यावयोर्हविस्तथाऽप्यग्निष्टोमे पूर्वं भास्ति ।
 तत्रापि लेपमार्जनादिना नाऽऽवयोः परितोषः, किंतु ग्रहेणैवेत्यभिप्रायः । तस्मा-
 द्वाश्विनग्रहणं यज्ञस्य विष्कृत्यै भवति ।

आश्विनग्रहणस्य स्तोत्रादूर्ध्वकालं विधत्ते—

“ तौ देवा अद्भुवन्नपूतो वा इमौ मनुष्यचरौ भिषजाविति तस्माद्ब्राह्मणेन
 भेषजं न कार्यमपूतो ह्येषोऽनेभ्यो यो भिषको बहिष्पवमानेन पवयित्वा ताभ्या-
 मेतमाश्विनमगृह्णन्तस्माद्बहिष्पवमाने स्तुत आश्विनौ गृह्यते ” [सं० का० ६
 म० ४ अ० ९] इति ।

छन्दोगानामुत्तराग्रमध्योपक्रमे शुक्लत्रयमुपास्मै गायता पर इत्यादिकमान्नातं
 तच्च गायतत्तान्ना गातव्यम् । तदिदं बहिष्पवमानस्तोत्रम् । यावाश्विनौ विक्रिस्ता-
 रूपेण मनुष्यचारित्वेन शुक्लत्वादपूतो तयोः स्तोत्रेण शुश्रूत्वात्तस्तोत्रादूर्ध्वं वदी-
 यमग्रहस्य कालः ।

विधत्ते—

“ तस्मादेव विदुषा बहिष्पवमान उपसंघः पविष्ये दे बहिष्पवमान आत्मा-
 ममेव पवयते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

एवं विदुषा स्तोत्रस्य शुद्धिहेतुत्वं जायतीपत्योऽभुष्टयः ।

तत्प्रकारः सूत्रे दर्शितः—“ उदग्धः यज्ञा बहिष्पवमानोऽथ पञ्चाश्विनः सर्प-
 न्वारन्धा सर्पन्त्यभ्यर्च्य प्रस्तीताब्न्वास्तभवे प्रस्तोषारं भतिहृषा भतिहृषारमुद्गातो-
 द्धातारं ब्रह्मा ब्रह्माणं वज्रमानः ” इत्यादिः ।

अत्र प्रसङ्गान्तोक्तिकविक्रिस्तावामदृष्टोपकारजन्तुं किंचिदङ्गं विधत्ते—

“ तयोस्त्रेधा भेषज्वं वि न्यदधुरमौ तृतीयमन्तु कृतीर्षिं ब्राह्मणे कृतीर्षिं तस्मा-

१ ल. क. 'पञ्चुवमानसि' । २ ल. 'उद्य' ।

(आश्विनग्रहाभिधानम्)

दुदपात्रमुपनिधाय ब्राह्मणं दक्षिणतो निषाद्य भेषजं कुर्याद्यावदेव भेषजं तेन करोति समर्धुकमस्य कृतं भवति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

अग्न्युदकब्राह्मणेण्वदृष्टद्वारेणोपकारकं यज्ञैषज्यं त्रेधा स्थितं तद्देवास्तपोर-
धिनीः स्थापितवन्तः । तस्मादधिनोरनुग्रहाय लौकिको भिषगुदकुम्भं समीपे
निधाय ब्राह्मणमुपवेश्याग्निं चोपसमिध्य भेषज्यं कुर्यात् । तथा सति यावदङ्गजा-
वमावस्यकं तेन सर्वेण सह कृतत्वात्समृद्धं भेषज्यं भवति ।

अत्र द्विदेवत्यानमिन्द्रवायवमैत्रावरुणाधिनग्रहाणां तत्प्रतिनिद्यास्यपात्रैः सह
होपविधिमर्थवादेनोत्तेतुकापः प्रश्नमुत्थापयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्मात्सत्यादेकपात्रा द्विदेवत्या गृह्यन्ते द्विपात्रा
ह्यन्त इति ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

ग्रहणकाले सोमानामेकैकपात्रत्वमुक्त्वात्त्या ब्रह्मव्यम् । होमकाले द्विपात्रत्वं
शूत्रे दक्षितम्—“ हविर्धानं गच्छन्संप्रेष्यति वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीति, उप-
यामगृहीतोऽसि वाक्षसदसीत्यादित्यपात्रेण प्रतिप्रस्थाता द्रोणकलशादैन्द्रवा-
यवस्य प्रतिनिद्यासं गृहीत्वा सादयत्यैन्द्रवायवमादायाभ्यर्चुर्द्रोणकलशाञ्च परिष्क-
य्या राजानमुभौ निष्कम्य दक्षिणतोऽवस्थाप्य दक्षिणं परिभिसंधिमन्ववहत्याध्वरो
यज्ञोऽयमस्तु देवा इति परिष्ठयथाऽऽधारमधारयत्याश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यति
वायव इन्द्रवायुभ्यां प्रेष्येति वषट्कृते^१ शुभ्रुव एवमुत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां पच-
स्तः ” इति ।

प्रश्नस्योत्तरं दर्शयति—

“ यदेकपात्रा गृह्यन्ते तस्मादेकोऽन्तरसः प्राणो - द्विपात्रा ह्यन्ते तस्माद्द्वौद्वौ
बहिष्प्राणाः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

वक्षुरादिप्राणानामन्तरेकात्मकत्वाद्बहिर्द्वारभेदेन द्वित्वात्तत्साम्यायैकपात्रत्वं द्वि-
पात्रत्वं च कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र सप्तमीयपुरोडाशानां स्विष्टकृति हुते सति द्विदेवत्यग्रहप्रचारो विहितः ।
पुरोडाशसंभन्धिन इडोपाह्वानस्यापि स्विष्टकृदनन्तरभावी चोदकप्राणः कालस्तं
वाधित्वा द्विदेवत्यशेषमक्षणादूर्ध्वमुपाह्वानस्योत्कर्षं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्याः पशव इडा यदिडा पूर्वा द्विदेवत्येभ्य उप-

(आश्विनग्रहामिधानम्)

हवमेत पशुभिः प्राणानन्तर्वधीत प्रमायुकः स्याद्द्विदेवत्यान्भक्षयित्वेद्वागुप हव-
यते प्राणानेवाऽऽत्मन्धित्वा पशुनुप हवयते ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

द्विदेवत्यशेषभक्षणेभ्यः प्राणिनायाः पशुरूपाया उपाह्वाने प्राणानां व्यवहि-
तत्वाद्यजमानो ज्ञियेत, पश्वादाह्वाने तु नायं दोषोऽस्ति ।

भक्षणे विशेषं विधत्ते—

“ वाग्वा ऐन्द्रवायवश्चक्षुर्मैत्रावरुणः श्रोत्रमाश्विनः पुरस्तादैन्द्रवायवं भक्षयति
तस्मात्पुरस्ताद्वाचा वदति पुरस्तान्मैत्रावरुणं तस्मात्पुरस्ताच्छक्षुषा पश्यति सर्वतः
परिहारमाश्विनं तस्मात्सर्वतः श्रोत्रेण शृणोति” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

पुरस्तादग्रतो यथागृहीतमेवेत्यर्थः । सर्वतः परिहारं शिरः प्रदक्षिणीकृत्येत्यर्थः ।

पात्राणां सादने पुरोडाशशकलादिसहितत्वं विधत्ते—

“ प्राणा वा एते यद्द्विदेवत्या अरिक्तानि पात्राणि सादयति तस्माद्दरिक्ता
अन्तरतः प्राणा यतः त्वलु वै यज्ञस्य विततस्य न क्रियते तदनु यज्ञ रक्षा-
स्य च रश्मि यद्दरिक्तानि पात्राणि सादयति क्रियमाणमेव यज्ञस्य शये रक्षासा-
दनम्बध्वचारय ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

शकलादियोगः सूत्रे दर्शितः—“ पुरोडाशशकलमैन्द्रवायवस्य पात्रेऽवदधाति
पयस्यां मैत्रावरुणस्य धाना आश्विनस्य ” इति । अन्तरतः प्राणानामरिक्तत्वं
नामाऽऽर्द्धस्थानोपेतत्वम् । पात्राणामरिक्तत्वेन यज्ञे विस्मृतमप्यङ्गं क्रियमाणमेव
संतिष्ठत इति रक्षासां संचारद्वारं नास्ति ।

सादनस्थानं विधत्ते—

“ दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरस्यां वर्तन्त्याः सादयति वाच्येव वाचं दधाति ”
[सं० का० ६ म० ४ अ० ९] इति ।

उत्तरस्य चक्रस्य मार्गे सादयेत् । वर्त्मरूपार्या वाच्येव ग्रहर्तृणां वाचं
स्थापयति ।

सादितानां महाणाभवस्थानावधिं विधत्ते—

“ आ तुतीयसवनान्तरि शेरे यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६ म० ४ अ० ९]
इति ।

शेरे वसन्तीत्यर्थः ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमः प्रथमः चतुर्थपाठके विविक्षितम्—

“ आश्रित्यो दृश्यः पादो यवाद्या श्रेष्ठिकः क्रमः ।

निष्पद्ये च अधिमः पादश्रुयर्थाणां समत्वतः ।

पाठात्क्रमः कल्पनीयः पद्यस्तु भुतेः क्रमः ।

वस्तुनिर्णयकमुल्लङ्घ्य भ्रुत्यर्थो पदस्यै वदः ” इति ।

श्रुतिविशेषः देवदत्तव्याजिभ्योऽपि आश्रित्यमहाश्रुतिवस्तुनिर्णयकमुल्लङ्घ्ये पठितः । तस्य च दृश्यत्वव्यापारकं वाचकमेव उच्येताऽऽनाद्यो— “ आश्रित्यो दृश्यो गृह्यते ” इति ।

तत्र क्रमबोधक्योः श्रुतिसाक्ष्ये समत्वोः । तथाऽश्रित्योऽपि आश्रित्योः यवागुपाकः पाठितः । स चतुर्थकस्य पूर्वैः प्राकः । वस्तुश्रुत्योः समत्वोः । तस्मादुभयवैच्छिकः क्रम इति भावे भ्रुपः—पादो हि न कस्यवाभिधायकः, किंत्वन्यथाऽनुपपत्त्या क्रमं कल्पयति । इत्यत्र इत्येव श्रुतिस्तु साक्ष्यदेव क्रममिधत्ते । ततः पाठादपि श्रुतिः पदस्यै । अतः पाठः क्रमं कल्पयत्कस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव कल्पयति । अतस्मादर्थं च समत्वः पूर्वसंज्ञितोऽपि निष्पत्तुं, क्रम्यन्तरेण होमासंभवात् । तस्मात्पाठेन वस्तुसामर्थ्यलक्षणोऽर्थ उच्यते इत्यर्थस्य श्रुतात्मावलयम् । भ्रुत्यर्थो पाठं वाधिरक्तं क्रमं निषण्णकः ।

[अथ शब्दः—]

या वां कश्चिद् भगवन्मुष्णमित्येके गामच्ये ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वक्रीडामुद्रिकायां वेदार्थप्रकाशे कृष्णपञ्च-

वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके

पद्यस्यमापुपाकौ ॥ ६ ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमपाठके चतुर्थमपाठकेऽश्रुतोऽनुपाकः) ।

अथ वेनश्रुदयत्पृथ्निगर्भा ज्योतिर्जरायु
रजसो विमाने । इममपाः संगमे सूर्यस्य
शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति । उपयामगृ-
हीतोऽसि शण्डाय त्वैव ते योनिर्वीरतां
पाहि (१) ॥

(छुक्कामन्थिग्रहयोरामिधानम्)

(अयं वेनः पञ्चविंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठतातिं
वर्हिषदं सुवविदं प्रतीचीमं वृजनं दोहसे
गिराऽऽशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे । उपया-
मगृहीतोऽसि मकयि त्वेष ते योनिः प्रजाः
पाहि (१) ॥

(तत्र षड्विंशतिः) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टमनवमानुवाकौ) ।

ऋक्षः—“ अयं वेनश्चोदयति शुक्रं गृहीत्वा हिरण्येन श्रीत्वेष ते योविर्ही-
रतां पाहीति सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

अयं वेन इति । अयमित्न्द्रो निर्दिश्यते । वेनः कान्तोऽभीष्टः । विन-
कान्ताविरयस्माद्धातोरुत्पन्नत्वात् । पृथिरादित्यस्तस्य गर्भभूता आपः । तथा
चान्यत्र प्रश्नोत्तराभ्यामयमर्थः श्रूयते—“ केना आपो निविशन्ते । यदितो यान्ति
संप्रति ” इति प्रश्नः । “ आपः सूर्ये समाहिताः । अन्नाण्यपः पपद्यन्ते ”
इत्युत्तरम् । अयं वेनः पृथिगर्भाश्चोदयत् । अपो वर्षतीत्यर्थः । कीदृशोऽयम् ।
ज्योतिर्जरायुः । विद्युलक्षणं तेजो जरायुवद्वेष्टनं यस्यासौ ज्योतिर्जरायुः । कुम्भकं
वर्षति । रजसो विमाने । धूलेर्विशेषेण निर्माणं यस्मिन्शुष्के भूमदेशे तत्र वर्षति ।
अपां सूर्यगर्भाभावः कथं संपन्न इति चेत् । अत्रोच्यते-विषा प्रातिजः सूर्यस्पर्शां च

संगमे निमित्तभूते सतमामिन्द्रं शिशुं स्तनंधमं शिशुमिव लालयन्ते (न्तो) भविभिर्मन्त्रसहिताभिराहुतिभी रिहन्ति यजन्तीत्यर्थः । आहुतिदेवताभिरिमा आपो नीयन्ते । एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते—“भूर्भि पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्य-प्रयः ” इति । हे शुक्रग्रह दारुपात्रेण गृहीतोऽसि । शुक्रपुत्राय शण्डाय त्वां गृह्णामि । एष खरैकदेशस्ते घोनिः स्थानम् । तादृशस्त्वं यजमानस्य वीरतां कर्मशूरत्वं पालय ।

कल्पः—तं प्रत्नथेति मन्थिनं गृहीत्वा सक्तुभिः श्रीणाति एष ते घोनिः प्रजाः पाहीवि सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

तं प्रत्नथेति । इन्द्रायाजुहवुरिति जालणादर्थं मन्त्र ऐन्द्रः । तमिन्द्रं स्तुम इति शेषः । प्रत्नथेत्यादौ धाप्रत्यय उषमार्थः । प्रत्नाः पुरातना भुम्वादयो यथा त्वामस्तुवंस्तथा वयमपि त्वां स्तुमः । पूर्वथा पित्रादय इव । विश्वथाऽजीताः सर्वे यजमाना इव । इमथा वर्तमाना इमे यजमाना इव । कीदृशमिन्द्रम् । ज्येष्ठता-तिम् । स्वार्थे तातिप्रत्ययः । बर्हिषदं यागे संनिहितत्वेन तिष्ठन्तम् । सुवर्षिदं यजमानाय दातव्यत्वेन स्वर्गं वेत्तीति सुवर्षित्तम् । हे इन्द्र यस्त्वं प्रतीचीनं प्रतिगमनमस्मत्प्रतिकूलं वृजनं वर्जनीयमालस्याभ्रजादि दोहसे रिक्ती करोषि विनाशयसि तादृशं त्वां स्तुमः । क्व पुनः स्तुमः । यासु क्रियासु त्वमाशु क्षिप्र-कारिणं जयन्तं सम्भगनुष्ठानेन यजमानान्तराद्विशयेनोपेतं यजमानमनु सोमपा-नेन स्तुत्या च वर्धसे तासु क्रियासु तमिन्द्रं स्तुमः । हे मन्थिग्रह त्वमुपमामगृही-तोऽसि शुक्रपुत्राय मर्कनामकाय त्वां गृह्णामि । एष खरपदेशस्तव स्थानम् । त्वं यजमानस्य प्रजाः पालय ।

मन्वानुपेक्ष्य ग्रहौ विधत्ते—

“बृहस्पतिर्देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणां ब्रह्मण्वन्तो देवा आसन्ब्रह्मण्वन्तोऽसुरास्तेऽन्योन्यं नाशकनुवञ्चिभवितुं ते देवाः शण्डामर्कावुपा-मन्त्रयन्त तावज्ज्ञातां वरं वृणावहै ग्रहावेव नावत्रापि गृह्णतामिति ताम्भामितौ शुक्र-मन्थिनावगृह्णन्ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं विदुषः शुक्रामन्थिनौ गृह्णते भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प० ४ अ० १०] इति ।

(हाक्नामन्थिग्रहयोरभिधानम्)

अक्षयन्तः पुरोहितानुष्ठितमन्त्रसामर्थ्येपिताः । उपामन्वयन्त रहस्युपच्छ-
न्दितवन्तः । यद्यप्यन्यत्र शण्डामर्कयोरावघोर्मक्षभागो नास्ति तथाऽप्यभाष्य-
मिष्टोमे सोऽस्तु । तत्रापि ग्रहवेष न तु लेपादिः । अत्र गृह्येतामित्येताव-
देव शण्डामर्काभ्यां घृतं न तु हूयेतामिति । ततो देवा ग्रहणमात्रेण स्वकार्यं
साधितवन्तः ।

अथार्थवादेन ग्रहयोरधस्तात्तमानां पांसूनामपध्वंसनं विधातुं विधिमुच्यति—

“ तौ देवा अपनुद्याऽऽत्मन इन्द्रायानुहवुरपनुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेति
हूयाद्यं द्विष्माद्यमेव द्वेष्टि तेनैतौ सहाप नुवते ” [सं० का० ६ म० ४
अ० १०] इति ।

देवाः स्वकार्यसिद्धेरुर्ध्वं तौ शण्डामर्कावपसार्य स्वकीयायेन्द्राय तौ शुक्नाम-
न्थिग्रहावजुहवुः । तस्माद्ग्रहयोरधोलभां धूलिमपध्वंसयन्त्यत्र समाप्तमपनु-
चाविति मन्त्रं हूयात् । अमुनेत्यत्र द्वेष्यस्य द्वेषुश्च नाम ध्यायेत् । अत्र सूत्रम्—
“ तौ प्रोक्षिताभ्यां शकलाभ्यामपिधायाप्रोक्षिताभ्यामधस्तात्पांसूनपध्वंसयतोऽप-
नुचौ शण्डामर्कौ सहामुनेत्यपनुचः शण्ड इति वाऽध्वर्युर्द्वेष्यं मनसा ध्यायन्-
पनुचो मर्क इति वं प्रतिप्रस्थाता ” इति ।

अन्वयाऽऽम्नातेन मन्त्रेण ग्रहहोमस्य विधिमर्थवादेनोच्यति—

“ स प्रथमः संकृतिर्विधकर्मत्येवैनाक्षात्मन इन्द्रायानुहवुरिन्द्रो ह्येतानि
रूपाणि करिऋदचरत् ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

मन्त्रपाठस्तु—“ स प्रथमः संकृतिर्विधकर्मा । स प्रथमो मित्रो वरुणो अग्निः ।
स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्मा इन्द्राय सुतमा जुहोमि ” इति ।

स इन्द्र प्रथमो देवानां मुख्यः सर्वाधिपतित्वात् । सपीचीना कृतिनिर्माणं
यस्यासौ संकृतिः । तादृशो विश्वकर्मनामको देवोऽपि स इन्द्र एव । मित्रो
वरुणोऽग्निः स एव । चिकित्वानभिज्ञो बृहस्पतिरपि स एव । तादृशान्देवाया-
भिषुतं सोमं सर्वतो जुहोमि । यस्मादिन्द्र एतानि विश्वकर्मत्वादीनि रूपाणि करि-
ऋदत्यर्थं कुर्वन्नागदचरत्समात्तप्रतिपादकेतानेनैव मन्त्रेण होमो युज्यते ।

होमात्पुरा ग्राहावादायाऽऽच्छायाध्वर्युमपिप्रस्थातारौ माह्मुखौ निर्गच्छेता-
मिति विधत्ते—

४८० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
 (शुक्रामन्थिरग्रहयोरभिधानम्)

“ असौ वा आदित्यः शुक्रश्चन्द्रमा मन्थयपिगुह्यं प्राञ्चौ निष्क्रामतस्तस्मा-
 त्प्राञ्चौ यन्तौ न पश्यन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

पश्चिमदिश्यस्तं गत्वा पुनरुदयाय ग्राह्यमुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ द्रष्टुं
 केऽपि न शक्नुवन्ति । तस्माद्ग्रहयोराच्छादनं युक्तम् ।

होमाय प्रत्यङ्मुखत्वं विधत्ते—

“ मत्पञ्चावावृत्त्वा जुहुतस्तस्मात्प्रत्यञ्चौ यन्तौ पश्यन्ति ” [सं० का० ६-
 प्र० ४ अ० १०] इति ।

उदयादूर्ध्वं प्रत्यङ्मुखतया गच्छन्तौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वे पश्यन्ति । अतो म-
 ग्रहयोराच्छादनमपनीय प्रत्यङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तिर्होमार्था युक्ता ।

उत्तरवेदेरभितः परिक्रमणं विधत्ते—

“ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यच्छुक्रामन्थिनौ नासिकोत्तरवेदिरभितः परिक्रम्य
 जुहुतस्तस्मात्प्रमितो नासिकां चक्षुषी तस्मान्नासिकया चक्षुषी विधृते सर्वतः परि-
 क्रामतो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ उत्तरवेदिं परिक्रामतः सुवीराः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । शुक्रः
 शुक्रशोचिषेति दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि । मन्थी
 मन्थिशोचिषेत्युत्तरेण प्रतिपस्थाता ” इति । तदेतत्सर्वतः परिक्रमणं रक्षोवधाय
 संपद्यते ।

अत्र चमसहोमैः ग्राह्यमुखत्वं ग्रहहोमैः प्रत्यङ्मुखत्वं च विधत्ते—

“ देवा वै याः प्राचीराहुतीरजुहवुर्ये पुरस्तादसुरा आसन्तास्ताभिः प्राणु-
 दन्त याः प्रतीचीर्ये पश्चादसुरा आसन्तास्ताभिरपानुदन्त प्राचीरन्त्या आहुतयो
 ह्यन्ते प्रत्यञ्चौ शुक्रामन्थिनौ पश्चाच्चैव पुरस्ताच्च यजमानो धातृव्यान्प पुदते
 तस्मात्प्राचीः प्रजाः प्र वीयन्ते प्रतीचीर्षायन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ०
 १०] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चावध्वर्युं जुहुः पश्चात्प्राञ्चश्चमसैश्चमसाध्वर्यवो
 जुहति ” इति । वाक्यं तु धिष्ण्यप्रस्तावेऽपि गतम् ।

सूत्रकारेणोदाहृतौ परिक्रमणमन्त्रौ प्रदेशान्तर आम्नताविह व्याचष्टे—

“ शुक्रामन्थिनौ वा अनु प्रजाः प्र जायन्तेऽनीश्वाऽऽद्याश्च सुवीराः प्रजाः
 प्रजनयन्परीहि शुक्रः शुक्रशोचिषा सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन्परीहि मन्थी मन्थि-

(शुक्रामन्थिमहयोरभिधानम्)

शोचिषेत्याहैता वै सुवीरा या अभीरेताः सुप्रजा वा आद्याः ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

अभीर्भोक्तव्य उत्तमजातयो ब्राह्मणादय आद्या भोग्या नीचजातयो भृत्य-
कर्मकरादयः । मन्त्रार्थस्तु—शोभना वीरा उत्तमा यासां ताः सुवीराः । शोभनाः
सेवाकुशलाः प्रजाः पुत्रादयो यासां ताः सुप्रजाः । हे शुक्रग्रह त्वं यजमानस्य
शोभनभोक्तृयुक्ताः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेर्वैक्षणतः परीहि । शुक्रग्रहस्त्वं शुक्र-
देवतासंबन्धिना तेजसा रक्षसामपघातं कुर्विति शेषः । हे मन्थिमहस्त्वं यजमानस्य
शोभनसेवकरूपाः प्रजा उत्पादयन्नुत्तरवेदेरुत्तरतः परीहि । मन्थिमहस्त्वं मन्थिदेवता
संबन्धिना तेजसा रक्षांस्यपजहि । एता वै सुवीरा इत्यादिकं मन्त्रव्याख्यानम् ।

वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेदान्यस्य प्रजा जायते नाऽऽद्या ” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

मन्थिपात्रस्य विकल्पात्तर्षुक्षत्वं सक्तुमेलनं च विधत्ते—

“ प्रजापतेरक्षयश्चयत्तत्पराऽपतत्तद्विकल्पात् माविशत्तद्विकल्पात् नारमत तद्यत्
माविशत्तद्यत्परमत तद्यत्तस्य यवत्वं यद्वैकल्पात् मन्थिपात्रं भवति सक्तुभिः शी-
णाति प्रजापतेरेव तच्छक्तुः सं भरति” [सं० का० ६ म० ४ अ० १०] इति ।

सक्तवो यवपिष्ठानि ।

आहवनीये हुत्वा प्रत्यञ्चः परेत्य सवसि मक्षयन्तीति वचनादितरपात्रवन्म-
न्थिपात्रस्यापि सदःमेवेशः प्राप्नोति तन्निषेधं प्रश्नोत्तराभ्यामुच्यति—

“ ब्रह्मवादिनो षदन्ति कस्मात्सत्यान्मन्थिपात्रं सदा नाश्रुत इत्यर्तपात्रं
हीति ब्रूयाद्यवक्षुधीतान्धोऽध्वर्युः स्यादार्तिमान्छेत्तस्मान्नाश्रुते ” [सं० का०
६ म० ४ अ० १०] इति ।

आर्तपात्रं रोगयुक्तचक्षुःस्वरूपमिदं पात्रम् ।

अथ मीमांसा ।

दृष्टमाध्यायस्य पञ्चमे पादे चिन्तितम्—

“ स्वस्थाने पतिकर्षो वा शुक्रादेः पूर्ववद्भवेत् ।

स्थाने मैवं तदभ्रत्वापतिः स पतिकृष्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“ शुक्राद्यान्गृहीयादभिचरतो मन्थयद्यान्गृहीयादभिचर्ये-

(शुक्रामन्थिमहथोरविधानम्)

माणस्य ” इत्यादि । ऐन्द्रवायव्यायेन शुक्रादीनां स्वस्थाने ग्रहणमिति प्राये
 ज्ञम्—ऐन्द्रवायवस्य धाराग्रहाग्रत्वं स्वस्थाने पाठादेव प्राप्तम् । शुक्रादीनां तु
 भेति वैषम्यम् । तथा सति विधीयमानमग्रत्वं पाठक्रमवाधमन्तरेणानुपपन्नत्वात्स-
 विकल्प्यते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ स सर्वादैन्द्रवायवादौ वाऽत्राविशेषतः ।

सर्वादावाभ्यदैन्द्रवायवादौ धृतेरपि ” इति ॥

स पूर्वोक्तः मतिकर्षः सर्वेषामुपांशुदीनां ग्रहाणामादौ युक्तः । कुतः । विशेष-
 वाश्रवणात् । सामान्यतः श्रुतमग्रत्वमनपेक्षितत्वात्सर्वादौ मुख्यम् । नैतदेवंम् ।
 प्राक्तान्धाराग्रहानाश्रित्य फलाय शुक्राग्रत्वविधानात् । किंच “ धारयेमुस्तं
 यं कामाय गृहीयुरैन्द्रवायवं गृहीत्वा सादयेत् ” इति श्रूयते । तत्र काम्यस्य
 शुक्रादेर्धारणाद्वाऽनन्तरैन्द्रवायवग्रहणं विवक्षितार्थे लिङ्गम् । तस्मान्दैन्द्रवायवादौ
 मतिकर्षः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ नापकर्षोऽपकर्षो वा सादनस्याश्रुतत्वतः ।

न मैवं ग्रहशेषत्वात्तच्चाशक्तेर्ग्रहान्तरे ” इति ॥

सर्वत्र ग्रहो गृहीत्वा सादयेत् । तथा सति यत्र काम्यस्य ग्रहस्यापकर्षस्तत्र
 सादनस्यापकर्षो न शङ्कनीयः । अश्रुतत्वात् । शुक्राग्रानित्यत्र(ग्र)शब्देन यथा
 ग्रहस्यापकर्षः श्रूयते न तथा सादनापकर्षप्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ।
 तस्मात्सापकर्षः । नैतद्युक्तम् । सादनस्य ग्रहशेषत्वात् । तच्च शेषत्वमशक्तेरव-
 गम्यते । न हि पूर्वं ग्रहमसादायित्वा ग्रहान्तरं ग्रहीतुं शक्यम् । अतोऽन ग्रहा-
 णामपकर्षे तच्छेषभूतं सादनमप्यपकृष्यते ।

अथ छन्दः—

अयं वेन इति त्रिष्टुप् । तं मत्नथेति अगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

हमनवमानुवाकौ ॥ ८ ॥ ९ ॥

(आग्रयणग्रहामिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

ये देवा दिव्येकादश स्थ पृथिव्यामध्येका-
दश स्थाप्सुषदो महिनैकादशस्थ ते देवा
यज्ञमिमं जुषध्वमुपयामगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि
स्वाग्रयणो जिन्वं यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिमभि
सर्वना पाहि विष्णुस्त्वां पातु विशं त्वं पाही-
न्द्रियेष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(ये देवास्त्रिचत्वारिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

त्रिंशद्भ्यश्च गणिनो रुजन्तो दिवश् रुद्राः
पृथिवीं च संचन्ते । एकादशासो अप्सुषदः
सुतश् सोमं जुषन्ताश् सर्वनाय विश्वे । उपया-
मगृहीतोऽस्याग्रयणोऽसि स्वाग्रयणो जिन्वं
यज्ञं जिन्वं यज्ञपतिमभि सर्वना पाहि विष्णु-
स्त्वां पातु विशं त्वं पाहीन्द्रियेष ते योनि-
र्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(त्रिंशद्द्विचत्वारिंशत्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके दशमैकादशानुवाकौ) ।

कल्पः—“ ये देवा दिवीद्युपरिष्ठादुपयामया पुरस्तादुपयापेन वा यजुषा
द्वाभ्यां धाराभ्यां स्थापयामाग्रयणं गृह्णाति एष ते धोनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य
इति सावयित्वा ” इति ।

पाठस्तु—

ये देवा इति । अप्सुषदोऽनुपलाक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्तीत्यप्सुषदः । महिना स्वम-
हिम्ना तत्र सीदन्ति । हे देवा ये यूयं त्रिषु लोकेषु मत्प्रेकमेकादशवस्थितास्ते
सर्वे यज्ञमिमं सेवध्वम् । हे सोम त्वमुपयापेन स्थाप्यारूपेण पार्थिवपात्रेण गृही-
तोऽसि । आग्रयणनामाऽसि । सुष्टु अयं श्रैष्ठ्यं तस्य प्रापकः स्वाग्रयणः ।
तादृशस्त्वं यज्ञं प्रीणय यजमानं च प्रीणय । सवनाभ्यामिमुख्येन पालय ।
विष्णुना रक्षितस्त्वं धजमानस्य प्रजामिन्द्रियेण सामर्थ्यप्रदानेन पालय । एष
स्वरेस्ते तव स्थानं, विश्वेभ्यो देवेभ्यस्त्वां सादयामि । ये देवा आग्रयणोऽ-
सीत्येतौ मन्त्रावापस्तम्बमते विकल्पितौ । बौधायनमते ये देवा इति ग्रहणम् ।
आग्रयणोऽसीत्यधिवदेत् ।

ये देवा इत्येतस्य स्थाने भ्रातृव्यवतो मन्त्रान्तरमाग्नायते—

त्रिंशत्त्रयश्चेति । एकादशात्मकास्त्रयो गणा एषां सन्तीति गणिनः । ते
च त्रयस्त्रिंशत्संख्याका रुजन्तः शत्रुन्विनाशयन्तो रुद्राः शत्रुनारीणां रोदधि-
वारः । तन्मध्ये केचन दिवं सचन्ते सेवन्ते । केचन पृथिवीं सेवन्ते अवाशिष्ठास्वे-
कादशसंख्याका अनुपलाक्षितेऽन्तरिक्षे सीदन्ति । ते विश्वे सर्वे सुतमभिषुतभिर्ष
सोमं सवनाथ तृतीयसवने सेवन्ताम् ।

मन्त्रान्ध्याचिख्यासुराग्रयणस्य ग्रहणं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा आग्रयणाग्रान्ग्रहानपश्य-
न्तानगृह्णन्त ततो वै तेऽग्रं पर्यायन्वस्वैव विदुष आग्रयणाया ग्रहा गृह्यन्तेऽग्र-
मेव समानानां पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणमग्रं (गोर्यः) मथमं (मो) येषां त आग्रयणायाः । अत्र
सूत्रम्—“ यदि रथंतरसामा सोमः स्यादैन्द्रवायवाग्रान्गृह्णायाद्यदि बृहत्सामा
शुक्राग्रान्वादि अग्रत्सामाऽऽग्रयणाग्रान्वाद्युभयसामा याथाकाशी ” इति । माध्वं-

(आश्रयणग्रहाभिधानम्)

दिने सवने पृष्ठस्तोत्राभामाद्ये स्तोत्रे रथंतरारूपं साम यस्मिन्सोमयामे स शामो रथंतरसामा । एवमन्यत्रापि योज्यम् । एकस्मिन्भागे रथंतरं भागान्तरे बृहदित्येवमुभयसामत्वम् । अग्रं पर्यायन्, श्रैष्ठ्यं पर्याधाः ।

त्रिंशन्नयश्चेति मन्त्रस्य विषयं दर्शयति—

“ रुग्णवत्पर्चा भ्रातृव्यवतो गुह्णीयाद्भ्रातृव्यस्यैव रुक्त्वाऽग्रं समानान्तं पर्येति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

रुग्णे रुजिधातुः, सोऽस्थामस्तीति रुग्णवती । गणिनो रुजन्त इति रुजि-
धातुर्मन्त्रे दृश्यते । रुक्त्वा रोगमुत्पाद्य ।

तयोर्मन्त्रयोर्देवसंख्योक्तिस्तान्सर्वानुद्दिश्य गृहीतुमित्याह—

“ ये देवा दिव्येकादश स्थेत्याहैतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैनं सर्वाभ्यो गृह-
ष्यति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्याभिधानं युक्तमित्याह—

“ एष ते धोनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो श्लेष देवतया ” [सं०
का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

वाग्विसर्गं विधत्ते—

“ वाग्वै देवेभ्योऽपाक्रामद्यज्ञायातिष्ठमाना ते देवा वाच्यपक्रान्तायां तूष्णीं
ग्रहानगृह्यत साऽमन्यत वागन्तर्यन्ति वै मेति साऽऽग्रयणं प्रत्याऽगच्छत्तदाग्रय-
णस्याऽऽग्रयणत्वम् । तस्मादाग्रयणे वाग्विसृज्यते यत्तूष्णीं पूर्वं गृह्यन्ते ”
[सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

केनापि निमित्तेन वाग्देवता यज्ञार्थं स्वकीयं रूपमप्रकाशयमाना देवेभ्योऽ-
पक्रम्य देवैर्विगृहीतैस्तूष्णीमेव गृहीतेषु सा वाग्विस्थममन्यत—एते देवा वरदाना-
दिना मां न समादधते किंतु मयि निरपेक्षा एव स्वकार्यं कुर्वन्तो मामन्तर्यन्ति
परित्यजन्त्येवेति । ततो देवैरनाहूता सा वागाग्रयणं प्रति स्वयमागच्छत् । तस्मा-
दग्रमभिमुखमेति गच्छति वाग्वित्यग्रायणं (ग्वस्थ सोऽग्रायणः) । तत्र द्विर्ष-
व्यत्यथादाग्रयणं (ण) नाम संपन्नम् । यद्यस्मात्पूर्वं तूष्णीं गृहीता वाक्चेदा-
नीमागता तस्माद्वाचोऽस्मिन्काले समागमादाग्रयणे गृहीते वाचं विसृजेत् तत्र पूर्व-
ग्रहवदुत्तरग्रहांस्तूष्णीं गृह्णीयात् । ननु पूर्वग्रहेष्वपि प्रतिग्रहं मन्त्राणामान्प्रतत्वा-
त्कथं तूष्णीं ग्रहणम् । एवं तर्हि तूष्णींशब्दवाग्विसर्गशब्दाभ्यामुपांशुष्वी ध्वनी

विवक्ष्येयाताम् । अत एवोपानुवाक्यकाण्डे समाख्यायते—“ यान्प्राचीनमाग्रय-
णाद्ग्रहान्गृहीयादानुषांशु गृहणीयाथानुध्वांस्तानुपबिन्दवः ” इति ।

ध्वनिद्वयं लौकिकदृष्टान्तेन विशदयति—

“ यथा त्सारीयति न आस्र इयति नाम रात्स्यामीत्युपावसृजत्येवमेव तद्-
ध्वर्युराग्रयणं गृहीत्वा यज्ञधारभ्य वाचं वि सृजते ” [सं० का० ६ प्र० ४
अ० ११] इति ।

त्सारी छद्मगतिन्यायः । त्सर च्छद्मगताविति घातुः । स ध्याधो मनस्यादौ
विचार्य पश्चाद्बाणानुपावसृजति मुञ्चति । वराहान्गजान्पातयितुं मार्गं यो गर्तं
आयमेन स्तन्यते स आस्रः । समैतावति दूरमास्रस्तिष्ठति अहं त्वीषत्पुरोगव
इयति दूरे रिधतो नापरात्स्थामि । वराहादिभिः स्वस्य मारणमेकोऽपराधः ।
स्वात्मानं दृष्ट्वा वराहदेः पलायनमन्योऽपराधः । स्वेन मुक्तस्य बाणस्य स्तलन-
मपराधान्तरम् । एतत्सर्वमियति दूरे मम न भविष्यतीति निश्चित्यांऽऽगतिस्तत्र
स्थित्वा पश्चादवसरे सति पश्चादुद्भूतो यथा बाणान्मुञ्चति तथैव तत्राध्वर्युर्गृह्णानिः
कांश्चिद्ग्रहान्गृहीत्वा यज्ञं दृढमवष्टभ्य पश्चाद्ध्वनिं प्रकटी करोतीत्येतदुपपद्यते ।

विधत्ते—

“ त्रिहं करोत्युद्घातुनेव तद्वृणीते ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११]
इति ।

हिंकारस्य सामसु प्रसिद्धत्वात्सामगानां तेन वरणं युक्तम् ।

हिंकारस्य कालं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्वा एष यदाग्रयणो यदाग्रयणं गृहीत्वा हिं करोति प्रजापति-
रेव तत्प्रजा अभि जिघ्रति तस्माद्दत्सं आतं गौरभि जिघ्रति ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

आग्रयणहिंकारयोः पौर्वापर्यं यदस्ति तत्तेन प्रजापतिरेव यजमानस्य प्रजा-
नां मुर्धन्याम्राणं करोति । अत एव पशुष्वप्येतद्दीक्षयते ।

सधनत्रयेऽप्याग्रयणं विधत्ते—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणः सवनेसवनेऽभि गृह्णात्यात्मनेव यज्ञं
सं तनोति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

(आग्रयणमहाभिधानम्)

दशापविशस्योपरि सोमरसस्याव(स्याऽऽ)नयनं विधत्ते—

“ उपरिष्ठादानयवि रेत एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

दशापविशस्याधस्तात्सवन्त्या धारया(यो) [प]ग्रहणं विधत्ते—

“ अधस्तादुप गृह्णाति प्र जनयत्येव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ४ अ० ११] इति ।

सवनत्रयमग्रयणं पशंसति—

“ ब्रह्मवादिनो षदन्ति कस्मात्सत्याद्गायत्री कनिष्ठा छन्दसारं सती स-
र्वाणि सवनानि बहतीत्येव वै गायत्रियै वरसो यदाग्रयणस्तमेव तदभिनियतं स-
र्वाणि सवनानि बहति तस्माद्भस्मपाकृतं गौरभि नि वर्तते ” [सं० का० ६
प्र० ४ अ० ११] इति ।

अल्पाक्षरत्वात्कनिष्ठा । मातःसवने षह्रिष्वपमानसूक्तानामुपास्मै गायतेत्यादी-
र्णां छन्दो गायत्री । माध्यंदिनसवने माध्यंदिनपवमानसूक्तस्योच्चा ते जातमन्वस
इत्यस्य गायत्री । तृतीयसवनस्याऽऽर्धपवमानसूक्तस्य स्वादिष्टयेत्यस्य गायत्री ।
एवमुदाहर्तव्यम् । यथा गौरपाकृतं स्वीयं वत्समभिलक्ष्य पुणादिकमपि परित्यज्य
दिवर्तते तथा गायत्री स्ववत्समाग्रयणमभिलक्ष्य पुनः पुनर्निवर्त्य(वृत्त्य) सवनानि
निर्वहति । ये देवास्त्रिंशश्चेत्येते त्रिष्टुभौ ॥

इति श्रीमत्सामाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्णयजु-

र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

दशमैकादशावनुवाकौ ॥ १० ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

उपयामर्गृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्भूते वर्य-
स्वत उक्थायुवे यत् इन्द्र बृहद्भूयस्तस्मै त्वा
विष्णवे त्वैष ते योनिरिन्द्राय त्वाक्थ्या-
युवे (१) ॥

(उपयामर्गृहीतो द्वाविंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ स्थाल्योक्थं गृह्णाति उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्व-
त इति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

उपयामगृहीत इति । हे सोमोपयामेन स्थाल्या गृहीतोऽसि, इन्द्राय त्वां गृह्णामि । कीदृशाय । बृहद्वते बृहत्सामप्रियाय । तत्सामयोन्वामूचि त्वां वृषे-
ध्विन्न सत्पतिमिति हि श्रुतम् । वयस्वते वयोऽन्नं सोमरूपं तद्वते तत्प्रियाय ।
उक्थं शस्त्रं तदात्मन इच्छतीत्युक्थामुस्तस्मै ते । इन्द्र धत्ते तव बृहद्वयो महदर्चं
सोमरूपं तस्मै पानार्थं त्वां, पार्थय इति शेषः । हे सोम विष्णवे त्वां गृह्णामि ।
एष स्वरप्रदेशस्तव स्थानम् । उक्थशस्त्रप्रियायेन्द्राय त्वां स्वरे सादयामि ।

मन्त्रव्याख्यानायाऽऽदातुक्थग्रहणं विधत्ते—

“ इन्द्रो वुत्राय वज्रमुदयच्छत्स वुत्रो वज्रादुद्यतादविभेत्सोऽन्नवीन्मा मे प्र
हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत्तस्मै
द्वितीयमुदयच्छत्सोऽन्नवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामी-
ति तस्मा उक्थमेव प्रायच्छत्तस्मै तृतीयमुदयच्छत्तं विष्णुरन्वतिष्ठत जहीति
सोऽन्नवीन्मा मे प्र हारास्ति वा इदं मयि वीर्यं तत्ते प्र दास्यामीति तस्मा उक्थमेव
प्रायच्छत्तं निर्मायं भूतमह्न्यज्ञो हि तस्य मायाऽऽसीद्यतुक्थो गृह्णात इन्द्रियमेव
तदीर्यं यजमानो भ्रातृव्यस्य वृद्धक्ते” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

मा मे प्रहा मां मा प्रहारीः । वीर्यमुक्थरूपं श्रेष्ठं वस्तु, उक्थस्थाल्यां म-
न्त्रेण गृहीतः सोम इत्यर्थः । तस्य सवनत्रयापेक्षया त्रिः प्रदानम् । अग्निष्टोमे
तृतीयसवन उक्थ्याभावेऽपि संस्थान्तरेषु विद्यते । अथवा प्रातःसवन एवोक्थ्य-
स्थाल्यामुक्थ्यपात्रे चिर्गृहीतव्यं, तदपेक्षया त्रिः प्रदानम् । तृतीयपर्याये विष्णु-
र्जहीत्येवं वदन्निन्द्रमन्वतिष्ठत सहकारी सन्नवस्थितः । उक्थ्यरूपो यज्ञो वृषस्य
माया । यस्मादुक्थ्यलोमेन मोहित इन्द्रो वृत्रं न जवान्, त्रिष्वप्युक्थ्येषु दत्तेषु
निर्मायं मोहयितुमसमर्थं वृत्रं हतवांस्तस्मादिन्द्रवद्वैरिगतमिन्द्रियसामर्थ्यं विनाश-
यितुमुक्थं गृह्णीयात् ।

वृत्रेणेन्द्राय दत्तत्वान्मन्त्रेऽपीन्द्रापित्युक्तिर्युक्तेर्याह—

“ इन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्याहेन्द्राय हि स तं प्रायच्छत् ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

(उक्थ्यग्रहामिधानम्)

विष्णोरपि सहकारित्वेन भागित्वात्तन्मन्त्रोऽपि युक्त इत्याह--

“ तस्मै त्वा विष्णवे त्वेत्याह यंदेर्वे विष्णुरन्वतिष्ठव जहति तस्माद्विष्णुमन्वाभजति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स्थाल्यां गृहीत्वा सादितस्य सोमस्य होमकाले पुनर्दाकृषात्रे विवारद्वयं विधत्ते--

“ निर्निगृह्णाति त्रिर्हि स तं तस्मै पायच्छत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

स वृषस्तमुक्थ्यं तस्मा इन्द्राय त्रिः पायच्छत् । तस्मात्स्थालीगतं सोमं वेधा निष्कृष्य पर्यायद्वयेण गृह्णीयात् ।

दाकृषात्रे गृहीतस्याऽऽसादनमन्त्रं स्थाल्यमिमर्शनमन्त्रं चोत्पाद्य व्याचष्टे--

“ एष ते योनिः पुनर्हविरसीत्याह पुनः पुनर्हस्माभिरगृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

हे दाकृषात्रे गृहीत सोम तवैष स्वरपदेशः स्थामम् । अनेन मन्त्रेण सादमेष्टु हे हे स्थालीगत सोम त्वं गृहीतशोषोऽपि पुनर्गृह्णमाणात्वाद्भिरिवासि । अस्मात्स्थालीगतात्सोमाद्ग्रह्णीष्यमाणं पर्यायद्वयमपेक्ष्य पुनः पुनरित्युक्तिः । अत्र सूत्रम्-- “ उपशामगृहीतोऽसि मित्रावरुणाभ्यां त्वा जुहं गृह्णामि देवेभ्यो देवायुर्वमुक्थ्येभ्य उक्थ्यायुर्वमित्युक्थ्यात्तृतीयं गृहीत्वैव ते योनिर्मित्रावरुणाभ्यां त्वेति सादयित्वा पुनर्हविरसीति स्थालीमभिमृशति, एवं विहितावुत्तरौ पर्यायौ ताभ्यां प्रतिपस्थात्वा चरति ” इति ।

उक्थ्यहोमवमसहोमान्विधत्ते--

“ चक्षुर्वा एतद्यज्ञस्य यदुक्थ्यस्तस्मादुक्थ्यं हुतं सोमा अन्वामन्ति तस्मादात्मा चक्षुरन्वेति तस्मादेकं यन्तं बहवोऽनुयन्ति तस्मादेको बहूनां भवति तस्मादेको बह्वीर्जाया विन्दते यदि कामयेताभ्वर्मुंरात्मानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तराऽऽहवनीयं च हविर्धानं च तिष्ठन्नव नयेदात्मानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति यदि कामयेव यजमानं यज्ञयज्ञसेनार्पयेयमित्यन्तरा सदोहविर्धाने तिष्ठन्नव नयेद्यजमानमेव यज्ञयज्ञसेनार्पयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

चक्षुःस्थानीय उक्थ्ये हुते सत्यमन्तरमेवेतरस्थानीयाश्चमसा होम्याः । आत्मा सर्वावयवसंघातरूपः पुरुषः । अवयवेषु मुख्यस्य चक्षुषो दृष्टिः पुरतो मार्गे

(ध्रुवग्रहामिधानम्)

प्रसरति । ततः संपातरूप आत्माऽनुगच्छति । एकं मुख्यं परिगच्छन्तं बहवो भृत्या अनुगच्छन्ति । एको मुख्यश्चक्षुरिव ज्ञापक आचार्यो बहूनां शिष्याणां मध्ये भद्रः पूज्यो भवति । एको मुख्यः स्वतन्त्रः पुरुषः परतन्त्रा बह्वीजायां समृद्धे । एभिर्दृष्टान्तेष्वमसानामुक्थ्यानन्तरं होमो युक्तः ।

अत्र सूत्रम्—“ग्रहमध्वर्युरादत्ते चमसांश्चमसाध्वर्यव आश्राव्य प्रत्याश्राविते संदेष्यति उक्थशा यज सोमानामिति वषट्कतानुषट्कते जुह्वति भक्षान्हरन्ति” इति ।

मुख्यचमसे संपातस्थावनयनं विधत्ते—

“यदि कामयेत सदस्याभ्यङ्गयशसेनार्पयेमिति सद आलभ्याव नयेत्सदस्या-
नेव यज्ञयशसं यज्ञफलम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १] इति ।

यज्ञयशसं यज्ञफलम् । आलभ्य प्रविश्य । अत्र सूत्रम्—“दधेभ्यस्त्वा देवा-
युवं पृणाप्मि यज्ञस्याऽऽयुष इति मुख्ये संपातमवनयति यदि कामयेताध्वर्युरात्मानं
यज्ञयशसेनार्पयेमि त्युक्तम् ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्यामजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

मु॒र्धानं॑ वि॒वो अ॒रतिं॑ पृथि॒च्या वै॒श्वान॒रमु॒-
तायं॑ जा॒तम॒ग्निम् । क॒विः स॒म्राज॒मार्ति॑र्यिं ज॒-
ना॒नामा॒सन्ना॑ पात्रं॒ जन॑यन्त दे॒वाः । उ॒पया॒मगृ॒-
हीतोऽस्य॑ अ॒र्ये त्वा वै॒श्वान॒रायं॑ ध्रु॒वोऽसि॑ ध्रु॒व-
क्षिति॑र्ध्रु॒वाणां॑ ध्रु॒वत॑मोऽच्यु॒ताना॑म॒च्युत॑सि॒त्त-
म॒ एष॒ ते योनि॑र॒भ्ये त्वा वै॒श्वान॒रायं॑ (१) ।

(मु॒र्धानं॑ पञ्चत्रिंशत्) ।

इति ऋष्यामजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(ऋक्महाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपाठके त्रयोदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इति स्थाल्या ऋवं पूर्णं गृह्णाति एव ते योनिरभये त्वा वैश्वानराभ्येति हिरण्ये सादयेत् ” इति ।

पाठस्तु—

मूर्धानमिति । अत्र गृहीत्वा ध्रुवोऽसीत्यादिकं पठेत् । तदुक्तं बौधायनेन—
“ अथैनमधिवदते ध्रुवोऽसीति ” इति । मूर्धानमिति मन्त्रे स्तुम इति षडमध्याह-
त्याग्निं षडं स्तुम इति योजनीयम् । कीदृशमग्निम् । दिवो मूर्धानं शिरोवदुन्मत्तदेशे
सूर्यरूपेणावस्थाय द्युलोकस्य भासकम् । अरतिं पृथिव्या रतिरुपरतिस्त्वदाहितम् ।
महि पृथिव्या उपरि कदाचिदभिरुपरमते किंतु दाहपाकप्रकाशैः सर्वाननुगृह्णन्त-
र्वदा वर्तते । स चाग्निर्वैश्वानरनामकः । यथा दिवि नाको नामाग्नी रक्षोहेत्या-
म्नातं तथा पृथिव्यां वैश्वानरः । तथा पृथिव्यामुत्ताय जातं यज्ञार्थमाहवनीया-
दिरूपेणोत्तमम् । कविं स्वमक्ताननुग्रहीतुमभिज्ञम् । सज्जाजं सभ्यग्दीप्यमानम् ।
जनानां यजमानानामतिार्थं हविर्भिः सत्कारयोग्यम् । आत्तनु, ईदृशस्याग्रेरास्ये
होतुं देवाः एषं सोमग्रहचमत्स्वरूपमाजनयन्त सर्वत ऐन्द्रवायवादिस्थानेषुसादित-
वन्तः । हे सोम स्थालीरूपेणोपयामेन गृहीतोऽसि । वैश्वानरायामभये त्वां गृह्णाति ।
हे ग्रह त्वं ऋवोऽसि ऋवनःपकोऽसि । ऋवक्षितिः स्थिरनिवासः । आद्वैश्व-
देवघांसनमवस्थानात् । ऋवाणामादित्यस्थाल्यादीनां मध्येऽतिशयेन ऋवः ।
तस्यैव व्याख्यानमप्युतानामप्युताक्षितम इति । एषोऽनुषोषदेशस्तव स्थानं तत्र
वैश्वानरायामभये त्वां सादयाभि ।

ऋवम्रैहं विधत्ते—

“ आयुर्वा एतद्यज्ञस्य यद्ऋव अत्तमो ग्रहाणां गृह्यते तस्मादायुः प्राणाना-
मुत्तमम् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० २] इति ।

ऐन्द्रवायवादयो यथा यज्ञस्य धागादिप्राणरूपास्तथा ऋवोऽप्यायुःस्वरूपः ।
स च ऋवोऽन्तर्यामिन्द्रवायवादीनां धाराग्रहाणामुत्तमध्वरमो यथा भवति तथा
ग्रहीतव्यः । अत एव ऋवग्रहप्रस्तावे सूत्रकारेणोक्तम्—“ अत्र धारा विरमति ”
इति । यस्मादायुःस्थानीयो ऋवो ग्रहाणामुत्तमस्तस्माद्वागादीनां प्राणानां मध्ये
जीवनरूपमायुरुत्तमम् । सति हि जीवने प्राणाः शोभन्ते ।

मध्ये मूर्धान्तिसित्यादिशब्दप्रयोगेण ज्ञातीनां मध्ये यजमानं श्रेष्ठं करोती-
त्याह-

“ मूर्धानं दिवो अरारिं पृथिव्या इत्याह मूर्धानमेवैनः समानानां करोति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

आयुषो वैश्वानराभिमानिदेवत्वादायुःस्थानीयध्रुवस्य ग्रहणे वैश्वानरशब्दो
मुक्त इत्याह-

“ वैश्वानरमृताय जातमग्निमित्याह वैश्वानरः हि देवतयाऽऽयुः ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अस्मामृष्युपरितने यजुषि च वैश्वानरशब्दप्रयोगो नाभेरुर्ध्वाधोवर्तिप्राणसा-
म्ययेत्याह-

“ उमयतोवैश्वानरो गृसते तस्मादुभयतः प्राणा अधस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

यथा वाक्चक्षुराद्य उपरिवर्तिनो मुक्त्वान्धत्वबधिरत्वादिलतानल्पान्यवहा-
सनिरोधाम्पारधन्तो देहस्पर्धं कृत्यं निर्वहन्ति अधोभागवर्ती तु प्राणो मलमूत्र-
निरोधं महान्तं निवारयन्धकृत्यं निर्वहति तथैवान्ये ग्रहा यज्ञस्पर्धं निर्वहन्ति
ध्रुवस्त्वर्धमिति प्रशंसति-

“ अर्धिनोऽन्ये ग्रहा गृह्यन्तेऽर्धी ध्रुवस्तस्मादध्वंवाङ्प्राणोऽन्येषां प्राणानाम् ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अर्धित्वमिति शेषः ।

ध्रुवस्येतरविलक्षणं सादनस्थानं विधत्ते-

“ उपोषेऽन्ये ग्रहाः साद्यन्तेऽनुषोषे ध्रुवस्तस्मादस्थनाऽन्याः प्रजाः प्रतिविष्टन्ति
यारसेनान्याः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

मृदमुपोष्य खरीकृते प्रदेशे ग्रहान्तरसादनं, केवलभूम्यां ध्रुवस्य सादनम् ।
अस्मादेवं वैलक्षण्यं तस्माद्धोकेऽपि अन्या गवादिरूपाः प्रजा अस्थिवत्कठिनतु-
र्येण भूमौ तिष्ठन्ति, अन्यास्तु मनुष्यरूपाः प्रजाः पादतलमतेन मांसेनावातिष्ठन्ते ।

भूमौ साद्यमानस्य ध्रुवस्योत्तरग्रहविधानसमीपदेशं विधत्ते-

“ असुरा वा उत्तरतः पृथिवीं पर्याचिकीर्षन्तां देवा ध्रुवेणाहः हन्तद् ध्रुवस्य

(ऋतुग्रहाभिधानम्)

ध्रुवत्वं यद्भ्रुव उत्तरदः साद्यते धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।
पर्याचिकीषन्पर्याकर्तुमुत्तरत आकृष्टुमैच्छन् । ध्रुवस्थोत्तरदेशे सादनेन पृथिवी धृता
भवति । अत्र सूत्रम्—“ उत्तरस्य हविर्धानस्याग्नेपोपस्तम्भमनुपोत्ते ध्रुवस्था-
सीम् ” इति ।

ध्रुवेष्वस्थितस्य सोपस्थ होतुचमसेऽवनयनं विधत्ते—

“ आयुषां एतद्यज्ञस्य यद्भ्रुव आत्मा होता यजोतुचमसे ध्रुवमधनमस्या-
श्मन्नेव यज्ञस्याऽऽयुर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

अवनयनस्य काले विधिस्तुमेतान्तराण्युपन्यस्यति—

“ पुरस्तादुक्थस्यावनीप इत्याहुः पुरस्ताज्चायुषो भुङ्क्ते मध्यतोऽवनीय इत्याहु-
र्मध्यमेन सायुषो भुङ्क्ते उत्तरार्धेऽवनीय इत्याहुरुत्तमेन सायुषो भुङ्क्ते ” [सं०
का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उक्तं शक्यम् । तच्च वेधा विमग्न्य पूर्वभागे द्यस्यमानेऽवनयेत् । एवमितर-
योरपि । आयुषः पूर्वभागे बाले बहुकृत्वी भुज्यते । मध्यमे भागे बह्वर्त्नं भु-
ज्यते । उत्तमे भागे शक्यभावेऽपि बहु भोक्तुमिच्छति ।

इदानीं विधत्ते—

“ वैश्वदेव्यामुचि द्यस्यमानायामव नयति वैश्वदेव्यो वै मजाः मजास्वेवाऽऽ-
युर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० २] इति ।

उत्त नोऽहिर्बुध्नियः शृणोतिवश्येषा वैश्वदेवी ।

मूर्धानं दिव इत्येषा विष्टुप् ॥

इति धीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ययजुर्वे-

दीयतौत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

मधुश्च माध्वश्च कृकश्च शुचिश्च नभश्च
नभस्यश्चेषश्चोर्जश्च सहश्च सहस्यश्च तर्पश्च
तपस्यश्चोपयामगृहीतोऽसि स*सर्पोऽस्य*ह-
स्पत्याय त्वा (१) ।

(मधुस्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ ऋतुग्रहैः प्रचरतो द्रोणकलशाद्गृह्यन्ते न साद्यन्ते पूर्वेषां शेवे-
भूतरानामिगृह्णातिः पूर्वोऽध्वर्युर्गृह्णाति जघन्यः प्रतिप्रस्थातोपयामगृहीतोऽसि मधु-
श्वेत्येतैः प्रतिमन्त्रं संसर्पोऽस्यः हस्पत्याय त्वेति त्रयोदशचतुर्दशौ गृह्येते ”
इति ।

मन्वपाठस्तु—

मधुश्वेति । अत्र मध्वादिशब्दाः क्रमेण चैत्रादिपासानां वाचकाः । संसर्पो-
हस्पतिशब्दयोरर्थोऽन्यत्र दर्शितः—

“ असंक्रान्ताविकवर्षे द्वौ चेत्संसर्प आदिमः ।

क्षयमासो द्विसंक्रान्तः स चाहस्पतिसंज्ञकः ” इति ॥

मन्वादावुपयामेति प्रयुञ्जीत । हे सोम त्वमुपयामगृहीतो मधुश्चासि । एवमन्य-
त्रापि योज्यम् ।

ऋतुग्रहं(हान्)विधत्ते—

“ यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकमायन्तेऽमन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति
ते संवत्सरेण योपायित्वा सुवर्गं लोकमायन्तमृषय ऋतुग्रहैरेवानु प्राजानन्यदतु-
ग्रहा गृह्यन्ते सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्यै ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३]
इति ।

संवत्सरेण योपायित्वा कालविलम्बेन पोहयित्वा । यत ऋषयो मनुष्येष्वभिज्ञाः ।

संस्पर्शं विधत्ते—

“ द्वादश गृह्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरस्य प्रज्ञात्यै ” [सं०
का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

त्रयोदशचतुर्दशयोरप्येतदुपलक्षणम् । अत एव सूत्रकार आह—“ द्वादश
त्रयोदश चतुर्दश वा गृह्यन्ते ” इति ।

आदावन्ते च द्वयोर्महर्णं विधत्ते—

(अतुमहाभिधानम्)

“ सह प्रथमौ गृह्येते सहोत्तमौ तस्माद्द्वौद्वायुवृ ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १] इति ।

पधुश्च पाश्चभ्येत्येतौ प्रथमौ । तपश्च तपस्यभ्येत्येतावुत्तरौ । यस्माद्द्वयोः साहित्यमथ विहितं तस्माद्द्वौद्वा मासावुत्सवयवौ ।

पात्रस्थसोमं वक्षी स्रावयितुं यिलस्य पार्श्वयोर्द्वे मुखे विधत्ते—

“ उभयतोमुखमृत्तुपात्रं भवति को हि तद्देद यत ऋतूनां मुखम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

ऋतूनां मुखमृत्तुधर्मप्रवृत्त्यारम्भो यतो यस्मात्कैलादारभ्य भवति तत्को नाम वेद । तस्मादतुपात्रस्य मुखद्वयं कुर्यात् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थावोः पैवमन्त्रावुत्पादयति—

ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्य आह षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणारयुतभिरिति चतु-
श्चतुष्पद एव पशून्प्रीणाति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह द्विपद एव प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

हे पैत्रावरुण ऋतुना निमित्तेन होतारं प्रेष्य तमिदं मन्त्रं प्रथमतः प्रीयपश्चमे-
ष्वध्वर्युर्जुयात् । द्वितीयचतुर्थपष्ठेषु प्रतिप्रस्थाता ब्रूयात् । एवं षट्कृत्यस्तद्वचनम् ।
तेन भवरयुतूनां प्रीतिः । ऋतुभिः प्रेष्येति सप्तममवमयोरेध्वर्युर्जुयात् । अष्टमदश-
मयोः प्रतिप्रस्थाता । तेन चतुरावर्तनेन पशूनां प्रीतिः । ऋतुना प्रेष्येत्तदध्वर्यु-
रेकादशे ब्रूयात् । प्रतिप्रस्थाता द्वादशे । तेन द्विरावर्तनेन मनुष्याणां पक्षिणां
च प्रीतिः ।

पूर्वोक्तामेव षट्पतुर्द्विसंख्यामुपजीवनेपजीवकभावेन प्रशंसति—

“ ऋतुना प्रेष्येति षट्कृत्य आहर्तुभिरिति चतुस्तस्माच्चतुष्पादः पशव ऋतुनुप
जीवन्ति द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽह तस्माद्द्विपादश्चतुष्पदः पशूनुप जीवन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ३] इति ।

गवाद्यश्चतुष्पादः षीतोष्णादीन्नुधर्मानुपजीवन्ति । मनुष्याश्च द्विपादः पशु-
मतस्तीरादीनुपजीवन्ति ।

स्वर्गारोहणसोपानरूपेणं प्रशंसति—

“ ऋतूनां प्रेष्येति षट्कृत्य आहर्तुभिरिति चतुर्द्विः पुनर्ऋतुनाऽऽहाऽऽक्रमणमेव

वत्सेतुं यजमानः कुरुते सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

आक्रम्यते प्राप्यते स्वर्गोऽनेनेत्याक्रमणः सेतुः । यथा सेतोरधोभागो विशाल उर्ध्वभागः संकुचितरतथैवात्र षट्चतुर्द्विसंख्या ब्रह्मव्या । सोपानेष्वप्येतत्समानम् ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोर्युगपद्गमनं निषेधति—

“ नान्योऽन्यमनु प्र पद्येत यदन्योऽन्यमनुप्रपद्येतर्तुं कृतुमनु प्र पद्येतर्तयो मोहकाः स्युः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृभ्यां प्रथमद्वितीयौ महौ सह गृहीतौ । ततो हविर्धाना-
न्निष्कम्य गत्वाऽऽहवनीये हुत्वा पुनः प्रत्यागत्य हविर्धाने ग्रहान्तरं ग्रहीतव्यम् ।
षट्त्रैकः पुरतोऽन्यः पृष्ठत इत्येवं युगपन्न गन्तव्यं किंतु पर्यायेण । यद्यृतुग्रहे
तयोः सहगमनं स्यात्तदानीमेकमृतुमन्योऽनुप्रविशेत् । तदा सांक्रियादतयो मोह-
हेतयो भवेयुः ।

कालभेदवदुभयोर्गर्गभेदं विधत्ते—

“ प्रसिद्धमेवाध्वर्युर्दक्षिणेन प्र पद्यते प्रसिद्धं प्रतिप्रस्थातोत्तरेण तस्मादादित्यः
पश्चात्तो दक्षिणेनैति षट्त्तरेण ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

प्रथमतः सिद्धं प्रसिद्धमादित आरभ्येत्यर्थः । यस्माददित्विजोर्दक्षिणोत्तरौ द्वौ
भागौ तस्मादादित्यस्यापि दक्षिणापनोत्तरायणे भवतः । अत्र सूत्रम्—“ ग्राहा-
वादायोपनिष्कामतो दक्षिणमेवाध्वर्युर्द्वावाहुं निश्रयमाण उपनिष्कामत्सुत्तरं
प्रतिप्रस्थाता वावाहुं निश्रयमाण उपनिष्कामत्सुत्तरं आश्राववास्तु
श्रौषड्कृतुना पेध्येति षट्दृष्टे जुहोति निष्कामत्येवं प्रतिप्रस्थाता प्रपद्यते
तथाऽध्वर्युः ” इति । यदा हविर्धानात्प्रतिप्रस्थाता निष्कामति तदाऽध्वर्युर्दक्षि-
र्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्ययेनोभयोरगमनम् ।

मधुश्चेत्यादिमन्त्रैरेव द्वादशमासानां पीतत्वात्संसर्गमन्त्रस्य निर्विषयत्वमाशङ्क्य
व्यावष्टे—

“ उपयामगृहीतोऽसि सःसर्पोऽस्यःहस्यत्याय त्वेत्याहास्ति त्रयोदशो मास
इत्याहुस्तमेव तर्पीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ३] इति ।

अधिकमासस्त्रयोदशः ॥

१ (ऋग्वेदोपनिषत्सु तैत्तिरीयसंहिता)

इति ऋग्वेदोपनिषत्सु तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
चतुर्थप्रपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

इन्द्राग्नि आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो बरे-
ष्यम् । अस्य पातं धियोविता । उपयामगृही-
तोऽसीन्द्राग्निभ्यां त्वेष त योनिरिन्द्राग्निभ्यां
त्वा (१) ॥

(इन्द्राग्निर्विश्रुतिः) ।

इति ऋग्वेदोपनिषत्सु तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः ॥ १५ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः) ।

ओमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ गतं ।
दाश्राक्षो दाशुषः सुतम् । उपयामगृहीतोऽसि
विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा
देवेभ्यः (१) ॥

(ओमासो विश्रुतिः) ।

इति ऋग्वेदोपनिषत्सु तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
चतुर्थप्रपाठके षोडशोऽनुवाकः ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाहके चतुर्थप्रपाठके पञ्चदशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ अमक्षितेन पाषेणाभ्यर्च्युरेन्द्राग्रं गृह्णातीन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति
ग्रहणसादनैः” इति ।

१. पाठस्तु—

इन्द्राग्नी इति । हे इन्द्राग्नी सुतमभिषुतं सोमं प्रत्यागतमागच्छतम् । की-
दृशं सोमम् । कीर्षिः स्तुतिभिर्युक्तमिति शेषः । नभो नभोवस्थितैः स्वर्गनिवा-

सिभिर्देवैर्वरेण्यं पार्थनीयम् । अस्य सोमस्य संवन्धिषं स्वकीर्षशं प्रातं युवां
पिषतम् । कीदृशौ युवाम् । धिया बुद्ध्येषिता पार्थितौ । स्पष्टमन्यत् ।

कल्पः—“ वैश्वदेवं शुक्रपात्रेण गृह्णात्योमासश्रृषणीधृत इति ग्रहणसादनौ ”
इति ।

पाठस्तु—

ओमास इति । हे विश्वे देवा आगताऽऽगच्छत । कीदृशाः । ओमासो
रक्षितारः । श्रृषणीधृतो मनुष्यपोषकाः । अनिष्टनिवृत्तारणं रक्षणम् । इष्टपापणं
पोषणम् । सुतमभिषुतं दाशुषो दत्तवतो यजमानस्य दाश्रांसः फलं पूर्वं दत्तवन्तः ।
स्पष्टमन्यत् ।

मन्वानुपेक्ष्यैन्द्राग्रग्रहं विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एते लोकाय गृह्णन्ते महतुग्रहा ज्योतिरिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्रमृतु-
पात्रेण गृह्णाति ज्योतिरेवास्मा उपरिष्ठाद्घाति सुवर्गस्य लोकस्यानुख्यात्यै ”
[सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।

यदेतदृतुपात्रमभ्वर्युहस्ते भक्षणीयेन सोमोपेतं तेनैन्द्राग्रं गृह्णीयात् । तथा
सत्यृतुग्रहैः प्राप्तः स्वर्गं इन्द्राग्निज्योतिषा प्रकाशितो भवति ।

बलप्रदत्वेनैन्द्राग्रं प्रशंसति—

“ ओजोभूतौ वा एतौ देवानां श्वदिन्द्राग्नी यदैन्द्राग्नी गृह्णाति ओज एवाव
रुन्धे ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।

ग्रहान्तरं विधत्ते—

“ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा असावादित्यः शुक्रो
यद्वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति तस्मादसावादित्यः सर्वाः प्रजाः प्रत्यङ्मुदेति
तस्मात्सर्व एव मन्यते मां प्रत्युद्गादिति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।
शुक्रग्रहस्य यत्पार्थं तेन वैश्वदेवं गृह्णीयात् । वैश्वदेवीः सर्वाः प्रजाः प्रति शुक्रग्र-
हाभिमान्यादित्यः प्रत्यङ्मुदेति कर्मभिमुख उदेति । तदेतत्सर्वस्याप्यनुभवासीद्धम् ।

तजःप्रदत्वेन वैश्वदेवं प्रशंसति—

“ वैश्वदेवः शुक्रपात्रेण गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजास्तेजः शुक्रो यद्वैश्वदेवः
शुक्रपात्रेण गृह्णाति प्रजास्तेव तेजो दधाति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ४] इति ।
इन्द्राग्नी ओमास इत्येते गायत्र्यौ ॥

(मरुत्वतयिमाहेन्द्रग्रहाम्बिषजम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके
पञ्चदशषोडशानुवाकौ ॥ १५ ॥ १६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वन्तं वृषभं वावृधानमर्कवारिं दिव्यं
शासमिन्द्रम् । विश्वासाहमवसे नूतनायोम
सहोदामिह तं हुवेम । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वन्तं च वृषिरेणतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके सप्तदशोऽनुवाकः ॥ १७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते
अपिबः सुतस्य । तव प्रणीती शूर शर्मभ्रा
विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः । उपयामगृहीतोऽ-
सीन्द्राय त्वा मरुत्वत एष ते योनिरिन्द्राय
त्वा मरुत्वते (१) ॥

१. (इन्द्रं मरुत्व एकाचनिरेशन्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठकेऽष्टादशोऽनुवाकः ॥ १८ ॥

(मरुत्वानेकान्निविशत्) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः) ।

मरुत्वाँ इन्द्र वृषमो रणाय विधा सौम्यं
 मनुष्वर्धं मदाय । आ सिञ्चस्व जठरे मध्वं
 कामं त्वं राजाऽसि प्रदिवः सुतानाम् । उप-
 यामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा मरुत्वत पूष ते योनि-
 रिन्द्राय त्वा मरुत्वते (१) ॥

(मरुत्वानेकान्निविशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः) ।

महाँ इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाँ
 इव । स्तोमैर्वत्सस्यं वाधुधे । उपयामगृही-
 तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
 त्वा (१) ॥

(महानेकान्निविशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठके विंशोऽनुवाकः ॥ २० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

महाँ इन्द्रो नृवदा र्षणिर्षा उंत् द्विवर्हो
 अमिनः सहोभिः । अमद्रियैर्वावृषे वीषा-
 योरुः पृथुः सुकृतः कर्तृमिर्मूर्त्ती उपयामगृही-
 तोऽसि महेन्द्राय त्वेष ते योनिर्महेन्द्राय
 त्वा (१) ॥

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिवानम्)

(महाश्रुवत्सङ्घिर्ज्ञेतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठक एकविंशोऽनुवाकः ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंशतिसौकर्विंशानुवाकाः) ।

कल्पः—“ मरुत्वन्तामिति स्वेनर्तुपात्रेणाश्वयुः पूर्वं मरुत्वतीयं गृह्णातीन्द्र मरुत्व इति स्वेन प्रतिप्रस्थातोत्तरम् ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वन्तामिति । इहास्मिन्कर्मणि तमिन्द्रमाह्वयाम । कीदृशम् । मरुद्रूपै-
रुपेतं जलस्य वर्षितारं कामानां वर्षयितारमकुत्सितारिं वृषादीनां शत्रूणामतिप्र-
थलत्वान्, दिपि भवं दुष्टानां शासितारं विश्वं पालयितुं सहिष्णुमनलसमित्यर्थः ।
अवसे रक्षणाय । नूतनायोगरम्, इदानींतेभ्यो वैरिभ्यो वजमानं रक्षितुं सर्व्वरि-
भूगरमित्यर्थः । सहोदां थलप्रदम् । हे मरुद्रणयुक्तेन्द्र त्वमिहास्मिन्कर्मणि सोमं
पाहि विव । यथा शा(श)यातिनामकस्य वजमानस्य संबन्धिनि कर्मण्यभिषुतस्य
सोमस्याशमपिषस्तद्धृष्टर सव प्रणीती प्रणयनेनानुश्रया सुमज्ञाः पूर्वं कवयस्तव
शर्मणि सुखे निमित्तभूते साध्याभिमुख्येन विवासन्ति परिचैय(र)न्ति तद्दयमापि
वजमान इत्यर्थः । स्पष्टमन्यन् ।

कल्पः—“ अभक्षितेन पात्रेणाश्वयुस्तृतीयं मरुत्वतीयं गृह्णाति मरुत्वाः इन्द्रे-
ति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

मरुत्वाः इन्द्रेति । हे इन्द्र मरुद्भिर्गुक्तो वर्षिता च त्वं रणाय कीदार्थं
सोमं विव । कीदृशम् । अनुष्वधम् । स्वधागन्दोऽज्ययाची सवनीयपुरेडाशाना-
चष्टे । तौमनुसृत्य वर्तमानम् । किंघ । यदाय हर्षाय मध्वो मधुस्य पीतस्य सो-
मस्योभिं सारंत्वेदीये जठरं असासिञ्चास्व स्थापय । त्वं मदिवः प्राप्यस्थ स्वर्गस्य
सुतानां सोमानां च राजांसि । अत एव प्राश्मिने । स्पष्टमन्यन् ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहाभिधानम्)

कल्पः—“ माहेन्द्रं शुक्रपात्रेण गृह्णाति महान् इन्द्रो य ओजसेति ग्रहण-
सादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

महा* इन्द्र इति । वृष्टिमान्पर्जन्य इव य इन्द्र ओजसा बलेन महान्त
इन्द्रो वत्सस्थानीयस्य यजमानस्य स्तोमैः स्तोत्रैर्वावृधे वर्धनाम् । स्पष्टमन्वत् ।

अस्मिन्नेव माहेन्द्रग्रहे विकल्पितं मन्वान्तरमेवमान्नायवे—

महा* इन्द्र इति । अयं महानिन्द्रो नृवन्मनुष्यवदाचर्षणिप्राश्वर्षणीन्मनु-
ष्यान्पति अभीष्टभोगैः पूरयतीति चर्षणिप्राः । यथा राजामात्यादिर्मनुष्यः
सेवकानभीष्टभोगैरापूरयति तद्वत् । अपि चायं द्वयोः प्रकृतिर्विकृतिरूपयोः सोम-
बागयोर्बर्हो वृद्धिर्यस्येति त्रिवर्हाः । सहोभिर्बलैरमिनोऽमित उपमानरहितः ।
अस्मादियमस्मत्सदृशो वावधे वृद्धिं प्राक्तः । यथा वयमस्यानुग्रहाद्वृद्धिं प्राप्ता-
स्तथैवायमप्यस्मदीयैर्हर्षिर्भिवृद्धः । एतदेव प्रपञ्च्यते—वीर्याय सामर्थ्यासिद्धये
कर्तुर्भिर्यजनैरयं सुकृतो भूत्सुष्ठु वर्धितोऽभूत् । कीदृशी तस्य वृद्धिः । उरुर्ध-
वासो विपुलः पृथुर्बलेन विस्तृतः । स्पष्टमन्वत् । मन्वा उपेक्षिताः ।

श्रीमरुत्वतीयग्रहान्विधत्ते—

“ इन्द्रो मरुद्भिः सांविद्येन भाष्यदिने सवने वृषमहन्यन्माध्यंदिने सवने मरु-
त्वतीयाः गृह्णन्ते वार्ष्णा एव ते यजमानस्य गृह्णन्ते ” [सं० का० ६ प्र०
५ अ० ५] इति ।

सांविद्ये संप्रतिपत्तिरैकमत्वम् ।

तेषां ग्रहाणां पात्रं विधत्ते—

“ तस्य वृत्रं जघ्नुष ऋतवोऽगृह्णन्तस ऋतुपात्रेण मरुत्वतीयानगृह्णात्ततो वै
स ऋतुन्प्राजानाद्यदृतुपात्रेण मरुत्वतीया गृह्णन्त ऋतुनां प्रज्ञात्थै ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

ग्रहवर्षं वज्ररूपेण प्रशंसति—

“ वर्षं वा एतं यजमानो ऋतुव्याम म हरति मन्मरुत्वतीया उदेव प्रथ-
मेन गच्छति प्र हरति द्वितीयेन स्तृणुते तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ५] इति ।

(मरुत्वतीयमाहेन्द्रग्रहामिधानम्)

स्तुषुते हिनस्ति ।

धनुःसंपादनरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ आयुधं वा एतद्यजमानः स२ स्फुरुते यन्परुत्वतीया धनुरेव पथमो ज्या द्वितीय इषुस्तुतीयः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

संपादितस्य धनुषः प्रयोगरूपेण पुनः प्रशंसति—

“ प्रत्येव प्रथमेन धत्ते वि सृजति द्वितीयेन विध्पति तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

पतिधत्त एव वाणं संधात्येव ।

प्राणादिप्रीणयितृत्वरूपेण पुनः प्रशंसां कर्तुं पारुष्याधिकामाह—

“ इन्द्रो वृत्र२ हत्वा परां परावत्तमगच्छदपाराधमिति मन्यमानः स हरितोऽभवत्स एतान्मरुतीयान्मात्मस्पर्णानपश्यत्तानगृहणीत प्राणमेव पथमेनास्पृणुतापानं द्वितीयेनाऽऽस्मानं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

प्रबलेनारिकुलेन सह विरोधरूपमपराधं कृतवानस्मीति भीत्या परां परावत्तमत्यन्तदूरं पलाय्य स हरितो विषणोऽभवत् । आत्मस्पर्णान्स्वस्य भीतिनिवारणेन प्रीणयितृत्वप्रतिजग्राह प्राणापानक्षेत्रज्ञानां प्रीतिरभूत् ।

इदानीं प्रशंसति—

“ आत्मस्पर्णा वा एते यजमानस्य गृह्यन्ते यन्परुत्वतीयाः प्राणमेव प्रथमेन स्पृणुतेऽपानं द्वितीयेनाऽऽस्मानं तृतीयेन ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

अथ माहेन्द्रग्रहं विधत्ते—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तं देवा अब्रुवन्महान्वा अयमभूद्यो वृत्रमवधीदिति दन्महेन्द्रस्य महेन्द्रत्व२ स एतं माहेन्द्रमुद्धारमुदहरत वृत्र२ हत्वाऽन्यासु देवतास्वधि यन्माहेन्द्रो गृह्यत उद्धारमेव तं यजमान-उद्धारतेऽन्यासु प्रजास्वधि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ५] इति ।

उद्धारयते गृह्यत इत्युद्धारो ग्रहस्तमुदहरतागृह्णात् । वृत्रहननेनोद्धारिणैवायमन्यासु देवतासु मध्येऽध्यधिकोऽभवेत् ।

माहेन्द्रस्य पार्श्वं विधत्ते—

“ शुक्रपत्रेण गृह्णाति यजमानेदमत्यो वै महेन्द्रस्वेजः शुक्रो महेन्द्रः
शुक्रपत्रेण गृह्णाति यजमान एव तेजो दधाति ” [सं० का० ७६ प्र० ५
अ० १९] इति ।

मरुत्वन्मिन्द्र मरुत्वा मरुत्वान्महा इन्द्रो नुवदित्यतास्त्रिष्टुभः । पहा इन्द्रो
य ओजसेति गायत्री ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचितं माधवीयं वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तदशाष्टादशैकोनविंश-

विंशैकविंशानुवाकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

२० ॥ २१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कदा च न स्तरीरंसि नेन्द्रं सश्वसि दाशुषे ।
उपोपेक्षु मघवन्भूय इक्षु ते दानं देवस्य पृच्यते ।
उपयामगृहीतोऽस्यादित्येभ्यस्त्वा । कदा च न
प्र मुञ्छस्सुभे नि पासि जन्मनी । तुरीयाऽऽ-
दित्य सर्वने त इन्द्रियमा तस्थावमृतं दिवि ।
यज्ञो देवानां प्रत्येति सुभमादित्यासो भवता
मृदयन्तः । आ वोऽर्वाचीं समतिर्विवृत्याद्ःहो-
श्विद्या वरिवोविचरासत् । विवस्व आदि-
त्येष ते सोमपीयस्तेन मन्दस्व तेन तुप्य
तृप्यास्मं ते धयं तर्पयित्तरो या दिव्या वृष्टि-
स्तयां त्वा श्रीणामि (१७) ॥

(वः सप्तविंशतिषु) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २२ ॥

(आदित्यग्रहाभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके द्वाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ आदित्यपात्रेण य आदित्यस्थाल्यां द्विदेवत्वग्रहसंपातोस्तेभ्यः सोमं गृह्णाति कदा चन स्तरीरसीषि कदा चन य शुच्छसीति श्रुतातङ्कधं दधि यज्ञो देवानामिति पुनः सोमं गृहीत्वा विवस्व आदित्येति तस्मिन्प्रावाणमुपांशु-सवनमवधाय तेनैनं मेळयित्वा या विव्या वृष्टिस्तया त्वा श्रीणामीति श्रुतात-ङ्कधेन दध्ना पयसा वा वृष्टिकामस्य श्रीत्वां तद्प्रावाणमुद्गृह्णाति यद्युद्गृहीतस्य ताजग्निन्दुः प्रस्कन्देद्रुणकः पर्जन्यः स्याद्यदि विरमवर्णको न सादयति ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

कदा चनेति । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि स्तरीरहितको न भवसि । किंतु दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय फलप्रदाणार्थं सञ्चसि मञ्छसि । कुष । उपोषेणु यज-मानस्यात्यन्तसमीप एव । हे मघवन्भूय इन्नु पुनरेवै देवस्य तव दानं देयं हविः पुष्पते संवध्यते यजमानेन हविर्दियत इत्यर्थः । स्पष्टमन्यत् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

कदा चन प्रेति । प्रशब्दो निषेधार्थः । शुच्छिधातुः प्रमादार्थः । हे इन्द्र कदाचिदपि न प्रमाद्यसि किंतु वर्तमानप्रागापि चेत्युभे यजमानस्य अग्नी निपासि नितरां पालयसि । तृतीयमित्यस्मिन्नर्थे पर्जन्यस्येन तुरीयशब्दः प्रयुक्तः । हे आदित्य तृतीयसवनं ते त्वदीयं, तस्मिन्सवन इन्द्रियाभिवृद्धिकार-णममृतसमामं दधि दिवि द्युलोकसमाने हरिर्धान आभिमुरख्येन स्थितम् ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

यज्ञ इति । अयं यज्ञपुरुषो देवानां तुम्हं सुखं प्रत्येति जानात्युत्पादयती-त्यर्थः । हे आदित्या अस्मान्मृदयन्तः तुल्यन्तो भवथ (त) । युष्माकं सुम-तिरनुग्रहनुद्धिर्षांवीनेष्वस्मासु पवृतां सत्यावदुत्पादावर्तताम् । या सुमतिरेवांहो-धिदस्मदीयपापाव्यावर्तते (त) । पापं विनाशयतीत्यर्थः । सा सुमतिर्वरिनोविच-रास्तदतिशयेन परिषर्षामिज्ञा भवतु ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

विवस्व इति । हे विवस्वो विशिष्टनिवासांश्चदित्य विवस्वनामक एष तृती-यस्य सोमस्तेन सोमदर्शनेन मन्वस्व ह्यो यव । तेन सोमदानेन तुभो भव । तव वर्षविवासे ययपि तुष्वा भूयास्य ।

उत्तरमन्त्रस्तु—

या दिव्येति । हे सोम दिव्यवृष्टिहेतुनां दध्ना त्वां मिश्रयामि ।

अत्राऽऽदित्यग्रहं विधातुमाख्यायिकाग्राह—

“ अदितिः पुत्रकामा साध्येभ्यो देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत्तस्या उच्छेषणमददु-
स्तमाभात्सा रेतोऽधत्त तस्यै चक्षार आदित्वा अजायन्त ” [सं० का० ६
प० ५ अ० ६] इति ।

साध्येभ्यः साध्यनामकेभ्यः । आधानप्रकरणोक्तविधानेन सैपादितो ब्रह्मौदनः ।
उच्छेषणं हुतशिष्टम् ।

पुत्रचतुष्टयेनाध्यनिर्वृत्ते कामे पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ सा द्वितीयमपचत्साऽमन्यतोच्छेषणान्मं इमेऽज्ञत यद्ये प्राशिष्यामीतो मे
वसीयांसो जनिष्यन्त इति साऽग्रे माश्रात्सा रेतोऽधत्त तस्यै व्युद्धमाण्डमजायत ”
[सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

इमेऽज्ञत चत्वारोऽजायन्त । अत्यन्तधनिकपुत्रोत्पत्त्यपेक्षया होमात्प्रागेव प्रा-
शनैर्नैवापराधेन तस्या आण्डं गर्भस्थानं व्युद्धं गर्भशून्यमभवत् ।

व्युद्धिनिवारणाय पुनः प्रयुक्तवतीत्याह—

“ साऽऽदित्येभ्य एव तृतीयमपचत्सोऽग्राभ्य ए इदं धान्तमस्त्विति तेऽङ्गुवस्वरं
वृणामहे योऽतो आयात अस्मान् स एकोऽज्ञद्योऽस्य प्रजायस्तुद्धयावा अस्माकं
भोगाय भवादिदि ततो दिवस्वानादित्योऽजायत तस्य वा इमं मया बन्धुष्यास्ता-
स्वैक एवर्जो यो यजेत स देवतां भोगाय भवति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६]
इति ।

इदमाण्डं धान्तं गर्भाभावेन पुरा सैवसमासीत् । इदानीं मय गर्भवास्येतावि-
तेर्भोगायस्त्वित्युक्त्वा ब्रह्मौदनमादित्येभ्योऽज्जहोद् । त(अ)त आण्डद्यो आयते
सोऽस्माकं मध्य एक आदित्योऽस्तु । अस्याऽऽदित्यस्य सैवभिन्यां पञ्चासौ यः
समुद्धः सोऽस्माकं भोगाय भवत्विति वरः । तत् आण्डादिवस्वानामक आदित्य
उत्पन्नः । ये अनुष्यास्ते तस्याऽऽदित्यस्य यर्जा वृष्टिद्वारेणोत्पन्नकृत्वात् । वासु
प्रजासु यो यजेत स एव समुद्धत्वादेवतां भोगाय भवति ।

इत्यभारूपायिकथा ग्रहदेवतां निरूप्य ग्रहणाद्यादर्शं निरूपयितुमाख्यायिकान्त-
रगाहं—

(आदित्यग्रहाभिषेकम्)

“ देवा वै यज्ञाद्भुप्रमन्तरायन्त आदित्यानन्वाक्रमत ते द्विदेवत्यानुप्रापद्यन्त ता-
ज मक्षि ग्रामच्छन्तस्मादपि वध्नें प्रहन्तं न मति म यच्छन्ति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

देवा यज्ञं कुर्वन्तस्वास्मिन्यज्ञे रुदं विस्मृतवन्तः । स च रुद्र आदित्याननुप्रा-
प्यावाधत । तेन बाधिता आदित्या ऐन्द्रवायवादिग्रहाञ्छरणं प्रपन्नाः । ते च
ग्रहदेवास्तानादित्यानुरुद्राय नैव प्रत्यर्पितवन्तः । तस्पाञ्जोके परैर्वभ्योऽपि चोरादि-
र्यदि शरणं प्राप्नुयात्तदा तं परेभ्यो नैव प्रत्यर्पयन्ति ।

आदित्यग्रहं विधत्ते—

“ यथाद्विद्वेवत्येभ्य आदित्यो निर्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ०
६] इति ।

यस्मादादित्या द्विदेवत्यग्रहान्मन्वास्मिन्स्मादिवदेवत्यग्रहेभ्यो निषिष्याऽऽदित्यग्रहं
गृहणीयात् ।

आदित्यानां हृतशेषेण ब्रह्मोदनेनोत्पन्नात्तेषां द्विदेवत्यशेषाद्ग्रहो मुक्त इत्याह—

“ यदुच्छेषणाद्जायन्त तस्मादुच्छेषणाद्गृह्यते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ६] इति ।

ग्रहणे कदा चनेत्यादिमन्वान्विनियुङ्क्ते—

“ तिसृभिर्ऋग्भिर्गृह्णाति माता पिता पुत्रस्तदेव तन्मिथुनमुत्वं गर्भा जरायु
सदेव तन्मिथुनम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

मातापितृरूपं मिथुनं पुत्रेण सह तदेकं(व) प्रयात्मकम् । गर्भवेष्टनोदकमुत्वं,
तद्वेष्टनं पदृतसदृशो जरायुनामकम् । तदुभयरूपं मिथुनं गर्भेण सह प्रयात्मकम् ।
तेन सत्त्वामिदमृत्रत्रयात्मकम् ।

अस्मिन्ग्रहे दधिमेष्टनं विधत्ते—

“ पशवो वा एते यदादित्य ऊर्दग्धि दध्ना मध्यतः श्रीणात्यर्जुमेव पदूर्नां
मध्यवो दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

आदित्यस्य वृद्धिद्वारा एतदकारित्वात्प्रशुत्वम् । दध्नो भोज्यत्वात्तद्वपत्वम् ।
तेन वध्ना सौमं मध्ये वेष्टयेत् । प्रथममन्त्रेण सकृत्सौमं गृहीत्वा तृतीयमन्त्रेण
पुनर्महीष्यमाणो मध्यममन्त्रेण दधि प्रक्षिपेदित्यर्थः ।

इध्नः किं(कं)विद्गुणं विधत्ते—

“ द्वादातद्वृत्त्येन वैभ्यत्वाय तस्मादाना एकं दुहे ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

शक्ति बुध्नातलक्ष्मीति वचनात्तानाम्यमाण्डे क्षीरे सम्पत्कथ्ये सति पञ्चा-
दातश्चनीयम् । इह तुष्ण एव क्षीरे यदातश्चनेन निष्पन्नं दधि तेन भेदनीयम् ।
यस्मादत्र वर्ष क्षीरं तस्माद्व्योकेऽपि आया पाकरहिता गौः एकं धारोण्यात्सर्वं
क्षीरं दुहे दुग्धे प्रयच्छति ।

ग्रहस्याऽऽच्छादनं विधत्ते—

“ पशवो वा एते यदादित्यः परिश्रित्य गृह्णाति प्रतिक्रम्यैवास्मै पशून्गृह्णाति ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति] ।

अन्यतः पशून्किरुष्य यजमानार्थमेव तान्गृहीतवान्भवति । अत्र तुत्रम्—
“ दर्मैर्हंस्तेन वाऽपिषायोत्तिष्ठति ” इति ।

तदेतदेवाऽऽदित्यग्रहपरिभयणमनुष्ठ पशंसति—

“ पशवो वा एते यदादित्य एव रुद्रो यदग्निः परिश्रित्य गृह्णाति रुद्रादेव
पशून्तन्तर्वधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

अनेन ग्रहत्प्राणां पशूनां घातकाद्गृह्णाद्व्यवधानं भवति ।

मन्त्रमादित्यपरं ब्राह्मणपरतया व्याचष्टे—

“ एष वै विवस्वानादित्यो यदुपाऽऽशुत्तवनः स एतमेव सोमपीथे परि शय
आ तृतीयसवनद्विवस्व आदित्यैव ते सोमपीथ इत्याह विवस्वन्तमेवाऽऽदित्यः
सोमपीथेन समर्धयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

विवस्वभ्रामकस्याऽऽदित्यस्य ग्रहाभिमानित्वाद्ब्राह्मणस्तद्गुप्तम् । स च ब्राह्म-
णमेवाऽऽदित्यग्रहगतं सोमं तृतीयसवनसमाप्तिपर्यन्तं परिवः शेते । अतो ब्राह्मि-
ण्यत्वं मन्त्रस्य युक्तम् ।

काम्यदधिप्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—

“ या दिव्या वृष्टिस्तथा त्वा श्रीणामीति वृष्टिकामस्य श्रीणीयाद्वृष्टिमेवाव
रुन्धे यदि ताजकप्रस्कन्देद्रुं कः पर्जन्यः स्याद्यदि चिरमवर्षुकः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ६] इति ।

(आविस्त्राहाभिधानम्)

अस्यार्थः पूर्वमेव तुत्रे स्पष्टमुदाहृतः ।

ग्रहान्तरवत्सादनादिमत्तकौ मतिवेषति—

“ न सादयत्यसन्नाच्छि मजाः मजायन्ते नानु क्वदकरोति यदनुवषदकृपांशुर्न मजा अन्यवनुषेच हुत्वाऽन्वीक्षेत यदन्वीक्षेत चक्षुरस्य प्रमायुक्* स्यात्तस्मान्नान्वीक्ष्यः” [सं० का० ६ प० ५ अ० ६] इति ।

एव ते योनिरिति मन्त्रस्यानाम्नात्तद्वान्नात्र गृहीतस्य सादनं सिद्धम् । किन्तु तथैव मचारः । असन्नाद्गर्भाशयम्यत्तिरिक्तस्थानेऽपत्तितात् । यथा ग्रहान्तरं षषदकारानुवषदकारयोर्मिन्नं हूपते नात्र तथा किन्तु सकृदेव । अनुवषदकारे तु मजा अनुलक्ष्य रुद्रं कूरं प्रेरयेत् । अन्वीक्षणेऽध्वर्युरन्धो भवेत् । इत आरभ्य ऋन्दो लक्षणग्रन्थादुन्नेतव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधकीये वेदार्थमकाशे छण्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

द्वाविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः) ।

वाममद्य संवितर्वाममु श्वो दिवेर्विवे वाम-
मस्मभ्य* सावीः । वामस्य हि क्षर्यस्य देव
भूरैरया धिया वामभार्जः स्याम । उपयाम-
गृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे (१) ॥

(वामं चतुर्विंशतिः) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशोऽनुवाकः ॥ २३ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः) ।

अदन्धेमिः सवितः पायुमिह* शिवेभिरेय
परि पाहि नो गर्यम् । हिरण्यजिह्वः सुवि-

ताय नव्यसे रक्षा माकिर्नो अघशंस इहात ।

उपयामगृहीतोऽसि देवार्य त्वा सवित्रे (१) ॥

(अर्द्धेभिस्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्विंशोऽनुवाकः ॥ २४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चविंशोऽनुवाकः) ।

हिरण्यपाणिभूतधे सवितारमुप ह्यये । स
चेत्ता देवता पद्म् । उपयामगृहीतोऽसि देवार्य
त्वा सवित्रे (१) ॥

(हिरण्यपाणि चतुर्दश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः) ।

सुशर्माऽसि सुप्रतिष्ठानो बृहदुक्षे नम एष
ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्यः (१) ॥

(सुशर्मा द्वादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षड्विंशोऽनुवाकः ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके त्रयोविंशच्चतुर्विंशपञ्चविंशषड्विंशानुवाकः)

कल्पः—“ वामपथ सवितरित्यन्तर्यामपात्रेण सावित्रपात्रमणाद्गृहीत्वा न
सादयति ” इति ।

पाठस्तु—

वाममद्येति । हे सवितरद्यास्मभ्यं वामं वतनीयं कर्मफलं सावीः पेरय देही-
त्यर्थः । श्वोऽपि वामं सावीः । एत ऊर्ध्वं दिने दिने वामं सावीः । हे देव वामस्य

(सावित्र्यैश्चदेवमहाभिधानम्)

वननीयस्य भूरेर्विस्तीर्णस्थ क्षयस्थ स्वर्गनिवासस्येच्छयाऽयाऽनया अद्यायुक्तया
मुक्षया धामभाजो वननीयकर्मानुष्ठातवन्तः स्याम । स्पष्टमन्यत् ।

अत्रैव विकल्पितो द्वितीयो मन्त्र एवमान्नायते—

अद्ध्येभिरिति । हे सवितस्त्वमद्ध्येभिरर्हिसितैः पायुभिः पालकैः शिवेभि-
र्भङ्गलैरनुग्रहविशेषैर्नोऽस्माकं मयं गृहं परिपाहि सर्वतो रक्ष । हिरण्यजिह्वो
हिता रमणीया जिह्वा यस्य सोऽस्माकं हितं प्रियं च वदतीत्यर्थः । तादृशस्त्वं
सुविताय सुष्टुमगनाथ स्वर्गप्राप्तये नव्यसे नूतनाथ तदिदं कर्म रक्ष । नोऽस्माक-
मघशंसः पापापवादिन्दको भवान्माकिरीशत शको मा भूत् ।

तृतीयो मन्त्रो विकल्पित एवमाभ्यायते—

हिरण्यपाणिमिति । अस्मभ्यं दातुं हिरण्यं पाणौ यस्य स हिरण्यपाणिः ।
सादृशं सवितारमुपगम्य ह्य आह्वयामि । किमर्थम् । ऊतये रक्षणाय । स
सविता देवतस्त्वयः पदमस्मद्योग्यं स्थानं चेत्ता ज्ञाता ।

कल्पः—“ एतेनैव सशेषेण वैश्वदेवं पूतभूतो गृह्णाति उपयावशुहीकोऽसि
सुशर्माऽसीति ग्रहणसादनौ ” इति ।

पाठस्तु—

सुशर्मेति । हे वैश्वदेवग्रह शोभनं शर्म यस्य तव स त्वं सुशर्माऽसि । सुष्टु
प्रतिष्ठानं पात्रे स्थितिव्यस्त्यासौ सुप्रतिष्ठानोऽसि । उक्षे शस्ते शस्यमानाथ तुभ्यं
बृहज्जमोऽस्तु ३ स्पष्टमन्यत् ।

सावित्रग्रहं विचक्षे—

“ अन्तर्धामपात्रेण सावित्रमाश्रयणाद्गृह्णाति मजापतिर्वा एष मदाश्रयणः
मजानां मजननाय ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

आश्रयणग्रहस्य कर्मानुष्ठापिद्वारेण मजापालकत्वात्प्रजापतित्वादाश्रयणाद्ग्रहणं
मजोत्पद्ये भवति ।

सोऽदनादिकं पूर्ववाचिषेधवि—

“ न सादयत्यसन्नाद्धि मजाः मजायन्ते नानु वषट्करोति यदनुवषट् कुर्या-
दुर्द्ध मजा अन्ववसुजेत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विहितं सावित्रमहं प्रशंसति—

“एष वै गायत्रो देवानां यत्सवितैष गायत्रियै लोके गृह्यते यदाग्रघणो यद्-
न्तर्यामपात्रेण सावित्रमाग्रयणाद्गृह्णाति स्वादेवैभं योमेभिर्गृह्णाति ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यत्सवितुर्घरेण्यमित्याम्नातत्वाद्देवानां मध्ये सविता गायत्रीसंबद्धः । आग्रय-
णश्च गायत्र्याः स्थाने प्रातःसवने गृह्यते । अनेन संबन्धेनाऽऽग्रयणः सावित्रस्य
स्वकीयो योनिः ।

सावित्रस्य तृतीयसवनसंबन्धं विधत्ते—

“विधे देवास्तृतीयसवनं नोदयच्छन्ते सवितारं प्रातःसवनभागं सन्तं
तृतीयसवनमभि पर्यणयन्ततो वै ते तृतीयसवनमुदयच्छन्त्यस्तृतीयसवने सावित्रो
गृह्यते तृतीयस्य सवनस्योद्यत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

विधे देवाः स्वकीयं तृतीयसवनमुद्बोद्धुं नाशक्नुवन् । प्रातःसवने भागः सावि-
त्र्युक्तस्तस्य गायत्रत्यात् । तादृशमपि सहकारित्वेन समानीय तृतीयसवनमुदवहन् ।
अतोऽत्र सावित्रो युक्तः ।

वैश्वदेवमहं विधत्ते—

“सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति वैश्वदेव्यो वै प्रजा वैश्वदेवः कलशः
सविता मसवानामीशे यत्सवितृपात्रेण वैश्वदेवं कलशाद्गृह्णाति सवितृमसूत एवास्मै
प्रजाः प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

यद्यपि पूर्वमन्तर्यामपात्रं तथाऽभीदानीं सवितृपात्रं संपन्नम् । कलशाद्बोण-
कलशात् । प्रजानां विश्वेदेवैः पाल्यत्वेन वैश्वदेवत्वम् । सर्वदेवताधारणसोमाधा-
रत्वात्कलशास्य वैश्वदेवत्वम् ।

सावित्रशेषे सोमे वैश्वदेवं विधत्ते—

“सोमे सोममभि गृह्णाति रेव एव तदधाति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ७] इति ।

अथ एव मन्त्रे सुप्रविष्टान इत्येतदुपपन्नमित्याह—

“सुप्रार्थांसि सुप्रविष्टान इत्याह सोमे हि सोममभिगृह्णाति मविष्टित्यै ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

मन्त्रपदाभिं किंचिद्विशेषविषयत्वं दर्शयति—

(पाल्नीवतग्रहाभिधानम्)

“ एतस्मिन्वा अपि ग्रहे मनुष्येभ्यो देवेभ्यः पितृभ्यः कियते सुशर्मऽसि सुप्रतिष्ठान इत्याह मनुष्येभ्य एवैतेन करोति बृहदित्याह देवेभ्य एवैतेन करोति नम इत्याह पितृभ्य एवैतेन करोत्येतावतीर्वै देवतास्ताभ्य एवैभ्यः सर्वाभ्यो गृह्णाति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ७] इति ।

अपि वैतस्मिन्नेव वैश्वदेवग्रहे मन्त्रपदैर्धनुष्यादीनां सूचितत्वात्सर्वार्थभिर्दे ग्रह-
णम् । तत्र सुशर्मशब्देन स्रभीचीनसुस्वार्थिनो मनुष्याः सूचिताः । बृहच्छब्दे-
नाधिकमहिमोपेता देवाः । नमःशब्देन नमस्कारभिदाः पितरः ।

सादनमन्त्रे विश्वेभ्य इत्येतात्सर्वार्थत्वाद्युक्तमित्याह—

“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्याह वैश्वदेवो शेषः ” [सं० का०
६ प्र० ५ अ० ७] इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये षडार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षयोर्विंशच्चतु-

विंशषड्विंशषड्विंशानुवाकः ॥ २३ ॥

२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

बृहस्पतिस्तस्य त इन्दो इन्द्रियावतः

पत्नीवन्तं अहं गृह्णाम्यन्ना ३ इ पत्नी वा ३ः

सजूदेवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा [१] ॥

(बृहस्पतिस्तस्य पञ्चदश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ २७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके सप्तविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ उपयामगृहीतोऽसि बृहस्पतिस्तस्य त इत्युपांशुपात्रेण पाल्नीवत-
माश्रयणाद्गृहीत्वा न सादयत्यन्ना ३ इ पत्नीवा ३ इति षषट्कृते जुहोति नानु-
षपट्करोत्यपि वोपांशु षषट्कुर्यात् ” इति ।

पाठस्तु—

(पाल्नीवतग्रहामिधनम्)

बृहस्पतिरिति । हे इन्द्रो सोम तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् । पत्नीवेदेवत्प्रकम् । कीदृशस्य तव । इन्द्रियावतो वीर्यवतः । बृहस्पतिर्यजमानः । बृहन्ने; यज्ञस्य परिपालनात् । तेन सुतस्याभिप्लुतस्य । हे पत्नीवन्द्ये त्वष्टा देवेन सज्जः सह सोमं पिब स्थाहह हुतमिदमस्तु ।

पाल्नीवतस्य ग्रहस्य पात्रं विधत्ते—

“ पाणो वा एष यदुपाश्शुर्वदुपाश्शुपात्रेण प्रथमश्चोत्तमश्च ग्रहौ गृह्येते प्राणभेदानु प्रयन्ति प्राणमनूयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपांशोः प्राणत्वं पूर्वमुक्तम् । वाचस्पतये पवस्वेत्यनेन गृहीतः प्रथमो ग्रहः । बृहस्पतिसुतस्येति गृह्यमाणश्चोत्तमो ग्रहः । यद्यपि दक्षिणग्रहः पूर्वभावी तथाऽपि नासौ सोमग्रहः । अदाभ्यांश्च सोमग्रहावपि न तौ निर्यौ । तस्मान्नित्येषु सोम-ग्रहेषुपांशुरेव प्रथमः । हारियोजनस्य पश्चाद्भावित्वेऽप्यग्निष्टोमसाञ्चि समाप्ते सति यज्ञशेषत्वेनानुष्ठातम् । तस्माद्भिष्टोमापेक्षया पाल्नीवतस्योत्तमत्वम् । तयोः प्रथ-मोत्तमयोरोपांशुपात्रेण ग्रहणं कुर्यात् । तथा सति प्राणभेदानुसृत्य प्रयन्ति पार-भन्ते । उच्यन्ति समापयन्ति ।

पाल्नीवतग्रहं विधत्ते—

“ मजापतिर्वा एष म्हाग्रमणः मज्ज, उपाश्शुः पत्नीः मणाः म जनयन्ति यदुपाश्शुपात्रेण पत्नीवतस्यमज्जद्गृह्णाति म्हात्तं मज्जनायः तस्मात्प्राणं मजा अनु म जायन्ते, ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीरिति प्रथमा । प्राणमनू प्राणयुक्ता; मजा उत्पद्यन्ते ।

विहितं ग्रहं प्रशंसति—

“ देवा वा इतइतः पत्नीः सुवर्गं लोकमग्निमाश्नन्ते सुवर्गं लोकं प्राजामन्त एतं पाल्नीवतमप्रश्नन्मगृह्णात ततो वै ते सुवर्गं ज्येकं भाज्यात्तस्यपाल्नीवतो गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्य प्रजायै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

[देवाः] पत्नीरित इतः पाल्नीवतग्रहमुपेक्ष्यान्यस्माद्ग्रहात् [स्वर्गं ज्ञानुमिच्छ-न्तोऽपि न भज्यावन्तः । पाल्नीवतग्रहणेन तु भज्यावन्तः । इत्येदद्ग्रहो गृह्यते ।

एतद्गृहे घृतघेच्छन्तं विधत्ते—

“ स सोमो-न्यतिष्ठत स्त्रीभ्यो गृह्यमाणस्तं घृतं यजं छत्वाऽमृतं निरिन्द्रियं भूतमगृह्णन्तस्मान्त्रियो निरिन्द्रिया अदासादीरपि पापात्पुश्च उपस्तितरं-वदन्ति

(पाल्नीवसवर्हभिधानम्)

यद्धृतेन पाल्नीवतः श्रीणाति वज्रैर्गैवेन वंशे कृत्वा गृह्णाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

नातिष्ठत स्त्रीदेवताकेत्वमसहभानः स्वात्माने न प्रकाशिनवान् । अग्निं च त्राहयन् । निरिन्द्रियं भूतं निर्वीर्यं जातम् । यस्मात्स्त्रीदेवताम्यी गृह्णमाणः सोमो निःसामथ्यैस्तिस्माल्लोके श्लियः सामथ्यैरहिता अपर्येषु द्यौर्धर्मा न भवन्ति । पापात्पवितादपि पुंसोऽप्युपास्तितरं श्रीणतरं स्त्रीस्वैरूपं वदन्ति ।

आभ्यातस्य बृहस्पतिसुतस्येति मन्वस्य शेषं पूर्यित्वा व्याचष्टे—

“उपधामगृहीतोऽस्तीत्याहेर्यं वा उपधामस्तस्मादिनां प्रजा अंनु प्र जयन्ति” । [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

उपेताः प्रजा वेच्छति उत्पादनधारणादिना व्यवस्थापयतीत्युपधामो भूभाग- विशेषः ।

बृहस्पतिशब्दस्यैव प्रयोगेऽभिप्रायमाह—

“बृहस्पतिसुतस्य त इत्याह ब्रह्म वै देवानो बृहस्पतिर्ब्रह्मणैर्वास्मै प्रजाः प्र जनयति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्दुशब्दो दवरं वसाम्बेन रेत उपलक्षयतीत्याह—

“इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दु रेत एव तदधाति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

इन्द्रियशब्देन तत्कार्यभूताः प्रजा उपलक्षयन्त इत्याह—

“इन्द्रियाव इत्याह प्रजा वा इन्द्रियं प्रजा एवास्मै प्र जनयति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अभिप्रायं पाल्नीवशब्दशोरभिप्रायं दर्शयति—

अभिप्रायं इत्याहोभिर्देवै रेतोधाः पत्नीव इत्याह मिथुनत्वाय ॥ [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

त्वष्टृशब्दप्रयोजनमाह—

“सजुर्देवेन त्वष्टा सोमं पिबेत्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकद्रूप- मेव पशुषु दधाति” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पाल्नीवतैर्बृहस्पतये हीमन्त्रे त्वष्टुः परामर्शो न युक्त इति शक्यं वारयति—

“देवो वै त्वष्टारमजिघासन्तसि पत्नीः मापद्यवं तं न प्रसि प्रायच्छन्त-

स्मादपि वध्यं प्रपञ्चं न प्रति प्र यच्छन्ति तस्मात्पत्नीवते त्वष्ट्रेऽपि गृह्यते ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

यस्मात्पत्नीः शरणं गतस्तस्मात्त्वष्टा पत्नीरनुभागी भवति ।

सादनस्य प्रसक्तौ तद्वारयति-

“ न सादयत्यसन्नाञ्छि प्रजाः प्रजायन्ते” [सं०का०६प्र०५अ०८] इति ।

अनुवषट्कारे तूर्पाशुत्वगुणं विधत्ते-

“ नानु वषट्करोति यदनुवषट्कुर्याद्भुवं प्रजा अन्ववसृजेद्यन्नुवषट्कुर्यादशा-
न्तमग्नीत्सोमं भक्षयेदुपश्वनु वषट्करोति न रुद्रं प्रजा अन्ववसृजति शान्तम-
ग्नीत्सोमं भक्षयति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

अन्ववसृजेदनुप्राप्य सृष्टिं वारयेत् । अशान्तमनिष्टकरम् ।

अग्नीच्छिष्टोरध्वर्योः प्रैषमेन्द्रमुत्पादयति-

“ अग्नीच्छिष्टरुपस्थमा सीद नेष्टः पत्नीमुद्गानयेत्याह्नाग्नीदेव नेष्टरिरेतो दधाति
नेष्टा परिणयाम् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

हे आग्नीध्र नेष्टुः सर्षपमागत्योषविश । हे नेष्टः पत्नीमुत्थाप्येहाऽऽनय ।
अनेन प्रैषद्वयेन रेतः प्रजोत्पादनसामर्थ्योपिषं स्थापितं भवति ।

नेष्टृकारयितृकमुद्गातृकर्तृकं पत्नीविषयं दर्शनं विधत्ते-

“ उद्गात्रा सं ख्यापयति प्रजापतिर्वा एव यदुद्गाता प्रजानां प्रजननाय ”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ८] इति ।

पत्नीकर्तृकं पञ्चेजनीसंज्ञकजलस्य प्रवर्तनं विधत्ते-

“अथ उप प्र वर्तयति रेत एव तत्सिञ्चति” [सं०का०६प्र०५अ०८] इति ।

प्रवर्तनाय सञ्जलमक्षेपस्य स्थानं विधत्ते-

“ ऊर्णोपि प्र वर्तयत्युरुणा हि रेतः सिञ्चते ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ८] इति ।

ऊरुपदेशे स्त्रावितं जलं गुह्यपर्यन्तं प्रवर्तते लोकेऽप्युरुसहितेन प्रजननेन
रेतः सिञ्चते ।

ऊरुपदेशे बस्त्रापनयनं विधत्ते-

“ नमंल्लत्योरुमुप प्र वर्तयति यदा हि नम ऊरुर्भवत्यथ मिथुनी भवतोऽथ
रेतः सिञ्चतेऽथ प्रजाः प्र जायन्ते ” [सं० का० ६ प्र०५ अ०८] इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“द्विदेवशेष आदित्यस्थाल्या आग्रयणभिधाम् ।

स्थालीं प्राप्तस्तवः पत्नीवतस्य ग्रहणे सति ॥

तद्भक्षणे द्विदेवाः किं सार्वं पत्नीवतेन ते ।

उपलक्ष्या न वा पूर्वन्धायेनास्तूपलक्षणम् ॥

अन्य आग्रयणात्पत्नीवतो नैतस्य विद्यते ।

आकाङ्क्षा पूर्वदेवेषु पत्नीवानेव लक्ष्यते ” इति ।

ऐन्द्रवायवादयो द्विदेवत्याः । तेषां शेष आदित्यस्थालीभागच्छति । पुनरपि तस्याः स्थाल्या आग्रयणस्थालीभागच्छति । तस्या आग्रयणस्थाल्याः पत्नीवतो गृह्यते । तस्य पत्नीवतस्य भक्षणं ऐन्द्रवायवादय उपलक्षणीयाः । पूर्वाधिकरणे यथा मित्रावरुणादिभिः सहैन्द्र उपलक्षितस्तद्वदिति प्राप्ते ब्रूयः—“ यदुर्पाञ्चुपावेण पत्नीवतमाग्रयणाद्गृह्णाति ” इत्याग्रयणपात्रस्थापादानत्वश्रवणान्ततो निःसृतस्य सोमरसस्य तत्संयन्धेऽपेते सति पश्चात्पत्नीवद्देवताभै ग्रहणं भवति । तथा सत्यत्यन्तभिन्नस्य पत्नीवतस्य पूर्वदेवेष्वआकाङ्क्षा नास्ति । पूर्वाधिकरणौकस्तु पुनरभ्युज्जतिः सोम ऐन्द्रशेषेण संसृष्टः । तस्य संसृष्टस्य भक्षणे मित्रावरुणादीनामिवेन्द्रस्यापि संबन्धो नापैतीति वैषम्यम् । तस्मात्पत्नीवतभक्षणं ऐन्द्रवायवादयो मोषलक्षणीयाः ।

तत्रैवान्यश्चिन्तितम्—

“सह परनीवता त्वष्टा तैर्ग्रहे लक्ष्यते न वा ।

सह त्वष्टा पिबेत्युक्तेर्देवत्वारसोऽपि लक्ष्यते ॥

सहत्वमात्रं त्वष्टुः स्याच्च पातुत्वमंशब्दनात् ।

चोदनायां अभावाच्च न देवोऽतो न लक्ष्यते ” इति ।

तस्मिन्नेव पत्नीवतग्रहे शेषभक्षणमन्त्रे परनीवता सह त्वष्टाऽन्युपलक्षणीयाः । कुतः । त्वष्टुरपि तद्देवत्वात् । तच्च होममन्त्रादवगतम् । “ अघ्रा इह पत्नीवा इः सजुर्देवेन त्वष्ट्रा सोमं पिब स्वाहा ” इत्यस्मिन्मन्त्रे पत्नीवन्तमग्निं प्लुतान्तेन पदेन संबोध्य त्वष्ट्रा देवेन सह पिबेत्यभिधानात्पातृत्वेन परनीवत इव त्वष्टुस्तद्देवत्वम् ।

१ क. ऐन्द्रवायवादय । २ क. “या मैत्रा” । ३ क. सहैन्द्र । ४ ल. “जे मैत्रा” । ५ क. ऐन्द्रवायवादयो । ६ क. भक्षणे । ७ क. “मदर्शना” । ८ क. “यामभानाञ्च । ल. “याममा” । ९ क. देवेऽजोपल” ।

यतः पत्नीवस्ववृषतिस्वेत्युपलक्षणाभिहिते भाषि ब्रूयः-पानकाले सहावस्थानमात्रं त्वष्टुः सञ्चरित्यनेन पदेन प्रतीयते न तु पातृत्वम् । असंज्ञोचितस्य त्वष्टुः विधित्यनेन शब्देन सायानाधिकरूपाभावात् । न च पातृसहभवावभावेण आतृत्वम्, “सहैव दद्यामिः पुत्रैर्भारं कृत्स्नि शर्वशी” इत्यत्र पुत्राणां वेदकृत्वादर्शनात् । आस्तां मन्त्रः, विधिवत्तात्त्वष्टुर्देवत्वमिति चेत् । “पार्वतीवत्तमाश्रयणाद्गृह्णाति” इत्यत्र त्वष्टु-रमतीतेः । तस्माद्देवत्वात्वेष्टा श्रेयलक्षणीयः ।

(× तत्रैवान्यच्चिन्तिसम्-

“पार्वतीवत्तमाश्रयणाद्देवत्वमादयेत्पत्नी ।

लक्षणा न वा दशमपदेकेर्देवत्वाद्दुपलक्षणम् ॥

शुक्रोऽग्निर्यजमानेन मादितोऽन्वे तु वह्निना ।

कस्तोरमेरेव देवत्वाश्रयणमुपलक्षणम् ॥

तत्रैव मन्त्रनिवतग्रहस्थ आख्यायानामिं संबोध्य पत्नीवन्वामधारिणस्तपस्विशब्दे-
नात्पादयोश्चभिधीयते-“पत्नीवर्त्तितं शतं वीथि देवानुष्वधमावह मादयस्व” इति ।
अनुष्वधमनुष्वधनम् । अत्र ह्यजमानेन सोमसेन मादधीषत्वात्पत्नीशतां ददेवत्वम् ।
श्रीवस्वोऽपि मक्षणे लक्षणीया इति चेत्, न । यजमानेन मादधीषत्वात्सोमसेन ददे-
वत्वात् । पत्नीवत्तमाश्रयणाद्देवत्वात् इति न तेषामत्र देवत्वम् । तस्माच्चो-
पलक्षणम्) ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थपपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

हरि॒रसि॑ हा॒रियो॒जनो॑ ह॒र्योः॑ स्था॒ता व॒र्जस्य॑
ध॒र्ता पृ॒थ्वेः प्रे॒ता तस्य॑ ते दे॒व सोमे॒ष्ठयं॑ जुषः
स्तु॒तस्तो॑मस्य॒ शस्तो॑कथस्य॒ हरि॑व॒न्तं अ॒हं
गुह्या॑मि॒ ह॒रीः स्थ॒ ह॒र्योर्धा॑नाः स॒हसो॑मा॒ ह॒न्त्राय॑
स्वाहा॑ (१) ॥

× धनुश्चिह्नान्तर्गते स, पुस्तक एव ।

१ क. मन्त्रवि० ।

(हरिः बह्विर्वातिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

कल्पः—“ परिधिषु प्रहतेषुभेता हारियोजनं गृह्णाति उपयामगृहीत्रोऽसि हरि-
 रसीति द्रोणकलशेन सर्वमाग्रयणं गृहीत्वा न सादयति बह्वीभिर्भ्यर्नाभिः स्थिवा
 हरिः स्थ हयोर्धना इति वषट्कतानुवषट्कते हुत्वा हरति मक्षम् ” इति ।

पाठस्तु—

हरिरसीति । हे सोम त्वं हरिरसि हरितवर्णोऽसि । हरितवर्णं पुनःकीर्तिं
 हरियोजन इन्द्रस्तस्य संबन्धी हारियोजनः । इन्द्रदेवताक इत्यर्थः । हयोर्स्थ-
 योः स्थाता हरिभ्यामथाभ्यां युक्ते रथे तिष्ठतीत्यर्थः । यद्यपीन्द्र एव रथे तिष्ठति
 तथाऽपि तदीयत्वात्सोमोऽपि तिष्ठतीत्युपपद्यते । इन्नेण पेयसादिन्त्राभेदेण वज्रस्य
 पोटकः । वृश्चिरन्तं तस्य प्रेता यागसाधनद्वारेण प्रेरयिता । हे सोम देव तावत्
 ते तादृशस्य तव संबन्धिनं ग्रहं गृह्णामि । कीदृशम् । हरिवन्तमिन्द्रोऽप्रतापम् ।
 कीदृशस्य । इष्टयजुषः । इष्टं यज्ञसाधनत्वेन मयुक्तं ग्रहणसाधनाद्रिसन्वत्सु
 यजुर्वस्य सोऽयमिष्टयजुः । स्तुतास्त्रिवृत्तश्चदशसप्तदशैकविंशत्यापकाः । सोमा
 यस्यासौ स्तुतस्तोमः । शस्तानि उक्थानि प्रथमाज्यनिष्केवल्यपरुष्वतीयवैश्वेदेकाग्नि-
 मारुतनायकानि शस्त्राणि यस्यासौ शस्तोकथः । भुष्टास्तण्डुल्य धानाः । हे धाना
 धूमं हयोर्निन्दरथवाहकाधयोः संबन्धित्वेन हसीर्हरिकन्दार्थेन स्वताः स्थ । सोमेन
 मिश्रितत्वात्सहसोमाः स्थ । तादृशमिदं हविरिन्द्राय स्वाहा हुतमस्तु ।

हारियोजनमह्वविधिमर्थत्रादेनोन्नयति—

“ इन्द्रो वृद्धमहन्तस्य शीर्षकपालमुदीञ्जत्स द्रोणकलशोऽभक्तसोमासोऽसि
 समन्वत्स हारियोजनोऽभवत् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० ९] इति ।

उदीञ्जदुत्तानमभवत् । तस्माद्वृषाशिरसो निष्पन्नाद्द्रोणकलशास्तुतः सोम-
 सो हारियोजनोऽभवत् । तस्माद्द्रोणकलशेन हारियोजनं गृहीयान् ।

धानामेत्तनं विधत्ते—

“ तं व्यचिकित्सज्जुहवामी ३ म हौषा ३मिति सोऽभवत् यज्ञोऽव्याप्यत्स-
 १ स्. °श्च रथे, यु० ।

होष्यामि यच्च होष्यामि यज्ञवेशसं करिष्यामीति तमभिरयत होतुः सोऽभिरन्न-
वीज मध्यामः होष्यसीति तं धानाभिरश्रीणात्तः शृतं भूतमजुहोद्यद्धानाभिर्हारि-
योजनः श्रीणाति शृतत्वाय शृतमेवैनं भूतं जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ५
अ० ९] इति ।

तं हारियोजनं ग्रहं पति । आममपकम् । यज्ञवेशसं यज्ञविघातम् । स इन्द्रस्तं
ग्रहं होतुमाधियत निश्चयमकरोत् । न होष्यसि मा हौषीः । शृतं भूतं पकं जातम् ।
धानानां बाहुल्यं विधत्ते—

“बद्धीभिः श्रीणात्येतावन्तीभिरेवास्यामुष्मिँल्लोके कामदुषा भवन्त्यथो खत्वाहुरे-
ता वा इन्द्रस्य पृथयः कामदुषा यद्धारियोजनीरिति तस्माद्बहुवीभिः श्रीणीयात्”
[सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

संख्यया याधत्यो धानास्तावत्यो यजमानस्य स्वर्गे कामधेनवो भवन्ति । किंच
हारियोजनविधाना इन्द्रस्य कामधेनवः । पृथयोऽल्पतनवः ।

सवनीयस्य पशोः परिधिषु प्रहतेषु हारियोजनकाल इत्येतद्विधत्ते—

“ऋक्तामे वा इन्द्रस्य हरी सोमपानौ तयोः परिधय आधानं यदप्रहृत्य परि-
धीञ्जुहुयादन्तराधानाभ्यां घासं प्र यच्छेत्प्रहृत्य परिधीञ्जुहोति निराधानाभ्यामेव
घासं प्र यच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

ऋक्तामवेदात्मकाधिन्द्रस्थाश्वौ । तावप्यत्र सोमं पिबतः । अत एव हर्योर्भागा
इत्युक्तम् । सवनीयपथङ्गभूता ये परिधयोऽग्निं परित आवृत्य तिष्ठन्ति ते तयो-
रश्वोराधानम् । आधीपते मुखे प्रक्षिप्यतेऽश्वं नियन्तामित्थाधानं खलीनम् । मुख-
स्थान्तः स्थितमाधानं यशोरश्वोस्ताभ्यामन्तराधानाभ्याम् । परिधिप्रहरणाद्भूर्ध्वं
होमे निराधानत्वात्सुखेनैव घासमर्जुं +शक्यते ।

नाशाश्वयोर्होमः किंतूलेतुरित्यमुमर्थं विधत्ते—

“ उलेता जुहोति पशुपामिव सेतर्श्वध्वर्युः स्वगाकृतो यदध्वर्युर्जुहुयाद्यथा
विमुक्तं पुनर्युनक्ति तादृगेव तद् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ९] इति ।

एतस्मिन्कालेऽध्वर्युर्धस्मात्स्वगाकृतः स्वाधीनगतिः कृतः प्रधानग्रहाणां समा-
हृतेन पारस्वभ्याभावात्तस्मादयं गतसाररूप इव । तथा सत्यध्वर्योर्होमे विमुक्तस्य
बलीवर्दस्य भ्रान्तस्य पुनः शकटे योगं इव भवति ।

+ भावे लट् । अत्र निराधानाभ्यामिति कर्तृपदाध्याहारः ।

१ क. ख. ग. घ. ङ. तमभिरयत स । २ क. ख. ग. घ. ङ. होतुं नि° । ३ ख.
बहीऽर्जुं । ४ क. ग. घ. ङ. गत्वद्भवति ।

(हारियोजनग्रहाभिधानम्)

गृहीतस्य हारियोजनस्य होमात्पूर्वं शिरसि धारणं विधत्ते—

“ शीर्षन्नधिनिधाय जुहोति शीर्षतो हि स समभवत् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ बद्धीभिर्धानाभिः शीत्वा शीर्षन्नधिनिधायोपनिष्क्रम्य ” इति ।

होमकालेष्वाश्रावणदेशादीषत्पुरतो बलनं कृत्वा होतव्यमिति विधत्ते—

“ विक्रम्य जुहोति विक्रम्य हन्त्रो वृत्रमहन्त्समृद्धये ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

मक्षणकाले हारियोजनधानानां मानसं चर्वणं विधत्ते—

“ पशवो वै हारियोजनीर्यत्संभिन्ध्यादत्त्वा एनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठेर-
न्यन्न संभिन्ध्याद्ब्रह्म एनं पशवोऽभुञ्जन्त उप तिष्ठेरन्मनसा सं वाधत उभयं
करोति बहव एवैनं पशवो भुञ्जन्त उप तिष्ठन्ते ” [सं० का० ६ प० ५
अ० ९] इति ।

पशुपातिहेतुत्वाद्दत्ताः पशवः । संभिन्ध्यादत्तैः स्वण्डयेत् । तथा सति
कतिधिदेव पशव एनं यजमानं क्षीरदानादिभिः पालयन्तः प्राप्नुयुः । असं-
भेदे बहवः प्राप्नुवन्तोऽपि क्षीरादिभिर्न पालयन्ति । मानसचर्वणे तु संभेदन-
मसंभेदनं चेत्युभयस्य कृतत्वात्पशूनां नाल्पत्वं नापि क्षीरादिराहित्यम् ।

उन्नेतुहस्तगतं हुतशेषं सर्वे मक्षयितुमुन्नेतुरनुज्ञामपेक्षेरन्मिति विधत्ते—

“ उन्नेतुमुपहवमिच्छन्ते म एव तत्र सोऽपपीष्यस्तमेवाव रुन्धते ” [सं० का०
६ प० ५ अ० ९] इति ।

सर्वभक्षितावशेषाणां द्रोणकलशगतसोमानां भिनयनं विधत्ते—

उत्तरवेद्यां मि षपति पशवो वा उत्तरवेदिः पशवो हारियोजनीः पशुष्वेव
पशून्मतिं ह्यपयन्ति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ९] इति ।

ग्रहहोमे परिसमाप्ते सति ग्रहान्प्रशंसति—

“ ग्रहान्वा अनु मजाः पशवः म जायन्ते ” [सं० का० ६ प० ५ अ०
१०] इति ।

एतदेव विस्पष्टयति—

“ उपा२ अन्तर्यामिणोऽवः शुक्रामग्निनौ पुरुषा क्रतुमहानेकशक्ता आदि-
त्यग्रहं गवः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

आदित्यग्रहस्य गवां च सादृश्यप्रकटनेन ग्रहमनु गवां जन्मोपपत्त्यति—

“ आदित्यग्रहो भूमिष्वाभिकर्मिर्मर्त्यते तस्माद्गवः पशूनां भूमिष्वाः ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कदा चन स्तरीरतीत्यादिका सन्धौ भूमिष्वाः ।

उपांशुग्रहमनु जातानामजानां ग्रहेण सह भिस्वसाम्यं दर्शयति—

“ यत्रिरुपा२सु२ हस्तेन विगृह्णाति तस्माद्द्वौ त्रीनजा जनयति ” [सं०
का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

द्वौ वा त्रीन्वा न तु भिभ्योऽधिकमपस्यं सा सह जनयति ।

यस्मादन्तर्यामग्रहे संकोत्संख्याविशेषो न भ्रुतस्तस्मात्तन्नु जायमानामा-
मवीनां भूमिष्ठत्वं युगपद्युक्तमित्याह—

“ अथावयो भूमसीः ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

अथ कथंचिदाग्रयणसोमः क्षीयते तदा क्लेशकलशात्तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ पिता वा एष यदाग्रयणः पुत्रः कलशो यदाग्रयण उपदस्येत्कलशाद्गु-
ह्नीयाद्यथा पिता पुत्रं क्षित उपधावति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म०
५ अ० १०] इति ।

प्रथमोत्पन्नस्वादाग्रयणः पिताः पञ्चाङ्गावितवा कलशाः पुत्रः । क्षितः क्षीण-
वृत्तिः । उपधावति अविवाहार्थमुपसर्तौ ।

कलशासोमक्षमे वैपरीत्यं विधत्ते—

“ यत्कलशा उपदस्येदाग्रयणाद्गुह्नीयाद्यथा पुत्रः पितरं क्षित उपधावति
तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

कलशान्वायं ग्रहेऽपि दर्शयति—

“ आत्मा वा एष यज्ञस्य यदाग्रयणो यद्ग्रहो वा कलशो योपदस्येदाग्रय-
णाद्गुह्नीयादात्मन एवाधि यज्ञं निष्करोति ” [सं० का० ६ म० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञमध्यवर्तिस्वादाग्रयणो यज्ञस्याऽऽत्मा दृष्टान्तात्वेन कलशास्य पुनरुपदानम् ।
नष्टं यज्ञमनेन ग्रहणेनाऽऽत्मन उपरि पुनः संवधाति ।

स्थाने कथं तथा ह्येवसाधनत्वाभावेनार्ता निन्दन्मिदं ह्येवसाधनं दारुपार्श्वं प्रशंसति—

“ अविज्ञातो वा एव गृह्यते षड्भ्यश्च १ तथास्त्वा गृह्णाति वायव्येन जुहोति तस्मान्नर्भेणाविज्ञातेन ब्रह्महा ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

आ ज्ञतो भूषेत्यादिषु शब्देषु नक्षत्र-देवता-स्वप्नामपिलेभेण विज्ञापिते न तथा-के हेता-दिभ्येकाद्या स्थेष्वपि, ताम-विशेष-शुभो + वस्तुदविज्ञात आश्रयणः स्थान-सम्भ्रम्या गृह्णाति-व न तु-जुहोति + मा-भन्ने-तु दारुपार्श्वेण जुहोति । यस्मिन्ने-देव-इति-मन्त्रो-का-विज्ञाप-मा-का-स्व-भ-सि-श-त्वो-देवानु-दिश्य-स्था-त्प्या-गृहीतः सोमो ग्रहणपार्श्वेण तदेवतातुभापि ह्येवसाधनत्वरित्यक्त इव तस्मान्नोकेऽप्यवि-ज्ञातेन गर्भेण ब्रह्महा भवति । प्रोषिते भर्षरि आरजन्वो गर्भो भर्षरं प्रत्यविज्ञा-तस्तेन नर्भेणोत्पन्नं ब्रह्म जहति परित्यजतीति ब्रह्महा । अविज्ञातयोर्गर्भाद्य-णयोः परित्यागस्तुल्यः । तं च स्थालीगतं सोमं पुनर्दाकमयेऽन्तर्यामिणावे सविनर्थं गृहीत्वा जुहोति । ततो दारुपार्श्वं प्रशंसन् ।

प्रकारान्तरेण दारुपार्श्वेण प्रशंसति—

“ अथभूमव यन्ति परा स्थालीरस्यन्शुद्धावध्यामि हरन्ति तस्मारिख्यं जातां पराऽस्यन्शुत्पुमाश्च हरन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यदाऽवभृथं गच्छन्ति तदानीमाश्रयणोन्मथकृवादित्यस्थालीभतसो देशमेव परास्यन्ति परित्यजन्ति । वायव्यानि दारुपार्श्वेण पुच्छरन्त्यवभृथदेशे नयन्ति । तस्मात्स्थालीवल्लोकेऽपि ख्यं दुहितरं विधाहेन वरकुले परित्यजन्ति । पुमांसं वायव्यवदुच्छरन्ति सम्यक्प्रोषयन्ति ।

पुरोरुचं ग्रहणं सादनं च क्रमेण प्रशंसति—

“ यत्पुरोरुचमाह यथा वस्यस आहरति तादृगेव तद्यद्ग्रहं गृह्णाति यथा वस्यस आहस्य माऽऽह तादृगेव तद्यत्सादयति यथा वस्यस उपनिधागापकामति तादृगेव तत् ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

अथशामगृहीतेऽस्तीन्वेवस्मान्पूर्वं पठ्यमानत्वादा शामो भूषेत्यादिका पुरोरुक् । वस्यसे वसुमत्तमाय राजामारवादिशाय । अथा त्सेके घनिकायोपायनमाहृत्यैतदेव ममेत्युक्त्वा पुरतो निधाय गच्छन्ति तथा पुरोरुगादित्रयं द्रष्टव्यम् ।

यजुःसाधनी निन्दन्मिदं पुरोरुचं प्रशंसति—

१ क. म. घ. ङ. "न पा" । २ ख. स्थाल्या । ३ क. म. घ. ङ. "शमन्नेय" । ४ ख. "नि तु वा" । ५ ख. "सं तु वा" ।

“यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं तद्यदहवा तद्दृढं पुरस्तादुपयामा यजुषा भृशन्त उपरिष्ठादुपयामा क्वा यज्ञस्य धृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० १०] इति ।

यज्ञसंबन्धि यदङ्गं यजुःसामभ्यां क्रियते तेषु शिथिलमिव । वेदेषु सर्वत्र विधासाय तदेतदहवाऽभ्युक्तमित्युच एवोदाहरणात् । उपयामगृहीतोऽस्यन्त-
र्यच्छ मघवन्धित्यादिमन्त्रैर्गृह्यमाणः पुरस्तादुपयामाः । आ वायो भूषेत्यादिभि-
स्तुपरिष्ठादुपयामाः । तत्र यजुषो दाढ्यार्थमुपयामपूर्वत्वम् । क्वचस्तु स्वयमेव दृढत्वाच्च तत्पूर्वत्वम् । तदुभयं यज्ञस्य धृत्यै भवति ।

सोमपात्राणि प्रशंसितुं द्वेषा विभजति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

कानिचित्पात्राणि प्रकर्षेण युज्यन्तेऽनुष्ठीयन्ते पुनरावर्त्यन्त इत्यर्थः । यथा—
उपांथन्तर्धामपात्रयोः प्रातःसवने प्रयुक्तयोः पुनस्तृतीयसवनेऽपि प्रयोगः । “यदु-
पांशुपात्रेण पात्नीषतयाऽघषणाद्गृह्णाति ” “ अन्तर्धामपात्रेण सावित्रपात्र-
यणाद्गृह्णाति ” इत्याम्नातत्वात् । अन्यानि तु नाऽऽवर्त्यन्ते किंतु सकृदेवा-
नुष्ठीयन्ते । तद्यथा—द्विदेषत्यग्नादीनि, तेषु सकृदनुष्ठीनेषु स्वर्गजयः ।

आवृत्तेस्त्वेतल्लोकजय इति प्रशंसति—

“ यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्तेऽमुमेव तैर्लोकमभि जयति पराङ्घ्रि व हसौ लोको यानि पुनः प्रयुज्यन्त इममेव तैर्लोकमभि जयति पुनः पुनरिव सयं लोकः ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पराचीनान्यानिवृत्तानि । स्वर्गः पराङ्घ्रिवानावृत्त इव । स्वर्गे स्थितस्यापि पुनर्जन्मान्तरेऽपि स्वर्गे प्राप्तुमुद्योगासंभवात् । मनुष्यलोके स्थितस्य पुनरेतदर्थ-
मुद्यमोऽस्तीति तस्य पौनःपुन्यम् ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ ग्रान्यानि पात्राणि युज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रयुज्यन्ते तान्य-
न्वोषधयः परा भवन्ति यानि पुनः प्रयुज्यन्ते तान्यन्वोषधयः पुनरा भवन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

फलपाके विनाशः परामवः । संबत्सरान्ते तदुत्पत्तिः पुनराभवमम् ।

१ स. तच्छिधि । २ क. ग. न. क. 'त्यै सो' । ३ स. 'त्यदधिम्' । ४ क. ग. व. क. 'नुष्णानात्स्वर्ग' ।

(हारिद्योजनग्रहाभिधानम्)

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ प्रान्यानि पात्राणि मुज्यन्ते नान्यानि यानि पराचीनानि प्रमुज्यन्ते
तान्धन्वारण्याः पशवोऽरण्यमप यन्ति यानि पुनः प्रमुज्यन्ते तान्धनु ग्राम्याः
पशवो ग्राममुपावयन्ति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आरण्या व्याघ्रादयोऽरण्यमेवो(वा)पयन्ति न कदाचिदपि ग्रामम् । ग्राम्यास्तु
गवाद्यस्तृणमक्षुपरण्यं गत्वा पुनर्ग्रामं प्रत्यागच्छन्ति ।

शस्त्रं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां निदानं वेद निदानवान्भवत्याम्बमित्युक्तं तद्वै ग्रहाणां निदानं
यदुपांशु शंसति तदुपांश्वन्तयार्थयोर्षदुच्चैस्तदितरेषां ग्रहाणामेतद् ग्रहाणां
निदानं य एवं वेद निदानवान्भवति ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११]
इति ।

आष्यमित्युक्तमाश्वपडगादिनामकं शस्त्रं, प्रशंसाद्वारा ग्रहानुष्ठानमयोजक-
त्वाद्ग्रहाणां निदानं मूलकारणम् । तदेतयो वेद स निदानयांभिरर्णविविधा-
तापितृस्वामिभिः संयुक्तो भवति । शस्त्रेष्वपि यदुपांशु शस्यते तद्द्वयोर्षदयो-
र्निदानं, यदुच्चैस्तदितरेषां सर्वेषामित्येवं विशेषं जानतोऽपि तदेव फलम् ।

स्थालीवायव्यरूपं द्रुं प्रशंसति—

“ यो वै ग्रहाणां मिथुनं वेद म प्रजया पशुमिर्मिथुनैर्जायते स्थालीमिरम्बे
ग्रहा गृह्यन्ते वायव्यैरन्य एतद्वै ग्रहाणां मिथुनं य एवं वेद म प्रजया पशुमि-
मिथुनैर्जायते ” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

आश्रयणोक्त्यादिग्रहाः स्त्रीरूपाभिर्मृन्मयस्थालीभिर्गृह्यन्ते । उपांश्वन्तयार्था-
दिग्रहास्तु पुरुषरूपैर्षोष्यैः । वेदने तु मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रजायते युक्तो
भवति । य एवं वेदेति पुनरभिधानमुपसंहारार्थम् ।

अथ सबनीयैपुरोडाशान्विधत्ते—

“ इन्द्रस्त्वष्टुः सोममभीषहाऽपिषत्स विष्वङ्ख्याच्छतस आत्मन्धारमणं नावि-
न्दत्स प्रताननुसवर्नं पुरोडाशानपश्यत्तान्निरवपत्तैर्द्वै स आत्मन्धारमणमकुरुत त-
स्मादनुसवर्नं पुरोडाशा निरुष्यन्ते तस्मादनुसवर्नं पुरोडाशानां प्राश्रीयादात्मन्चे-
षाऽऽरमणं कुरुते नैनं सोमोऽपि एवते” [सं० का० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

(हरियोजनवाधिभयम्)

इन्द्रेण विशरूपाभिधे त्वष्टुः पुत्रे हते सति कुपितस्त्वद्य विचेर्यं सोमभागं
 कर्तुं प्रकृतस्तदान्नीचिन्द्रेऽर्धावहा बल्यदेवयपिनत् । स इन्द्रः सहसा धिक्स्वः सो-
 मस्योद्वस्वम्य इहस्ततो विभवनाद्व्याच्छाद्विधार्तिमामोक् । तेनाऽर्धैः स इन्द्रः
 स्वात्मनि कुर्वं नात्रभत । वतस्त्रिष्वपि सवनेषु सवनीमपुरोद्वयैः सुस्तं मरमवान् ।
 वस्मात्पुरोडाशाधिकृत्य तच्छेषमक्षणेन सुरवं भवति । सोमधैवं नातिपदवे नेत-
 स्सवः संचारेण नाधते ।

तेषु सवनीमपुरोडाशेषु पञ्चद्वयविधिमर्थवादेनोजयति--

“ ब्रह्मवर्द्धिभो वदस्वि नर्षां च यजुषां पङ्क्तिरस्यतेऽथ किं ब्रह्मस्य पाङ्क-
 त्वमिति धावाः करम्भः परिव्रावः पुरोडाशः पयस्या तेन पङ्क्तिरस्यते ब्रह्मस्त्व
 पाङ्कतवम् ” [सं० ऋ० ६ प्र० ५ अ० ११] इति ।

पञ्चाक्षरा पङ्क्तिरित्यान्नात्पञ्चसंख्यायोगेन पाङ्कतत्वं वक्तव्यम् । ऋची
 यजुषो वा अस्ति काचिजपता पञ्चसंख्या । न च मा भूत्पाङ्कतत्वमिति वा-
 च्यम् । पाङ्कते यज्ञ इति सर्वबोद्धोक्त्यात् । अतः किं पाङ्कतत्वमिति प्रश्नः ।
 धावाविश्वेषु नियतया पञ्चसंख्यायां पाङ्कतत्वमित्युच्यते । अ(म्)ष्टा यथा धावाः ।
 आप्यसंयुक्तः सक्तवः करम्भः । ग्रीहिन्या लाजाः परिव्रावः । विष्टविकारः
 पुरोडाशः । क्षीरविकारः पयस्या ।

अथ धीर्मांसा ।

गृहीयाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्--

“ किं स्थाचमसिनामेव हरियोजनमक्षणम् ।

सर्वेषां वाग्निमस्तेषां पूर्ववाक्येन(ण) संनिधेः ॥

शिष्यन्ते सर्वं इवेति हरियोजनवाक्यतः ।

घ्रावस्तुतोऽप्यस्ति भक्षश्चमसिस्त्वपकारणम् ” इति ।

हरिरासि हरियोजन इत्यनेन मन्त्रेण गृह्यमाणो ब्रह्मो हरियोजनः । होतु-
 ब्रह्मवर्द्धयश्चमसिनः । अस्तु चतुर्णां होतॄणां मध्ये चतुर्थो घ्रावस्तुचतुर्कोऽस्ति
 नासौ चमसी । तत्र चमसिनामेव हरियोजनमक्षणम् । कुतः । यथाधमसमन्वा-
 च्यस्ताश्चमसिनो भक्षश्चमि, अथैतस्य हरियोजनस्य सर्वं एव शिष्यन्त इत्यत्र
 पूर्ववाक्ये चमसिनां संनिहितत्वेनैतत्परवाक्ये सर्वशब्देन तेषामेवाभिधातव्यत्वात् ।

(अतिग्रहणोच्छिद्यग्रहणमिधानम्)

अतो नास्ति ग्रावस्तुतस्वश्च भक्ष इति भाषे ब्रूमः—अथशब्देनैवकारेण च चम-
सिमात्रशङ्कामपोक्षे वाक्येन विहितस्य सर्वभक्षणस्य संनिधिमात्रेण संकोचापो-
गावस्ति ग्रावस्तुतोऽपि भक्षः । तस्माच्चमसित्वं न भक्षणे कारणम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषयजु-
र्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-
ष्टाविंशोऽनुवाकः ॥ २८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः) ।

अ॒ग्नं आ॒यु॒र्षि॒ प॒व॒स॒ आ॒ सु॒को॒र्ज॒मि॒धं॑ च
नः । आ॒रे वा॒ध॒स्व॒ द्रु॒च्छु॒मा॒म् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही-
तो॒ऽस्य॒ग्नये॑ त्वा॒ तेज॑स्वत॒ ए॒ष॒ ते॒ यो॒नि॑र॒ग्नये॑
त्वा॒ तेज॑स्वते (१) ॥

(अग्ने ज्योतिरिति शक्तिः) ।

इति ऋषयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकविंशोऽनुवाकः ॥ २९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः) ।

उ॒त्ति॒ष्ठ॒ज्यो॒र्ज॒स॒स॒ह॒ वी॒त्वा॒ शि॒मे॑ अ॒धे॒प॒यः॑ ।
सो॒म॒मि॒न्द्र॒ च॒यू॒ सु॒त॒म् । उ॒प॒या॒म॒गृ॒ही॒तो॒ऽस्य॑-
न्द्रा॒य॒ त्वौ॒ज॑स्वत॒ ए॒ष॒ ते॒ यो॒नि॑र॒ग्ना॒य॒ त्वौ॒ज॑-
स्वते (१) ॥

(उत्तिष्ठयेति शक्तिः) ।

इति ऋषयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३० ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः) ।

ऽतराणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कदांसि सूर्य ।
विश्वमा भांसि रोचनम् । उपयामगृहीतोऽसि
सूर्याय त्वा भ्राजस्वत एष ते योनिः सूर्याय
त्वा भ्राजस्वते (१) ॥

(तराणिर्विश्वशक्तिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके एकत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ प्यायस्य मद्विन्तम सोम विश्वाभिरू-
तिभिः । भवा नः सप्रथस्तमः (१) ॥

(आ नर्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके द्वित्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३२ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

ईयुष्टे ये पूर्वतरामपश्यन्द्युच्छन्तीमुपसं-
मर्त्यासिः । अस्माभिरू नु प्रतिचक्ष्याऽभूदो ते
यन्ति ये अपरीशु पश्यान् (१) ॥

(ईयुरेकान्विश्वशक्तिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके त्रयस्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३३ ॥

(अतिमाहषोडशिमहाभिधानम्]

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्त्रिंशोऽनुवाकः] ।

ज्योतिष्मतीं त्वा सादयामि ज्योतिष्कृतं
त्वा सादयामि ज्योतिर्विदं त्वा सादयामि
भास्वतीं त्वा सादयामि ष्वलन्तीं त्वा साद-
यामि मस्मलामवन्तीं त्वा सादयामि दीप्स-
मानां त्वा सादयामि रोचमानां त्वा सादया-
स्यजम्नां त्वा सादयामि बृहज्ज्योतिषं त्वा
सादयामि बोधयन्तीं त्वा सादयामि जाग्रतीं
त्वा सादयामि (१) ॥

(ज्योतिष्मतीं षट्त्रिंशत् शतम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके चतुर्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३४ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः] ।

प्रयासाय स्वाहाऽऽयासाय स्वाहा विया-
साय स्वाहा संयासाय स्वाहोयासाय स्वाहाऽ-
षयासाय स्वाहा शुचे स्वाहा शोकाय स्वाहा
तप्यस्यै स्वाहा तपते स्वाहा ब्रह्महत्यायै स्वाहा
सर्वस्मै स्वाहा (१) ॥

(प्रयासाय चतुर्विंशत् शतम्) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

चित्तं संतानेन भवं यक्ना कर्तुं तनिम्ना

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमेक.ण्डे—
(अतिग्राह्यबोडशिग्रहाभिन्नम्)

पद्मापति* स्थूलहृदयेनाग्नि* हृदयेन रुद्रं लोहि-
तन शूर्वं मतस्नाभ्यां महादेवमन्तःपांश्वेनौ-
षिष्ठहन* शिङ्गनिनिकोश्याभ्याम् (१) ॥

(चित्तमष्टादश) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

आ तिष्ठ वृत्रहन्त्यं युक्ता ते ब्रह्मणा हरीं ।
अर्वाचीनं सु ते मनो आवा कृणोतु वग्नुना ।
उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ति
योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिनै (१) ॥

(आ तिष्ठ षड्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥ (३१) ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रमिद्धरीं बहतोऽप्रतिधृष्टशंससृषिणां
स्तुतीरुप यज्ञं च मानुषाणाम् । उपयामगृही-
ताऽसीन्द्राय त्वा षोडशिन एष ति योनिरिन्द्राय
त्वा षोडशिनै (१) ।

(इन्द्रं त्रयोविंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थप्रपाठके षट्त्रिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥ (३२) ॥

(अतिप्रथमोऽक्षिपदाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

असावि सोम इन्द्र ते इविष धृष्णवा
गृहि । आ त्वा पृणकित्वन्द्रिय रजः सूर्य न
रश्मिभिः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोडशिने
(१) ॥

(असावि सप्तविंशतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठक एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥ (३३) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सर्वस्य प्रतिशिवरी भूमिस्त्वोपस्थ आऽ-
धित । स्योनाऽस्मै सुषदा भव यच्छास्मै
शर्म सप्रथाः । उपयामगृहीतोऽसीन्द्राय त्वा
पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा पोड-
शिने (१) ॥

(सर्वस्य षड्विंशतिः) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥ (३४) ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

महा इन्द्रो वर्जवाहुः पोडशी शर्म
यच्छतु । स्वस्ति नो मघवा करोतु हन्तु
पाप्मानं योऽस्मान्द्वेष्टि । उपयामगृहीतोऽसी-
न्द्राय त्वा पोडशिन एष ते योनिरिन्द्राय त्वा
पोडशिने [१] ॥

५३२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(अतिग्राह्यमोहशिग्रहाभिधानम्)
(महान्वह्विंशतिः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठक एकचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४१ ॥ [३५] ।

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

सजोषां इन्द्र सर्गणो मरुद्भिः सोमं पिब
बृहहच्छूर विद्वाग् । ञहि शन्नू२ एष मृधो
मुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः । उपया-
मर्गहीतोऽसीम्नाय त्वा वोढशिर्न एष ते योनि-
रिन्द्राय त्वा वोढशिनें (१) ॥

(सजोषास्त्रिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके द्विचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४२ ॥ (३६) ।

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक एकोनविंशतिवैकविंशद्भिः शन्नूभिः शन्नयासिंशन्नतु-
स्त्रिंशपञ्चविंशत्तृविंशानुवाकाः) ।

कल्पः—“ वीनमिष्टोमेऽतिग्राह्यान्गृह्णात्प्राग्नेयमैन्द्रं सौर्यमित्यम आमुःस्पुसि-
हंस्तरगिरिति ग्रहणसावनाः ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

अग्न इति । हेऽग्ने त्वं भक्तानामायुषि पवसे शोभयसि वर्षयसीत्यर्थः ।
अस्माकमिवमन्मूर्जे बलमासुव प्रयच्छ । दुच्छुर्ना वैरितेनापारे दूरं यथा स्या-
त्तथा वाधस्व । स्पष्टमन्यत् ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

उत्तिष्ठन्निति । हे इन्द्र सुतं सोमं पीत्वौजसा घलेन सहोसिष्ठंश्चमु भक्षणकरणभूते
विभे हन् अवेपथश्चालय । तच्चालनलिङ्गेन तुष्टमात्मानमस्माकं दर्शयेत्यर्थः ।
स्पष्टमन्यत् ।

(अतिग्राह्यषोडशिमहाभिधानम्)

पुत्रीयमन्त्रपाठस्तु तरणिरित्वादिरारण्यके समाम्नातत्वाच्चात्र व्याख्येयः ।

कल्पः—“ आग्रयणग्रहं गृहीत्वाऽथ षोडशिनं गृह्णाति आ तिष्ठ वृत्रहन्नि-
रथनुद्गत्योपयामगृहीतोऽस्तिन्द्राय त्वा षोडशिने जुष्टं गृह्णातीति परिमृष्याऽऽसा-
दयति एष ते योनिरिन्द्राय त्वा षोडशिन इति ” इति ।

पाठस्तु—

आ तिष्ठेति । हे वृत्रहन्निन्द्र तव हरी अधौ ब्रह्मणा मन्त्रेण युक्ता रथ-
योजितौ । अतो रथमातिष्ठाऽऽरोह । अयं ग्रावा वग्नुना वचनेनाभिषवध्वनिना
त्वम्भनोऽभिषुते सोमेऽर्षाचीनमभिमुखं करोतु । षोडशसंख्यापूरकं स्तोत्रं शस्तं च
यस्येन्द्रस्यास्त्यसौ षोडशी । स्पष्टमन्त्रत् ।

अस्मिन्नेव ग्रहे पञ्च मन्त्रा विकल्पन्ते । तत्र प्रथमः—

इन्द्रमिदिति । ऋषीणां मन्त्राणां स्तुतीश्च मानुषाणां यज्ञं षोपेत्यामातिधुष्ट-
शवसं केनाप्यतिरस्कृतबलमिन्द्रमेव हरी रथेन बहवः ।

अथ द्वितीयः—

असाधीति । हे वादिष्ठातिशयेन बलवन्निन्द्र ते त्वदर्थं सोमोऽसाधि सुतः ।
हे ध्रुवो धाष्टर्ययुक्ताऽऽग्रागच्छ । इन्द्रियशक्तिस्त्वामावृणक्तु आपुरयतु ।
किमिव । रश्मिभिः स्वीकृतं रज उदकं सूर्यमिव । एतच्चान्यत्राऽऽम्नातम्—
“ आपः सूर्ये समाहिताः । अन्नाण्यपः प्रपद्यन्ते ” इति ।

अथ तृतीयः—

सर्वस्येति । सर्वस्य भूतजातस्य प्रतिशीवर्माभिमुख्यशाशिनी भूमिस्त्वा-
मिन्द्रोपस्थ उपरितनस्थान आधिताऽऽवधातु । हे भूमेऽस्मा इन्द्राय त्योना सुख-
प्रदा सुषदा शोमननिवासस्थाना च भव । अस्मै यजमानाय समया अतिवि-
स्तृता सती शर्म सुखं प्रयच्छ ।

अथ चतुर्थः—

महा* इन्द्र इति । स्पष्टोऽर्थः ।

अथ पञ्चमः—

सजोषा इति । हे वृत्रहञ्जरेन्द्र सजोषाः प्रीतिसहितो मरुद्भिर्युक्तया
सगणस्त्वं यजमानभक्तिं विद्वान्सोमं पिब । अस्माकं पारणोद्यताञ्छत्रन्मारय ।
इतरान्मृधो वैरिणोऽपनुदस्व । अनन्तरमस्माकं सर्वतो भयराहित्यं कुरु ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ ऐन्द्रवायव आ वायो इन्द्र तस्य पुनर्ग्रहः ।

मैत्रावरुणकेयं वामाश्विनं द्वौ विकल्पितौ ॥ १ ॥

शुक्रे मान्दिनि वैकैकः प्रागिवाऽऽग्रयणे द्वयम् ।

एकैक उक्थ्यध्रुवयोश्चतुर्दश तु मन्त्रकाः ॥ २ ॥

ऋतुग्रहेषूपधामः सर्वेष्व्वादौ प्रयुज्यते ।

ऐन्द्राग्नौ वैश्वदेवश्च त्रयो मारुत्वतग्रहाः ॥ ३ ॥

वैकल्पिकौ द्वौ माहेन्द्रे कदाऽऽदित्यग्रहस्तथा ।

कवा वधिग्रहस्तत्र यज्ञः सोमं पुनः क्षिपेत् ॥ ४ ॥

विष माण्णाऽऽल्लोहयेथा काम्बो दध्नः प्रतिश्रयः ।

त्रयो विकल्प्याः साधिमे वैश्वदेवे परो हसौ । ५ ॥

पात्नीवतग्रहस्यास्य होमोऽग्रा इतिमन्त्रतः ।

हारियोजननाम्नस्तु हरीः स्थेति हुतिर्भवेत् ॥ ६ ॥

अग्नेऽतिग्राह्य अग्नेय उत्तिष्ठन्मास ऐन्द्रकः ।

षड्विकल्प्या बोद्धाशिनि ग्रहकाण्डं समाप्यते ” ॥ ७ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छड्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके एकोनविंशमारभ्य

षट्त्रिंशत्पर्यन्ता अष्टानुवाकाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके त्रिचत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उडु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

हृशे विश्वाय सूर्यम् । चित्रं देवानामुर्दगाद्-

नीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः । आऽप्रा

द्यावांपृथिवी अन्तरिक्ष* सूर्य आत्मा जगत्स्त-

स्थुषश्च । अग्ने नय सुप्रथा राये अस्मान्वि-

श्वानि देव वयुनानि विद्वात् । युयोध्यस्मज्जु-

(दक्षिणावर्णनम्)

दुराणमेनो भूरिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम । दिवं
गच्छ सुयः पत रूपेण (१) वो रूपमभ्यैभि
वयसा वयः । तुथो वो विश्ववेदा वि भंजतु
वर्षिष्ठे अधि नाके । एतत्ते अग्ने राध ऐति
सोमच्युतं तन्मित्रस्य पथा नयतस्य पथा प्रेत
चन्द्रदक्षिणा यज्ञस्य पथा सुविता नयस्तीर्त्वा-
ह्णमद्य राध्यासमूर्विमार्षेयं पितृमन्तं पैतृमत्यश्
सुधातुं दक्षिणं वि सुवः पश्य व्यन्तारिक्षं यतस्व
सदस्यैरस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः
प्रदातारमा विशतानवहायास्मान्देवयानेन
पथेत् सुकृती लोके सीदत तन्नः सस्कृ-
तम् (२) ॥

(रूपेण सदस्यैरहावश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थ-
प्रपाठके त्रिंशत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४३ ॥

(अथ मध्यमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकं सप्तत्रिंशोऽनुवाकः) ।

षट्त्रिंशोऽनुवाके महाः समापिताः । सप्तत्रिंशे दक्षिणा वष्यते—

कल्पः—“ मचरणया वाक्षिणरानी जुहोति हिरण्यं मबध्य वृतेऽवधायोद् रुं
चित्रमिति द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति ” इति ।

तत्र मथमा—

उद् रुं त्यमिति । केतवो रश्मयस्थं जातवेदसं तमग्निसदृशं सूर्यं देवमुद् रुं हन्ति
ऊर्ध्वदेश एव मापयन्ति । किमर्थम् । विधाय ऊःस्थ जगतः सूर्यं दशो व्रष्टुम् ।

अथ द्वितीया—

चित्रमिति । चित्रं रक्तधेतादिविविधवर्णं देवानां रश्मिनामनीकं सैम्पसदृशं

(दक्षिणावर्णनम्)

मण्डलमुदगादुदयं गच्छति । कीदृशम् । मित्रादिदेवोपलाक्षितस्य छत्स्नस्य प्राणि-
जातस्मेन्द्रिमाधिष्ठानृत्वाच्चक्षुस्थानयिं तन्मण्डलस्थः सूर्यो जगतो जङ्गमस्य व-
स्थुषः स्थावरस्य चाऽऽत्मा संलोकनयमाप्ताः पूरितवान् ।

कल्पः—“ अग्ने नयेत्प्राग्भीष्मस्य जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्ने नयेति । हेऽग्ने रागे पारलौकिकधनप्राप्त्यर्थमस्माज्ज्योमनेन धर्मेण
नय । हे देव त्वं विश्वानि वसुनानि सर्वांन्मार्गान्विद्वाञ्जानासि । जुहुराणं कुटिल-
मेनः पापमस्मद्युधोधि वियोजय । तुभ्यं भूधिष्ठां नमस्कारोक्तिं विधेम कुर्वाम ।

वाक्षिणहोर्म विधत्ते—

“ सुवर्गाय वा एताभि लोकाय दूयन्ते यद्वाक्षिणानि ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १] इति ।

दक्षिणां विरसुना होतव्यानि वाक्षिणानि ।

होमाधिकरणं विधत्ते—

“ द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः पतिष्ठित्या आग्नीध्रे जुहोत्यन्त-
रिक्ष एवाऽऽक्रमते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

द्वाभ्यां वक्ष्यमाणाभ्याम् ।

आग्नीधहोमादूर्ध्वं सदःप्रदेशं विधत्ते—

“ सद्योऽभ्यैति सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

मन्वान्विनियुङ्क्ते—

“ सौरीभ्यामृभ्यां गार्हपत्ये जुहोत्यमुमेवैनं लोकं समारोहयति नयवत्यर्चाऽऽ-
ग्नीध्रे जुहोति सुवर्गस्य लोकस्याभिनीत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १]
इति ।

उदु त्वं चित्रमित्येते सौर्वी । अग्ने नय सुपथेति नयवती ।

दिवामिति । कल्पः—“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं हुत्वोद्गृह्णाति ”
इति ।

हे हिरण्य स्वभाकाशं मति गच्छ, ततः स्वर्गं प्राप्नुहि ।

अनेन यजमानस्य स्वर्गप्राप्तिरित्याह—

(वक्षिणावर्णीनम्)

“ दिवं गच्छ सुवः पतेति हिरण्यं ह्रत्वोद्गृह्णाति सुवर्गमेवैतं लोकं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

यद्विरण्यं मबध्य घृतेऽर्वाहितं तद्विरण्यं घृतहोमादूर्ध्वं हस्तेभोऽक्षरेत् ।

कल्पः—“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीति वक्षिणा अभ्यैति ” इति ।

पाठस्तु—

रूपेणेति । हे वक्षिणा अनेनोद्धृतहिरण्यरूपेण वेदेर्वक्षिणभागेऽवस्थितानां शुष्माकं रूपमाभिमुख्येन मामोमि । कीदृशेन हिरण्यरूपेण । वयसा कमनीयेन । कीदृशं शुष्मद्रूपम् । वयः कमनीयम् ।

रूपेणेत्ययं शब्दो हिरण्यपर इत्येतद्वर्णयति—

“ रूपेण वो रूपमभ्यैमीत्याह रूपेण सास्ता रूपमभ्यैति यद्विरण्येन ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

हिरण्येन यद्रूपमभ्यैति तद्रूपेण वो रूपमिति मन्त्रेणोच्यत इत्यर्थः ।

कल्पः—“ तुथो वो विश्वेवा वि भजत्विति ता यजमानश्चतुर्धा कृष्णाग्निने व्युद्भृत्य चतुर्थमश्वर्षुभ्यो विभजति यावदश्वर्षवे ददाति तस्यार्धं प्रतिपस्थाने घृतीयं नेह्रे चतुर्थमुक्तेने, एतेनेतरेषां दानमुक्तम् ” इति ।

पाठस्तु—

शुथ इति । हे वक्षिणा वृद्धतमे स्वर्गेऽधिष्ठतस्तुधनामको देवः सर्वज्ञो शुष्मान्यथोचितं विभजतु ।

एतमेवार्थं स्पष्टयति—

“ तुथो वो विश्वेवा वि भजत्वित्याह तुथो इत्ये विश्वेवा देवानां वक्षिणा वि भजति तेनैवेना वि भजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ एतत्ते अग्ने राध इति वक्षिणाग्निगमने ” इति । मन्त्र इति शेषः ।

पाठस्तु—

एतदिति । हेऽग्ने वक्षिणाद्वन्याणि ते राधस्तव समृद्धिकारणं सोमच्युतं सोमयाने प्राप्तमेतद्वक्षिणाद्व्यभैत्यागच्छति । तद्द्रव्यं मित्रस्य पथा शान्तस्य तव मार्गेण नय । हे वन्द्यदक्षिणाः सुवर्णादिद्रव्यरूपा ऋतस्य सत्यस्य पथा मार्गेण प्रेत प्रकर्षेण गच्छत सत्यफलकेन देवेन यथावर्धं विभक्ता गच्छतेत्यर्थः । कीदृशश्चन्द्रदक्षिणाः । सुविता शोभनगमनयुक्तेन यज्ञस्य पथा यज्ञपुरुषस्य मार्गेण

सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना नयन्तीर्दक्षिणदेशाद्दुर्ददेशे नीयमानाः । अत्र सूत्रम्-
“ हिरण्यपाणिरघेण गार्हपत्यं नयति जघनेन सदोऽन्तराऽऽर्धं ष सदश्च ता
उदीचीः ” इति ।

दक्षिणाद्व्यस्य सोमच्युतत्वं मशस्तमित्याह-

“ एतत्ते अग्ने राध ऐति सोमच्युतमित्याह सोमच्युतः सस्य राध ऐति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मित्रशब्दप्रयोजनमाह-

“ तन्मित्रस्य पथा नयेत्याह शान्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।
तुथो ऋद्रोऽग्निरिति श्रुतत्वाद्दुद्रस्य पथा चेदशान्तिः स्यादतो मित्रस्येत्युच्यते।
ऋतशब्दो नात्र यज्ञवाची किंतु सत्यवाचीत्याह-

“ ऋतस्य पथा मेत चन्द्रदक्षिणा इत्याह सत्यं वा ऋतः सत्येनैवैना ऋतेन
वि भजति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

मुख्यस्याग्निस्तृतीयिनः पादिनश्चाग्निजा यथोचितं विभजतीत्यर्थः ।

दक्षिणानां सदोगार्हपत्ययोर्मध्यवर्तिना यज्ञमार्गेण गमनं प्राप्स्यमित्याह-

“ यज्ञस्य पथा सुविता नयन्तीरित्याह यज्ञस्य सेताः पथा यन्ति यदक्षिणाः ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः-“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमित्यत्रेयाधि प्रथमाथ हिरण्यं ददाति द्विती-
याथ तृतीयाथ वा तदभावे य आर्षेयः संनिहितस्तस्मै दद्यात् ” इति ।

त्रिविधा आत्रेयाः प्रवरे पैठिता अतः-प्रथमाद्येत्यादिविशेषणम् ।

पाठस्तु-

ब्राह्मणमिति । अद्यास्मिन्वशादिने ब्राह्मणमत्रिगोत्रोत्पन्नं राध्यासं हिरण्येन
साधयानि तेषयाणीत्यर्थः । कीदृशम् । ऋषिं वेदार्थज्ञम् । आर्षेयं वेदार्थविदः
पुत्रम् । पितृमन्वं पिशा सम्यगनुशिष्टम् । पैतृमत्यं पितृमत्याः सम्यगनुशिष्टायाः
पतिव्रतायाः पुत्रम् । शोभनी धातुः सर्वधातुभ्य उच्चर्म हिरण्यं दक्षिणा यस्मात्सौ
सुघातुदक्षिणस्तादृशम् ।

ब्राह्मणादिशब्दैर्वेदशास्त्रपारं गतो विवाक्षित इति दर्शयति-

“ ब्राह्मणमद्य राध्यासमृषिर्षेयमित्याहैष वै ब्राह्मण ऋषिरार्षेयो यः शुश्रु-
वान्तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

(दक्षिणावर्णनम्)

कल्पः—“ सद एत्य वि सुवः पश्येत्पनुर्वक्षते ” इति ।

एतदेवाभिषेत्स सदोऽभ्यैतीति पूर्वं विहितम् ।

पाठस्तु—

वि सुवरिति । हे यजमान स्वर्गे विपश्यन्तरिक्षं च विपश्य । सदस्त्वस्थि-
तैर्विभैः सह यतस्थानुतिष्ठ ।

सुवः पश्येत्पस्माभिप्रायं दर्शयति—

“वि सुवः पश्य अन्तरिक्षमित्याह सुवर्गमेवैनं लोकं गमयति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० १] इति ।

सदस्यैरित्यनया सहार्थे तृतीयया मित्रताऽभिहितेत्याह—

“ यतस्व-सदस्यैरित्याह मित्रत्वाद्य ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

कल्पः—“ अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छतेति नीता अनुपन्व्य ” इति ।

पाठस्तु—

अस्मद्वात्रा इति । हे दक्षिणा अस्माभिर्देवताः सत्यो देवेषु ऋत्विक्षु गच्छत ।
हे गावो मधुरक्षीरोपेताः सत्यः परलोके मदातारं यजमानं रूपान्तरेणाऽऽविशत ।
अस्मानमवहायापरित्यज्य देवयनिन पथेत सुकृता मार्गेण गच्छत । गत्वा च
पुण्यकृता स्थाने सीदत । तत्स्थानं नोऽस्मदर्थं संस्कृतं सम्यगुपभोगयोग्यतया
निष्पादितम् ।

मदातारमाविशतेत्यस्यार्थमाह—

“ अस्मद्वात्रा देवत्रा गच्छत मधुमतीः मदातारमा विशतेत्याह वयमिह
मदातारः स्तोऽस्मानमुत्र मधुमतीरा विशतेति वावैतदाह ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० १] इति ।

मथमतो दातव्यं विधत्ते—

“ हिरण्यं वदाति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेव पुरस्ताच्छते सुवर्गस्य लोकस्या-
नुरुपात्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १] इति ।

तस्य प्रतिग्रहीतृसंबन्धं विधत्ते—

“ अग्नीधे वदात्स्थग्निमुखानेवतूर्नुप्रणिाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१] इति ।

अग्निमुत्तानग्निस्सहितानाधानकौलवसन्ताद्युत्तन् । अत्र सूत्रम्—“ हिरण्यं पूर्ण-
पात्रमुपबर्हणं सार्वसूत्रमित्यग्नीध्रे ददाति ” इति ।

ऋत्विगन्तरे दानं विधत्ते—

“ ब्रह्मणे ददाति प्रसूत्यै होत्रे ददात्यात्या वा एष यज्ञस्य यज्ञोताऽऽत्मान-
मेव यज्ञस्य दक्षिणाभिः समर्षयति ” [सं० का० ६५०६अ० १] इति ।

प्रसूत्या अनुज्ञानाय । होतुर्बहुयन्त्रपाठेन यज्ञात्मत्वम् । एवमृत्विगन्तरे दान-
मुन्नेयम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उद्विभिर्दक्षिणानां होमो दिवमतो घृतात् ।

हिरण्यमुर्गुह्य रूषे दक्षिणा अभिगच्छति ॥ १ ॥

तुथो वो विश्ववेदेति भिन्द्याच्चर्मणि दक्षिणाः ।

एतत्ता भिनयेद्ब्राह्म ह्येमाऽऽज्ञेयाय यच्छति ॥ २ ॥

वि सुवः सद् आलोक्य सस्मद्वात्राऽनुमन्त्रणम् ।

सप्तत्रिंशोऽनुवाकेऽस्मिन्दश मन्त्रा उदीरिताः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्वितम्—

“ ऋत्विग्दानपददृष्टार्थमानत्यै वाऽग्निमः भृतेः ।

वैरूप्याच्चियमान्यैव दृष्टत्वादानेतेः भृतिः ॥

भृतौ च नियमादेतददृष्टं स्याद्विरूपता ।

वचनान्तेन सत्रेषु स्वामित्वान्न भृतिः क्वचित् ” ॥ इति ।

ऋत्विग्न्यो दक्षिणां ददातीति प्रकृतौ भृते । तत्किमदृष्टार्थमानत्वर्थं वेति
संशयः । भृत्या परिकीर्ष वशीकार आनतिः । अदृष्टार्थं तत्स्यात् । अञ्जिहिर-
ण्यादीनामदृष्टार्थं त्यागे दानशब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । यद्येतद्दानं भृतिः स्यात्तदा-
ग्नीमत्त्वाधिककर्मानुरूप्येण द्रव्यं देयम् । वैरूप्यं तत्र दृश्यते—स्वल्पकर्मणि त्रैधा-
तधीये सहस्रं देयम् । अधिके कर्मण्युत्पद्ये स्वल्पं सोमचमसप्तार्चं द्रियते । तथा
द्वादशशतादिपरिमाणनियमो मन्त्रनियमश्च भृतौ नोपपद्यते । कर्मकसन्नुपर्या-
न्युनाधिकभावसंभवात्तस्मिन्नादिभृतौ मन्त्रादर्शनाच्च । तस्माददृष्टार्थमित्यग्निमः
पक्षः प्राप्नोति । भैवम् । आनेतेर्दृष्टमयोजनत्वात् । दानभृतिस्तु दृष्टार्थभूतावप्य-

(दक्षिणावर्णनम्)

स्ति । भूतिर्देवेति प्रयोगात् । परिमाणमन्त्रनियमाद्दृष्टमस्तु । दृष्टस्याभावात् ।
 वैश्वानरे तु वचनबलाद्भ्युपगम्यते । दक्षिणाया भूतिरूपत्वं मर्यादवेवशांस्पाद्वैश्व-
 वगम्यते—“ वीक्षितमद्दीक्षिता दक्षिणापरिकीता कृत्विजो भाजयेयुः ” इति ।
 तस्माद्दक्षिणादानमानस्यर्थम् । एवं च सति सत्र कृत्विजा यजमानत्वाद्भूतिरूपी
 दक्षिणा न कापि देवैरेतद्विचारफलं दृष्टव्यम् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ दक्षिणा द्वादशशतं तस्येत्येतद्गवादिषु ।
 सर्वेषु केषुचिद्वाऽऽद्ये प्रत्येकं मिलितेषु वा ।
 संख्यागुणस्य प्रत्येकं गवाद्यन्वयतोऽग्निमः ।
 वाक्यभेदात् तर्कितु मिलितेषु समुच्चयात् ॥

× प्रस्थाद्यौचित्यतो धान्ये सर्वेषां न समुच्चयः ।

असर्वेष्विति पक्षेऽपि पशवो वैकमेव वा ॥
 संख्यौचित्येन पशवो नैतत्तस्येत्यमन्वयात् ।
 एकत्वेऽप्यत्र यत्किञ्चिन्माषा वा गाव इव वा ॥
 यत्किञ्चिन्नियमाभावात्माषाः संनिहितत्वतः ।
 माषा निराकृता गावः प्राथम्याच्छोपकारतः ।

तस्येति वाक्याद्गोद्रव्यं न युक्तः पकृतः क्रतुः ।
 संख्यान्तरं बोद्धिक्तौ स्याद्गवां बाध्यतामिमम् ॥ इति ।

योसिद्धोषे देयद्रव्याप्यनुक्रम्य संख्याविशिष्टा दक्षिणा विधीयते—

“ गौध्याश्वध्याश्वतरंश्च गर्दभध्याजाश्ववयश्च धीहृयश्च यवाश्च तिलाश्च माषाश्च
 तस्य द्वादशशतं दक्षिणा ” इति । द्वादशाधिकं शतं द्वादशशतम् । तत्र संशयः—
 येषं संख्या सा किं गवादि सर्वद्रव्यविषया किंवा कतिपयविषया । सर्वपक्षेऽपि
 प्रतिद्रव्यमिषं संख्या, उत मिलितानाम् । तत्र गवादिद्रव्याणि प्रधानानि, संख्या
 तु तद्गुणः । प्रतिमिधानं गुणावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्गवादिद्रव्येषु सर्वेषु प्रत्येक-
 मिषं संख्येति प्रथमपक्षगते प्रथमे संख्याविकल्पे प्राप्ते ज्ञमः—नैतद्युक्तं वाक्य-

× जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तु संख्यानौचित्यत इति पाठः ।

१ क. ग. घ. ङ. चेत्युक्तं स्यात् । २ स. “तराश्च गर्दभाश्चात्” ।

मेदप्रसङ्गात् । अतो मिलितानामिषं संख्येति द्वितीयः संख्याधिकल्पोऽभ्युपग-
त्तव्यः । तथा सति समुच्चयवाचिनश्चशब्दा अनुगृह्यन्ते । एतद्व्ययुक्तमौचित्यात् ।
न-भीहियवादिधान्येषु द्वादशाधिकशतान्तर्गता द्वित्रादिसंख्योचिता । परिकी-
तस्यविजो द्विनैवीहिबीजैः प्रयोजनाभावात्प्रस्थाधिकस्त्रयादिसंख्या तत्रोचिता ।
न चैयंमत्र श्रुता । तस्मान्मिलितानां सर्वेषां समुच्चय इत्ययं पक्षो न युक्तः ।
कतिपयद्रव्यविषया संख्येत्यस्मिन्नपि पक्षे किं गवाद्याः षड्विधाः पशवः किंवा
दशसु गवादिद्रव्येष्वेकं द्रव्यम् । तत्र पशुषु श्रूयमाणायाः संख्याया उचितत्वा-
त्पशव इति प्राप्ते ब्रूमः—नैतद्युक्तम् । तस्य द्वादशशतं दक्षिणेत्यत्र तस्थेत्यनेनै-
कवचनान्तेन पण्णां गवादिपशूनामन्वेतुप्रयोगत्वात् । एकत्रपक्षेऽपि यत्किं-
चिदेकं किंवा माषद्रव्यमुक्त गोद्रव्यम् । तत्र नियमकाभावाद्यत्किंचिदिति प्राप्तम् ।
तत्र । संनिधेर्निधामकत्वात् । माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति माषा
संनिहिताः । तर्हस्तु माषद्रव्यमिति चेत् न । प्रस्थादिपरिमाणसंख्यौ-
चित्येन निराकृतत्वात् । तस्माद्गोद्रव्यमिति पक्षः परिशिष्यते । प्रथमश्रुतत्वो-
पकारौ तत्र नियमकौ । अस्ति हि महानुपकारः । ऋत्विजः प्रतिग्रहीतुर्गव्यै-
राज्यक्षीरादिभिरग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिसिद्धेः । ननु तस्य पकृतस्य ऋतोर्द्वादश-
शतं दक्षिणेत्यन्वयाद्गोद्रव्यं न प्रतीयत इति चेत् । न । यद्गोद्रव्यं तस्य द्वाद-
शशतामिति वाक्येन तत्प्रतीतिः । वाक्यं हि धकरणाद्बलीयः । तस्माद्गवां
द्वादशशतामिति सिद्धान्तः । विहृतिषु धन गोदक्षिणायाः संख्यान्तरं श्रुतं तत्रा-
स्याः संख्याया बाधो विचारफलम् ।

तत्रैवान्यन्विचिन्वितम्—

“ गोदाने विहिते स्वेच्छा नियतिर्वाऽन्तिमेऽपि किम् ।

अविभागो विभागो वा नियमानुक्तितोऽधिपः ।

अविभागो बहुत्वोकेर्बहुत्वं न विवाक्षितम् ।

विभागः स्यात्परस्वत्वासिद्धेर्लिङ्गं च दृश्यते ” इति ।

पूवोक्त एव गवां दाने संशयः । ऋत्विग्न्यो देयानामुक्तसंख्यानां गवां
विभागाविभागयोर्यजमानेच्छैव प्रयोजिका, उतास्समन्वतरनियतिः । यदाऽपि
नियतिस्तदाऽप्यविभागो विभागो वा । तत्र नियमकस्यानुक्तत्वादिच्छेति ताव-

(समिष्टयजुर्होमः)

त्पात्रम् । ऋत्विग्भ्यो दाक्षिणां ददातीति बहुवचनश्रवणेन समूहस्य प्रतिग्रहीतृ-
त्वाद्विभाग इति पक्षान्तरम् । ग्रहैकत्ववदुद्देश्यगतत्वाद्बहुवचनं न विवक्षितमित्ये-
कैकः प्रतिग्रहीता । तथा सति विभागोऽवश्यं भवति । समूहाय दत्ते सत्येकैकस्य
स्वामित्वाभावात्परस्वत्वापादनलक्षणो दानशब्दार्थो न सिध्यति । किञ्च—“ तुथो
षो विश्वेदा वि भजतु ” इति मन्त्रे विभागलिङ्गं दृश्यते । तस्माद्विभागनियमो
राज्यान्तः ।

तथैवान्पश्चिन्तितम्—

“स विभागः समो नो वा विशेषाम्भणारसमः ।

वैषम्यं स्याद्यथार्यासमेवं तस्मात्समाख्यया ” इति ।

पूर्वोक्तः स विभागः समः स्यात् । वैषम्यहेतोर्विशेषस्याश्रवणात् । साम्यहेतु-
स्तु लौकिको न्यायः । लोके हि पुत्राणां पितृधने समविभागो दृष्टः । तस्मात्सम
इत्येकः पक्षः । कर्मकरेषु मयासानुरूपे(ष्ये)ण भूतितारतम्यं दृष्टं तद्दद्यापीति
द्वितीयः पक्षः । द्वादशाहे दीक्षायामेवं समारूपायते—“ अर्धिनो दीक्षयन्ति पा-
दिनो दीक्षयन्ति ” इति । अर्धं येषामुत्विजां तेऽर्धिनः । एवं पादिनो योजनीयाः।
तद्विशेषो याज्ञिकमुखादवगन्तव्यः । ततः भौतसमाख्यानुरूपे(ष्ये)ण केषांचिदर्थं
केषांचित्पाद इत्यादिर्विषमो विभाग इति राज्यान्तः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

सप्तविंशोऽनुवाकः ॥ ३७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके चतुर्थत्वारिंशोऽनुवाकः] ।

धाता रातिः सवितेर्दं जुषन्तां प्रजापतिर्नि-
धिपतिर्नो अभिः । त्वष्ट्रा विष्णुः प्रजयां स*
रराणो यजमानाय द्रविणं दधातु । समिन्द्र
णो मनसा नेषि गोभिः स* सूरिभिर्मघवन्त्स*
स्वस्त्या । सं ब्रह्मणा देवकृतं यदस्ति सं देवा-

ना* सुमरया यज्ञिर्यानाम् । सं वर्चसा पर्यसा
 सं तनुभिरगन्महि मनसा स* शिबेन । त्वष्टा
 नो अन्न वरिवः कृणोतु (१) अनु माह्व
 तनुवो यद्विलिष्टम् । यद्य त्वां प्रयति यज्ञे
 अस्मिन्नग्ने होतारमवृणीमहहि । ऋधंगयादुध-
 गुताशमिष्ठाः प्रजानन्यन्नमुप याहि चिद्वा ।
 स्वगा वो देवाः सर्वतमकर्म य अजग्म सर्व-
 नेदं जुषाणाः । अक्षिवा*सः पपिवा*सश्च
 विश्वेऽस्मे धत्त वसवो वसूनि । यानाऽर्वह
 उज्ञातो देव देवान्ताम् (२) प्रेरय स्वे अग्ने
 सधस्त्ये । वहमाना भरमाणा हवीश्वि वसुं
 धर्म दिवमा लिष्टानु । यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञ-
 पतिं गच्छ स्वां योनिं गच्छ स्वाहैष ते यज्ञो
 यज्ञपते सहस्रक्तवाकः सुवीरः स्वाहा देवा
 शानुर्विशो गातुं वित्वा गातुमित मनसस्पत
 इमं नो देव देवेषु यज्ञ* स्वाहा वाचि स्वाहा
 वाते धाः (३) ॥

(कृणोतु तानष्टाचत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 चतुर्थपपाठके चतुश्वत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठकेऽष्टाविंशोऽनुवाकः) ।

सप्तविंशोऽनुवाके दक्षिणा निरूपिता । अष्टाविंशो समिष्टयजुर्होमो निरूप्यते ।

कल्पः—“ जुह्वां नवगृहीतं गृहीत्वा धाता रातिरित्यन्तर्वैश्वानरं स्तिष्ठन्संततं स-
 मशो नम समिष्टयजुषि जुहोति ” इति ।

(समिष्टयजुर्होमः)

तत्र षड्भक्तस्त्रीणि यजूषि जुहोति ।

पदसु प्रथमा तावदेवं पठिता—

धातेति । धाता सविता प्रजापतिरभिस्त्वष्टा विष्णुश्चेते षड्देवा नोऽस्माक-
यिकं हविर्जुषन्ताम् । कीदृशो धाता । रातिर्दानशीलः । कीदृशः प्रजापतिः ।
निधिपतिः, महाशङ्खखर्वादिनामकानां नवानां निधीनां पालयिता । सोऽयं देव-
गणो यजमानसंबन्धिन्वा प्रजया संररणः सम्पन्नमणस्तथा यजमानार्थं हविर्णं
दधातु षोडशतु ।

अथ द्वितीया—

समिन्द्रेति । हे इन्द्र त्वमनुमहयुकेन मनसा नोऽस्माग्गोभिः संनेषि संयो-
जय । सूरिभिर्विद्वद्भिर्होतृममृतैः संयोजय । हे मध्वन्स्वस्त्या क्षेणेण संयोजय ।
ब्रह्मणा वेदेनार्थज्ञानसाहितेन देवकृतं देवार्थं कर्म यदस्ति तेन संयोजय । यज्ञ-
संबन्धिनां देवानां तुमत्याऽनुमहयुज्या संयोजय ।

अथ तृतीया—

सं वर्धसेति । वयं देवतानुमहयलावर्धसा बलेन तंजेतुन्य च पयसा क्षीरा-
दिना समगन्महि संगताः स्मः । तनुभिः शरीरैः शोभनैः संगताः । शिवेन भक्षा-
स्तुना मनसा संगताः । त्वष्टा देवो नोऽस्माकमभास्मिन्कर्मणि शरिवो वरणीयं
धनं कृणोतु करोतु । किंच तनुवः शरीराणि अनुमार्हं शोधयतु । यद्विलिष्टं
पार्यं तदप्यनुमार्हं ।

अथ चतुर्थी—

यद्यथेति । हेऽग्ने यद्यस्मात्कारणाद्घास्मिन्दिन इह देवयजनदेशोऽस्मिन्मन्त्रे
भवति यद्यत्तमाने सति त्वां होतारं होमनिष्पादकमवुणीमहि तस्मात्कारणाद्भवत्स-
मृष्टं यथा भवति तथाऽध्याह्वाक्षीः । उतापि च त्वमृष्टकर्मृष्टं प्रजानन्मशामिष्टा
वेस्मद्विद्वान्निमकार्षीः । अतस्त्वं विद्वानस्मद्भार्कं जानन्मिं यज्ञमुपयाहि
प्राप्नुहि ।

अथ पञ्चमी—

स्वगा व इति । हे देवा ये मूर्धं जुषाणाः पीयमाणा इदं सवना इमानि
धीणि सवनानि आजग्माऽऽगनास्तेषां वः सदनं स्थानं स्वगा स्वाधीनमकर्म यद्यमका
र्णं विश्वे ते सर्वे मूर्धं ज क्षिर्वामः सवनीयपुण्ड्राः । अक्षि-दन्तः पविर्वामः

सोमं पीतवन्वक्ष । हे वसवो निवासहेतवो यूयमस्मे अस्मान्नु वसूनि धनानि
धत्त स्थापयत ।

अथ षष्ठी-

यानावह इति । हेऽग्ने देवोऽगतो हवींषि कामयमानान्यान्देवानावहो वर्ण-
व्यत्ययादाहव आहूतवानसि, तान्देवान्स्वे स्वकीये सधस्थे सहनिवासस्थाने
मेरय । हे देवा हवींषि वहमाना रथादिभिर्नयन्तो भरमाणाः षोषयन्तो वसुं
जगन्निवासहेतुं धर्ममादित्यमातिष्ठताऽऽगच्छत । अन्वनन्तरं दिवं स्वर्गमागच्छत ।

अथ त्रयाणां यजुषां मध्ये प्रथमं यजुः-

यज्ञेति । हे यज्ञ त्वं स्वप्रतिष्ठार्थं यज्ञनामकं विष्णुं गच्छ । फलप्रदानार्थं
यज्ञपतिं यजमानं गच्छ । स्वनिष्पत्त्यर्थं स्वां धीनि स्वकारणभूतां वायोः क्रिया-
शक्तिं गच्छ । स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ द्वितीयम्-

एष त इति । हे यज्ञपते यज्ञस्वामिन्नेषोऽनुष्ठीयमानस्ते यज्ञः सूक्तवाकैः
सोत्रैः सहिवः, शोभना वीराः कर्मकुशला क्रतिवजो यस्वासौ सुवीरः । तव
इदमाज्यं त्वया स्वाहा हुतमस्तु ।

अथ तृतीयम्-

देवा इति । हे मातृविदो मार्गज्ञा देवा मातुं वित्वा भवदागमनेमार्गं ज्ञात्वा
यज्ञे समाप्ते सति मातृमित पुनस्तमेव मार्गं गच्छत । हे मनसस्पते देव परमेश्वर
नोऽस्माकमिमं यज्ञं देवेषु हविर्भुक्षु स्वाहा प्रथमं स्थापय । ततो वाचि मन्त्ररूपा-
यां वाग्देवतायां स्थापय । ततो वाते क्रियाप्रवर्तके देवे वाः स्थापय ।

यथोक्तमन्त्रसाध्यं होमं विधत्ते-

“ समिष्टयजुश्चि जुहोति यज्ञस्य समिष्ट्यै यद्वै यज्ञस्य क्रूरं यद्विलिष्टं यद-
त्येति यन्नात्येति यदतिकरोति यच्चापि करोति तदेव तैः प्रीणाति ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सम्यग्यजनं समिष्टं युज्यन्ते मयुश्मन्त इति धाता रातिरित्यादयो मन्त्रा
यजूंषि । समिष्टार्थानि यजूंष्युच्चार्याऽऽज्यं जुहुयात् । तच्च यज्ञस्य सम्यगनुष्ठित्यै
संपद्यते । क्रूरादिदोषाणां होमेन समाहितत्वात् । क्रूरं पशुर्हिसादि । विलिष्टं

(समिष्टयजुर्होमः)

विहितस्य दक्षिणादिद्रव्यस्याल्पीभावः । अत्ययानत्ययौ कालकवी । तथा हि—
 पाशुकानां प्रयाजानां चोदकवशेन हविरासादनादूर्ध्वमनुष्ठानं प्राप्ते तत्तु तिष्ठन्तं
 पशुं मयजन्तीति वचनेन पशुविशसनात्प्रागपकृष्टं, तदनादृत्य चोदकवशेनैवानु-
 ष्ठानमशास्त्रीयः कालात्ययः । तथा तृतीयसवनोपक्रमे सवनीयपशोरङ्गप्रचारा-
 नन्तरमेवानुयाजाश्वोदकवशेन प्राप्तास्ते त्वाग्निपारुतादूर्ध्वमनुयाजैश्वरन्तीति वच-
 नेन तृतीयसवनस्य समाप्तिकाल उत्कृष्टाः, तदनादृत्योपक्रम एव तदनुष्ठानम-
 शास्त्रीयः काला[न]त्ययः । अपवार्हेषः प्रयाजान्यजतीति वचनेनावभूथे धर्हि-
 नार्थकश्चतुर्थप्रयाजो निषिद्धः । तन्निषेधमतिक्रम्य तस्यानुष्ठानमतिकरणम् ।
 विहितस्य कस्यचिद्भङ्गस्य विस्मृतिरकरणम् । अपिशब्दः क्रूरादीनां समुच्च-
 यार्थः । तैश्च क्रूरादिकं तैरेव होमैः प्रीणाति समादधाति ।

आहुतिसंख्यां विधत्ते—

“ नव जुहोति नव वै पुरुषे प्राणाः पुरुषेण यज्ञः संमितो याषानेव यज्ञस्तं
 प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

प्राणास्तदाधारच्छिद्राणि ।

नवसु मन्त्रेषु ऋग्यजुषोरवान्तरसंख्यां विधत्ते—

“ षड्ऋग्मिथापि जुहोति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति षीपि यजूंश्चि
 वय इमे लोका इमानेव लोकान्प्रीणाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

यज्ञस्य यजमानप्राप्तिः स्वकारणप्राप्तिश्च मन्त्रपाठादेव संपद्यत इत्याह—

“ यज्ञ यज्ञं गच्छ यज्ञपतिं गच्छेत्याह यज्ञपतिमेवैनं गमयति स्वां योमिं
 गच्छेत्याह स्वामेवैनं योमिं गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

सुवीरशब्देन वीर्यप्राप्तिः सूच्यत इत्याह—

“ एष ते यज्ञो यज्ञपते सहसूक्तवाकः सुवीर इत्याह यजमान एव वीर्यं
 दधाति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

देवा गानुदिद् इत्येतन्मन्त्रप्रशंसार्थमाख्यायिकामाह—

“ वासिष्ठो ह सात्यहृद्यो देवभार्ग पश्यच्छ षत्सृञ्जयान्बहुयाजिनोऽथी-
 यजो यज्ञे यज्ञं मर्यतिष्ठिपा ३ यज्ञपता ३ विति स होवाच यज्ञपताविति सत्याद्वै
 सृञ्जयाः परा बभूवुरिति होवाच यज्ञं वाच यज्ञः प्रतिष्ठाप्य आसीद्यजमान-

स्यापराभावायेति देवा गातुविदो गातुं विच्वा गातुमितेत्याह यज्ञ एव यज्ञं प्रति प्रापयति यजमानस्यापराभावाय ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० २] इति ।

वसिष्ठमोत्रोत्पन्नः सत्यहवस्य पुत्रो देवभागनामाने मुनिं प्रपच्छे, यदा सुअ-
याख्यदेशस्थान्बहुविधसोमयागानुष्ठापिनो याजितवानसि तदा किं यज्ञं स्वाहे-
त्येवं यज्ञलिङ्गके देवा गातुविद इत्येतस्मिन्मध्ये यज्ञं समिष्टयजुर्होमं समापितवान-
सि, उच्यते यज्ञपतिं गच्छेत्येवं यज्ञपतिलिङ्गके यज्ञं यज्ञं गच्छेत्येतस्मिन्मध्ये
इति । तत्र द्वितीयपक्षे सति यस्मात्सत्याद्यज्ञात्पराभवंस्तस्मात्प्रथमपक्ष एवोपा-
देय इत्युत्तरम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ धातानुवाके सर्वस्मिन्समिष्टाख्ययजूषि हि ।

कचः षडाद्याः शेषाणि यजूष्येतेर्जुहोति हि ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठकेऽ-

ष्टानिंशोऽनुवाकः ॥ ३८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके पञ्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

उरु॑ हि राजा वरु॑णश्चकार॑ सू॒र्याय॑ पन्था-
मन्वे॑तषा उ॑ । अप॒दे पा॒दा प्रति॑धातवेऽक॒रुता-
प॒व॒क्ता हृद॑याविधंश्चित् । शतं॑ ते राजन्नि॒प॒जः
स॒हस्रं॑ मु॒र्वी ग॑न्भीरा मु॒मति॑र्षे अस्तु । वा॒धस्व
द्वेषो॑ नि॒र्जतिं॑ प॒राचैः॑ कृतं चि॒देनः॑ प्र मु॒मु-
ग्ध्य॑स्मत् । अ॒भिष्टि॑तो वरु॑णस्य पा॒शोऽभे॒र-
नीक॑मप आ वि॒वेश । अपी॑ नपात्प्रति॒रक्ष॑ञ्च-
सूर्यं॑ दमे॒दमे (१) स॒मिधं॑ यक्ष्य॒मे । प्रति॑ ते
जि॒ह्वा घृ॒तमु॒र्च॑र॒ण्येत्समु॒द्रे ते हृद॑यम॒प्स्वन्तः॑ ।

(अक्षुधामिधानम्)

सं त्वा विज्ञस्त्वोषधीरुताऽऽपो यज्ञस्य त्वा
यज्ञपते हविर्भिः । सुक्तवाके नमोवाके विधि-
मावभूथ निचरुकुण निचेरुरसि निचरुकुणाव
देवदेवकृतमेनोऽयाडव मर्त्यैर्मर्त्यकृतपुरोरा नो
देव रिषरुपाहि समिधा न आप ओषधयः(२)
सम्भु दुर्मिन्नास्तस्मै भूयासुर्योऽस्थाम्हेष्टि धे
धे धयं द्विष्णो देवीराप एष वो गर्भस्तं धः
सुप्रोत* सुभृतमकर्म देवेषु नः सुकृतो हूतारप्र-
तियुतो वरुणस्य पाज्ञः प्रत्यस्तो वरुणस्य
पाज्ञ एधोऽस्थेधिषीमाहि समिदसि तेजोऽसि
तेजो नयि धेष्टपो अन्वचारिष* एसेन सम-
सुक्ष्माहि । पयस्वा* अन्न आऽगर्मं तं मा स*
सृज वधस्ता ॥ [३]

(दमेदम ओषधय आ वदध) ।

इति छण्णजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थम-
पाठके पञ्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ [३९]

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थमपाठके एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः) ।

अष्टाविंशोऽध्यायके तमिष्यजुर्होमोऽभिहितः । एकोनचत्वारिंशोऽध्यायकेऽध्वभूथो
वर्णते ।

फल्यः—“ उरु* हि राजा वरुणश्कारेति वेद्या अभिप्रयान्तो वदन्ति धात्वा-
साक्षा ” इति ।

पाठस्तु—

उरु* हीति । उरुब्धोऽवधारणे । वरुण एव राजा सूर्याय सूर्यस्याश्विनवै,
अनुक्रमेण गन्तुमर्षे निराशब्धेऽन्तारिक्ष उरुं पन्थां विस्तीर्णं मार्गं वस्त्राश्कार

तस्मादस्माकमपि पादा प्रतिधातवे पादे पक्षेऽपि मार्गमकः करोतु । उतापि च यः
शत्रुरपवका निन्दको यश्च हृदयाविधो हृदयोपलक्षितं शरीरं ताडयति, विच्छन्दः
समुच्चये, सोऽपि प्रतिबन्धमकृत्वा मार्गं करोत्वित्यर्थः ।

कल्पः—“ शतं ते राजन्भिषजः सहस्रमित्यपो दृष्ट्वा जपति ” इति ।

पाठस्तु—

शतं त इति । हे राजन्वरुण तव शतसहस्रसंख्याका भिषजोऽस्मदुपवृत्त-
निवारकाः सन्ति । तस्मादस्मासु तव सुमतिरनुग्रहबुद्धिरस्तु । कीदृशी । उर्वी
विपुला सार्वकालिकीत्यर्थः । गम्भीराऽऽदरयुक्तेत्यर्थः । द्वेषो द्वेषिणो बाधश्च ।
निर्कृतिं यज्ञविधातिनीं परीचैः कुरु तिरस्कृत्यत्यर्थः । अस्माभिः कृतमपि पापम-
स्पतः प्रमोचय ।

अभिष्टित इति । कल्पः—“ अभिष्टितो वरुणस्य पाश इत्युदकान्तर्माभिति-
ष्ठन्ते(ति) ” इति ।

जलमध्यवर्ती सूक्ष्मतन्वाकारो बन्धनहेतुर्जाविशेषो वरुणस्य पाशः । सोऽ-
यमभिष्टितः पादाक्रमणेन तिरस्कृतः ।

कल्पः—“ अग्नेरीकमथ आ विवेशेति सूक्ष्ममाधारयति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्नेरिति । अग्नेरीकं मुखमप्सु प्रविष्टम् । हेऽपि नपादेतच्चापकाशे दमे-
वमे तत्तद्गृहेऽसूर्यमसुरैः कृतं यज्ञविघ्नं प्रतिरक्षन्प्रतिनिवर्त्य यज्ञं पाठयन्सामिधं
समिधनसाधनं घृतं यज्ञि संगतं कुरु । ते तव णिह्वा घृतं यत्पुच्छरण्येदुद्युक्ता
भवतु ।

उरुः हि राजेत्यादिमन्त्रान्ब्याचिख्यासुः प्राचीनमनुष्ठानं विधत्ते—

“ अवभृथयजूंषि जुहोति यदेवाधाचीनमेकहायनादेनः करोति तदेव तैरथ
यजते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अवभृथाख्यं कर्म कर्तुमुदकसर्गापं निगमिषुरामुदां इत्यादीनि यजूंषि जुहुयात् ।
तथा च सूत्रम्—“ आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाण इत्यवभृथमैवैष्यञ्जुहुयादवभृथ
निचङ्कुणेति च, नमो रुद्राय वास्तोष्पतये, आयने विद्रवणे, उद्याने यत्परायणे,

१ स. °न्ति । अस्मा° । २ स. °की । ग° । ३ स. °राचैस्तिर° । ४ स. °मघिति° ।

५ क. °घन्ति° इ° । ६ स. °वर्तिसु° । ७ स. °त्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रजुहु° ।

(अवभृथाभिधानम्)

आवर्तने विवर्तने, यो गोपायति तत्र हुवे ” इति । इतः पूर्वमेकस्मिन्संवत्सरे य-
च्छतं पापं तदेव तैरवयजते विनाशयति ।

अवभृथमुद्दिश्योदकसमीपे गमनं विधत्ते—

“ अपोऽवभृथमवैत्यप्सु वै वरुणः साक्षादेव वरुणमव यजते ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अर्षां प्राप्त्या तदभिमानिनं वरुणं साक्षादव्यवधानेनैवावयजते पूजयति ।

मस्तोतुः सौञ्जाऽनुयानं विधत्ते—

“ वत्सना वा अन्वित्य यज्ञश्च रक्षाश्चि जिघाश्चान्ति साञ्जा मस्तोताऽन्ववैति
साम वै रक्षोहा रक्षसामपहृत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

शित्वसंख्यां विधत्ते—

“ विनिधनमुपैति षय इमे लोका एभ्य एव लोकेभ्यो रक्षाश्च्यपहान्ति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

सर्वेषां निधनोच्चारणं विधत्ते—

“ पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति पुरुषःपुरुषो हि रक्षस्थी रक्षसामपहृत्यै ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

रक्षस्थी सर्वेषां मत्पेकं याधकं रक्षोऽस्तीत्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ सर्वे सपत्नी-
फालिः साम्नो निधनमुपयन्त्यर्धाध्वे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम् ” इति ।

मन्त्रोक्तो मार्गविस्ता(स्त)रः पादमतिष्ठार्थं इत्याह—

“ उरुश्च हि राजा वरुणध्वकारेत्याह प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ३] इति ।

भिषक्शब्देन यजमानस्य पापोपद्रवपरिहारः सूच्यत इत्याह—

“ शतं ते राजन्भिषजः सहकामित्याह भेषजमेवास्मै करोति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

मन्त्रेणैव वरुणपाशः परिह्रियत इत्याह—

“ अभिष्ठितो वरुणस्य पाश इत्याह वरुणपाशमेवाभि तिष्ठति ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

अन्सु बर्हिः प्रक्षिप्य तस्योपरि जुहुयादिति विधत्ते—

“ बर्हिरभि जुहोत्याहुतीनां प्रतिष्ठितया अधो अभिमत्येव जुहोति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

“ अश्विवाञ्चैर्दर्मस्तन्वः ” इति श्रुतेरभियुक्तत्वम् । अथ सूत्रम्—“ तुणं प्रहृत्य सौविमाधारयति । यदि वां पुरा तुणं स्याचास्मिजुहुयात् ” इति ।

चेत्कृष्णशेषेषु पञ्चसु प्रयाज्ञेषु बर्हिर्नामकं चतुर्थं प्रयाजं निषेधति—

“ अपबर्हिषः प्रयाजान्मजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

यद्यन्वञ्चाऽऽज्यभागौ चोदकादेव प्रष्टौ तथाऽपि मन्विशेषमभिधेत्तु पुनर्भिध्ने—

“ आज्यभागौ यजति यज्ञस्यैव चक्षुषी नान्तरेति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

आज्यभागयोर्यज्ञचक्षुष्वपन्यत्र श्रुतम्—“ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ यदाज्यभागौ ” इति । यदावापिभिवृत्ताणीत्यादिके पुरोनुक्तशब्दे । इह तु अन्वमे स्रष्टव्येत्यादिके । तथा च सूत्रम्—“ अप्सुमन्वावाज्यभागौ यजति अन्वमे इत्येवाऽन्सु मे सोमो अजवीत् ” इति ।

मन्वदेवर्त्ता विधत्ते—

“ वरुणं यजति वरुणपाशादेवैवं मुञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

स्विष्टकृदेवर्त्ता विधत्ते ।

“ अग्नीवरुणौ यजति साक्षादेवैर्न वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

साक्षाच्छीघ्रमेवेत्यर्थः ।

चोदकमाप्तेषु पिबन्प्राज्ञेषु बर्हिर्नामकं प्रथमानुयाजं निषेधति—

“ अपबर्हिषावनुयाजौ यजति प्रजा वै बर्हिः प्रजा एव वरुणपाशान्मुञ्चति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

प्रयाजानुयाजान्मशंसति—

“ चतुस्रः प्रथमज्यमन्वमति द्वावनुयाजौ षट्सं पद्यन्ते षड्वा ऋतव ऋतुश्लेष मति विधति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

(अवभृथाभिधानम्)

समुद्र इति । बौधायनः—“अथाप्सु सूचं प्रतिष्ठापयति समुद्रे ते हृदय-
मप्स्वन्तरित्पथैनामद्भिः पूरयति सं त्वा विशन्त्वोषधीरुताऽऽप इत्यप्स्वेषापो जु-
होति यज्ञस्य त्वा यज्ञपते हविर्भिः सूक्तवाके नमोवाके विधेमोति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वैकमन्त्रतामाह—“ ऋजीपस्य सूचं पूरयित्वाऽप्सूपमारयाति समुद्रे
वे हृदयमप्स्वन्तरिति ततो यो विन्दुरुपप्लवते तमुपस्पृशेत् ” इति ।

हे जुहु वे हृदयं विचं समुद्रसप्तस्वप्स्वन्तर्मध्ये प्रतिष्ठितु । ऋजीपरूपा
ओषधयस्त्वां सम्पक्प्रविशन्तु । अपि चाऽऽपो विशन्तु । अथवा वरुणं
संबोध्य व्याख्येयम् । “ इदं धावापृथिवी ” इत्यादिको मन्त्रः सूक्तवाकः ।
“ नमो वाचे या सोदिता ” इत्यादिको मन्त्रो नमोवाकः । हे यज्ञपते यजमान
त्वदीयैर्हविर्भिवेवताः संतर्ष्यं त्वां सूक्तवाकनमोवाकद्वयोक्तकले विधेम स्थापयामः ।

अवभृथेति । बौधायनः—अथैतमवभृथं संकिरन्ति यार्किच सोमलिप्तं भव-
त्पवभृथ निचङ्कुण निचेरुरसि निचङ्कुणाव देवैर्देवैश्चतमेनोऽप्राहव मर्त्यैर्मर्त्यै-
श्चतपुरोरा नो देव रिपस्वाहीति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु—आपुदां अग्ने नमो रुद्राय वास्तोऽपतय इत्येताभ्यां मन्त्राभ्यां
सहैतं मन्त्रं होमे विनियुक्तवान् । तच्च पूर्वमुदाहृतम् । हेऽवभृथाभिमानिन्वरुण
× निचङ्कुण राक्षसभार्सनार्थं मितरां ध्वनिं कारितवानसि । निचेरुरसि अस्म-
न्नक्षार्थं निगूढत्वेन चरणशीलोऽसि । हे निचङ्कुणाःस्माभिर्देवेषु चतमेनोऽप्राहं
तेर्देवैः सह त्वमवायाइविनाशय । मर्त्येषु कतिवञ्चु कृतं तत्सैर्मर्त्यैः सहावायाइ-
विनाशय । हे देवोरोरभिक्षाप्रियो देवमर्त्यैश्चतर्हिंसभाभ्योऽस्माना समन्तात्प्राहि ।

पाठक्रमनादृत्यैतन्मन्त्रमादौ व्याचष्टे—

“ अवभृथ निचङ्कुणेत्याह यथोवितमेव वरुणमव यजते ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ३] इति ।

निचेरुनिचङ्कुणादिशब्दोदितं वरुणमवयजत उपचरति । धातूनामनेकार्थ-
त्वाद्यथोचितं व्याख्येयम् ।

वरुणसंबोधनपक्षमाभित्प व्याचष्टे—

“ समुद्रे ते हृदयमप्स्वन्तरित्याह समुद्रे सन्तर्वरुणः ” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० ३] इति ।

× विभक्तिलोपश्चान्दसो ज्ञेयः ।

संशब्देन यजमानस्याङ्गिरोषधीमिथ्य समृद्धिः सूच्यत इत्याह—

“सं त्वा विशन्त्वोषधीकृताऽऽप इत्याहाङ्गिरेवैनोषधीमिः सम्यञ्चं दधामि”
[सं० का० ६ का० ६ अ० ३] इति ।

सुमित्रा इति । बौधायनः—“अथाञ्जलिनाऽप उपसंगृह्य सुमित्रा न अप्य ओषधयः सन्धिवति वां दिशं विरुक्षति यस्यां दिश्यस्य द्वेष्यो भवति दुर्मित्रास्त-
स्यै भूयासुर्योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्य इति ” इति ।

आपस्तम्बस्वैक एव मन्त्रः—“सुमित्रा न आप ओषधय इत्यपः पगाह्य” इति ।
स्पष्टो मन्त्रार्थः ।

कल्पः—“देवीराप इत्यवभृथं यजमानोऽभिमन्त्र्य ” इति ।

पाठस्तु—

देवीराप इति । हे आपो देव्य एष वरुणो युष्माकं गर्भवन्तस्वस्थितोऽतो
वो युष्माकं परितोषाय तं वरुणं हविषा सुमीतं सुभृतं सुष्टु पुष्टं चाकर्म वयं
कृतवन्तः । स वरुणो नोऽस्मान्सुकृतः सम्यगनुष्ठातृन्ब्रवीतु ।

स्पष्टार्थत्वात्सुमित्रा न इति मन्त्रमुपेक्ष्य देवीराप इत्यस्य स्पष्टार्थतामाह—

“देवीराप एष वो मर्म इत्यह यथायजुरेवैनत् ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ३] इति ।

ऋजीषस्याप्तु प्रहारेष्वेद्वत्तानां मिन्दूनां मक्षयेत्पशुमान्त्समाह्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न
रायोपस्पष्टं विधत्ते—

“पशवो वै सोमो यद्भिन्दूनां मक्षयेत्पशुमान्त्समाह्वरुणस्त्वेनं गृह्णीयाद्यन्न
मक्षयेदपशुः स्थाभैनं वरुणो गृह्णीयादुपस्पृश्यमेव पशुमान्भवति नैनं वरुणो गृह्णा-
ति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ३] इति ।

सोमस्य पशुमाभिसाधनत्वात्पशुत्वम् । भिद्यन्त इति मिन्दवो जलकम्पाः ।
वरुणग्रहणं नाम महोदराख्यरोगोत्पत्तिः ।

प्रतियुत इति । कल्पः—“अथापामन्त्रं प्रतियौति प्रतियुतो वरुणस्य पाशः
प्रत्यस्तो वरुणस्य पाश इति ” इति ।

बन्धनस्य हेतुर्वरुणस्य पाशः प्रतियुतः पृथक्कृतः । प्रत्यस्तो विनाशितः ।

मन्त्रस्यार्थस्तथैव फलतीत्याह—

(अथर्वशास्त्रालय)

“ प्रतिपुतो वरुणस्य पशु इत्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।

जलाभिर्गन्धस्य पुनस्तज्जलमदृष्ट्वैव देवयज्वक्षे गन्तव्यमिति विधत्ते—

“अमतीक्ष्मा यन्ति वरुणस्पान्तर्हित्यै” [सं० का० ६ म० ६ अ० ३] इति ।
अन्तर्हितिरदर्शनम् ।

कल्पः—“एधोऽस्वेधिषीमहीत्याहवनीये समिध आद्यापो अन्वचारिणमित्यु-
पविष्टन्ते ” इति ।

षष्ठस्तु—

एधोऽसीति । हे समिधेवोऽसि वृद्धिहेतुरसि । अतो वयमेधिषीमहि अभि-
वृद्धिं प्राप्ताः । अयमाद्यो मन्त्रः । समित्समिन्धनसाधनमसीति द्वितीयः । तेजः
कान्तिसाधनमसि । कान्तिं मयि धेहि स्थापयेति तृतीयः । एतैस्त्रिभिः समिध
आदभ्यात् । अपोऽग्नौ जलमनुपाप्याचारिणमवभृथकर्मानुष्ठितवानस्मि । रसेन फ-
लेन समसुहमहि संगतोऽस्मि । हेऽग्ने पयस्वान्क्षीरादिसमृद्धियुक्त आगममिहाऽऽग-
तोऽस्मि । तं मा वर्धसा धलेन संयोजय ।

समिधाधानेन वह्निनः पूज्यत इत्याह—

“ एधोऽस्वेधिषीमहीत्याह समिधैवार्मिं नमस्यन्त उपावन्ति ” [सं० का०
६ म० ६ अ० ३] इति ।

नमस्यन्तः पूजयन्तः ।

मयि धेहीत्यस्माभिमायमाह—

“ तेजोऽसि तेजो मयि धेहीत्याह तेज एवाऽऽत्मन्वत्ते ” [सं० का० ६
म० ६ अ० ३] इति ।

अवशिष्टः स्पष्टत्वादुपेक्षितः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ उरुं वदन्ति गच्छन्तः सर्वेऽप्यवभृथं मति ।

शतं दृष्ट्वा जले जप्यमभ्याक्रामति वज्जलम् ॥ १ ॥

अग्नेः सुचाऽऽचारयेत्तु समृजीषं जलं क्षिपेत् ।

अवेति गमने होमः सुमित्रा अवगाहनम् ॥ २ ॥

देवीरित्याभिमन्व्याथ प्रत्युद्भृच्छति तज्जलात् ।

एषः समिसेज एतैर्होम आहवनीयके ॥

अपो अग्नोरुपस्थानमिति मन्त्रास्तपोदश ॥ ३ ॥ इति ।

यद्यप्येतावता सौमिकमन्त्रकाण्डे तद्व्याख्यानरूपं ब्राह्मणं च समार्यं तथाऽपि सन्ति ब्राह्मणशेषा अष्टावनुवाकस्ते त्वत्रैव विमिश्रन्ते । तेष्वनुवाकेषु क्रमेणैतेऽर्थाः प्रतिपाद्यन्ते—यूपैकादशिनी पथैकादशिनी पानीवतः पशुः सौम्यचर्वा-दिरतिग्राह्योऽश्वोऽश्वः षोडशी चेति । तत्र समनन्तरानुवाकप्रतिपाद्या यूपैकादशिन्येकयूपेन सह विकल्पिता । तथा चान्यत्र श्रूयते—“ एकयूपो वैकादशिनी वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यधमेधस्य ” इति ।

आग्निष्टोमे^१ यः सवनीयः पशुस्तेन सहोपरितनानुवाके वक्ष्यमाणा ऐकादशिनाः पशवो विकल्पिताः । तथा च सूत्रम्—“ ऋतुपशव ऐकादशिनाश्च विकल्पन्ते ” इति ।

तत्रैकादशिनपथ्यां यूपैकादशिनी, तां विधत्ते—

“ स्म्येन वेविमुद्धन्ति रथाक्षेण वि भिमिंते मूर्धं मिनोति विवृतमेव वज्रं संमृत्य भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्यै ” [सं०का० ६प्र० ६अ० ४] इति ।

भूमेरुपरितनमधेयमपहन्तुं वेदिस्थानमुद्धन्यात् । तस्मिन्स्थाने वेदिरकयूप-पक्षे पदैर्विमित्तौ । तथा च पूर्वमुदाहरणम्—“ विश्रत्पदानि पथाक्षिरर्था ” इत्यादि । एकादशिनीपक्षे त्ववकाशस्य पथाक्षेण वेदिर्मातव्या । तथा च सूत्रम्—“ यत्प्रान्नेदिसंमानान्तत्कृत्वा दशरथाक्षामेकादशोपरां रज्जुं भीत्वा ” इति । उपरशब्देन प्रादेशपरिमिता यूपावटदेशा विवक्षिताः । इमोर्हृयोरवटदेशयोर्मध्यदेशो रथाक्षेण परिमितस्तादृश्या वेदेर्दक्षिणांसमारम्भोत्तरांसपर्यन्तेषु पङ्क्तिरूपेणावस्थितेष्वेकादशस्ववटेषु यूपानुच्छेत् । यूपमिति जातावेकवचनम् । स्म्य-रथाक्षयूपास्त्रयो वज्रस्य भागाः । तथा चऽऽज्जातम्—“ इन्द्रो वृत्राय वज्रं प्राहरत्स त्रैधा व्यभवत्स्फस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” इति । तेषां प्रथागामत्र मंसनाद्ब्रह्मस्त्रिवृत्संपद्यते । स्तृत्यै हिंसायै ।

यूपावटस्पर्धं वेद्यामर्धं बहिष्येत्वेवं तद्देशं विधत्ते—

१ स. 'स्य । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै' इ° । २ ल. ग. घ. ङ. 'मे सं' । ३ ग. व. ङ. 'श्च समं वि' । ४ स. 'कल्पन्ते' । ५ स. 'विमातव्या । त°' ।

(यूपैकादशिन्यभिधानम्)

यदन्तर्वेदि मिनुयाद्देवलोकमभि जपेद्यद्वाहिर्वेदि मनुष्यलोकं वेद्यन्तस्य संवौ
मिनोत्पुमयोर्लोकयोरभिजित्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तः समीपदेशः । वेदिश्चान्तश्च वेद्यन्तं तत्संधावुच्छ्रयेत् ।

उच्छ्रये कांश्चित्काम्यान्विशेषान्विधत्ते—

“ उपरसंमिता मिनुयात्पितृलोककामस्य रश्नसंमिता मनुष्यलोककामस्य
षषालसंमितामिन्द्रियकामस्य सर्वान्तसमान्प्रतिष्ठाकामस्य ये यथो मध्यमास्तान्त-
मान्पशुकामस्य ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

तक्षणराहितानि यूपमूलानि उपराणि तैरेकादशिनी संमिता सदृशी । एक-
स्योपरस्य चादानाचामस्तावानेवेतरेषां दशानामित्यर्थः । रश्नादेशस्थौल्येन
समाना रश्नसंमिता । षषालविस्तारेण समाना षषालसंमिता । अत एव सूत्र-
कारेणोक्तम्—“ आयासत उपराणि समानि स्युस्तिर्यक्तो मध्यमि रश्नाश्च
प्रधिम्नश्चषालानि ” इति । सर्वानुपररश्नादेशचषालविस्तारान् । एकादशसु
षष्ठो मध्यमस्तत्पार्श्ववर्तिनौ द्वौ तेषां चयाणामेवोपरादिसाम्यनियमो नेतरेषाम् ।
तथा च साति पशुप्राप्तिः ।

तामेव पशुप्राप्तिं दर्शयति—

“ एतान्वा अनु पशव उप तिष्ठन्ते पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ४] इति ।

एतान्समानानु यजमानं पशवः प्राप्नुवन्ति ।

मिथ्योऽतिरिक्तेष्वष्टास्वन्योन्यस्पर्शी विधत्ते—

“ व्यतिषजेदितरान्मज्यैवेनं पशुभिर्द्व्यतिषजति ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ४] इति ।

यूपैकादशिन्याः कामनाभेदेन दक्षिणदेशप्रवणत्वं निन्दित्वोत्तरदेशप्रवणत्वं
विधत्ते—

“ यं कौमथेत प्रमायुकः स्यादिति गर्तमितं तस्य मिनुयादुत्तरार्धं वर्षिष्ठ-
मथ हृसीयाः समेवा वै गर्तमिद्यस्यैवं मिनोति वाजक्रम मीयते दक्षिणार्धं
वर्षिष्ठं मिनुयात्सुवर्गकामस्याथ हृसीयाः समाक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुवे
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

गर्तशब्देन दक्षिणदेशनिम्नश्मशानं विवक्षितम् । गर्तवन्धीयन्ते यूपा अस्या-

(युष्मैकादशस्त्रिन्यभिधानम्)

मेकादशस्त्रिन्यभिधानं गर्वविचादशीमुच्छ्रयेत् । अग्निष्ठनामको यो मध्यमे द्युपस्त-
स्मादुत्तरार्धे स्थितं द्युपपञ्चकं वर्षिष्ठमथुञ्जतम् । दक्षिणार्धे स्थितं पञ्चकं हस्त्रि-
यासं ह्रस्वम् । ईदृशेकादशिनी गर्वयितस्यामुच्छ्रितायां तदाभीमेव स्थिते ।
स्वर्गार्थमुक्तवैपरीत्यं कुर्यात् । आक्रम्यत आरुहते स्वर्गोऽनेन सेतुनेत्याक्रमणः ।

त्रौकिकदृष्टान्तेन रशनाद्वयं विधत्ते—

“यदेकस्मिन्पूषे द्वे रशने परिव्यमति तस्मादेको द्वे आप्ते विन्दते यच्चै-
का रशनां द्वयोरूपभ्योः परिव्यमति तस्मात्त्रैका द्वौ पती विन्दते ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अत्र सूत्रम्—“अग्निष्ठं द्वाभ्यां रशनाभ्यां परिवीथम् ” इति ।

रशनाद्वयस्यान्तयोर्भेदकं प्रवेष्टनं च कामनभिदेन विधत्ते—

“यं कामयेत रुषस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषजेत्क्येवास्थ जायते
यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य य वेष्टयेत्पुमानेवास्थ जायते ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

अन्तयोः समीप उपान्ते । अन्येन साहितमान्तं रशनाद्वयभागम् ।

एकादशभ्योऽतिरिक्तमुपशयाख्यं यूपं विधत्ते—

“असुरा वै देवान्दक्षिणत उपानयन्तान्देवा उपशयेनैवापानुदन्त तदुपश-
यस्योपशयत्वं महक्षिणत उपशय उपशये भ्रातृन्यापनुत्थै ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ४] इति ।

पुरा कदाचिदसुरा देवान्स्ववशान्कृत्वाऽग्निष्ठौ द्युपादक्षिणभागे समानयन् । तान-
सुरान्देवा उपशयेनैकादशिनीसमीपे शयानेन यूपेनापानुदन्त । समीपशयनादुपश-
यनाम संभवम् । उपशय उपशये शयानत्वेन पातयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—

“उपशयं द्वाभ्यां परिवीथाम्रेण दक्षिणं यूपं निदधाति ” इति ।

द्वैभ्यं पशुत्वेन निर्दिशेदिति विधत्ते—

“सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽश्वोपशय एवापशुस्तस्य यजमानः पशुर्यज्ञ
निर्दिशेद्दार्तिमार्च्छेऽजमानोऽसौ ते पशुरिति निर्दिशेद्यं द्विव्याद्यमेव द्वेष्टि तमस्मै
पशुं निर्दिशति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

(पश्वेकादशिन्यामिधानम्)

अभिजादय एकादश यूपा वक्ष्यमाणैरग्नेयादिपशुभिरुपेताः । उपश्वे तु व-
श्वन्तराभावाद्यजमानस्याऽऽर्तिमाग्निर्वैष्यं निर्दिश्य तद्धारयेत् ।

द्वेष्याभावे मूषकं निर्दिशेदिति विधत्ते—

‘यदि न द्विष्यादाखुस्ते पशुरिति ब्रह्मण्य आभ्यान्पशुन्हिनस्वि नाऽऽरण्या-
न् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

विद्वितामेकादशिनीं प्रशंसति—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत सोऽन्नाद्येन व्याध्व्यत स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तया वै सोऽन्नाद्यमदारुन्व यदद्य यूपा भवन्ति दक्षाक्षरा विरुद्वर्ष विराह्विरा-
जैवान्नाद्यमय रुन्धे य एकादशः स्तन एकास्यै स दुह एवैनां तेन ” [सं०
का० ६ प्र० ६ अ० ४] इति ।

इत्यसुभानां विराह्वरूपत्वेन धेनुत्कादेकादशो यूपः स्तनो भवति ।

पात्नीवितारुष्यं त्रयोदशं यूपं विधत्ते—

“ बज्रो वा एषा सं गीयते यदेकादशिनी सेभरा पुरस्तात्प्रत्यक्षं यज्ञे सं-
मर्दितोर्पस्यानीवतं भिनोति पशस्य प्रायुत्तमध्ये सयत्वाय ” [सं० का० ६
अ० ४] इति ।

सैकदशिनी वज्ररूपा सती पुरस्तादवस्थाय प्रत्यगवस्थितं यज्ञं संमर्दितुमी-
भरा भवति । मर्दितस्य पुनः समाधानं प्रायुत्तभिः । सखी बन्धः य विज्जन्वम
इत्यस्माद्धातोः सत्त्वात् । सयत्वाय इतरावायेत्यर्थः ।

यूपैकादशिनी निरूपिता । अथ पश्वेकादशिनीं विधत्ते—

“ प्रजापतिः प्रजा असृजत स रिरिचानोऽमन्वत स एतामेकादशिनीमपश्य-
त्तया वै स आयुरिन्द्रियं वीर्यमात्मन्धत्त प्रजा इव स्रुत्वा वा एकं सृजते यो व-
जते स एताई रिरिचान इव यदेकैकादशिनी भवत्यायुरेव तयैन्द्रियं वीर्यं यजमान
आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रजासृष्ट्या वीर्यादिक्षयान्निष्कोऽहामिति धीः । तथा यज्ञपयासेनाग्निः । पश्वे-
कादशिन्या तत्समाधानम् । ते च पशुविशेषा देवतासंहिता अधमेधप्रकरणे समा-
ह्वताः—“ आग्नेयः कृष्णश्रीवः सारस्वती मेरी बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः
शित्तिष्ठो बार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो मारुतः कल्पाय ऐन्द्राभिः सः
द्वितोऽधोरावः सावित्रो वारुणः पेन्वः ” इति । कृष्णश्रीवत्वादिभिर्विशेषिताः

सर्वोऽप्यजाः । मेधी त्वेकैवान्यजातिः । विशेषणानि च तस्मिन्नेव प्रकरणे न्या-
रुथास्पन्ते ।

तानेतानत्र पशून्विशेषेण प्रशंसन्विशेषविधिमुच्यति—

“ श्रैवाऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति
प्र जनयति पौष्णेन बार्हस्पत्यो भवति ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवास्यै प्रजाः
प्र जनयति वैश्वदेवो भवति वैश्वदेव्यो वै प्रजाः प्रजा एवास्यै प्र जनयतीन्द्रिय-
भैवेन्द्रेणाऽऽ कृन्धे विशं मारुतेनौजो बलमैन्द्राग्नेन प्रसवाय सावित्रो निर्वरुणत्वाय
वारुणः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

प्रवापयति बीजं स्वतः संपादयति । आग्नेयस्य पुंसः सारस्वत्या स्त्रिया सह
मिथुनीकरणम् । सौम्येन योषिति रेतोधारणम् । पौष्णेन प्रजोत्पत्तिः । बार्ह-
स्पत्येन ब्रह्मण उत्पत्तिसाधनत्वम् । वैश्वदेवेन प्रजानां तद्देवतानुग्रहः । ऐन्द्रेणो-
न्द्रियपाठवम् । मारुतेन जनपदप्राप्तिः । ऐन्द्राग्नेन पुष्टिर्बलं च । सावित्रेणानुष्ठा-
ने प्रेरणम् । वारुणेनोपद्रवराहित्यम् ।

अत्र षष्ठसप्तमाष्टमानां पशूनां वैश्वदेवैन्द्रमारुतानामितरपशुवत्पाठत एव क्रमो
यद्यपि प्राप्तस्तथाऽपि तं क्रममनूय प्रशंसति—

“ मध्यत ऐन्द्रमा लभते मध्यत एवेन्द्रियं यजमाने दधाति पुरस्तादैन्द्रस्य वै-
श्वदेवमा लभते वैश्वदेवं वा अन्नमन्नमेव पुरस्ताद्धसे तस्मात्पुरस्ताद्धन्नमद्यत ऐन्द्र-
मालम्ब्य मारुतमा लभते विष्टुवै मरुतो विशमेवास्म अनु बध्नाति” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

वैश्वदेवमारुतयोर्मध्यमैन्द्रस्य स्थानम् । तेन मध्यम एव ययसि बलाधिक्यं
यजमाने स्थापयति । विश्वे देवाऽ,अन्नाभिमानिनः। वैश्वदेवस्य पुरस्तादनुष्ठितत्वात्-
त्संबद्धमन्नमत्तुं पुरस्तादेव स्थापयति । तच्चान्नं पुरस्तान्मुखेनाद्यते । मारुतस्यैन्द्र-
मनु-वर्द्धमानत्वान्मरुद्रूपा ग्रापनिवासिप्रजा अस्थ यजमानस्यानुकूलाः करोति ।

कामनाविशेषेण क्रमव्यत्यासं विधत्ते—

“ यदि कामयेत योऽवगतः सोऽप रुच्यतां योऽरुपरुद्धः सोऽव गच्छत्वित्यै-
न्द्रस्य लोके वारुणमा लभेत वारुणस्य लोक ऐन्द्रं य एवावगतः सोऽप रुच्यते
योऽपरुद्धः सोऽव गच्छति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ५] इति ।

अवगतः प्रागैश्वर्यः । अपरुद्धतामैश्वर्योत्कृष्टवताम् । अयमेकः कामः । एत-

(प्रात्नीवतपञ्चसिवात्तम्)

द्विपर्ययोऽन्यः क्रामः । तस्मिन्नुभयविधेऽपि कपि सप्तमैकादशस्थानयोरैन्द्रवारु-
णयोः स्थानव्यत्ययं कुर्यात् ।

पजानां व्याकुलीभावं चेत्क्रामधेत तदानीमेकादशानां पशूनां क्रमसांकर्यं
विधत्ते—

“ अदि क्रामधेत पजा मुहोयुरिति पशुन्व्यतिषजेत्पजा एव मोहयति ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ५] इति ।

उदक्प्रवणत्वेन स्थापिताया एकादशयुपपङ्क्तेर्दक्षिणयूपे वारुणस्याऽऽलम्भं
विधत्ते—

“ अदमिवाहवोऽर्षां वारुणमालभेत पजा वरुणो गृह्णीयादक्षिणत उदक्प्रवा-
लभतेऽपन्नाहवोऽर्षां वज्राग्नमवरुणग्राहाय ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ५]
इति ।

अपामभिवाहस्तत्रग्राहस्थानमूतो विम्बो देशः । तत्रावस्थित उत्तरयूपे वा-
रुणाऽऽलम्भेन पजानां वरुणग्रहंरूपो रोगः स्मृतः । दक्षिणयूपे पशोरुदङ्गमुखत्वे-
नाऽऽलम्भे रोगो न भवति । दक्षिणयूपस्योत्तरेशार्श्वेनापामपवाहतः पवाहस्था-
नाभाषादित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—“ आग्नेयं छण्यग्नीवमभिष्ट उपाकरोति उत्तरे
वज्रास्त्वर्षीं मेर्षीं दक्षिणीं सौम्यं वज्रमेवं व्यत्यासं दक्षिणापवर्गान्पशुनुपाकरोति
वज्रास्त्वमन्तपो दक्षिणत उदक्शम् ” इति ।

पथेकादशिनी निरूपिता । अथ पात्नीवतपशुं विधत्ते—

“ इन्द्रः पत्नियामनुमयाजयतां पर्यभिक्ततामुदसृजत्तथा मनुरार्धोद्यत्पर्य-
भिक्तं पात्नीवतमुत्सृजति मामेव अनुर्ध्दिमार्धोत्तामेव यजमान ऋध्नोति ”
[सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

अत्र पत्नीशब्देन पात्नीवतसंज्ञके यूप उपाकृतस्त्वष्ट्रेदेवताकः पशुरुपलक्ष्यते ।
शास्त्रान्तरे तथा विधानम् । पथेकादशिमीगतपत्नीसंवाजानन्तरभाषित्वादस्य यूप-
स्त्व पात्नीवतत्वम् । अत्र सूत्रम्—“ आघनीमिथ पत्नीः संयाजयन्ति अनुबन्ध्या-
वपार्यां हृतयामधेण शालामुखीधं पात्नीवतं विनोति ” यथाऽधोनाभिमनवस्तीर्णे
चपाळं तस्मिंस्त्वाष्ट्रं साण्डं लोमशं पिङ्गलं पशुमुपाकृत्य पर्यभिक्तमुत्सृज्याऽऽ-
रुमेन श्रेयं संस्थाभयेत् , मावन्ति वज्रोवदपानि त्युस्तावत्कृत्व आज्यस्यावधे-

१ ल. “हणक्त” । २ क. “मोतित्यघो” । ३ घ. क. पिशङ्गं । ४ ल. शेव* समाप” ।

त्वशुधर्माऽऽज्यं भवति शास्तामुखीये प्रचरन्तीति विश्वाधते ॥ इति । तस्मादिन्द्रः
पात्नीवतयूपे नियुक्तेन पशुना भुजमयाजयादिति व्याख्येयम् ।

पर्वशिक्षिते पश्यावुत्सृष्टे सति कर्मशेषस्याऽऽज्येन समार्थिं विधत्ते—

“ यज्ञस्य वा अप्रतिष्ठिताद्यज्ञः परा भवति यज्ञं पराभवन्तं यजमानोऽनु परा
भवति यदाज्येन पात्नीवदः संस्थापयति यज्ञस्य प्रतिष्ठित्यै यज्ञं प्रतिष्ठित्यन्तं
यजमानोऽनु प्रति तिष्ठति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

अप्रतिष्ठितादसंस्थापनात् ।

अस्य पशोः कालं विधत्ते—

“ इष्टं वपया भवत्वानिष्टं वशयाऽथ पात्नीवतेन प चरति तीर्थं एव प चर-
त्यथो एतर्हेवास्य यमः ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ६] इति ।

वशा बन्ध्या, सा चानुबन्ध्येत्यनेन नाम्नोच्यते । तदीयवपाहोमादूर्ध्वं हृद-
याद्यङ्गहोमात्प्रागेतस्य पात्नीवतपशोः कालः । स च तीर्थमुचितं स्थानम् । किं-
चैतस्मिन्कालेऽनुबन्ध्यारूपस्य पशोर्याम उपरमः समार्थिर्भवति । तस्य चान्तिमप-
शात्वात्समाप्तेः प्रागेव पात्नीवतप्रचारो युक्तः ।

देवतां विधत्ते—

“ त्वाष्ट्रो भवति त्वष्ट्रा वै रेतसः सिकृत्स्य रूपाणि वि करोति तमेव वृषाणं
पत्नीष्वपि नृजति सोऽस्मै रूपाणि वि करोति ॥ [सं० का० ६ प० ६
अ० ६] इति ।

विकरोति विविधानि करोति १ ।

पात्नीवतपशुर्निरूपितः । अथ सौम्यं चरुं विधत्ते—

“ घ्नन्ति वा एतस्सोमं यदभिवृण्वन्ति यत्सौम्यो भवति यथा मृवावानुस्तरणीं
घ्नन्ति तादृगेव तत् ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

सोमस्याभिषवो वधस्थानीयोऽतोऽनुस्तरणीस्थानीयः सौम्यश्चरुः कर्तव्यः ।
मृतं दीक्षितमनु स्वीर्यते हन्यत इत्यनुस्तरणी काचिद्गौः । दीक्षितशवस्यावयवेषु
हृदयहस्तादिषु गोशवस्य हृदयाद्यवयवान्संस्थाप्य तं दीक्षितं दहेत् । तदर्थं
काचिद्गौर्हन्यते ।

१ स्व. अत्र । २ स्व. "रोतीत्यर्थः । पात्नीवतपशोस्त्वाच्छ्रुत्वे सति तमेव यजमानं त्वष्ट्रा
वृषाणं रेतः सिकृन्नयजमानस्य पत्नीष्वपि संयोजयति । स चास्मै यजमानार्थं रूपाणि विकरोति
विविधानि करोतीति । इति पा ।

(सौम्यचर्चाभिधानम्)

चरोर्होमस्थानं विधत्ते—

“मदुत्तरार्धे वा मध्ये वा जुहुयाद्देवताभ्यः समदं दध्याद्दक्षिणार्धे जुहोत्येषा वै पितृणां दिक्स्वायामेव दिशि पितृभिरवदयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

बहूनेरुत्तरार्धमध्यदेशयोर्वेदाहुतिस्थानत्वात्तत्र पिन्वे होमे देवताभिः सह पितृणां समदं कलहं कुर्यात् । अतो निरवदयते देवदेशाभिः कृष्य पितृभ्यजते । चरुशेषस्य वानं विधत्ते—

“ उद्गातृभ्यो हरन्ति सामदेवतो वै सौम्यो यदेश साम्नश्छम्बदूर्कुर्वन्ति तस्यैव स शान्तिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सामैव सौम्यचरोरभिमानिदेवता । तथा सति सामवेदसंबन्धि यदङ्गमुद्गातार इत्थं छम्बदूर्कुर्वन्ति विनष्टं कुर्वन्ति तस्य दोषस्य स चरुः प्रतीकारः ।

तस्मिन्नाज्यपूर्णे चरावुद्गातृभिः स्वदेहच्छाया द्रष्टव्येति विधत्ते—

“ अवेक्षन्ते पवित्रं वै सौम्य आत्मानमेव पवयन्ते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

सौम्यचरोः शुद्धिहेतुत्वान्तपेक्षणेनोद्गातारः स्वदेहं चोधयन्ति । अत्र सूत्रम्—
“ आज्येन चरुमभिपूर्वोद्गातृभ्यो हरन्ति समुद्गातारोऽवेक्षन्ते ” इति ।

आज्यस्यापयामौ पुनरप्यन्यत्पूरणं विधत्ते—

“ य आत्मानं न परिपश्येदित्तसुः स्यादभिर्ददिं छत्वाऽवेक्षेत तस्मिन्सात्मानं परिपश्यत्यथो आत्मानमेव पवयते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

इतासुर्गतपाणः । अभितो दीयते प्रक्षिप्यत आज्यमस्मिभ्रराषित्यभिर्ददिः ।

काम्येऽवेक्षणे मन्वविशेषं विधत्ते—

“ यो गतमनाः स्यात्सोऽवेक्षेत यन्मे मनः परागतं यद्वा मे अपरागतम् । राज्ञा सोमेन तद्वयमस्मासु धारयामसीति मन एवाऽऽत्मन्दाधार न गतमना भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ७] इति ।

गतमना अव्यवस्थितचित्तः । उद्गातृणां मध्ये गतमना यन्मे मन इत्यादि-
मन्त्रेणावेक्षेत । मदीयं मनो यदि पत्तो निष्क्रान्तं यदि वा निष्क्रमणोन्मुखं तदि-
दानीं निष्क्रान्तस्य सोमस्य राज्ञः प्रसादाद्द्वयं तन्मनोऽस्यास्वेव धारयामः । मन्त्र-
सामर्थ्याच्चित्तसमाधानं भवति ।

अन्नाविष्णु महि घाम मियं वामिस्पनयचां घृतयामं विधत्ते—

“ अप वै तृतीयसवने यज्ञः कामतीजानाम्प्रीजानमभ्यामावैष्णव्याचां घृतस्य यजत्यग्निः सर्वा देवता विष्णुर्पेशो देवताश्चैव यज्ञं च वृषाह ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानादिष्टवतो यजमानादनीजानं पुरुषमभिलक्ष्य यज्ञोऽप्यकामति तस्मिन्ना-
नायाऽऽज्ञावैष्णवमन्वयागः ।

तत्र नीचध्वार्निं विधत्ते—

“ उपाशु यजति मिथुनत्वाय ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।
सौम्यचरुगतेनोच्चध्वनिना सहोपांशुध्वनेर्मिथुनत्वम् ।

अनूबन्ध्यां विधत्ते—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति मित्रो यज्ञस्य स्विष्टं युवते वरुणो दुरिष्टं क तर्हि
यज्ञः क यजमानो भवतीति यन्मैधावरुणीं वशामालभते मिधेणैव यज्ञस्य स्वि-
ष्टं शमयति वरुणेन दुरिष्टं नाऽऽर्तिमाच्छेत्ति यजमानः ” [सं० का० ६ प०
६ अ० ७] इति ।

यज्ञस्य यदङ्गं सम्बन्धिष्ठं तस्याधिपतिर्मित्रः स्वयमनाराधितस्तदङ्गं दुरिष्टेन मिश्र-
यति । दुरिष्टस्याङ्गस्याधिपतिर्वरुणश्चानाराधितस्तद्दुरिष्टं संपाद्य स्विष्टेन मिश्रयति ।
तथा सत्युभाभ्यां स्विष्टस्य विनाशितत्वाद्यज्ञः कावतिष्ठेत् । यज्ञामवे यजमानोऽ-
पि कुत्र फलोपेतो भवेत् । वशालम्भेन तुष्टो मित्रः स्विष्टं फलयति । वरुणो तु-
रिष्टं नाशयति । ततो यज्ञस्य सुस्थितत्वाच्चिष्णुस्वरूपभावात् यजमानो न पा-
मोति । अत्र सूत्रम्—“ मैत्रावरुणीं गां वशामनूबन्ध्यामालभेत ” इति ।

तामनूबन्ध्यां प्रशंसति—

“ यथा वै लाङ्गलेनोर्वरां प्रभिन्दन्त्येवमृक्साभे यज्ञं च भिन्दो यन्मैत्रावरुणीं
वशामालभते यज्ञायैव प्रभिन्नाय मत्स्यमन्वकात्स्यति शान्त्यै ” [सं० का० ६
प० ६ अ० ७] इति ।

सर्वसस्योपेता भूमिरुर्वरा तस्यां लुष्टामां कर्षणमनु तत्र मत्स्यं क्षिपन्ति । शकत्वा-
धानसाधनं गोमयादिद्रव्यं मत्स्यं, यतममिमत्तं फलमर्हतीति मत्स्यम् । तद्गृह्यसा-
माभ्यां कर्षणवद्योग्यतामावादितस्य यज्ञस्य वशालम्भेन मत्स्यं कर्षणवत्फलजननश-
क्तिर्भवति । तेन चाशकिलक्षणस्य दोषस्य शान्तिर्भवति ।

(अतिग्राह्यविधिः)

पुनरपि वशां पञ्चसति—

“ यतयामानि वा एतस्य छन्दांसि य ईजानश्छन्दसामेव रस्ते यद्वशा यन्मैत्रावरुणीं वशामालभते छन्दांस्येव पुनरा प्रीणात्ययातथामत्वाकार्यो छन्दः-स्वेष रसं दधाति ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

ईजानो यज्ञं छतवान् । एतस्य छन्दांसि गतसाराणि भवन्ति । एतस्य तु छन्दसां सारः । वषट्कारदेवतया गायत्रीदेवतायाः शिरसि च्छिन्ने एतिलेन रसेनोत्पन्नत्वात् । एतच्च काम्यपशुकाण्डे समान्नातम् । अतो वशात्मनेन छन्दसां गतसारत्वाभावात्प्रीतिर्भवति । प्रत्युत छन्दःसु विशेषरसः स्थाप्यते ।

सौम्यचरुधृतयागानुबन्ध्या निरूपिताः । अथातिग्राह्यान्विधत्ते—

“ देवा वा इन्द्रियं वीर्यं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत तदातिग्राह्या अभ-धन्तदतिग्राहाणामतिग्राह्यत्वं यदतिग्राह्या गृह्यन्त इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

इन्द्रवायुभिन्नावरुणादिदेवैरिन्द्रियगतसामर्थ्यहेतौ सोमरसे विभक्ते सत्यति-रिक्ताद्रसादेते गृह्यन्ते । तद्यहणेन सामर्थ्यं यजमाने स्थाप्यते ।

विहितानामतिग्राहाणामग्न्यादिदेवतासंबन्धं विधत्ते—

“ तेज आग्नेयैन्द्रियमैन्द्रेण ब्रह्मवर्चसश्च सौर्येण ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

यजमान आत्मन्धस इत्यनुवर्तते । तेज कान्विः । इन्द्रियं बलम् । ब्रह्मवर्चसं श्रुताध्ययनसंपत्तिः । पातःसवन आग्रयणसादनादूर्ध्वमते त्रयो ग्रहीतव्याः । अत्र सूत्रम्—“ एष ते योनिर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति सादयित्वा श्रीनमिष्टोमेऽतिग्राह्यांगृह्णात्याग्नेयमैन्द्रश्च सौर्यमित्यग्न आयुश्च्युत्तिष्ठस्तरणिरिति ग्राहणसादनाः ” इति ।

व्यातिरेकमुखेन (ण) पृष्ठचषडहे तानतिग्राह्यान्विधत्ते—

“ उपस्तम्भनं वा एतद्यज्ञस्य यदतिग्राह्याश्चक्रे पृष्ठानि यत्पृष्ठचे न गृही-यात्प्रार्श्चं यज्ञं पृष्ठानि सश्च शृणीयुः ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ८] इति ।

यज्ञरूपस्य रथस्यातिग्राह्या उच्यमानकाष्ठस्थानीयाः । पदसु दिनेषु क्रमेण रथंतरबृहद्वैरूपवैराजशाकरैरेवतसामनामकैः साध्यानि पृष्ठच(ष्ठ)स्तोत्राणि चक-स्थानीयानि । ततः पृष्ठचषडहेऽतिग्राह्यरूपोत्तम्भनाभावे तानि पृष्ठानि तं यज्ञ-रथं पुनः पातयित्वा संशृणीयुर्विनाशयेयुः । तस्मात्तान्गृहीयादित्यर्थः ।

उक्थ्ये चोदकमाक्षानातिग्राह्यान्प्रविषेधति—

“ यदुक्थ्ये गृहीयात्प्रत्यञ्चं यज्ञमतिग्राह्याः सरु शृणीयुः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

उत्तम्भनमन्तरेणैव पुरत उच्यतसदृश उक्थ्यस्तस्मिन्गृहीता अतिग्राह्याः पुर-
स्तादस्यौत्थमापाद्य यज्ञरथं प्रत्यञ्चं पातयित्वा विनाशयेयुः । तस्मात्तान् गृही-
यावित्यर्थः ।

पृष्ठचषडहेऽप्युक्थ्यसद्भावादेतं प्रतिषेधं वारयितुं पूर्ववाक्येनै(षै)ते विहि-
तास्तद्विधाभिघागस्याप्युक्थ्यसंस्थस्य शास्त्रान्तरे सद्भावात्तत्रापि निषेधं वार-
यितुं विधत्ते—

“ विश्वमिति सर्वंपृष्ठे ग्रहीतव्या यज्ञस्य सर्वीर्यत्वाय ” [सं० कद० ६
म० ६ अ० ८] इति ।

रथंतरादीनि षडपि पृष्ठच(षट्)स्तोत्राणि यस्मिन्सन्ति स सर्वंपृष्ठः ।

आभिष्टोमे तान्विधत्ते—

“ मजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्व्यादिशत्स प्रियास्तनूरप न्यधत्त तदतिग्राह्या अभ-
वन्वितनुस्तस्य यज्ञ इत्याहुर्मस्यातिग्राह्या न गृह्यन्त इत्यप्याभिष्टोमे ग्रहीतव्या
यज्ञस्य सतनुत्वाय ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

व्यादिशद्बिभ्रम्य दत्तवान् । तदा स मजापतिर्मज्ञसंबन्धिनीः प्रियास्तनूरप-
न्बन्धत्तापनीय कचिद्गोपितवान् । तास्तनवोऽतिग्राह्याः । तस्मादाभिष्टोमस्य सतनु-
त्वाय तान्गृहीयात् । अत्रातिग्राह्याणां पृष्ठचषडहादिविकृतिर्बन्धप्रतीतिः प्रकृ-
ताकभिष्टोमेऽपि विधीयन्ते ।

व्यावृत्तिकामस्य तान्विधत्ते—

“ देवता वै सर्वाः सदृशीरासन्ता न व्यावृतमगच्छन्ते देवा एत एतान्ग्रहान-
परयन्तान्गृह्यताऽऽग्नेयमग्निरन्ध्रमिन्द्रः सौर्यं सूर्यस्ततो वै तेऽभ्याभिर्देवताभिर्व्या-
घृतमगच्छन्त्यस्यैवं विदुष एते ग्रहा गृह्यन्ते व्यावृतमेव पाप्मना भ्रातृव्येण गच्छति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

तदृशीस्तुल्यैश्वर्याः । व्यावृतमशैर्याधिक्यलक्षणम् । इतरेभ्यो व्यावृतं भ्रातृ-
व्यादैश्वर्याधिक्यमेतैरतिग्राह्यैः पाप्नोति ।

तानतिग्राह्यान्प्रशंसति—

(अदाभ्यग्रविधिः)

“ इमे लोका ज्योतिष्मन्तः समावद्दीर्याः कार्या इत्याहुराग्नेयेनास्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्त ऐन्द्रेणान्तरिक्ष इन्द्रवायु हि सशुजौ सौर्येणामुस्मिँल्लोके ज्योतिर्धत्ते ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका भवन्ति समावद्दीर्यानिनान्कुरुते ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

इमे पृथिव्यन्तरिक्षद्युल्लोकास्ते षाग्नादिवेतानुग्रहेण ज्योतिष्मन्तस्तुल्यसामर्थ्याः । अन्तरिक्षस्य वायुर्देवता न त्विन्द्र इति चेन्न, इन्द्रवाध्वोः सहावस्थानादैन्द्रवायवग्रहे तद्दर्शनात् ।

प्रकारान्तरेण तान्यशंसति—

“ एतान्वै ब्रह्मन्वन्वाविश्ववयसाववित्तां ताम्यामिमे लोकाः पराश्वधार्वाश्वश्च प्राभुर्धस्यैवं विदुष एते ब्रह्मा गृह्यन्ते प्रास्मा इमे लोकाः पराश्वधार्वाश्वश्च भान्ति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ८] इति ।

ब्रह्मश्च विश्ववयाश्च तयोरतिग्राह्यमहिमाभिज्ञत्वात्तदर्थमुत्तमा अधमाश्रमे लोकाः प्राभुः प्रभावन्तः ।

अतिग्राह्या निरूपिताः । अथादाभ्यग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै यद्यज्ञेऽकुर्वत तदसुरा अकुर्वत ते देवा अदाभ्ये छन्दास्ति सवनानि समस्थापयन्ततो देवा अभवन्सुराऽसुरा यस्यैवं विदुषोऽदाभ्यो गृह्यते भवत्यात्मना पराऽस्य आतृव्यो भवति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

असुरा मात्सर्येण देवैरनुष्ठितं यज्ञाङ्गं स्वयमप्यनुष्ठितवन्तः । यदाऽसुरस्यश्वनेन देवा गायत्रीत्रिष्टुब्जमतीभिर्निष्पाद्यानि त्रीणि सवनान्यदाभ्यग्रहे समापितवन्तः । तत्र हि—“ वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसा ” इत्यादिभिस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रयः सोमाश्वः पृथक्कर्तव्याः । अत्र सूत्रम्—“ उपनक्षस्य राज्ञस्तीनश्शून्यवृहन्ति वसवस्त्वा प्रवृहन्तु गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रं देरेनं चतुराधुनीति ” इति । तदिदं छन्दसां सवनानां च समापनम् । तेन देवानां विभूतिरसुराणां पराभवश्चाभूत् । तद्दन्ध्यस्याप्यदाभ्यग्रहणेन भवति ।

निर्वचनेन प्रशंसति—

“ यद्वै देवा असुरानदाभ्येनादभ्नुवन्तददाभ्यस्यादाभ्यत्वम् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

आवन्नुन्नहिंसितवन्तः । असुरदम्भमहेतुरयं ग्रहः स्वयमन्येन केनचिदपि द-
म्भितुमशक्यत्वादादाभ्यः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ य एवं वेद दम्नोत्येव भ्रातृव्यं नैनं भ्रातृव्यो दम्नोति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० ९] इति ।

अथादाभ्यस्य कालं विधत्ते—

“ एषा वै प्रजापतेरतिमोक्षिणी नाम तनूर्यद्वाम्भ्य उपनन्दस्य गृह्णात्यक्तिमु-
क्त्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अतिशयेन पापान्मोक्षोऽतिमोक्षः । सोऽस्या अस्तीत्यतिमोक्षिणी । प्रजापते-
स्तादृशप्रोऽयमदाभ्यः । तस्मादुपनन्दस्य वस्त्रेण वन्दस्य सोमस्य बन्धनादतिमुक्त्य-
र्थं गृह्णीयात् । शकटादवरोपितो वस्त्रबन्धसोमोऽधिषवणफलकरूपमवतिष्ठते ।
इस्य च सोमस्य बन्धमुपांशुग्रहकाले विरुस्येन्द्राय त्वा वृचस इत्यादिभिर्मन्त्रैः
सोमं मिमीते । तस्याद्विसंसनात्पागेदादाभ्यो गृहीतव्य इत्यर्थः ।

एतद्वेदनं प्रशंसति—

“ अति पाप्मानं भ्रातृव्यं मुच्यते य एवं वेद ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० ९] इति ।

प्रापरूपं वैरिणमुत्क्रम्य तच्छतोपव्रवान्मुच्यते ।

अदाभ्यस्य सोमव्यतिरिक्तं द्रव्यं विधत्ते—

“ घन्वि वा एतत्सोमं यदभिषुष्वन्ति सोमे हन्यमाने यज्ञो हन्यते यज्ञे यजमानो
ब्रह्मवादिनो वदन्ति किं तद्यज्ञे यजमानः कुरुते येन जीवन्सुवर्गं लोकमेतीति
जीवग्रहो वा एष यददाभ्योऽन्भिषुतस्य गृह्णाति जीवन्तमेवैनं सुवर्गं लोकं
गमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

अभिषवेण सोमस्य हतत्वाद्यज्ञे हते यजमानो हतप्रायो भवति । तादृशवध-
मन्तरेण स्वर्गप्राप्त्युपायान्ब्रह्मवादिनो विचार्यादाभ्यं निश्चितवन्तः । स च जीव-
नोपेतो ग्रहः । तस्मादनभिषुतस्याभिषवरूपवधरहितस्य द्रव्यस्य रसं तत्र गृह्णी-
यात् । अथ सूत्रम्—“ अंशुग्रहदाम्भ्यं वा प्रथमं गृह्णाति शुक्रं वे शुक्रेण गृह्णा-
यीति दम्भः षपसो निभ्राम्याणां वा ” इति ।

अदाभ्यग्रहस्याऽऽध्वनहेतूनां सोमांशूनां त्रयाणां सधनत्रयगतेषु त्रिषु महा-
भिषवेषु भेदनं विधत्ते—

(अंशुग्रहविधिः)

“ वि वा एतद्यज्ञं छिन्दन्ति यदाभ्ये सः स्थापयन्त्यश्नानि सृजति यज्ञस्य संतत्यै ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ९] इति ।

“ असुरवश्वनाय वसवस्त्वेत्यादिमन्त्रैरंशुत्रयं(ध)पृथक्करणरूपसवनत्रय[स]-
भाषणं देवैः कृतं तद्वदन्येनापि कृते सत्युपांश्वतर्यामादीनाम[न ?]नुष्ठानाद्यज्ञो
विच्छिद्यते, तत्परिहाराय पृथक्कृतानंशुनाभिषवेषु मेलयेत् । अत्र सूत्रम्—“आध-
वमानः=शून्यज्ञानाजिघायोशिक्रवं देव सोम गायत्रेण छन्दसेत्येतैः प्रतिमन्त्रम-
नुसवनमेकैकं महाभिषवेष्वपिसृजति ” इति ।

अदाभ्यो निरूपितः । अधांशुग्रहं विधत्ते—

“ देवा वै प्रवाहुग्महानगृह्णत स एतं प्रजापतिरश्नुमपश्यत्तमगृह्णीत तेन
वै स आर्धोद्यस्वैवं विदुषोऽश्शुर्गृह्णत ऋध्नोत्येव ” [सं० का० ६ प्र० ६
अ० १०] इति ।

प्रवाहुक्तुल्यस्वभावान् । प्रजापतिस्तु समुद्रयर्थं विलक्षणमंशुग्रहं गृहीत्वा
समुद्धोऽभवत् ।

इतरग्रहवैलक्षण्यं क्रमेण दर्शयन्नाभिषवस्याऽऽवृत्त्यभावं विधत्ते—

“ सकृदाभिषुतस्य गृह्णाति सकृच्चि स तेनाऽऽर्धोत् ” [सं० का० ६ प्र०
६ अ० १०] इति ।

अष्टौ कृत्वोऽग्नेऽभिषुणोर्तित्यादिना ग्रहान्तरेऽभिषवावृत्तिः श्रुता न त्वत्र
कथा कुर्यात्किंतु सकृदेव । यस्मात्स प्रजापतिः सकृदेवाभिषुत्य तेन ग्रहेण
सम्यक्समुद्धिं गतः ।

ग्रहणमन्त्रस्योच्चारणं निवारयितुं मानसमनुसंधानं विधत्ते—

“ मनसा गृह्णाति मन इव हि प्रजापतिः प्रजापतेराप्त्यै ” [सं० का०
६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

संकल्पमात्रेण अगत्सर्जनात्प्रजापतेर्मनःसादृश्यम् ।

ग्रहणपार्श्वं विधत्ते—

“ औदुम्बरेण गृह्णात्यूर्वा उदुम्बर ऊर्जमेवाव रुन्धे ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १०] इति ।

पात्रस्याऽऽकारं विधत्ते—

“ चतुःश्लाकि भवति दिक्ष्वेव प्रदि तिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

चतुष्कोणमित्यर्थः ।

वामदेवेन दृष्टस्य कथा नक्षत्र आ भुवदित्यस्यामृच्युत्पन्नस्य सान्नो ग्रह-
णमश्रतामाह—

“ यो वा अशोरायतनं वेदाऽऽध्यतनवान्भवति वामदेव्यामिवि साध तद्वा
अस्याऽऽध्यतनं मनसा गायमानो गृह्णात्यायतनवानेव भवति ” [सं० का० ६
प्र० ६ अ० १०] इति ।

गृहवानित्यर्थः ।

अनुच्छ्वासं ग्रहणकाले विधत्ते—

“ यदध्वर्युरंशुं गृह्णन्नाधयेदुभाभ्यां नर्धयेताध्वर्यवे च यजमानाय च यद-
धयेदुभाभ्यामृधेतानवानं गृह्णाति सैवास्पर्द्धिः ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ०
१०] इति ।

अंशुं नार्धयेत्समुद्धं न कुर्यात् । तदानीमध्वर्युयजमानयोः समृद्धिर्न स्यात् ।
अनुच्छ्वाससगृहीतिरेवांशोः समृद्धिः । अत्र सूत्रम्—“ अंशुं गृह्णन्नेकग्रहायाऽऽ-
धं राजानमुपरे न्युष्य सकृदभिषुत्य वामदेव्यं मनसा गायमानोऽनवानं गृह्णाति ”
इति ।

कथंचिदुच्छ्वाससम्भेत्तद्दोषनिवारणाय विधत्ते—

“ हिरण्यमभि व्यनित्यमृतं वै हिरण्यमायुः प्राण आयुषैवामृतमभि धिनोति”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

हिरण्यस्याऽऽभिमुख्येन धासं कुर्यात् । तथा सत्यायुःस्वरूपेणैव प्राणवायुना
हिरण्यरूपममृतमभिप्रीणयति ।

हिरण्यस्येयत्तां विधत्ते—

“ शतमानं भवति शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० १०] इति ।

शतनिष्कपरिमितं शतमानपरिमितं वा हिरण्यं भवति । दशानां ज्ञानकर्मे
न्द्रियाणामेकैकस्य दशानांहीषु संचाराच्छतेन्द्रियत्वम् । अत्र सूत्रम्—“यदि व्यवा-
ने(न्या)दा नः प्राण एतु परावत इति शतमानं हिरण्यमभि व्यनीया(न्या)ताम-

(अंशुग्रहविधिः)

ध्वर्युयंजमानश्च ॥ इति । अंशुग्रहादाभ्यग्रहयोः पौर्वाण्यं विकल्पितम् । अत एव सुभकारेणोक्तम्—“ अंशुमदाभ्यं वा प्रथमं गृह्णाति ॥ ” इति ।

अंशुग्रहो निरूपितः । अथ षोडशिशुग्रहं विधत्ते—

“ प्रजापतिर्देवभ्यो यज्ञान्वयादिशत्स रिरिचानोऽमन्यत । स यज्ञानां षोडशधेन्द्रियं वीर्यमात्मानमभि समक्स्वदत्तत्षोडश्यभवन्न वै षोडशी नाम यज्ञोऽस्ति यद्वाच षोडशश्च स्तोत्रं षोडशश्च शस्त्रं तेन षोडशी तत्षोडशिनः षोडशित्वं यत्षोडशी गृह्यते इन्द्रियमेव तद्वीर्यं यजमान आत्मन्धत्ते ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

“ देवेभ्यो यज्ञान्विमज्य दत्त्वा स्वार्थस्य कस्याप्यभावाद्भिक्तोऽहमिति मन्यमानः स्वात्मानमभिलक्ष्य सर्वयज्ञसंबन्धिनमिन्द्रियसामर्थ्यप्रदं षोडशमेदभिक्षं समक्स्वदत्तमुपादाय श्रान्तोऽभवत् । तच्च सामर्थ्यं षोडशिनामकः क्रतुरभवत् । स च सोमयामव्यतिरिक्तो यज्ञः कश्चिन्नूतनो न ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ देवेभ्यो वै सुवर्गो लोको न प्राभवत् एतः षोडशिनमपश्यन्तमगृह्णत ततो वै तेभ्यः सुवर्गो लोकः प्राभवद्यत्षोडशी गृह्यते सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्वै ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

न प्राभवन्न स्वाधीनः ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

“ इन्द्रो वै देवानामानुजावर आसीत्स प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतश्च षोडशिनं प्रायच्छत्तमगृह्णीत ततो वै सोऽग्रं देवतानां पर्येषस्यैवं विदुषः षोडशी गृह्यतेऽग्रेणैव समानानां पर्येति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अनुजेभ्यो निरुष्टेभ्योऽवरोऽप्यन्तनिरुष्टः । आनुजेति वीर्यश्लान्दसः । अग्रं श्रेष्ठयम् ।

काष्ठं विधत्ते—

“ प्रातःसवने गृह्णाति वज्रो वै षोडशी वज्रः प्रातःसवनः स्वादेवैनं योनेर्निगृह्णाति ॥ [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रवदनिष्टनिवारकत्वाद्भयोर्वज्रत्वम् । तस्मादेव साम्यात्प्रातःसवनं वज्रस्य स्वयोनिः ।

पञ्चान्तरमाह—

“ सवनेसवनेऽपि गृह्णाति सवनासवनादेवैर्न प्र जनयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अत्र सूत्रम्—“ षोडशिनो ग्रहणं प्रातःसवन उत्तमो धाराग्रहाणां सवने सवने वा ” इति ।

नित्यत्वेन विहितस्यैव काम्यत्वमपि विधत्ते—

तृतीयसवने पशुकामस्य गृह्णयाद्ग्रजो वै षोडशी पशवस्तृतीयसवनं क्खेणै-
वास्यै तृतीयसवनात्पशुव रुन्धे ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

यथा स्वादिरो यूपो भवति स्वादिरं वीर्यकामस्य यूपं कुर्वीतीति वषमन्नयादे-
कस्यैव नित्यत्वं काम्यत्वं च तद्वत् ।

उक्त्यकतावपि शास्त्रान्तरानुसारेण प्रसक्तं प्रतिषेधति—

“ नोक्त्ये गृह्णयात्प्रजा वै पशव उक्त्यानि यदुक्त्ये गृह्णयात्प्रजा पशु-
नस्य निर्दहेत् ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

उक्त्यकतगतायां शास्त्राणां प्रजापशुरूपत्वाद्ग्रजरूपेण षोडशिना वाहः
स्यात् । शास्त्रान्तरे विधानादिह निषेधाच्च विकल्पः सूत्रे इक्षितः—नोक्त्ये
गृह्णीयात् (व) गृह्णीयाद्वा ” इति ॥

*षोडशिकताविधातिराजकतावपि काम्यग्रहं विधत्ते—

“ अतिरात्रे पशुकामस्य गृह्णयाद्ग्रजो वै षोडशी क्खेणैवास्यै पशुनवरु-
ध्य रात्रियोपरिष्ठाच्छमयति ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

वज्रषोडशिना पशुनामवरोधेऽपि नास्ति बाधः । षोडशिशस्त्रस्योपरिष्ठादनु-
ष्ठेपेन रात्रिशब्दोपलक्षितेन शस्त्रसमूहेन तद्वाधोपशमनात् । पशुकामस्येति विद्ये-
णादन्मस्थातिरात्रे षोडशिमहो नास्ति ।

आधिकारिविशेषेण ग्रहं विधत्ते—

“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णयाद्वावाकामो हि राजन्यो यजते ”
[सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

द्वादशभिः स्तोत्रैः शस्त्रैश्चोपेतोऽग्निष्टोमो वर्णान्यसाधारणः । राजन्यस्तु विप-
वैश्याभ्यां व्यावृत्तिमुत्कर्षं कामयते तदर्थं गृह्णीयात् ।

(षोडशिमहन्त्रिभिः)

अस्मिन्षोडशिमहस्तोत्रस्थैर्कविंशनामकं स्तोमं विधत्ते—

“ साह एवास्मै वज्रं गृह्णाति स एनं वज्रो भूरथा इन्धे निर्वा दहत्येक-
विंशः स्तोत्रं भवति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

अहना सह वर्तत इति एकदिवसनिष्पाद्यः सोमयागः साहनः । तस्मिन्नेव यजमानार्थमभ्यर्च्युः षोडशिरूपं वज्रं गृह्णाति । स च वज्रो वैरिविनाशाय प्रयुक्त एनं यजमानमैश्वर्यार्थं प्रकाशयति । अथवा प्रयोगकौशलाभावादस्मिन्नेव यजमाने परीतो निःशेषेणैवमेव दहति । अंतः पाक्षिकदाहनिवृत्त्या यजमानस्य प्रतिष्ठार्थमेकविंशस्तोत्रं संपादयेत् । प्रगीतमन्त्रसाभ्यस्तुतिः स्तोत्रम् । तच्च गानं तृचे कर्तव्यम् । एकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयमिति विधानात् । षोडशिस्तोत्रस्यासावि सोम इन्द्र त इत्युक्तप्रथमा । इन्द्रमिन्द्ररी वहत इति द्वितीया । आ तिष्ठ वृत्रहन्त्रिति तृतीया । सौम्यं तृचास्त्रिभिः पर्यायैरावृत्तिविज्ञेयो(वेण) गीयमान एकविंशत्युगात्मकं(को) भवति । प्रथमे पर्याये प्रथमद्वितीययोर्ऋचोस्त्रि-
स्त्रिर्गानम् । तृतीयस्याः सऊद्धानम् । द्वितीयपर्याये प्रथमायाः सऊद्धानम् । तृ-
तीयपर्याये मध्यमायाः सऊद्धानम् । तथा च ष्छन्दोगब्राह्मण आम्नायते—“ स-
प्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स एकया सप्तभ्यो हिं करोति स
एकया स तिसृभिः स तिसृभिः सप्तभ्यो हिं करोति स तिसृभिः स एकया स
तिसृभिः सप्तसप्तमेकविंशस्य विष्टुतिः ” इति । सप्तभ्यः सप्तभिर्ऋग्भिर्हिं करोति
गायेत् । यथोक्तानुत्तिविशिष्टेयमेकविंशनामकस्य स्तोमस्य संबन्धिनी विशिष्टा
स्तुतिः । तस्याश्च सप्तसप्तमिति नामधेयमित्यर्थः ।

षोडशिशस्त्रं विधत्ते—

“ हरिवच्छस्यत इन्द्रस्य भिर्य धामोपाऽऽप्नोति ” [सं० का० ६ प० ६
अ० ११] इति ।

हरिशब्दोऽस्मिन्लस्तीति हरिवच्छस्यम् । इन्द्रमिन्द्ररी वहत इत्यादिष्वुक्तु ह-
रिशब्दो बहुलमुपलभ्यते । तेन शस्त्रेणोन्द्रस्य परितोषान्तदीयो लोकः प्राप्यते ।
तच्च शस्त्रं द्विविधं विहतमविहतं च । नानाविधच्छन्दसामुर्वा संमेलनेन निष्पा-
दितं विहतम् । त(य)थावस्थितमविहतम् ।

तत्र विहरणप्रकारं विधत्ते—

“ कनीयासि वै देवेषु छन्दास्त्पासञ्ज्यायास्थसुरेषु वै देवाः कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि व्यशस्सन्ततो वै देऽसुराणां लोकमवृञ्जत यत्कनीयसा छन्दसा ज्यायश्छन्दोऽभि विशस्तति भ्रातृव्यस्यैव तल्लोकं वृक्के ” [सं० का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

सन्त्यस्मिञ्जशक्ते बहूनि च्छन्दांसि । तान्याश्रयायनेनोदाहृतानि—“ आ त्वा बहन्तु हरय इति तिल्लो गायत्र्यः । उपो वु शुणुही गिरः सुसंज्ञं त्वा वयं मधवाभित्येका द्वे च पङ्क्ती । यद्विन्म प्रतनःष्येऽर्थं ते अस्तु ह्यंत इत्यौष्णिह-
घार्हतौ तुषी ” इत्यादिना । तत्र चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । अष्टाविंशत्यक्षरो-
ष्णिक् । अनयोरत्याक्षरत्वेन कनीयस्त्वाद्देवच्छन्दस्त्वम् । अष्टाक्षरपादैः पञ्च-
भिश्चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः । पञ्चविंशदक्षरा बृहती । अनयोरधिकाक्षरत्वेन भूय-
स्त्वावसुरच्छन्दस्त्वम् । एवं छन्दोन्तरेष्वप्युच्येयम् । तत्र देवा गायत्रीछन्दसा
पङ्क्तिच्छन्दोऽमितो विद्वत्य शस्त्रमपठन् । विहार आश्रयायनेन दर्शितः—“ तदेव
शांस्यं विहरेत्वादाभ्यवभाषार्धैर्षशः शांसेत्पूर्वासां पूर्वाणि पवानि गायत्र्यः पङ्क्ति-
भिः पङ्क्तीनां तु द्वे द्वे पदे शिष्येते ताभ्यां महिष्णुयादुष्णिहो बृहतीभिः ”
इत्यादिना । अस्यापमर्धः—अविद्वत् यच्छस्त्रं तदेव विद्वत् कुर्यात् । तद्यथा—
गायत्र्याः मधमं पादं पङ्क्तेः प्रथमपादेन संयोज्यैकमर्धं संपादयेत् । एवं दि-
हीयतुत्पिपादसंयोगेन पुनरर्धं द्वयं संपाद्यम् । पङ्क्तेरवशिष्टं पादद्वयमेकोऽर्ध-
र्धस्तस्यान्ते षण्णवं कुर्यात् । तैरतैश्चतुर्भिरर्धैर्द्वाव(द्वे अ)नुष्टुभौ संपद्येते । एवं
गायत्र्यः पङ्क्तिभिः संयोज्याः । अनया विशस्तति विहरोदिति । तेन विद्वतेन
शस्त्रेण भ्रातृव्यस्थानं विनाशयति ।

संख्यान्तरमभिधेत्य विहरणं दर्शयति—

“ षडक्षराण्यति रेचयन्ति षड्वा ऋतव ऋतूनेव प्रीणाति चत्वारि पूर्वाण्यव
कल्पयन्ति चतुष्पद एव पञ्चनव रुन्धे द्वे उत्तरे द्विपद एवाव रुन्धे ” [सं०
का० ६ प० ६ अ० ११] इति ।

काषिडगष्टाविंशद(त्य)क्षराऽन्या त्वष्टाविंशदक्षराऽन्या विंशदक्षरा । तत्र म-
ध्यभाषाः षडक्षराण्यनुष्टुभोऽतिरिच्यन्ते । तस्या ऋच आदौ चत्वारि पूर्वस्यामु-
धि संयोज्यानि । अन्तिमं द्वयमुत्तरस्यामुचि संयोज्यम् ।

(षोडशिमहाविधिः)

विहरणे फलितं दर्शयति ।

“ अनुष्टुभमभि सं पादयन्ति वाग्वा अनुष्टुभस्मात्पाणानां वागुत्तमा ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

आश्वलायनः—“अनुष्टुभकारं शंसेदूर्ध्वं स्तोत्रियानुरूपाम्यामतो विहत इति । स्तोत्रोपाकरणस्य काले विधत्ते—

“ समय्याविधिते सूर्ये षोडशिनः स्तोत्रमुपाकरोत्येतस्मिन्ने लोक इन्द्रो वृत्र-
महन्त्साक्षादेव वज्रं भ्रातृव्याय प्र हरति” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।
समयाविधिवोर्धास्तमितस्तस्मिन्नेवार्धास्तमयकाले पूर्वमिन्द्रो भूलोके वृत्रं बध्नात् ।
षोडशिनो योग्यां दक्षिणां विधत्ते—

“ अरुणपिशाङ्गनेऽधो दक्षिणेत्तद्वै वज्रस्य रूपं समुज्जये ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

अरुणमिभ्रविशाङ्गवर्णः । तदेवं ब्राह्मणशेषाणांमनुवाकानामर्था निरूपिताः ।
अथ परिभाषा ।

चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“पात्रस्यावभृथे सोमलिप्त्वस्य नयनं तु किम् ।

साधनं प्रविपत्तिर्वा यन्ति तेनेत्यवः भ्रुतेः ॥

पाप्ता साधनता मैवं पुरोडाशहविष्टवतः ।

पात्रस्य तदसंबन्धात्प्रक्षेपः प्रविपत्तये ” इति ।

ज्योतिष्टोमे श्रूयते—“+अरुणमृहीतं वा एतद्यज्ञस्य यदृजीवं यद्वावाणो
*यदौदुम्बर्यधिषवणफलके तस्माद्यत्किंचित्सोमलिप्तं द्रव्यं तेनावभृथं यन्ति ”
इति । निष्पीडितस्य सोमस्य नीरसो भागः कृजीषम् । एदेतदृजीषमावादिकं
सोमाभिषदादौ सोमेन लिप्यते । तस्य लिप्तस्य सर्वस्य द्रव्यस्यावभृथसाधन-
त्वमभ्युपेयम् । कुतः । तेनावभृथं यन्तीति तृतीयाश्रुत्याऽवभृथसाधनत्वावग-
मात् । तस्मात्सोमलिप्तं द्रव्यमवभृथे हविष्ट्वेन नीयत इति चेन्नैषम् । वारुणेनैव
कपालेनावभृथमवयन्तीत्यनेनोत्पत्तिवाक्यश्लिष्टपुरोडाशहविषाऽवरुद्धेऽवभृथे सोम-
लिप्तस्य पात्रस्य हविष्ट्वेन संबन्धात्संभवात् । तथा सत्यवभृथशब्देन तदीयं देवां

+चतुर्गृहीतमिति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे पाठः ।

* ‘ दुम्बरी, यदधि ’ इति जै० न्या० विस्तरे पाठः ।

लक्षयित्वा तस्मिन्देहे सोमलिप्तस्य पात्रस्य नयनमत्र विधीयते । तत्र नयनं प्रतिपत्तये भवति । पात्रस्य पूर्वमुपयुक्त्वात् । तस्मादेतत्प्रतिपात्तिकर्म ।

दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ किं स्याद्वभृथे बर्हिर्वर्णं सर्वशुवाऽऽचरेत् ।

यावदुक्तं प्रयाजानुयाजबर्हिर्निषेधतः ॥

आद्योऽप्सुमन्तावित्वाव्यभागोक्त्या परिसंख्यया ।

केन्द्रेनात्र गुणप्राप्तेरपूर्वत्वेन वाभन्तिवः ” इति १

अप्योतिष्ठोभावभृथे चतुर्थप्रयाजमथमानुयाजरूपौ बर्हिर्वागौ वर्णयित्वा शिष्टं चोद-
कमाप्तं सर्वमनुष्ठेयम् । कृतः । अप्यबर्हिषः प्रयाजाव्यजत्यप्यबर्हिषावनुयाजौ
यजतीति बर्हिर्वागद्वयमात्रवर्जनावगपादिति पादे ब्रूमः—अप्सुमन्तावाव्यभागौ
यजतीति परिसंख्यानादुक्तमेवानुष्ठेयम् । अथोच्येत चोदकमाप्तावाव्यभागानु-
द्याप्सुमन्तद्वेपेतमन्त्रद्वयस्त्वस्य गुणस्यात्र विधानाच्च परिसंख्येति । मैवम् ।
लिङ्गकभाष्यामेव मन्त्रयोः प्राप्तत्वात् । अतः परिसंख्यया गृहमेधीयवदुपसद-
चापूर्वकर्मत्वेन वा यावदुक्तमनुष्ठेयम् ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ किमप्स्ववभृथे मुख्ययानं स्राक्प्रमुताग्रिमः ।

मुँत्येपेनान्वयान्मैवं प्रयोगेण वक्ष्यमातु ” इति ।

इदं श्रूयते—अप्स्ववभृथेन वत्स्वीति । तत्र स्राक् एककपालोऽवभृथशब्द-
वाच्यशान्मुँत्यं कर्म तेन मुख्येनापामन्त्रयः श्रूयते । अतोऽत्र इत्येवतावदर्पा
मुख्यभावाङ्गत्वात्प्रधानस्यैवाप्स्वनुष्ठानम् । आधाराव्यभागादीन्याहवनीयेऽनुष्ठे-
यानीति पात्रे ब्रूमः—स्यादेतदेवम् । मद्यप्स्ववभृथ इत्येतावदेव श्रूयते । इह
त्वप्सु चरन्तीति अगणादवभृथमयोमेणापामन्त्रयात्साङ्गं प्रधानमप्सु कर्तव्यम् ।
एतद्विचारैत्रयमवभृथयजूषि जुहोषीत्यस्मन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ गृपाञ्जनाद्विरेकैकः संबो वाऽनुसमीयते ।

एकैकः पूर्वदन्मैवं वचनात्काण्डेसंगतेः ” इति ॥

१ क. व. ङ. अन्त्यो नाङ्गुणे प्रा० । ख. अन्त्येना० । २ क. व. ङ. मुख्येनान्व० ।
३ ख. ० मुख्यकर्मत्वेन । ४ ख. ० रदय० । ५ ख. ० षडतेरिता” इ० ।

(षोडशियहसिधिः)

ज्योतिष्टोमेऽग्नीषोमीयपशौ यूपस्य धृतेनाञ्जनमुच्छ्रयणमवटस्य पर्यूहणं यूप-
मूलस्यै इहणं मध्ये रश्मनया परिव्ययणमित्येते पदार्था आम्नाताः । ते चैक्यु-
पपक्षे तथैव कर्तव्याः । एकयूपस्य च विकल्पः श्रूयते—“ एकयूपो वैकादशिनी
वा । अन्येषां यज्ञानां यूपा भवन्ति । एकविंशिन्यश्वमेधस्य ” इति । तत्र
बहुयूपेष्वञ्जनादिरेकैकः पदार्थः प्राजापत्यपशुपाकरणादिवदनुसमेतव्य इति प्राप्ते
ब्रूमः—अञ्जनादिपरिव्ययणान्तं यजमानो यूपं नावसृजेदिति वचनेन यजमानस्य
यूपत्यागनिषेधोऽञ्जनादिकाण्डस्यानुसमये सत्युपपद्यते । तस्मान्नात्र पदार्थानुसमयः ।

सप्तमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ संस्कारः स्यादुपशये न वा यूपोक्तितोऽग्निमः ।

न स्यान्नियोजनाभावाच्चूर्णीच्छेदेन यूपवा ” इति ।

यूपैकादशिन्यां श्रूयते—“ उपशयो यूपो भवति ” इति । एकादशानां यूप-
पानां समूह एकादशिनी । तत्र दक्षिणतोऽवस्थापितो द्वादशो यूप उपशयः ।
तथा च श्रूयते—“ यद्दक्षिणत उपशयः ” इति । तस्मिन्नुपशये परिव्ययणादिको
यूपसंस्कारोऽस्ति, संस्कारनिमित्तस्यैकस्य यूपशब्दस्य तत्र प्रयुक्तत्वादिति चेन्नै-
वम् । संस्कारप्रयोजनस्यात्राभावात् । पशुं नियोक्तुं यूपः संस्क्रियते । तत्र नि-
योजनमितेरप्येकावशसु यूपेष्वस्ति न तु द्वादश उपशये । तथा च तैत्तिरीयक-
ब्राह्मणम्—“ सर्वे वा अन्ये यूपाः पशुमन्तोऽथोपशय एवापशुः ” इति । परि-
व्ययणादिसंस्काराभावेऽप्यमन्वच्छेदेनादयः केचिद्धर्मास्तत्र वाचनिका विद्यन्ते ।
षाषताऽरूपेण सादृश्येन गौर्षी तत्र यूपोक्तिः । तस्मान्न यूपशब्दो धर्मातिदिशयी-
ति । एतद्विचारद्वयं स्पष्टेन वेदिमुद्धन्तीत्येतस्मिन्ननुवाके दृष्टव्यम् ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्यादैकादशिने दैक्षात्सौत्याद्वाऽऽद्योऽस्तु पूर्ववत् ।

रश्मनाद्वयसौत्यत्वविशेषाह्निञ्जनतोऽन्तिमः ” इति ॥

एकादशिनाः पशव एवाम्नायन्ते—“ आभेयः छण्णग्नीवः सारस्वती मेधी बभ्रुः
सौम्यः वीष्णुः श्यामः शितिपृष्ठो नार्हस्पत्यः शिल्पो वैश्वदेव ऐन्द्रोऽरुणो वारु-
तः कल्माष ऐन्द्राघ्नः सःहितोऽधोरामः सावित्रो वारुणः पेतवः ” इति । यद्य-

१ स. 'स्य परिहृ' । २ स. स्यात्प्रथो' । ३ क. व. इ. तत्र नि' । ४ क. व.
इ. गौर्षेण । ५ स. वैक्ष्यात्सौ' ।

(षोडशिमहविधिः)

पथमेधप्रकरण एते पठितास्तथाऽपि ज्योतिषोपप्रकरणेऽप्येते विधीयन्ते—“प्रेवा-
ऽऽग्नेयेन वापयति मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति
पौष्णेन ” इत्यादिना । तेष्वैकादशिनेषु दैक्षादग्नीषोमीयाद्विध्यन्तातिदेशः स्यात् ।
कृतः । अग्नीषोमीयस्य पशुप्रकृतित्वेन पूर्वाधिकरणे निर्णीतत्वादिति चेन्नैवम् ।
सौत्यग्रताविशेषालिङ्गदर्शनात् । सुत्याकाष्ठे भवः सौत्यः सवनीयः पशुः । तत्र
चोदकप्रप्ता रशनैका वाचनिकी द्वितीया । एतच्च तृतीयं निर्णीतम् । तदेतद्व्य-
नाहममग्नीषोमीयपशावसंभवात्सवनीयस्य विशेषलिङ्गमेकं सुत्याकाष्ठीनत्वं द्विती-
यम् । ते च द्वे लिङ्गे ऐकादशिनेषु दृश्येते । तत्रेदमाम्नायते—“द्वे द्वे रशने
आदाय द्वाभ्यां द्वाभ्यां रशनाम्यामेकैकं सूर्यं परिव्ययति” इति । सुत्याकाष्ठीनत्वं
च तेष्वस्ति । ततः सौत्यध्व(त्याद्य)र्मातिदेशः ।

नवमाभ्यामस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“कृष्णग्नीवातिके मोह ऊहो वाऽस्ति न पूर्ववत् ।

देवत्वं न गणस्यात ऊहो बहुवभिधित्तया ” इति ।

यूयैकादशान्यामभ्याद्विदेवताकाः पशव आम्नाताः—“प्रेवाऽऽग्नेयेन वापयति
मिथुनः सारस्वत्या करोति रेतः सौम्येन दधाति मजनयति पौष्णेन ” इत्यादि-
ना । ते च स्वनामभिरम्यत्राऽऽज्ञाताः—“आग्नेयः कृष्णग्नीवः सारस्वती मेधी
बभ्रुः सौम्यः पौष्णः श्यामः ” इत्यादिना । तत्राप्येकवचनान्तस्य भेषपतिश-
ब्दस्याऽऽदित्येण्डिव मोह इति चेन्नैवम् । वैषम्यात् । आदित्यगणस्य तत्र देव-
त्वम् । इह त्वैकैकस्य प्रथमेषत्वम् । अतो बहुवचनान्तैस्त्वेनो-
हनीयम् ।

एकादशाभ्यास्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“एकादशिनके(ने) तन्नं वसाहोमेऽथ भिन्नता ।

तन्नं शवयं(क्य)त्वतो भेदः प्रधानार्धैर्चभेदतः ” इति ।

एकादशिनेष्वग्नेयसारस्वतसौम्यादिपशुषु वसाहोमस्य सह कर्तुं शक्यत्वा-
त्तन्वमिति प्राप्ते ब्रूमः—देवताभेदेन प्रधानभेदान्ततयाज्यार्धैर्चान्तकालानां भिन्न-
त्वेनानुष्ठानयोग्यतासंभवाच्चेदः ।

(षोडशियग्रहविधिः)

तत्रैवान्धचिन्तितम्—

“ यूपैकाशिनियुपाहुतेर्भेदोऽथ तन्त्रता ।

सामीप्यमेवादाघोऽन्त्यः सामीप्यं दृष्टिगं यतः ” इति ॥

यूपैकादाशिन्यां चोदकप्राप्ता यूपानुहतिः प्रतिरूपं मिधये । कुतः । यूपस्या-
न्तिकेऽग्निं मथित्वा यूपानुहतिं जुहोतीति तद्विधानात्सामीप्यानां च भेदादिति प्राप्ते
ब्रूमः—न तावदत्यन्तसामीप्यं संभवति यूपदाहप्रसङ्गान् । अतो यावता व्यव-
धानेन युपा दृष्टिगोचरा भवन्ति तावतो वैशस्य सामीपत्वमभ्युपेतव्यम् । तथा
सति देशैवर्षादाहुतेस्तन्त्रता ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ किमैकादशिनोऽवस्थ कुम्भ्यादेर्भिन्नता न वा ।

असंदेहाय भेदो न लिङ्गदेवास्य सिद्धितः ” इति ।

भिन्नदेवताकेष्वैकादाशिनोषु पशुष्वेककुम्भीपाके सति किमङ्गं कां देवतां
प्रत्युपाकृतस्य पशोः संबन्धीति संदेहे सति प्रदानं संकीर्येत । तस्मात्कुम्भ्यादे-
रावार्धं (भेद) इति चेन्नैवम् । चिह्नकरणमात्रेण संदेहापगमसिद्धौ लाघवात् ।
तस्माद्द्वयं तन्त्रता ।

तत्रैवान्धचिन्तितम्—

“ तत्तन्त्रं हेयमुत नो चिह्नं नास्ति वसास्वतः ।

हेयं नो प्रतिपत्तित्वात्सांकर्येणाप्यदोषतः ” इति ॥

ऐकादाशिनोषु कुम्भ्यादेर्यत्तन्त्रं निर्णीतं तत्परित्याज्यमङ्गानामिव वसानां
चिह्नकरणासंभवेन सांकर्यप्रसङ्गादिति चेन्नैवम् । वसाहोमस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन
द्रव्यं प्रत्यपि प्रयोजकत्वाभावेन तद्द्रव्यभ्रपणार्थं कुम्भीभेदप्रयोजकत्वंस्य
दूरापेतत्वात् । न चात्र द्रव्यसांकर्यं दोषाय भवति, “व्यवस्थापकप्रमाणाभावात् ।
ननु तत्तद्देवताविषययाज्यार्धचान्तेषु भिन्ना होमाः पूर्वं निर्णीताः । बाह्यं, तैर्धैवै-
कादशकृत्वो ह्यमतां किमायातं द्रव्यसांकर्यं । तस्मात्कुम्भ्यादेस्तन्त्रं न त्याज्यम् ।
इदं षट्कं प्रजापतिः प्रजा असृजतेत्यास्मिन्ननुवाके द्रष्टव्यम् ।

१ स. तावता । २ स. च. ऊ. “क्यासंभवादा” । ३ क. घ. ऊ. तथैव । ४ क.
“त्वस्यान्तरित” । ५ स. “शैवार्धचान्ते तद्रूपम्” ।

(षोडशिमहाविधिः)

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्-

“पर्यामिळतः पात्नीवत उत्सुज्यत इत्यसौ ।

यागो गुणो वा यागः स्यादन्वयाव्यवधानतः ॥

प्रत्यभिज्ञान(त)मालभ्यमनूद्योत्सर्गशब्दतः ।

गुणं पर्यामिळत्याख्यं वक्त्युत्तरनिवृत्तये ॥

न दुष्टा परिसंख्याश्च चोदकात्प्राग्बिधौ सति ।

पर्यामिळणान्ताङ्गरीतिः क्लृप्तोपकारतः ” इति ॥

“ त्वाष्ट्रे पात्नीवतमालभेत ” इति प्रकृत्यैवमान्नातम्-“ पर्यामिळतं पात्नीवतमुत्सुजति ” इति । तत्र पर्यामिळतशब्देन संस्कृतपशुद्वयस्य पात्नीवतशब्देन परनीवत्यामकदेवतासंबन्धस्य च प्रतीयमानत्वादयं यागविधिः । एवं सति पर्यामिळतपात्नीवतशब्दयोरेव्यवहितान्वयो लभ्यते । सिद्धान्ते तु पर्यामिळतमुत्सुजतीत्यन्वयं वाञ्छन्ति । तदा व्यवहितान्वयो दुर्वारः । तस्माद्वायव्यपशुवधयागविधिरिति पाठे ब्रूमः-अनारभ्याधीतत्वात्प्राग्बिधौ वायव्ये प्रकृतप्रत्यभिज्ञा । इह त्वालभ्यत्वेन प्रकृतः पशुः पात्नीवतशब्देन प्रत्यभिज्ञायते । तमनूद्य पर्यामिळतशब्दान्वितेनोत्सुजतीत्याख्यानेन पर्यामिळणार्थो गुणो विधीयते । न च प्रकृतिगतस्य पर्यामिळणस्य विकृतौ चोदकेन प्राप्तत्वादनर्थकोऽयं विधिरिति वाच्यम् । उपरितनाङ्गनिवृत्तेर्विधिप्रयोजनत्वात् । नन्वेवं सति परिसंख्या स्यात् । सा च दोषत्रयदुष्टा । स्वार्थयागोऽन्यार्थस्वीकारः प्राप्तवाधश्चेति त्रयो दोषाः । पर्यामिळणवाक्ये स्वार्थो विधिस्त्यज्येत । अन्यार्थो निवेधः स्वी क्रियेत । चोदकप्राप्त्यान्वुपरितनान्यङ्गानि बाध्येरन् । भैवम् । पर्यामिळणोत्तरभागीन्यङ्गानि नानुष्ठेयानीत्येतस्माः परिसंख्याया अनङ्गीकारात् । कथं तर्हि ताञ्जिवात्तिः । आधिकीति ब्रूमः । चोदकमवृत्तेः प्रागेवायं विधिः प्रवर्तते । प्रत्यज्ञोपदेशस्य शीघ्रबुद्धिजनकतया कल्प्यातिदेशात्प्रवृत्तत्वात् । तथा सत्पुपादिशैरेवाङ्गैर्निराकाङ्क्षार्या विकृतौ चोदकस्यापवृत्तैवोपरितनान्यङ्गानि न प्राप्नुते । न चानेन न्यायेन पर्यामिळणान्ताङ्गानामभ्यप्राप्तिरिति वाच्यम् । विधीयमानस्य पर्यामिळणस्य नूतनत्वे सत्पुपकारकल्पनापत्त्या प्रकृतौ यत्क्लृप्तोपकारं पर्यामिळणं तदवस्थापन्नस्यैवाम विधेयत्वात् । प्रकृतौ च प्राचीनाङ्गानन्तरभाविने एवोपकस्तः

(षोडशिमहविधिः)

कूलम् इत्यथापि तादृशस्यैव विधानात्पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिः सिध्यति । एवं च सत्युत्सृजतीत्याख्यातेन यथोक्तपर्यग्निकरणाविधावर्थसिद्ध उपरितनाङ्गोत्सर्गो धातुनाऽनुद्यते । तदेवमत्र गुणाविधिः ।

नवमाध्यायस्य अतुर्थपादे विहितम्—

“ आज्येन शेषमित्युक्तौ द्रव्यप्रतिनिधिर्भवेत् ।

कर्मान्यद्वाऽग्निमस्त्यागशेषसंस्थापनोक्तिभिः ॥

अङ्गरीत्या समाप्तत्वाद्देवतोक्त्यनुवर्तनात् ।

साम्याच्छेषः संस्थितिस्तु याग आलम्भनादिवत् ” इति ।

“ त्वाष्ट्रं पानीवत्तमालमेत ” इति पठत्य “ पर्यग्निकृतं पानीवत्तमुत्सृजति ” इति श्रुतम् । तत्र पुनः श्रूयते—“ आज्येन शेषं संस्थापयेत् ” इति । तद्विद्वान्ज्यं पशुद्रव्यस्य प्रतिनिधिर्भवेत् । कृतः । उत्सर्गशेषसंस्थापनशब्दैस्तद्वगमात् । पर्यग्निकरणादूर्ध्वं पशुद्रव्यस्य त्यागमभिवायाऽऽज्येनेति द्रव्यान्तरं पशुस्थानीयं साधनभूतमुपविश्य चोदकप्राप्तमुत्तरकालीनमङ्गजातं तेन द्रव्येण समापनीयमिति विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—पूर्वाधिकरणन्यायेनाङ्गरीत्या पानीवतः पशुः समाप्तः । यदि पानीवत्तमालमेतेति विहितस्य कर्षणः समाप्तिर्न स्यात्, केवलं पशुद्रव्यत्यागः क्रियेत तदा विहितो द्रव्यदेवतासंबन्धरूपो यागो नानुष्ठितः स्थग्यत् । एते देवता-मुद्दिश्य त्यागोऽवश्यं कर्तव्यः । तथा सति पशुसाधनके यागे मुख्येन पशुनैव साधिते कृतः प्रतिनिधिः । देवतोद्देशत्वागस्य चोत्पत्तिवाक्येनैव सिद्धत्वात् । पर्यग्निकरणोत्सर्गवाक्येना(णा)ङ्गरीतिविधाने संस्थापनीयः शेषो न कोऽप्यस्ति । तस्माद्वा-ज्यवाक्येन कर्मान्तरं विधीयते । देवता तु पानीवत्तशब्दस्यानुवृत्त्या लभ्यते । कर्मान्तरस्यापि शेषत्वमुपचरते । यथाज्यद्रव्यकयोः पूर्वोत्तरकर्मयोः स्तनीयदास्त्वामा देवताया एकत्वेनाव्यवहितानुष्ठानेन श्लोपकपोपसंहारसदृशत्वात् । संस्थितिक्रियया चाऽऽलम्भननिर्वापादिवद्यागो लक्ष्यते । लिङ्प्रत्ययश्चापूर्वभावनामभिधत्ते । तस्मा-दाज्यद्रव्यकं पत्नीविद्देवताकं शेषवत्पशुयागसमनन्तरोत्तरभाविकर्मान्तरमत्र विधी-यते । एतदुभयमिन्द्रः पत्नीमेत्वनुवाके द्रष्टव्यम् ।

द्वादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्-

“ अस्थ्याहुतिश्वरौ सौम्ये नास्ति वा पशुपाकतः ।

निवृत्तत्वादास्ति मैवमनिवृत्तेः पुरोत्थितेः ” इति ।

तृतीयसवनीये ये सौम्यचर्वादिपस्तेषु हविष्कृदाह्वानं पुनः कर्तव्यम् । पश्वर्थ-
माहूतायास्तस्याः पशुपाके निष्पन्ने सति निवृत्तत्वादिति चेन्मैवम् । प्रकृतौ
पत्नीसंमाणेभ्य ऊर्ध्वं हविष्कृतः पत्न्या उत्थानं वाक्येन विहितम् । पशावपि
ततः पूर्वं निवृत्त्यभावात् । तस्मोत्सत्कालीनेषु सौम्यचर्वादिषु नास्ति पुनराह्वानम् ।
एतच्च भ्रष्टं वा एतत्सौम्यायनुवाके दृष्टव्यम् ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

“ उक्थयोत्कर्षे षोडशी नोत्कथ्येदोत्कथ्यतेऽथवा ।

स्तोत्रकालाय नोत्कर्षः पूर्ववत्षोडशिमहे ।

ग्रहं पराश्वमुक्थ्येभ्य इत्यङ्गत्तङ्गित्वात्समात् ।

स स्तोत्रे ग्रह उत्कथे स्तोत्रकालः मचाभ्यताम् ” इति ।

ज्योतिष्टोत्रे षोडशिमहं प्रकृत्य भूयते—“ स पराश्वमुक्थ्येभ्यो निर्गृह्णाति ”
इति । तृतीयसवने सूर्यास्तमयात्प्रागेवोक्थ्यग्रहात्सयो गृह्यन्ते । तेभ्यः परस्ता-
दर्थं षोडशी विहितः । यदि कदापिद्वैवादुक्थ्यग्रहा अस्तमयादूर्ध्वमुत्कथ्येरंस्तदा
तत ऊर्ध्वं विहितस्यापि षोडशिमहस्य नास्त्युत्कर्षः । कुतः । पूर्वन्यायेन काल-
स्यानुसरणीयत्वात् । कालोऽप्येवमाभ्यातः—“ समयाधिषिते सूर्ये षोडशिनः
स्तोत्रमुपाकरोति ” इति । समयोऽस्तमयस्तं प्राप्ते सूर्ये स्तोत्रमारम्भकालः ।
सोऽथमुत्कर्षे सति बाध्यते । तच्चायुक्तं, पूर्वप्राग्निहोत्रस्य स्वकालमवाधितुमेवेष्टि-
मध्येऽनुष्ठानाङ्गिकारादिति प्राप्ते ब्रूमः—पराश्वमिति शब्देनोक्थ्येभ्य उत्तरकालः
षोडशिमहाङ्गत्वेन विधीयते । ततो मुख्यग्रहस्य कालमवाधितुमुपसर्जनस्य
स्तोत्रस्य कालं बाधित्वा सस्तोत्रग्रह उत्कथ्यः ।

दशमाध्यायस्य पञ्चमपादे चिन्तितम्-

“ विकृतौ प्रकृतौ वा स्यात्षोडशमुत्कर्षतोऽग्निपः ।

अविरुद्धेन वाक्येनानुत्कर्षात्प्रकृतावसौ ” इति ।

ज्योतिष्टोमप्रकरणे भूयते—“ य एवं विद्वान्षोडशिनं गृह्णाति ” इति ।

१ क. घ. ड. “त्थानकालत्वेन पं । २ क. घ. ड. “स्मात्तत्” । ३ च. निर्गृह्णा” ।
४ क. घ. ड. “गृह्णन्ति ” इ” ।

(षोडशिश्रहविधिः)

सोऽयं षोडशिश्रहो विकृतौ निविशते । कुतः । प्रबलेन वाक्येन तस्य ग्रहस्य प्रकरणाद्भ्रुकथ्यमाणत्वात् । “ उचरेऽहंन्द्रिरात्रस्य गृहस्ये मध्यमेऽहंस्त्रिरात्रस्य ” इति हि वाक्यम् । द्विरात्रादीनां च विकृतित्वं प्रसिद्धम् । अतः प्रकरणं बाधित्वा विकृतौ निवेश इति प्राप्ते ब्रूमः—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृह्णीयात् ” इत्यन्यद्वाक्यमस्ति । तेन प्रकृतिसूत्रेऽग्निष्टोमे निविशते । न चात्र प्रकरणबाधः । अग्निष्टोमस्य ज्योतिष्टोमावान्तरसंस्थारूपत्वेन ततोऽनन्यत्वात् । न चैवं सति चोदकेनैव द्विरात्रादिषु प्राप्तत्वात्पुनर्विधिवाक्यं व्यर्थमिति शङ्कनीयम् । अहर्विशेषसंबन्धाय राजन्यादिनिमित्तनैरपेक्षया च तदुपपत्तेः । तस्मात्प्रकृतौ निवेशः ।

तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

“ उक्थ्याग्रयणतः स स्यात्केवलाग्रयणादुत् ।

आद्य उक्तिद्वयादन्य उक्थयोर्ध्वक्विधिवत्ततः ” इति ।

स पूर्वोक्तः षोडशी वचनद्वयबलेनोक्थ्यपात्रादाग्रयणपात्राच्च ग्रहीतव्यः । “ उक्थ्याग्निगृह्णाति षोडशिनम् ” इत्येकं वाक्यम् । “ आग्रयणाद्गृह्णाति षोडशिनम् ” इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रोच्यते—आग्रयणपात्रादेव ग्रहीतव्यः । कुतः । उक्थ्यवाक्यस्योत्तरकालविधिपरत्वात् । “ तं पराञ्चमुक्थ्याग्निगृह्णाति ” इत्युर्ध्वकालवाचिनः पराकशब्दस्य प्रयोगात् । ततो नोभयस्माद्ग्रहणम् ।

तत्रैवान्यच्छिन्तितम्—

“ सवनेषु तृतीये वां स षयोक्थ्या भवंत्रिषु ।

द्वे निन्दित्वा तृतीयस्य विधेस्तत्रैव गृह्यताम् ” इति ॥

स पूर्वोक्तः षोडशिश्रहस्त्रिषु सवनेषु भवेत् । कुतः । सवनत्रयस्योक्तत्वात् । षोडशिनं प्रकृत्याऽऽम्नायते—“ प्रातःसवने ग्राह्यो माध्यंदिनसवनं ग्राह्यस्तृतीयसवने ग्राह्यः ” इति । नैतद्युक्तम् । सवनद्वयस्मार्थवाद्त्वेन तृतीयसवनं स्पोक्तत्वात् । अत एव वाक्यशेषे सवनद्वयं निन्दित्वा तृतीयसवनं विधीयते । यत्प्रातःसवन इत्यादिना सवनद्वये वज्रपातदोषोऽभिहितः । तृतीयसवने ग्राह्यो न सर्वेषु सवनेषु गृह्णातीति प्रसंसापूर्वकं विहितम् । तस्मान्तृतीयसवन एव षोडशिश्रहः ।

[काम्ययाज्यापुरोलुवाक्याः)

पुनरप्यन्यत्तत्रैव चिन्तितम्—

“ अग्निष्टोमोक्थ्यसंबन्धी षोडशमस्तुतशस्त्रकः ।

तद्युक्तो वाऽग्निमः प्राप्तस्तत्र संस्थामवाधितुम् ॥

स्तोत्रं भवत्येकार्द्विंशं हरिवच्छस्यते ततः ।

इष्यते क्षान्यसंस्थात्वं स्तुतशस्त्रयुतस्ततः ” इति ॥

षोडशिनं प्रकृत्याऽऽज्ञायते—“ अप्यग्निष्टोमे राजन्यस्य गृहीयादप्युक्थ्ये
मासः” इति । सोऽयमग्निष्टोमोक्थ्यसंस्थयोर्विहितः षोडशिशस्त्रः स्तुतशस्त्रवार्जितो
भवितुमर्हति । अन्यथा तदीयाभ्यां स्तुतशस्त्राभ्यां ऋतुसमाप्तौ षोडशिसंस्थात्वं
प्रसज्येत, अग्निष्टोमसंस्थात्वमुक्थ्यसंस्थात्वं च बाध्येत, तत्संबन्धिसमाप्त्यभावा-
दिति प्राप्ते ज्ञमः—“ एकविंशत्यं स्तोत्रं भवति पतिष्ठत्यै हरिवच्छस्यते ”
इति षोडशिनि पर्यक्षविधिना स्तुतशस्त्रे विहिते । किंच “ ग्रहं वा गृहीत्वा
चमसं बोनीय स्तोत्रमुपाकरोति ” इति ग्रहग्रहणचमसोन्नयनयोः स्तोत्रनि-
मित्तत्वं श्रुतम् । न हि सति निमित्ते नैमित्तिकं त्यक्तुं शक्यम् । तस्मात्पूर्वसं-
स्थात्वहामिन्यसंस्थात्वं चाप्युपेत्य स्तुतशस्त्रयुतत्वं ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठक

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ३९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके चतुर्थप्रपाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं
मर्त्यो जोह्वीमि । जातवेदो यज्ञो अस्मासु
धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् । यस्मै त्वं
सुहृते जातवेद् उ लोकमग्ने छण्वः स्योनम् ।
आश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं
मंशते स्वस्ति । त्वे सु पुत्रं शत्रुसोऽवृत्रन्काम-

(काम्यवाज्यापुरोनुवाक्याः)

कातयः । न त्वामिन्द्रातिं रिच्यते । उक्थ-
उक्थे सोम इन्द्रं ममाद नीयेनीधि मघवानम्
(१) सुतासः । यदी० सबाधः पितरं न
पुत्राः समानदक्षा अवसे हवन्ते । अग्ने रसेन
तेजसा जातयेदो वि रीचसे । रक्षोहाऽभीव-
चातनः । अपो अन्वचारिषः रसेन सुर्मसू-
क्ष्माहि । पर्यस्वा० अग्न आऽगमं तं मा सः
सृज वर्धसा । वसुर्वसुपतिर्हिकमस्यग्ने विभा-
वसुः । स्याम ते सुमतावपि । त्वामग्ने वसु-
पतिं वसूनामभि प्र मन्दे (२) अध्वरेषु
राजव । त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि-
ष्याम वृत्सुतीर्मत्यानाम् । त्वामग्ने वाजसातमं
विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवी-
र्यम् । अर्यं नो अग्निर्वरिवः कृणोत्वयं मृधः
पुर एतु प्रभिन्दम् । अथ० शत्रूञ्जयतु जहृषा-
णोऽर्यं वाजं जयतु वाजसातौ । अग्निनाऽग्निः
समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा । हृष्यवाहजुह्वा-
स्यः । त्व० ह्यग्ने अग्निना विप्रो विप्रेण
सन्तसता । सखा सख्या समिध्यसे । उदमे
शुचयस्तव वि ज्योतिषा ॥ (३)

(मघवान मन्दे ह्यग्ने चतुर्दश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके चतुर्थप्र-
पाठके षट्चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४६ ॥ [४०]

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

(आ देदे वाचस्पतय उपयामगृहीतोऽस्या वायो अयं वा वा वां प्रात-
युर्जावयं वेनस्तं प्रत्नथा ये देवास्त्रिंशद्दुपयामगृहीतोऽसि मूर्धानं मधुश्वेदाग्नी
ओमासो मरुत्वंन्तामिन्द्रं मरुत्वो मरुत्वान्महान्महान्भुवत्कदा धाममदब्धेभिर्हिर-
ण्यपाणिः सुशर्मा बृहस्पतिर्हरिरस्यंभ जसिष्ठन्तरणिरा प्यायस्वेयुष्टे ये ज्योति-
ष्मतीं प्रयासायं चित्तमा तिष्ठेन्मसावि सर्वस्य महान्तसजोषा उदु त्यं धातो-
रुः हि यस्त्वा षट्चत्वारिंशत् ॥ ४६ ॥)

(आ देदे ये देवा महानुत्तिष्ठन्तसर्वस्य सन्तु दुर्मित्राभ्यतुःप(तुष्प)श्वा-
शत् ॥ ५४ ॥)

(हरिं ॐ) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चत्वारिंशोऽनुवाकः) ।

एकोनचत्वारिंशोऽनुवाके सोमयागः समापितः । अथास्य प्रपाठकस्यान्विमेऽ-
नुवाके काम्ययाज्यापुरोनुवाक्या उच्यन्ते ।

इदिकाण्डे द्विहविष्का काचिर्दिष्टरेवमाज्ञायते—

“अग्नये पुत्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदिन्द्राय पुत्रिणे पुरोडाशमे-
कादशकपालं प्रजाकामोऽग्निरेवास्यै प्रजां प्रजनयति बुद्धामिन्द्रः प्र
यच्छति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

बुद्धां पुत्रपौत्रेणाभिवृद्धाम् ।

तत्राऽऽग्नेयस्य पुरोनुवाक्यामाह—

यस्त्वेति । हे जातवेदो योऽहं मर्त्यैः सत्कीरिणा गुणकीर्तनशीलेन हृदा
मनसा त्वाममर्त्यै मरणरहितं मन्यमान आह्वयामि, तादृशेष्वस्मासु पुत्रपौत्रादि-
रूपप्रजाभिर्निष्पादितं यशः कीर्तौ निधेहि । हेऽग्ने त्वत्प्रसादादमुत्तत्वं देवत्वमस्यां
प्राप्नुयाम् ।

अथ याज्यामाह—

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

यस्मै त्वमिति । शोभनं कर्म करोवीति सुकृत् । जातं जगद्वेत्तीति जात-
वेदाः । हे जातवेदोऽग्ने त्वं सुकृते यस्मै यजमानाय स्योनं सुखकरमुत्कृष्टं स्थानं
कृणवः करोषि स यजमानो रयिं धनं स्वस्ति नश्यते सम्यक्प्रामोति । कीदृशं
धनम् । अधैः पुत्रैः शूरभटैर्गोभिश्च संयुतम् ।

ऐन्द्रस्य पुरोनुवाक्यामाह—

त्वे सु पुत्रेति । त्वे त्वयि । शवसो बलस्य । स्वकुवन्सुष्टु वर्तन्ते । काषा
भोगाः काम्यन्ते भाभिः स्तुतिभिस्ताः कामकातयः । इन्द्रस्यातिप्रबलत्वाच्छवसः
पुत्रेत्युपचर्यते । हे शवसः पुत्रेन्द्रास्मदीयस्तुतयस्त्वयि सुष्टु वर्तन्ते, काचिदपि
स्तुतिस्त्वां नातिरिच्यते । सर्वस्य स्तुतिवाक्यस्य त्वयि विद्यमानत्वात् ।

अथ याज्यामाह—

उक्थ इति । उक्थउक्थे सोमयागवर्तिनि तत्तच्छस्त्रे स सोम
इन्द्रं ममाव हर्षयामास । नीयत आहूयत इन्द्रोऽत्रेति नीथो यागप्रदेशः । समा-
नदक्षास्तुल्येषु यजमानेषु कुशलाः सुतासः पुत्रस्थानीया यजमानाः पितृस्थानीयं
मघवानं नीथेनीथे तत्तद्यागप्रदेशेऽवसे रक्षार्थं हवन्त आह्वयन्ति । यदीं सबा-
धो यस्मादीदृश आहूतो मघवा विरोधिष्वसुरेषु बाधकारी तस्मादाह्वयन्ते ।
पुत्राः पितरं न पितरमिव । यथा बाला अन्यैस्तादृचमाना रक्षार्थं पितरमाह्व-
यन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये रसवतेऽजक्षीरे चरुं निर्ववेद्यः कामयेत रसवान्स्थामित्यग्निमेव रस-
वन्तस्त्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं रसवन्तं करोति रसवानेव भवत्यज-
क्षीरे भवत्याग्नेयी वा एषा यदजा साक्षादेव रसमव रुन्वे ” [सं० का० २
प० २ अ० ४] इति ।

रसवान्क्षीरव्यादिरसोपेतः । अजाया अग्निवत्प्रजापतिमुखादुत्पन्नत्वादाग्ने-
यत्वम् । साक्षादव्यवधानेन शीघ्रमित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्ने रसेनेति । हे जातवेदोऽग्ने रसेनास्मान्शोजय । तेजसा विशेषेण
प्रकाशसे । कीदृशास्त्वम् । यागदेशे रक्षसां हन्वा । शरीरेऽभविस्याऽऽन्तररोगस्य
चादनो विनाशकः ।

याज्यां लिखिता । उरु२ हि राजा वरुणश्चकारेत्यास्मिन्ननुवाके व्याख्यातो मन्वः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वसुमते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यः कामयेत वसुमान्त्स्यामित्य-
ग्निमेव वसुमन्त२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं वसुमन्तं करोति वसुमानेव
भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वसुरिति । हेऽग्ने हिकं यस्मात्कारणात्त्वं वसुर्लोकानां वासि(साधि)ता धन-
पतिः प्रजायुक्त(तिस्तेजोधन)श्वासि तस्माद्द्वयमपि तवानुग्रहबुद्ध्याववस्थिता भवेम ।

थाज्यामाह—

त्वामग्न इति । हे राजन्दीप्तिमन्ऽग्नेऽध्वरेषु यज्ञेषु त्वामभिपमन्दे सर्वतः
प्रकर्षेण तोषयामि । कीदृशं त्वाम् । वसुनां वसुपतिं धनानां मध्ये यानि श्रेष्ठानि
धनानि तेषामधिपतिमित्यर्थः । वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तो वयं त्वत्प्रसादेन वाजमन्त्रं
जयेम । विरोधिनां मनुष्याणां पुत्सुतीः सेनाः अभिष्यामाभिभवितुं शक्वा
भवेम ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये वाजसृते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेत्संग्रामे संयत्ते वाजं वा एष
सिसीर्षति यः संग्रामं जिगीषत्यग्निः स्वसु वै देवानां वाजसृदग्निमेव वाजसृत२
स्वेन भागधेयेनोप धावति धावति वाज२ हन्ति वृत्रं जयति त२ संग्राममथो
अग्निरिव न प्रतिधूये भवति ” [सं० का० २ अ० २ अ० ४] इति ।

वाजमन्त्रं सरति प्राप्नोतीति वाजसृत । लोके युद्धं जेतुमिच्छुर्जयादूर्ध्वं बैरि-
संबद्धमन्त्रं कृत्स्नं प्राप्नुमिच्छति । अतो वाजसृदिति विशेषणं युक्तम् । वाजं
धावति प्राप्नोति तदर्थं वृत्रं शत्रुं हन्ति युद्धं च जयति । किंवाग्निरिवायमन्येन
प्रतिधूये तिरस्कृतुं शक्नो न भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

त्वामग्न इति । हेऽग्ने त्वां विप्रा यजमाना अभिवृद्धिं मांपयन्ति । कीदृशं
त्वाम् । वाजसातममतिशयेनान्नप्रदं सुष्ठुतं स्तोत्रैर्ही सुष्ठु स्तुतम् । स सादृशस्त्वं
नोऽस्माकं सुष्ठु सामर्थ्यं रास्व देहि ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

याज्यामाह—

अयं नो इति । अयमाग्निरस्माकं वरिवः परिचारकं भृत्यवर्गं संपादयतु ।
मृधो वैरिणो विदारयन्तोऽस्माकं पुरतो गच्छतु । जह्वेषाणः प्रहरञ्जन्नुज्जयतु ।
याजसातावन्नदाननिमित्तं परकीयमन्नं जयतु ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नयेऽग्निवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्नावग्निमभ्युद्धरेयुर्निर्दिष्ट-
भागो वा एतयोर्न्योऽनिर्दिष्टभागोऽन्यस्तौ संभवन्तौ यजमानमभि सं भवतः स
ईश्वर आर्तिमार्तोर्यदग्नयेऽग्निवते निर्वपति भागधेधेनैवैनौ शमयति नाऽऽर्तिमा-
च्छति यजमानः ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

गार्हपत्यादाहवनीयेऽग्निं प्रक्षिप्य तत्राग्निहोत्रं हूयते । तथा सति यस्य यजमा-
नस्य संबन्धिनः पुरुषा विस्मृत्योद्धृत आहवनीयाग्नौ पुनरन्यमग्निमुद्धरेयुः स य-
जमानोऽग्निसुकायाः भये निर्वपेत् । एतन् विशेष्यरूपोऽग्निर्निर्दिष्टभागो विशेषणरूप-
स्वनिर्दिष्टभागस्तावुभौ परस्परं संसृज्यमानौ यजमानं भक्षयितुमिच्छन् संभवतः ।
ततः स यजमान आर्तिमार्तोरीश्वरो विनाशं यैप्सुं संयभवति । तावन्ती अनयेष्टया
शाम्यतः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अग्निनेति । पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना पूर्वस्थितोऽग्निः सम्यग्दीप्यते । सोऽग्निर्वि-
शेषणैः कविरित्यादिभिर्विशिष्टः ।

याज्यामाह—

त्वञ् ह्यग्नि इति । हे पूर्वस्थिताग्ने पश्चात्प्रक्षिप्तेनाग्निना त्वं समिभ्यसे । ता-
दृशस्त्वं ब्राह्मणजात्यभिमानी सन्मार्गवर्ती मियश्च । इतरोऽपि तादृश एव ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र
उद्वायेत् ” [सं० का० २ म० २ अ० ४] इति ।

यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थमुद्धृतोऽग्निर्होमात्पूर्वमेवोपशाम्यति स एतामिष्टिं
निर्वपेत् ।

अत्र शास्त्रान्तरानुसारिणां मते पूर्वपक्षत्वेनोपन्यस्यति—

“ अपर आदीष्वानुद्धृत्य इत्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।
अपरोऽग्निर्गार्हपत्ये मदीष्व पर्वोद्धरणमनु पुनरुद्धरणीय इति तन्मसम् ।
तदिदं दूषयति—

“ तत्रथा न कार्यं यद्भागधेयमभि पूर्वं उद्धरिष्यते किमपरोऽभ्युद्धिष्येतेति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निहोत्रहविलक्षणो(र्ण) यद्भागधेयमभिलक्ष्य पूर्वं वह्निरुद्धृतस्तमेव भाग-
मभिलक्ष्यपरो वह्निनः किमुद्धरियेत तदनुचिदम् । इतिशब्दो हेतौ । तस्मान्न
कार्यम् ।

सिद्धान्तं विधत्ते—

“ तान्येवावक्षणाणानि संनिधाय मन्थेत् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४]
इति ।

यान्युत्सुकानि श्रान्तानि तान्येवाधस्तादवस्थाप्यारणीभ्यामग्निमन्थनं कुर्यात् ।
मन्थने मन्त्रमुत्पादयति—

“ इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्रिया विष्टुभा
जगत्या देवेभ्यो हव्यं वहतु मजानमिति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

अग्निः पूर्वमितो दग्धकाष्ठादुत्पन्न इदानीमपि स जातवेदा गायत्र्यादिभिस्त-
न्दोभिरनुगृहीतः स्वाद्योनेर्दग्धकाष्ठादधिजायताम् । जातश्च तं तं देवं मजानन्दे-
वेभ्यो हव्यं वहतु ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—

“ छन्दोभिरवैनं स्वाद्योनेः स जनयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
४] इति ।

नन्वस्मिन्सिद्धान्तेऽपि पूर्वपक्षादपरोऽग्निः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—

“ एष वाव सोऽग्निरित्याहुः ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।
स्वकारणादुत्पन्नत्वाद्देव एव पूर्वोऽग्निर्न तु भेदोऽस्तीति सिद्धान्तिन आहुः ।

किमर्था तर्हीमिष्टिरित्याशङ्क्याऽऽह—

“ ज्योतिस्त्वा अस्य परापतितमिति यद्मध्ये ज्योतिष्मते निर्वपति यदेवास्य
ज्योतिः परापतितं तदेवाव रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ४] इति ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याः)

अस्य पूर्वाग्नेर्ज्योतिरेव विनष्टं न त्वग्निर्विनष्टः । तच्च ज्वालारूपं ज्योतिरिष्टया संपाद्यते ।

तत्र याज्यापुरोनुवाक्ययोर्ऋचोः प्रतीकं(के) दर्शयति—

उदग्नं इति । उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भ्राजन्त इत्यर्थं मन्वस्त्वमग्ने रुद्र इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः । वि ज्योतिषा ब्रूतेत्यर्थं मन्वः कृष्णुष्व पाज इत्यस्मिन्ननुवाके व्याख्यातः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ यस्त्वा याज्या पुत्रवत्यामिष्टौ त्वे पुत्रयगके ।

अग्ने रसधद्यागे तु वसुर्वसुमतीष्यते ॥ १ ॥

त्वामग्ने वाजसुधद्यागे क्षमिनाऽभिवतीष्यते ।

उदविज्योतिषे ज्योतिष्मत्ये तत्र चतुर्दश ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ ज्योतिष्मती भवेन्नो वा दर्शाद्युद्धृतलोपने ।

निमित्तसत्त्वात्स्थानाग्निहोत्रार्थोद्धृतिवर्जनात् ” इति ॥

अग्निहोत्रप्रतिष्ठायामिदमाम्नायते—“ अग्नये ज्योतिष्मते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेद्यस्याग्निरुद्धृतोऽहुतेऽग्निहोत्र उद्ध्रायेत् ” इति । प्रतिदिनमाग्निहोत्रं
होतुं गार्हपत्यादुद्धृत्याऽऽहवर्त्तयेऽग्निः प्रक्षिप्यते । सोऽधमुद्धृतोऽग्निः कदाचिद्-
हुतेऽग्निहोत्रे यदि शाम्येत्तदानीमियामिष्टिः मायश्चित्तमित्यर्थः । तत्र दर्शपूर्ण-
मासार्थमुद्धृतस्थाप्येः शान्तौ सेयं ज्योतिष्मतीऽिष्टिर्भवेत् । कुतः । अग्न्युद्दानस्य
निमित्तस्य सज्जावाइति चेन्मैवम् । आग्निहोत्रार्थोद्धृतस्यैवाग्नेरुद्दानं निमित्तामिति
प्रकरणादवगम्यते । अनया चेष्टयाऽग्निहोत्रार्थैवाग्निः पुनरुत्पाद्यते । तथा सत्य-
ग्निहोत्रस्थेयामिष्टिः सागवायिकमङ्गं भवति । अतोऽग्निहोत्रार्थोद्धृतोद्दानस्य नि-
मित्तस्याभावाच्चैमित्तिकेऽिष्टिर्न प्रवर्तते ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

“ धार्योद्दाने साऽस्ति नो वा सर्वार्थत्वेन विद्यते ।

गतश्रीत्वानिमित्तं + तत्सर्वार्थत्वं न विद्यते ” इति ॥

(पुनराधानम्)

इदमाप्नायते-“ धार्यो गतश्रिय आह्वनीयः ” इति । गतश्रीशब्दार्थस्त्वेवं श्रूयते-“ त्रयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्धः ” इति । और्वो गौतमो भारद्वाज इति कल्पसूत्रकारः । गतश्रीभिर्धार्यमाणस्याऽऽह्वनीयस्य सर्वकर्मार्थत्वे सत्यग्निहोत्रार्थत्वमप्यस्तीति तदुद्धाने सा ज्योतिष्मतीष्टिर्विद्यत इति चेन्मैवम् । न सस्य धारणेऽग्निहोत्रं निमित्तं किंतु गतश्रीत्वम् । सर्वकर्मसमुदायस्य चोदनया कदाचिदप्यचोदितत्वात्सर्वार्थत्वं शङ्कितुमप्यशक्यम् । गतश्रीत्वं निमित्तीकृत्य धृतोऽग्निः प्रसङ्गत्सर्वकर्मसूपकुर्वन्नग्निहोत्रेऽप्युपकरोतीति चेत् । उपकरोतु नाम, नैतावता प्रायश्चित्तस्य निमित्तत्वं लभ्यते । अग्निहोत्रार्थमुद्धृतस्योद्धानं तन्निमित्तं, न चात्र तदस्ति । किंत्वन्धस्य यस्य कस्यचित्कर्मणोऽर्थे समुद्धृतस्य गतश्रीत्वनिमित्तं धारणं क्रियते । तस्मान्निमित्ताभावाच्चास्ति संश्लिः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थपपाठके

चत्वारिंशोऽनुवाकः ॥ ४० ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थोऽश्रुतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्वाजाधिराजपरमेश्वरस्य

श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे चतुर्थः पपाठकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमः पपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

देवामुराः संयत्ता आसन्ते देवा विजयमुप-
यन्तोऽमौ वामं वसु सं न्यदधतेदमुं नो भवि-
ष्याति यदि नो जेष्यन्तीति तद्गमिन्व्यवहामयत

(पुनराधानम्)

तेनापाक्रामत्तदेवा विजित्यावरुरुत्समाना अन्वा-
यन्तदस्य सहसाऽदित्सन्त सोऽरोदीयदरोदीत्त-
द्द्रुत्स्य रुद्रत्वं यदश्नशीयत तत् (१) रजत*
हिरण्यमभवत्तस्माद्भजत* हिरण्यमदक्षिण्यम-
श्रुज* हि यो बर्हिषि ददाति पुराऽस्य संव-
त्सराद्गृहे रुदन्ति तस्माद्बर्हिषि न देय* सोऽग्नि-
रब्रवीद्भाग्यसान्यथं व इदमिति पुनराधेयं ते
केवलमित्यनुबन्धुधनवत्खलु स इत्यब्रवीद्यो
मदेवत्यमग्निमादधाता इति तं पूषाऽधत्त तेन
(२) पूषाऽऽध्नोत्तस्मात्पौष्णाः पशवं उच्यन्ते
तं त्वष्टाऽधत्त तेन त्वष्टाऽऽध्नोत्तस्मात्त्वाष्ठाः
पशवं उच्यन्ते तं मनुराऽधत्त तेन मनुरा-
ध्नोत्तस्मान्मानव्यः प्रजा उच्यन्ते तं धाता-
ऽधत्त तेन धाताऽऽध्नोत्संवत्सरो वै धाता तस्मा-
त्संवत्सरं प्रजाः पशवोऽनु प्र जायन्ते य एवं
पुनराधेयस्याद्धि वेदं (३) ऋध्नोत्येव योऽस्यैवं
बन्धुतां वेदं बन्धुमान्भवति भागधेयं वा आग्नि-
राहित इच्छमानः प्रजां पशून्यजमानस्योर्प
दोद्भावोद्भास्य पुनरा दधीत भागधेयेनैवैन*
समर्धयत्यथो शान्तिरेवास्यैषा पुनर्वस्वोरा
दधीतैतद्वै पुनराधेयस्य नक्षत्रं यत्पुनर्वसू स्वाया-
मेवैने देवताथामाधाय ब्रह्मवर्चसी भवति दर्भेरा

(पुनराधानसंबन्धद्वजातानिस्त्वपम्)

दधात्ययांतयामत्वाय दूर्भैरा दधात्यद्भ्य एवैन-
मोषधीभ्योऽवरुध्याऽऽ धत्ते पञ्चकपालः पुरो-
डाज्ञो भवति पञ्च वा ऋतबं ऋतुभ्य एवैन-
मवरुध्याऽऽ धत्ते (४) ॥

(अशीयत तत्तेन वेदं दूर्भैः पञ्चविंशतिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीथसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा धो वेदभ्योऽस्त्विहं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यार्तीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्वर्योः प्रकृतौ मन्वाः प्रपाठकचतुष्टये ।

वर्णिताः पुनराधेयं पञ्चमाद्ये प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

अधानादूर्ध्वमेवैषा वक्तव्या पुनराहितिः ।

तथाऽप्यध्ययनस्यार्थं क्रमो धरवृत्तस्वतः ॥ ३ ॥

सरस्वती स्वपुत्राय तद्वृद्धिस्थे क्रमे वरम् ।

इदौ तेन क्रमेणैव पठन्त्यन्वेषि पाठकाः ॥ ४ ॥

एकादशानुवाकाः स्युः पञ्चमेऽस्मिन्प्रपाठके ।

तत्राऽऽदौ पुनराधेयमनुवाकचतुष्टये ॥ ५ ॥

ततः षट्केऽभ्युपस्थानं काम्ययाज्यास्तथाऽन्तिमे ।

विधीयतेऽनुवाकेऽस्मिन्नादिमे पुनराहितिः ॥ ६ ॥

उद्वास्य पुनरादधीतेति विधास्यति । तत्र पुनराधेयस्याभिदेवतां विधातुमाधि-
विषयमुपाख्यानमुदाहरन्मसङ्गप्रजतस्थ यज्ञे दक्षिणार्त्वं निषेधति—

देवासुरा इति । देवाश्चासुराश्च संघत्ता युद्धमुक्ताः । विजयं प्राप्नुवन्तो
देवास्तदा तेभ्योऽसुरेभ्योऽपहृते मणिमुक्तादिकं श्रेष्ठं वसु रक्षणायाज्ञौ निक्षिपवन्तः ।
कथंचिदसुराणां दिग्भे सत्येत्तद्धनमस्माकमापद्युपयुज्येतेति देवानामाशयः । तच्च-

(पुनराधानम्)

नमश्चिन्विकामयतेच्छां कृतवान् । तेन धनेन सहापाक्रामत्पलायनमकुरुत् । देवाः पुण्यवशेनासुरान्विजित्य तद्धनमवरुक्तसमाना अवरोद्धमिच्छावन्तोऽनु अग्नेः पश्चाद्दाधंस्तद्धनं बलात्कारेणाऽऽदातुमिच्छावन्तः । सोऽग्निररोदीदोदनं कृतवान् । प्रसङ्गद्द्रव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विधत्ते—यतो रोदनं कृतवांस्ततो रुद्रस्य रुद्रत्वम् । यद्भु नेनात्सकाशाङ्गिन्दुरशीयत् भूमावपत्तद्वजतं हिरण्यममद्वजत्तत्त्वं धनमभवत् । अत्र हिरण्यशब्दस्य धनसायान्यवाचित्वाद्भजतं हिरण्यमित्यविरुद्धम् । तस्याभ्रजत्वेन दक्षिणां प्रत्ययोग्यत्वात्तद्दाने संवत्सराद्वाग्मेतद्गृहे किञ्चिद्दोदननिमित्तं भवति । तस्माद्वाहीषि यज्ञे तन्न दद्यात् ।

अग्निदेवता पुनराधेये विदधाति—

सोऽग्निरिति । आदावसाधारणेन भागेन युक्तो भवानि, पश्चादिदं वस्तु युष्मभ्यं दास्यामित्यग्निनांका देवास्तवैतेपुनराधेयामिति भागं ददुः । तेन तुष्टोऽग्निरिदमन्नवीधो मदेवत्वं हविः कृत्वाग्निं पुनराध्यात्स खलु समृद्धिमानिति । तस्मात्समृद्धचर्थं पुनराधेयं हविरग्निदेवते कुर्यादित्यर्थः ।

तामेव समृद्धिमुदाहरणेन स्पष्टयति—

तं पूषेति । पूषत्वष्टमनुसंवत्सराभिमानिधातुभिः पश्चादिसमृद्धिर्लब्धा ।

समृद्धिवेदनं प्रशंसति—

य एवामिति । पूषादिरूपस्माभिबन्धुसमुहस्य वेदनं प्रशंसति—

योऽस्येति । पुनराधेयं विधत्ते—

भागधेयमिति । प्रथमाधानेनाऽऽहितोऽग्निरसाधारणभागवाञ्छवाऽधिकोप-
व्रवं चकार, तच्छान्तिरनेन भवति । तस्मादुद्दासनेष्ट्या पूर्वाग्निमुद्दास्य पुनरप्य-
ग्निमादध्यात् । इष्टिमुद्दासनं च सूत्रकारो दर्शयति—“ आग्नेयमष्टापालं निर्वपेद्वै-
श्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नयेऽस्तुयतेऽष्टाकपालं मैत्रं चरुमग्निमुद्दास-
यिष्यन् ” इति । “ पौर्णमासीमिष्ट्वा ज्वलतोऽग्निनुत्सृजति ” इति च ।

कालं विधत्ते—

पुनर्वस्वोरिति । पुनरावर्तते वामं वस्वनयोरिति पुनर्वसू । ततो नक्षत्रा-
त्मिका देवता स्वकर्मणा ।

पुनराधेयस्य प्रथमाधानविकृतित्वात्काष्ठैराधानमात्रावपोद्य दर्भान्विधत्ते—

दभौरिति । अत्रापि काष्ठैराधाने गतसारत्वं स्यात् । अत एव सूत्रकार आह—

“ आद्यतनेषु पुराणान्दभान्सस्तीर्य भूमिर्मूमेति सर्पराज्ञीभिर्गाईपत्यमादधाति ” इति ।

दर्भविधिमन्य प्रशंसति—

दभौरिति । इन्द्रो वृषभहभिरयादौ दार्शिकब्राह्मणे च दर्भाणामुत्कार्यत्वाभिधानाद्ब्रह्मपत्वमोषधिरूपत्वं च विस्पष्टम् ।

अस्मिन्पुनराहितेऽग्नौ कर्तव्याया इष्टेरग्निर्देवता पूर्वं विहिता । अथ द्रव्यं विधत्ते—

पञ्चकपाल इति । नहृवृचब्राह्मणे द्वादश मासाः पञ्चवर्षवो हेमन्तशिशिरयोः समासेनेत्याम्नानाङ्गुर्ना पञ्चसंख्या ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमपाठके पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

परा वा एष यज्ञं पशून्वपति योऽग्निमुद्वासयते पञ्चकपालः पुरोडाशो भवति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्ताः पशवो यज्ञमेव पशून्व रम्ये वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायवः पुराऽऽयक्षन्पङ्क्तयो याज्यानुवाक्या भवन्ति पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पुरुषो देवानेव वीरं निरवदायार्भि पुनरा (१) धत्ते शताक्षरा भवन्ति शतायुः

(पुनराधानसंबन्ध्यङ्गजातनिरूपणम्)

पुरुषः श्रुतेन्द्रिय आयुष्येवेन्द्रिये प्रति तिष्ठति
यद्वा अग्निराहितो नर्घ्यते ज्यायो भागधेयं
निकामयमानो यदाग्नेय* सर्वं भवति सैवा-
स्यर्द्धिः सं वा एतस्य गृहे वाक्सृज्यते योऽग्नि-
मुद्दासयते स वाच* स*सृष्टो यजमान ईश्व-
रोऽनु पराभवितो विभक्तयो भवन्ति वाचो विधु-
त्यै यजमानस्यापराभावाय (२) विभक्तिं
करोति बह्वैव तदकरुपाश्शु यजति यथा वामं
वसुं विविदानो गूहति तादृगेवं तदग्निं प्रति
स्विष्टकृतं निराह यथा वामं वसुं विविदानः
प्रकाशं जिगमिषति तादृगेव तद्विभक्तिमुक्त्वा
प्रयाजेन वर्षदकरोत्यायतनादेव नैति यजमानो
वै पुरोडाशः पशव एते आहुती यदभितः पुरो-
डाशमिते आहुती (३) जुहोति यजमानमे-
वोभयतः पशुभिः परिं गृह्णाति कृतयजुः संभृ-
तसंभार इत्याहुर्न संभृत्याः संभारा न यजुः
कर्तव्यमित्यथो सलु संभृत्या एव संभाराः
कर्तव्यं यजुर्यज्ञस्य समृद्धयै पुनर्निष्कृतो रथो
दक्षिणा पुनरुत्सृतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनृवा-
न्पुनराधेयस्य समृद्धयै सप्त ते अग्ने समिधः
सप्त जिह्वा इत्यग्निहोत्रं जुहोति यत्रयत्रैवास्य
न्यक्तं ततः (४) एवैनमव रुन्धे वीरहा वा

एष देवानां योऽग्निमुद्गासयते तस्य वरुण एवर्ण-
यादाग्निवारुणमेकादशकपालमनु निर्वपेद्यं चैवं
हन्ति यश्चास्पर्णयात्तौ भागधेयेन प्रीणाति
नाऽऽतिमार्च्छति यजमानः (५) ॥

(आर्षराभावाद्य पुरोडाशमेले आहुती ततः षट्त्रिंशच्च) ।

इति छृण्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके याज्यायङ्गजातं विधित्सुः पूर्वोक्तं द्रव्यविधिमन्य प्रशंसति—
परा वा इति । परावपति विनाशयति । धानादिभिर्हविर्भिर्यज्ञः पाङ्कः ।
पङ्क्तिच्छन्दसः पशुहेतुत्वात्पशवोऽपि पाङ्कः ।

याज्वानुवाक्ये विधत्ते—

वीरहेति । देवानां मध्ये वीरोऽग्निः । तद्वधकारिणो यजमानस्यान्नमृतायवः
संत्यमिच्छन्तो ब्राह्मणाः पुरा नैवाक्षन्तैव भुक्त्वन्तः । “ अश भोजने ” इत्यस्य
रूपम् । अग्ने तमद्यार्थं न इत्यादयश्चतस्रः ऋचः पङ्क्तयः । तासु प्रधानहविषो
द्वे स्विष्टकृतो द्वे । दाश्वाग्निकाण्डे—अग्निर्मूर्धोऽपनुवाक इष्टकोपधानार्थत्वेनाऽऽ-
म्नाताः । इह तु वाचनिकस्तद्विधिः । शस्त्रान्तरे तु याज्याप्रस्तावे समाम्नाताः ।
पुरुषस्य हस्तद्वयपादद्वयशिरोभिः पञ्चभिः पाङ्क्तवम् । देवानेव देवानापेव मध्ये
वीरमग्निं निरवदाद्योत्सर्जनलक्षणवधमभ्यग्निच्छृण्व्य ।

चतसृष्वृक्षु विद्यमानाक्षरसंख्यां प्रशंसति—

शताक्षरा इति । अग्रे तमद्येत्येषा प्रथमा चतुर्विंशत्यक्षरा । अथा लभे
कतोः, आमिष्टे अद्येत्युभयोरेकैका पञ्चविंशत्यक्षरा । एभिर्नो अर्कैरित्यन्त्या
षट्त्रिंशत्यक्षरेति संभूय अतमक्षराणि । अपहाभिमानिनो ब्रह्मणः स्वप्रमाणेन
शतसंवत्सराभ्युद्भवत्सर्वततिपतितस्यापि सामान्येन शतायुह्वं, धर्माधर्माभ्यां तूत्क-
र्षापकर्षौ भवतः । शतनाडीषु संचाराद्देशेन्द्रिमेषु शतसंख्या ।

(पुनराधानसंबन्धयज्ञज्ञातनिरूपणम्)

प्रधानकर्मणं इव प्रयाजाभ्यभागाद्यङ्गनामभ्याग्नेयत्वं विधत्ते—

यद्वा इति । यजमानस्य समृद्धचभावादग्नेः समृद्धचभावोऽनुमेयः ।

समिधो अग्न आज्यस्य विद्यन्त्वित्यादिषु चतुर्षु प्रयाजमन्त्रेषु संबुद्धचन्ताद-
ग्निशब्दात्पूर्वं संबुद्धिसप्तमीतृतीयाद्वितीयाविभक्त्यन्तानामग्निशब्दानां क्रमेण
प्रयोगं विधत्ते—

सं वा इति । अग्निमुद्वासमितुरेतस्य वाग्गृहेऽवस्थितानां स्त्रीशूद्रादीनां
वाग्भिः संसृज्यते उत्सवा भवति । तां वाचमनु यजमानोऽपीतरवैलक्षण्यरूपस्यो-
त्कर्षस्थाभावात्पराभूतो भवति । एताभिस्तु विभक्तिभिः पुनराधेयस्याग्न्याधेया-
द्वैलक्षण्ये सति यजमानस्य विलक्षणत्वेन वाग्विधुती सत्यां पराभवः शाम्यति ।
विभक्तयः सूत्रे दर्शिताः—“ अग्नेऽग्नेऽग्नावग्नेऽग्निनाऽग्नेऽग्निमग्न इति चतुर्षु प्रया-
जेषु चतस्रो विभक्तीर्विधाति ” इति । तथा चैवं मन्त्रपाठः संपद्यते—“ समि-
धोऽग्नेऽग्न आज्यस्य विद्यन्तु । तनूनपाद्मग्नवम आज्यस्य वेतु । इडो अग्निनाऽग्न
आज्यस्य विद्यन्तु । बर्हिरीग्निमग्न आज्यस्य वेतु ” इति ।

यथोक्तविभक्तिविधिमनूद्य प्रशंसति—

विभक्तिमिति । तत्पुनराधेयं ब्रह्मैवग्न्याधेयारपरिवृद्धमेव करोति ।

अत्र मन्त्राणां नीचध्वनिं विधत्ते—

उपाश्विति । यथा लोके श्रेष्ठं वसु लम्बवान्पुरुषो गोपायति तद्वत् ।

स्विष्टकृत्युश्चध्वनिं विधत्ते—

अग्निं प्रतीति । निराह निःशेषध्वनिं कुर्यात् । यथा लोके श्रेष्ठं वसु
लम्बवान्द्रव्यपतिः मसिर्द्धं गन्तुमिच्छति तद्वत् ।

पूर्वं विहितानां विभक्तीनां प्रयाजमन्त्रसंबन्धं विधत्ते—

विभक्तिमिति । विभक्तिवचनप्रकारो दर्शितः । तदुक्तिसहितेन प्रयाज-
मन्त्रेण वषट्कारपूर्वं यजेत । तथा सति पूर्वोक्तवाक्यसंसर्गकृतपराभवरहित आय-
तनात्स्वगृहानैवि न निर्गच्छति, किंतु स्वगृहे पतिविद्यति ।

पुनरुजां निवर्तस्व, सह रथ्या निवर्तस्वेत्याभ्यां मन्त्राभ्यामाग्नेयपुरोडाश-
स्याधस्तादुपरिष्ठाश्चाऽऽहुतिद्वयं विधत्ते—

(पुनराधानसंबन्धह्यमजातनिरूपणम्)

यजमानो वा इति । अत्र चोदकप्राधान्यसंभारानाधानमन्त्रांश्च वाजसने-
यादिशास्त्रान्तरमनुसृत्य पूर्वपक्षरूपेण निराचष्टे—

कृतयजुरिति । यजुःशब्देन सर्पराज्ञीमभूतय आधानमन्त्रा विवक्षिताः ।
संभारशब्देन सिकतोषादिसप्तमृद्विशेषाः सप्त विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषा-
मुच्चारितत्वात्संभाराणां च संपादितत्वादस्यापि कर्मविशेषस्याऽऽधानादत्यन्तभेदा-
भावेन यजुःसंभारयोः सिद्धत्वानवुमयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वः पक्षः । प्रथमा-
धाने वाजसनेयमितं सूत्रकार उदाजहार—“ सप्त पार्थिवान्संभारानाहरत्येवं
वानस्पत्यान्पञ्च पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान्संभारान्संभरेदिति वाजसनेय-
कम् ” इति ।

सिद्धान्तमाह—

अथो खल्विति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अत्र सूत्रकारः पक्ष-
द्वयमुदाजहार—“ कृताकृताः संभारा यजूश्चि च भवन्त्यपि वा पञ्च पार्थिवा-
न्संभारानाहरत्येवं वानस्पत्यान् ” इति ।

दक्षिणां विधत्ते—

पुनर्निष्कृत इति । ममः संदृढीकृतः पुनर्निष्कृतः । छिन्नं सत्सूचीत-
श्रुभ्यां स्युतं पुनरुत्स्यूतम् । दौर्बल्येन भारं बोद्धुमशक्ततया परित्यक्तः सैन्कथं-
चित्पोषणेनै शक्तीकृतः पुनरुत्सृष्टः ।

तूष्णीमेव होतव्यमिति प्रथमाधानस्यामन्त्रत्वेन यदभिहोत्रं विहितं तदत्र
चोदकप्राप्तं तदपोद्य समन्वकं विधत्ते—

सप्त ते इति । मन्त्रस्तुपरिष्ठाब्धाख्यास्यते । अत्र (स्य) पुनराधेयदेव-
स्याग्नेर्यद्यद्वृत्ते यस्मिन्यस्मिन्प्रदेशे न्यक्तं निमयं विस्मृतं तत्र एव प्रदेशात्साङ्ग-
मेनयमिं संपादयति ।

अनुनिर्वाप्यं हविर्विधत्ते—

धीरहेति । ऋणिमिव यातयति पीडयतीत्युपयात् । तौ बभ्याग्निपीडयि-
तुवरुणौ तोषयति ।

१ स. "शेषाश्च वि" । २ स. सन्पुनर्दृढी" । ३ स. "तः । एतादृशो रथो दक्षिणेति
सर्वत्र चोअनीधम् । छि" । ४ स. सन्केनचि" । ५ स. "न पुनः श" । ६ क. व.
ह. च. याती" ।

(पुनराधानमन्त्राः)

अथ भीर्पास्ता ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ एकादिना समुच्चैयं पुनर्निष्कृत इत्यदः ।

बाधकं वा समुच्चैयमुभयीरित्युदीरणात् ॥

आधानदक्षिणोपेतमुभयीरित्यनूद्यते ।

ददातीत्यविधायित्वात्कार्यैक्याद्बाधकं भवेत् ” इति ॥

आधाने विकल्पिता गोब्रह्मदक्षिणा ब्रह्मान्तरदक्षिणाश्च बहवः भूयन्ते—
 “ एका देया षड्देया द्विदश देयाः ” इत्यादिना । पुनराधेये तु पुनर्निष्कृतो
 रथ इत्यादि श्रुतम् । मन्त्रः सन्पुनः समाहितः पुनर्निष्कृतः । सेयं पुनर्निष्क-
 तादिदक्षिणा किमतिदिष्ट्यैकादिदक्षिणया समुच्चैयत उत तां बाधत इति
 संशयः । उभयीर्दक्षिणा इदारायान्भाधेयिकीः पौनराधेयिकीश्चेत्युक्तत्वात्समु-
 च्चय इति पूर्वः पक्षः । ददातीति वर्तमाननिर्देशस्य विधित्वाभावाद्वाधानकाले
 पूर्वं दत्तं पुनराधानकाले दीयमानं च मिलित्वा उभयीरित्यनूद्यते । दक्षिणास्वरू-
 पस्य कार्यस्यैकत्वादुपदिष्टमतिदिष्टस्य बाधकम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये मथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भूम्ना यौर्वरिणाऽन्तरिक्षं महित्वा ।
 उपस्थे ते देव्यादितेऽग्निर्मन्नादमन्नाद्यायाऽऽ-
 दधे । आऽयं गौः पृश्निरक्रमीदसनन्भातरं
 पुनः । पितरं च प्रयन्त्सुवः । त्रिःशब्दाम्
 वि राजति वाक्पतङ्गार्थं शिश्रिये । प्रत्यस्य
 बह्वृभिः । अस्य प्राणार्द्रपानत्यन्तश्चरति
 रोचमा । व्यरुयन्महियः सुवः । यत्त्वा (१)

क्रुद्धः परोवर्ष मन्थुना यदवर्त्या । सुकल्पराम्ने
तत्तव पुनस्त्वोर्दीपयामसि । यत्ते मन्थुपरो-
त्तस्य पृथिवीमनु दध्वसे । आदित्या विश्वे
तद्देवा वसवश्च समार्भरन् । मनो ज्योतिर्जुष-
तामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञः समिमं दधातु ।
बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा इह माद-
यन्ताम् । सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः
सप्त (२) ऋषयः सप्त धामः प्रियाणि । सप्त
होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति सप्त योनीरा पृण-
स्वा घृतेन । पुनरूर्जा नि वर्तस्व पुनरग्न इ-
षाऽऽयुषा । पुनर्नः पाहि विश्वतः । सह रथ्या
नि वर्तस्वाग्ने पिन्वस्व धारया । विश्वप्त्रिथा
विश्वतस्परि । लेकः सलेकः सुलेकस्ते न
आदित्या आज्यं जुषाणा विंशन्तु केतः सकेतः
सुकेतस्ते न आदित्या आज्यं जुषाणा विंशन्तु
विवस्वाः अदितिर्देवजातिस्ते न आदित्या
आज्यं जुषाणा विंशन्तु (३) ॥

(त्वा जिह्वाः सप्त सुकेतस्ते नस्रष्टोदश च) ।

इति छण्णथजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमद्वितीययोः पुनराधेयस्य प्रधानविधिस्तद्भागानि च निरूपितानि ।
तृतीये स्वाधामन्त्रा आम्नायन्ते ।

(पुनराधानमन्त्रः)

कल्पः—“ भूमिभूर्म्नेति सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति यत्त्वा क्रुद्धः परोव-
पेति दक्षिणाग्निं यत्ते मन्युपरोवस्मेतीतरान् ” इति ।

आहवनीयसम्पावसथ्यानित्यर्थः । त एते षण्मन्त्राः ।

तत्र प्रथम एवं पठ्यते—

भूमिभूर्म्नेति । हे गार्हपत्यप्रदेश त्वं लोकव्यात्मकोऽसि । तत्र भूमना वाहु-
त्येव भूमिरसि । वरिणा वरिष्णा श्रेष्ठत्वेन घौरसि । महित्वा महत्त्वेनान्तरिक्ष-
मसि । हेऽदिते भूमे तत्प्रदेशरूपे देवि तवोत्सङ्गेऽन्नभोकारं गार्हपत्याग्निं यजमा-
नस्यादनयोग्यान्नसिद्धयर्थमादधे ।

अथ द्वितीयः—

आऽयं गौरिति । अयं गार्हपत्य आदित्यरूपेण गौरमनशीलः पशुभिः धे-
तवर्णो जगदाक्रीड । आक्रमणप्रकार एव स्पष्टी क्रियते—पुनर्मातरं पृथिवीमस-
नदासीदत्पान्नोदित्यर्थः । सुवः स्वर्गरूपं पितरं च प्रयन्मकर्षेण गच्छजवस्थितः ।
घौः पिता पृथिवी मातेति श्रुत्यन्तरात्तयोर्मातापितृत्वम् ।

अथ तृतीयः—

अग्निश्चाद्धामेति । आदित्यरूपस्य गार्हपत्यस्य संशुद्धिं विश्वसंख्याकं धाम
मुहूर्तरूपं तेजो विशेषेण राजते । अद्भः पञ्चदश मुहूर्ता रात्रेः पञ्चदश । किंच
वैदिकस्तुतिरूपा वाक्पतङ्गनय पक्षिवदाकाशसंचारिणमादित्यं शिशुभिय आभित-
वतीत्यर्थः । अत एवान्यनाऽऽन्नाधते—“ ऋग्भिः पूर्वाहणे दिवि देव ईयते ” इ-
त्यादि । हे तादृग्गार्हपत्य त्वां प्रति यदस्माभिरुद्गासनरूपं प्रतिकूलमाचरितं तत्सर्व-
मस्य प्रतिक्रिय मनसि मा कृथाः । शुभिर्ज्वालाकृपाभिर्वहास्मदग्निं हविर्देवेषु प्रापथ ।

अथ चतुर्थः—

अस्य प्राणादिति । अस्याऽऽदित्यस्य रोचना दीप्तिः प्राणादुच्छ्वाससदृशा-
दुदयावपानती निःभासतुल्यमस्तमयं गच्छन्ती घ्रावापृथिव्योरन्तश्चरति । महति
मण्डले सीदतीति महिष आदित्यः सुवः स्वर्गं व्यरुष्यद्यजमानेभ्यः प्रकाशितवान् ।
आदित्यरूपेण स्तूयमान हे गार्हपत्य त्वामादधामित्यभिप्रायः ।

अथ पञ्चमः—

यत्त्वा क्रुद्ध इति । हे दक्षिणाग्ने क्रुद्धः कोपपराधीनोऽहं तेन मन्युना त्वां

परोवप । उवपेति लिङ्गुत्तमपुरुषः । परोमवानुद्वासितवानस्मीति मद्यञ्चावर्त्या सभृञ्च-
भाषलक्षणेन दारिद्रेणोद्वासितवानस्मीति हेऽग्ने तव प्रसादान्तरसुकल्पं सुष्ठु कृत-
यस्तु । पुनरपि त्वां वयमुदीपयामः ।

अथ षष्ठः—

यत्त इति । हे आहवनीय मदीयकोपेनोद्वासितस्य तव यत्तेजः पृथिवीमनु-
प्रविश्य ध्वस्तं तत्तेज आदित्यादयः समाहरन्तु ।

कल्पः—“ मनो ज्योतिर्जुषलामिति बृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

मनो ज्योतिरिति । उद्वासनापराधपरिहाराय मनो माननीयमग्नेर्ज्योतिर्हृदय-
माज्यं सेवताम् । विच्छिन्नमिमं यज्ञं संदधातु । बृहस्पतिरस्माकमिमं यज्ञं विस्ती-
र्णं करोतु । सर्वेऽपि देवा इह कर्माणि मादयन्तां तृप्तियुक्ता भवन्तु ।

कल्पः—“ सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्याग्निहोत्रं जुहोति ” इति ।

पाठस्तु—

सप्त ते अग्न इति । हेऽग्ने तव समिधः सप्तसंख्याका अथथोदुम्बरपला-
शाशमीविकङ्कताशनहतवृक्षपुष्करपर्णरूपाः । अत एव सूत्रकारो यथोक्तान्संभा-
रान्समन्वकाननुक्रम्य, इति वानस्पत्या इत्युपसंज्ञहार । ज्वालारूपा जिह्वाश्च सप्त ।
तथा चाऽऽथर्वणिका आमनन्ति—

“ काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुध्रुववर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विधरुषी च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ” ॥

[मुण्ड० १-२-४] इति ।

ऋषयो मन्त्राः । ते च यथोक्तसमित्संपादनार्थाः सप्तसंख्याका अथो रूपं
कृत्वा यदथत्येऽतिष्ठ इत्यादयः समाध्याताः । प्रियाणि धाम स्थानान्याहवनी-
यगार्हपत्यदक्षिणाग्निसंभवावसथ्यप्राजहिताग्निप्रियाख्यानि(णि) सोमयागे
बह्निधारकाणि सप्तसंख्याकानि । होत्रा होतुममुखा वषट्कर्तारो होता प्रशास्ता
ब्राह्मणाच्छंसी पीता नेष्टाऽऽग्नीध्रोऽच्छावाकश्चेति सप्तसंख्याकाः । त्वां यजमानाः
सप्तधा यजन्ति । अग्निष्टोमोऽयग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशतितराजोऽप्तोर्यामो वाजपे-
यश्चेति सप्त प्रकाराः । तादृशस्त्वं सप्त योनीराहवनीयादिस्थानानि घृतेन
सर्वतः पूरय ।

(पुनराधानमन्त्राः)

कल्पः—“ पुनरुर्जो सह रय्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति पुनरुर्जोति
वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रय्येत्युपरिष्ठादनुयाजानाम् ” इति ।

प्रथममन्त्रपाठस्तु—

पुनरुर्जोति । हेऽग्ने त्वं मयोद्धारितोऽप्यूर्जा क्षीरादिरसेन सह पुनर्निवर्त-
स्वावाऽऽगच्छ । इवाऽग्नेवाऽऽधुषा च सह पुनरागच्छ । अस्मान्पुनः पुनः
कृताद्विधतः सर्वस्मात्परत्वात्साहि ।

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु—

सह रय्येति । हेऽग्ने रय्या धनेन सह निवर्तस्व । प्सा भक्षण इति धानुः ।
विधेन प्सायते भक्षयते पीयत इति विधप्सी । तादृश्या वृद्धिधारया विधतस्परि
सर्वेषां तुणधान्यलतापादपानामुपरि पिन्वस्व सिञ्च ।

कल्पः—“ यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुहुयात्लेकः सलेक इति ” इति ।

मन्त्रत्रयपाठस्तु—

लेकः सलेक इति । नवसंख्याका लेकादिनामका य आदिष्यास्ते सर्वे
जुषाणाः प्रीयमाणा अस्माकमाष्यं विधन्तु पिबन्तु ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ चतुर्भिर्भूमिरित्याद्यैरावध्यात्पश्चिमानलम् ।

दक्षिणार्धं तु यत्वेति यदित्याहवर्नीयकम् ॥ १ ॥

मनस्तुषष्टितिः सक्तं जुहुयादमिहोत्रकम् ।

पुनर्दोर्भ्यां पुरोडाशमभितो जुहुयादथ ॥ २ ॥

तृतीयमावधानस्य लेकाद्या होममन्त्रकः ॥ ३ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अत्र प्रथमाष्टके पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

भूमिर्भूम्या दूर्ध्वरिणेरयाहाऽऽशिषैर्वैनमा

धत्ते त्वर्पा वै अरिन्तोऽमन्यन्त स एतं कस-

णीरिः काद्रवेथो मन्त्रमपश्यत्ततो वै ते जीर्णा-
 स्तनूरपाप्तत सर्पराज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमा
 दधाति पुनर्नवमेवैनमजरं कृत्वाऽऽ धत्तेऽथो
 पुतमेव पृथिवीमन्नाद्यं नोपानमत्सैतम् (१)
 मन्त्रमपश्यत्ततो वै तामन्नाद्यमुपानमद्यत्सर्परा-
 ज्ञिया ऋग्भिर्गाहपत्यमादधात्यन्नाद्यस्यावह-
 द्ध्या अथो अस्यामेवैनं प्रतिष्ठितमा धत्ते य-
 च्चा क्रुद्धः परोवपेत्याहापहनुत एवास्मै तत्पुन-
 स्त्वोर्दीपियामसित्याह सामिन्ध एवैनं यत्ते मन्यु-
 परोप्तस्वेत्याह देवताभिरेव (२) एन* सं
 भरति वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते योऽग्निमु-
 द्वासयते बृहस्पतिवत्यर्चोपं तिष्ठते ब्रह्म वै
 देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञ* सं दधाति
 विच्छिन्नं यज्ञ* सामिमं दधात्वित्याह संतत्यै
 विश्वे देवा इह मादयन्तामित्याह संतत्यैव यज्ञं
 देवेभ्योऽनु दिशति सप्त ते अग्ने सामिधः सप्त
 जिह्वाः (३) इत्याह सप्तसप्त वै सप्तधाऽग्नेः
 प्रियास्तनुवस्ता एवाव रुन्धे पुनरूर्जा सह
 रथ्येत्यभितः पुरोडाशमाहुती जुहोति यजमा-
 नमेवोर्जा च रथ्या चोभयतः परिं गृह्णात्या-
 दित्या वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन्तेऽमु-
 ष्विल्लोके व्यतृष्यन्त इमं लोकं पुनरभ्यवेत्या-
 ग्निमाधायैतान्होमानजुहवुस्त आर्धुवन्ते सुवर्गं

(पूर्वाहुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

लोकमायन्यः पराचीनिं पुनराधेयादग्निमादु-
धीति स एतान्होमाऋजुह्वयाद्यामेवाऽऽदित्या
ऋद्धिमाधुर्वस्तामेवध्नीति (४) ॥

(सैतं देवताभिरेव जिह्वा एतामपश्चद्विश्चतिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठके चतुर्थोऽनुषाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके चतुर्थोऽनुषाकः) ।

चतुर्थानुषाके पूर्वोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रान्नाद्यायेत्येतस्य मन्त्रपद-
स्याभिप्रायमाह—

भूमिर्भून्नेति । आशिवाऽन्नं प्राप्नुमिच्छथा ।

चतसृभिर्काग्मिराधानं विधत्ते—

सर्पा वा इति । जीर्यन्तो जरा प्राप्नुवन्तोऽमन्यन्त कोऽस्या जरायाः मती-
कार इति विचारितवन्तः । तदा कसर्पारिनामकः कद्रुपुत्रो भूमिरित्यादिकं मन्त्र-
संघमपश्यत् । तन्मन्त्रसापथ्यात्ते सर्पा जीर्णाः शरीरत्वचोऽपहृत्य कोमलास्त्वचः
प्राप्नुवन् । सर्पाणां राक्षी भूमिः । इयं वै सर्पतो राक्षीत्यन्यत्राऽऽम्नानात् । तस्या
कचो भूमिर्भून्नेत्यादयस्ताभिराहितो बहिर्जरां परित्यज्य नूतनः पूतश्च भवति ।

तमेव विधिमनुद्य प्रशंसति—

पृथिवीमिति । अन्नाद्याधियुक्तत्वात्तत्प्राप्तिः । उपस्थे ते देवीर्युक्तत्वा-
ऋषौ पतिष्ठितत्वम् ।

यदाह(वृह)परोवप तत्सुकल्पमित्युक्तिर्बालस्येवामेः सान्त्वनायापलाप
इत्याह—यस्या कुद्ध इति ।

उद्दीपयामसीत्यस्याभिप्रायमाह—पुनस्त्वेति ।

आदित्या विधे तदित्यादेरभिप्रायमाह—यस्त इति ।

उपस्थानं विधत्ते—

षि वा इति । बृहस्पतिशब्दोऽस्यामस्तीति बृहस्पतिविक्री ।

नं शब्दं प्रशस्य संदधात्वितिशब्दस्याभिप्रायमाह-विच्छिन्नमिति ।

देवसंबोधनस्योपयोगमाह-

विश्वे देवा इति । यज्ञं संततं कृत्वा देवेभ्यस्तत्कथनाय संबोधनम् ।

समिदादिषु सप्तसंख्याया उपयोगमाह-

सप्त ते इति । समिदादमः सर्वे पदार्थाः मत्केकं सप्त सप्त विनिर्दिश्यन्ते ।

यस्मात्सप्तधाऽवस्थिताः पदार्था अग्नेः प्रियास्तनुवस्तस्मात्तद्वरोधाय सप्तसंख्या ।

द्वितीयानुवाके विहितयोरानुत्थोर्मन्त्रौ विनियुङ्क्ते-पुनरुज्जेति ।

तृतीयाधाने होमान्विधत्ते-

आदित्या वा इति । आदित्या आधानपुनराधाने अनुष्टास्य सुवर्गं गत्वा तत्र व्यतृष्यन्विशेषेण तृषां प्राप्ताः । समुद्धिनं पर्याप्तेति मखा भूमावागत्य लेकादिमन्त्रैर्हुत्वाऽतिशयेन समुद्धिं गताः । ततः पुनराधेयावूर्ध्वमभियाधाय लेकादिभिर्जुहुयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमपपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये । आरे

अस्मे चं शृण्वते । अस्य प्रत्नामनुं युतं*

शुकं दुदुहे अहंयः । पर्यः सहस्रसामृषिम् ।

अग्निर्मुधा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अगम् ।

अपार्श्वं रेताशंसि जिन्वति । अयमिह प्रथमो

धाधि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीदृचः ।

यमप्रवानो भुगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभुवं

विशेविशे । उभा वामिन्द्राग्नी अहुवर्धयै (१)

(अग्न्युपस्थानम्)

उभा राधसः सह मादयर्ध्वै । उभा दातारा-
 विषा* रयीणामुभा वाजस्य सातये हुवे वाम् ।
 अयं ते योनिर्ऋत्वियो यतो जातो अरोचथाः ।
 तं जानन्नश्न आ रोहार्था नो वर्धया रयिम् ।
 अन्न आयुर्ऋषि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः ।
 आरे बाधस्व दुच्छुनाम् । अग्ने पवस्व स्वपा
 अस्मे वर्चः सुवर्यिम् । दधरपोष* रयिम् (२)
 मयि । अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव
 जिह्वया । आ देवान्वाक्षि यक्षि ष । स नः
 पावक दीदिवोऽग्ने देवा* इहाऽऽ वह । उप
 यज्ञ* हविश्च नः । अग्निः शुचिन्नततमः शुचि-
 विप्रः शुचिः कविः । शुची रोचत आहुतः ।
 उदग्ने शुचयस्तर्ष शुक्रा भ्राजन्त ईरते । तव
 ष्योनी*व्यर्चयः । आयुर्वा अग्नेऽस्यायुर्मे (३)
 देहि वचोवा अग्नेऽसि वचो मे देहि तनुवा
 अग्नेऽसि तनुर्ध मे पाह्यग्ने यन्मे तनुवा ऊर्न
 तन्म आ पृण चित्रावसो स्वस्ति ते पारम-
 शीयेन्धानास्वा शत* हिमा शुमन्तः सार्मि-
 धीमहि वयस्वन्तो वयस्कृतं यज्ञस्वन्तो यज्ञ-
 स्कृत* सुवीरांसो अदाभ्यम् । अग्ने सपत्नद-
 धनं वर्षिष्ठे अधि नाके । सं त्वमग्ने सूर्यस्व
 वर्चसाऽगथाः समृपिणा* स्तुतेन सं प्रियेण

धा॒म्ना । त्व॒म॒ग्ने॒ सूर्य॑व॒र्चा॒ आ॒सि॒ सं॒ मा॒मा॒यु॒षा
व॒र्च॑सा॒ प्र॒ज॒या॑ सृ॒ज (४) ॥

(आ॒हु॒व॒ध्वे॒ पोष॑रं॒ र॒यि॑ मे॒ व॒र्च॑सा॒ स॒प्त॒व॒क्ष॒ च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसांहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्भिरनुवाकैः पुनराधानं समापितम् । अथ पञ्चममारभ्य दशमस्य पूर्वार्धपर्यन्तरानुवाकैरग्न्युपस्थानमुच्यते ।

कल्पः—“ अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्याम उपतिष्ठत इति चोद्यमान आहवनीयमेवोपतिष्ठेत् वचनादग्निमुत्तरामाहुविमुपोत्थाय कदातिर्यङ्ङिधोपतिष्ठेत्तोपमपन्नो अध्वरमिति वृद्धिः ” इति ।

तत्र प्रथमा—

उप॒प्र॒य॒न्त॒ इति॑ । अध्व॒रं॒ य॒ज्ञ॒मु॒प॒प्र॒य॒न्तः॑ प्रा॒प्नु॒व॒न्तो॒ व॒य॒म॒भ॒येऽग्नि॑सं॒तोषा॒र्थ॒मु॒प॒स्थान॑म॒न्नं॒ वो॒धे॒म॒ व॒क्षारो॑ भू॒या॒स्त । की॒दृ॒शा॒मा॒भ॒ये । दू॒रा॒द॒ध्म॒मु॒ग्र॒हे॒णा॒स्पदी॒ये॒ व॒यः॑ शू॒ण्व॒ते ।

अथ द्वितीया—

अ॒स्य॒ प्र॒त्ना॑भि॒ति । अ॒स्या॒ग्नेः॒ य॒नां॑ पु॒रा॒त॒नी॒म॒नु॒द्यु॒त॒म॒नु॒कूल॑दी॒र्षि॒ गो॒स्थानी॒या॒म॒ह॒यो॒ ल॒ज्जाम॑ कु॒र्व॒न्त॒ ऋ॒त्वि॒जः॒ व॒यः॑ क्षी॒र॒स्थानी॑यं॒ शु॒क्रं॒ ज्योति॑र्दु॒द्ग॒हे॒ दु॒ह॒न्ति॑ । की॒दृ॒शं॑ शु॒क्रम् । स॒ह॒स्र॑सां॒ बहु॑ध॒न॒म॒द॒मूर्धि॑ कर्म॒प्रव॑र्तकम् ।

अथ तृतीया—

आ॒ग्नि॒मूर्धो॑ति । अ॒य॒म॒ग्नि॒रा॒दि॒त्य॒रूपे॑ण॒ दि॒वो॒ ब्रु॒लोक॑स्य॒ ककु॑दुच्छ्रितो॒ मु॒र्धा॑ शि॒र॒स्थानी॑यः । पृथि॒व्याः॒ प॒ति॒र्दा॒ह॒पा॒का॒दि॒का॒रि॒त्वे॒न॒ पाल॑कोऽप्य॒यम् । किं॒च—
अ॒पां॑ रेता॒सि॒ उ॒द॒क॒का॒र्या॑णि॒ स्था॒वर॑जङ्ग॒म॒शरी॑राणि॒ जठ॑राग्निरूपेण॒ जि॒न्व॒ति॒ भ्रू॒ण॒मति॑ ।

अथ चतुर्थी—

(अन्युपस्थानम्)

अयमिहेति । अयमग्निरिह कर्मणि प्रथमः प्रधानभूतो धातुभिर्धारणाय प्र-
यत्मानैरस्माभिर्धायि धार्यते । कीदृशोऽग्निः । होता देवानामाह्लाता यजिष्ठो म-
नुष्येभ्योऽतिशयेन यष्टाऽध्वरेषु यागेषु ईदृच्यः स्तुत्यः । किंच—अप्नवानसंज्ञको
भृगुसंज्ञकाश्च मुनयो वनेषु स्वाश्रमेषु विशेषेण तत्तत्प्रजाभ्युदयार्थं यमग्निं धिक्त्रं
बहुयाःमाधारत्वेन विचित्रं विभुवं व्याप्तं विरुरुचुर्धिशेषेण दीपितवन्तः ।

अथ पञ्चमी—

उभा वामिति । इयं च पथ्यमपपाठके व्याख्याता । हे इन्द्राग्नी युवामुभा-
वप्याभिसुख्येन होतुमिच्छामि । पुनरपि युवामुभौ सह राधसोऽन्वेन मादधितुमि-
च्छामि । यस्माद्युवामुभावज्जानां धनानां च दातारी तस्मादजस्य स्त्राभाय युवा-
मुभावाहवयामि ।

अथ षष्ठी—

अयं त इति । हेऽग्नेऽयमाहवनीयप्रदेशस्ते योनित्वव स्थानम् । स च यो-
निकृत्विय ऋतुसंयन्धात्सर्वस्मिन्क्षप्नुतावनेन होमदिष्पत्तेः । यत् आहवनीयप्रदेशा-
ज्जान उद्भूतस्त्यमरोचथा दीप्यसे तं प्रदेशं जानन्मभ स्थानमित्यवगच्छन्त्वारोह ।
अनन्तरमस्माकं धनं वर्धय ।

कल्पः—“अग्न आयूँषि पवस इति” षड्भिः संवत्सरे संवत्सरे सदा वा ”
इति ।

उपनिष्ठत इति शेषः । एतास्त्यमग्ने रुद्र इत्यत्र व्याख्याताः ।

तत्र पथ्या—

अग्न आयूँषीति । हेऽग्ने त्वमस्मदायुँषि पवसे शोधयामि निर्दोषाणि
करोषि । अस्माकं रसमन्नं चाऽऽनय, वैरिसेनां दुरे बाधस्व ।

अथ द्वितीया—

अग्ने पवस्वेति । हेऽग्ने स्वयाः शोभनकर्मा त्वमस्मासु ब्रह्मवर्चसं सधीवी-
नसामर्थ्यं च पवस्व शोधय । किं कुर्वन् । पुष्टिं धनं च मयि धारयन् ।

अथ तृतीया—

हे पावकाग्ने देव रोचमानथा मादधित्वा जिह्वया देवानां वाक्षि यक्षि च ।

अथ चतुर्थी—

(अग्न्युपस्थानम्)

स न इति । हे' पावकामे दीदिवो दीप्यमानः स त्वं देवानिहाऽऽनम ।
अस्मदीर्यं यज्ञं हविश्रोपगच्छ ।

अथ पञ्चमी—

अग्निः शुचीति । अथमग्निरतिशुद्धवतयुक्तः, विभामिमानित्वादपि शुचिः,
विद्वदभिमानित्वादपि शुचिः, अस्माभिः सर्वत्राऽऽहुतः शुद्धो दीप्यते ।

अथ षष्ठी—

उद्गम इति । हेऽग्ने तव शुचयः शुद्धाः शुक्ला रश्मयो भ्राजन्तो दीप्यमाना
उद्गच्छन्ति । अर्चयितारस्तव ज्योतीर्वि प्राप्नुवन्तीति शेषः ।

कल्पः—“आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चिन्नावसो' स्वस्तीति चिन्नावसुना साय-
मुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

आयुर्दा इति । आपुरयेत्यर्थः । चतुर्वेतेषु यजुःषु स्पष्टमन्वत् ।

अथ यजुरन्तरम्—

चिन्नावसो इति । हे चिन्नावसो रात्रि तव पारं तमार्तिं स्वस्ति क्षेमेण
प्राप्तवानि ।

कल्पः—“त्रिरर्वाग्बसुना प्रातरर्वाग्बसो स्वस्ति ते पारमशीयेन्धानास्त्वा श-
प२ हिमा इत्युपस्थाय ” इति ।

अर्वागित्यादिः शाखान्तरमन्त्रः ।

अत्रयमन्त्रपाठस्तु—

इन्धानास्त्वेति । हेऽग्ने त्वां समिद्धिरिन्धाना वयं शतसंख्याकान्हेमन्तोपस-
क्षितसंवरत्तरान्द्युमन्तो दीप्तिमन्तः समिधीमहि लोके सम्यक्प्रख्याता भूमास्म ।
कीदृशं त्वां, वयस्कृतमन्नस्य कर्तारम् । यशस्कृतं कीर्तिप्रदम् । अवाभ्यं केना-
प्यतिरस्कार्यम् । वर्षिष्ठेऽधिनाकेऽतिप्रौढस्वर्गविषये सपरतदमनं विरोधिविनाश-
नम् । कीदृशा वयं, वयस्वन्तोऽश्वन्तः । यशस्वन्तः कीर्तिमन्तः । सुवीरासः
शोभनपुत्रादियुक्ताः ।

कल्पः—“चतस्रः समिध एकैकस्मिन्प्राधाय सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्षसाऽगथा
इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय ” इति ।

पाठस्तु—

(अग्न्युपस्थानम्)

सं त्वमथ इति । हेऽग्ने त्वं सूर्यस्य वर्षसा तेजसा समगथाः संगतोऽसि ।
 ऋषीणां स्तोत्रेण संगतोऽसि । प्रियेण स्थानेनाऽऽहवनीयदेशस्रक्षणेन संगतोऽसि ।
 हेऽग्ने त्वं सूर्यसमानतेजा असि । मामायुरादिभिः संयोजय ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ पूर्वस्याग्नेरुपस्थानमुपमेत्यनुवाकतः ॥ १ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्णयजुर्वे-
 दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके
 पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाहके पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमिहैप्रजसो मामधीः ।
 सर्वा भवन्तु नो गृहे । अम्भः स्थान्भो वो
 भक्षीय महः स्थ महो वो भक्षीय सहः स्थ
 सहो वो भक्षीयोजः स्थोजे वो भक्षीय रेवती
 रमध्यमस्मिहोकेऽस्मिन्गोष्ठेऽस्मिन्क्षयेऽस्मिन्यो-
 माविहैव स्तेतो माऽर्प गात बह्नीमे भूयास्त(१)
 स*हिताऽसि विश्वरूपीरा मोजा विशाऽऽ गौप-
 त्येनाऽऽ रायस्पोषेण सहस्रपोषं वः पुण्यासं
 मयि वो रायः अयन्ताम् । उप त्वाऽग्ने दिवे
 दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् । नमो भरन्त
 एमसि । राजन्तमध्वराणी गोपामृतस्य क्षीदि-
 विम् । वर्धमान* स्वे दमे । स नः पितेव
 सूनवेऽग्ने सूपायनो भव । सचस्वा नः स्वस्तये ।
 अग्ने (२) त्वं नो अन्तमः । उत आता

शिवो भव वरुध्यः । तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः ।
सुन्नार्य नूनमीमहे सखिभ्यः । वसुरमिवसु-
श्रवाः । अच्छा नक्षि धुमतमो रयिं दाः ।
ऊर्जा वः पश्याभ्यूर्जा मा पश्यत रायस्पोषेण
वः पश्यामि रायस्पोषेण मा पश्यतेडाः स्थ
मधुकृतः स्योना माऽऽ विशतेरा मवः । सह-
स्रपोषे वः पुष्यासम् (३) मयिं धो रायः
अयन्ताम् । तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य
धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । सोमा-
नः स्वरणं कृणुहि वसणस्पते । कक्षीवन्तं य
औशिजम् । कथा धन स्तरीरसि नेन्द्र सश्वसि
दाशुषि । उपोषेष्टु मधवभूय इष्टु ते दानं
देवस्य पुष्यते । परि त्वाऽऽमे पुरं वयं विप्रः
सहस्य धीमहि । धुपद्वणी दिवेदिवे भेतारं
भद्रगुरावतः । अग्नें गृहपते सुगृहपतिरहं
त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्भया त्वं
गृहपतिना भूयः शतः हिमास्तामाशिषमा
शामे तत्तथे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमा शासेऽ-
गुष्मै ज्योतिष्मतीम् (४) ॥

(भूयास्त स्वस्तयेऽग्ने पुष्यासं धवद्वर्णमेकान्विशः शर्व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

षष्ठेऽनुवाके गार्हपत्यस्य पुनरप्याहवनीयस्य चोपस्थानं सपरिकरमभिधीयते ।
कल्पः—“ स पश्यामि प्रजा अहामिति गृहान्धेक्षते ” इति ।

पाठस्तु—

सं पश्यामीति । अहं मनुष्यमजा इहमजसश्च सम्यक्पश्यामि । इहा धे-
नुस्तस्याः प्रजा अपत्यानीडमजसो मनुष्यरूपाश्च सर्वाः प्रजा अस्माकं गृहे
तिष्ठन्तु ।

कल्पः—“ अम्भः स्थाम्भो वो भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते ” इति ।

पाठस्तु—

अम्भः स्थेति । अम्भः पीतोदकसारं महः पूज्यं सर्वैरादरणीयं सहो बल-
करमूर्धं स्वादुतमरसरूपं यत्क्षीरादि ताकारणत्वेन हे पशयस्तद्रूपाः स्थ ततो धु-
ष्मदीयं तर्क्षीरादिकमस्माकं भक्षयमस्तु ।

कल्पः—“ रेवती रमध्वमित्थन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपति ” इति ।

पाठस्तु—

रेवतीरिति । हे रेवतीः पशवोऽस्मिन्भूलोके गोष्ठे वज्रविशेषे क्षयं गृहवि-
शेषे योनौ स्थानविशेषे रमध्वं क्रीडध्वम् । इहैव योनौ स्त सर्वदा तिष्ठत । इतः
स्थानान्माऽपगत माऽपगच्छत । मे मर्द्धमपत्यपरम्परया बहवो भूयास्त ।

कल्पः—“ स*हिताऽसि विश्वरूपीरिति वरसमभिमृशति ” इति ।

पाठस्तु—

स*हिताऽसीति । हे वरस त्वं संहिताऽसि मात्रा समुक्तोऽसि । विश्वरूपीरा-
दरेण स्तनं पातुं वामतो दक्षिणतश्च पुनः पुनर्धोवन्बहुरूपवदवभाससे । तादृकत्व-
मूर्जा क्षीरादिरसनिमित्तेन मामाविश मत्समीपमागच्छ गौपत्येन मदीयं बहुपशु-
स्वामित्वं निमित्तीकृत्य मामाविश रायस्त्वेषेण धनपुष्टिनिमित्तेनापि मामाविश ।
सहस्रसंरूपया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्पुष्यासम् । मयि युष्मदीयानि क्षी-
रादिधनान्याश्रयन्ताम् ।

कल्पः—“ उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिस्रामिर्गायत्रीभिर्गार्हपत्यमुपातिष्ठतेऽग्ने त्वं
नो अन्त्रम इति चतसृभिश्च द्विषदाभिः स नो बोधि शुधी हवमुरुष्याणो अवा-
यतः समस्मादित्येषा चतुर्थी भवति ” इति ।

तत्र प्रथमा गायत्री—

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

उप त्वेति । हेऽग्ने प्रतिदिनं वयं स्वामुपेमसि उपगच्छामः । किं कुर्वन्तः ।
दोषावस्तः सायं प्रातश्च धिया नवो भरन्तो नमस्कारं संपादयन्तः ।

अथ द्वितीया—

राजन्तमिति । कीदृशं त्वाम् । अघ्नराणां राजन्तं यज्ञराजं, गोपां गवां
पालकम्, ऋतस्य दीदिविं सत्येन द्योतमानं, स्वे दमे स्वकीयेऽग्निहोत्रगृहे हाविर्भि-
र्वर्धमानम् ।

अथ तृतीया—

स न इति । हेऽग्ने स तादृशस्त्वं नोऽस्मदर्थं सूपायनः प्राप्नुं शक्यो भव ।
मथा पुनार्थं पिता सूपायनस्तद्वदस्माकं स्वस्तये क्षेमाय सवस्व समवेतो भव ।

अथ प्रथमा द्विपदा—

अग्ने स्वामिति । हेऽग्ने त्वं नोऽस्माकमन्तमोऽग्निकृतमो भव । उतापि च
वाता शिवश्च सन्वत्सृष्टयो वरूथे गृहे नित्यं सान्निहतो भव ।

अथ द्वितीया—

तं स्विति । हे वरूथे सोऽचिष्ठदीदिवः शुद्धतम दीप्यमान सखिभ्यः सखीनामस्माकं
सुभ्राय सुखाय नूनं तं पूर्वोक्तगुणयुक्तं स्वामीमहे प्राप्नुमः ।

अथ तृतीया—

वसुराग्निरिति । वसुर्वसुमानयनभिर्वसुरुक्षादिदेवैरादरेणैव ध्रुयत इति वसु-
भवाः । हे तादृगग्नेऽच्छात्मदभिमुखो नक्षि प्राप्नुहि । पुमन्तमोऽतिक्रमेण दीप्य-
मानो रयिं दा धनं देहि । चतुर्थी तु शास्त्रान्तरगता ।

कल्पः—“ ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जां मा पश्यतेति गृहान्भेक्षते पशून्वा ” इति ।
पाठस्तु—

ऊर्जा व इति । हे गृहगताः पशवः क्षीरादिरसनिमित्तेन धनपुष्टि-
निमित्तेन [च] युष्मानहं पश्यामि । यूयमपि तथा मां पश्यत । हे इहा गावो मूयं
मधुरुक्तो मधुरघृतकारिण्यः स्थ । स्योनाः सुखकरा इरा अन्नवत्यो मदो माद-
यिच्यो मामाविशत । सहस्रसंख्यया पुष्टिर्यथा भवति तथा युष्मान्पुष्यासम् ।
युष्माकं धनानि क्षीरादीनि मयि भवन्ताम् ।

कल्पः—“ तत्सवितुर्वरेण्यं सोमानं स्वरणं पित्रस्य चर्षणीधुतः प्र स मित्र
कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि परि त्वाऽग्ने पुरं वयमित्युपस्थाय ”
इति । आहवनीयमिति लभ्यते ।

(गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम्)

तत्र प्रथमैवमाज्ञाता—

तत्सवितुरिति । यः सविताऽस्माकं बुद्धीः प्रेरयति तस्य सवितुर्वेवस्य वर-
णीयं तद्भगंस्तेजो ध्यायेम ।

अथ द्वितीया—

सोमानमिति । ब्रह्मणः परिवृढस्य कर्मणः पते स्वामिन्नमे यस्त्वामौशिज-
मुशिजः पुत्रं कक्षीवन्तमृषिं कर्मपथैकं छतवानसीत्यध्याहारः । तादृशस्त्वं मा-
मपि सोमानं सोमयागामां स्वरणमुपदेष्टारं कुरु । मित्रस्य म स मित्रेति वृथं ना-
वाऽऽज्ञातम् ।

अथ पञ्चमी—

कदा चनेति । हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्ताग्रे कदाचिदपि स्तरीर्हिसको नासि ।
किंतु दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानार्थमुपापेन्नु अत्यन्तसमीप एव सञ्चसि समवे-
तोऽसि । हे मधवानिन्द्रसदृशाग्रे भूय इन्नु पुनरपि देवस्य ते तव दानं पृथ्यते
फलदानार्थमस्माभिः संयुज्यते । कदा चन यमुच्छसीत्येवाऽन्यत्राऽऽज्ञाता ।

अथ सप्तमी—

परि रवेति । सहसि बले भवः सहस्यः । हे सहस्य बलवन्त्रमे वयं त्वां
प्रतिदिनं परिधीमहि परितो धारयाम । कीदृशं त्वाम् । पुरमभिमनानां पूरकं, विप्रं
ब्राह्मणाभिमानिनं, ध्रुवदूर्णं धैरिणम् । ध्रुवन्नभिमवन्वर्णं आकारो यस्य तादृशम् ।
भङ्गगुरावतो भङ्गनशीलव्यापारोपेतस्य रक्षसो भेत्तारम् ।

कल्पः—“अग्न आयुषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने गृहपत
इति च पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाग्निषमाशासे तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति
जातस्य ” इति ।

आग्निपावमान्यौ त्वन्यत्राऽऽज्ञाते ।

मन्त्रान्तरपाठस्तु—

अम्न इति । हे गृहपालकामे गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं शोभनो गृह-
पतिभूयासम् । तथा गृहपतिना मया पूजितस्त्वं गृहस्वामी भूयाः । कियन्तं का-
लम् । शतं हिमाः । हिमशब्दोपलक्षितहेमन्तनुसहिताऽशतसंवत्सरान् । अहं तन्त-
व उत्पत्स्यमानपुत्रसंतानाय ज्योतिष्मतीं ब्रह्मवर्चसयुक्तां तामाग्निषमायुरारोग्यैथ-
र्यांभिवृद्धिरूपामाशासे । एवममुष्मै जाताय देवदत्तादिनाग्रे ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“स ए प्रेक्ष्य गृहानम्भः स्थ गोष्ठमुपतिष्ठते ।
 रेवान्तराऽग्नी जपति संहिता वत्सकं स्पृशेत् ॥ १ ॥
 उप त्वा पश्चिमं वह्निं षष्ठमन्वैरुपतिष्ठते ।
 ऊर्जा प्रेक्ष्य गृहांस्तत्सचतुर्भिः पूर्वपादकम् ।
 उपस्थायाम्न इत्यस्मात्पश्चिमं चोपतिष्ठते ॥ २ ॥” इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते गार्हपत्याहवनीयवेदार्थप्रकाशे छण्डोग्यजुर्वेदीय-
 तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपपाठके
 षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

अयंज्ञो वा एष योऽसामोषप्रयन्तो अश्वर-
 मित्याह स्तोममेवास्मी युनक्त्युपेत्याह प्रजा
 वै पशव उपेमं लोकं प्रजामेव पशुनिमं लोक-
 मुपैत्यस्य प्रत्नामनु पुतमित्याह सुवर्गो वै
 लोकः प्रत्नः सुवर्गमेव लोकं समारोहत्यमि-
 र्भूधा दिवः ककुदित्याह मूर्धानम् (१) एवै-
 नं समानानां करोत्यथो देवलोकादेव मनु-
 व्यलोके प्रति तिष्ठत्ययमिह प्रथमो धांशि
 धातृभिरित्याह मुख्यमेवैनं करोत्युभा वामि-
 न्द्राग्नी आहुवध्या इत्याहौजो बलमेवाव
 रुन्धेऽयं ते योनिर्ऋत्विय इत्याह पशवो वै
 रयिः पशुनेवाव रुन्धे षड्भिरुप तिष्ठते षड् वै
 (२) ऋतव ऋधुष्वेव प्रति तिष्ठति षड्भि-

(पञ्चमानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

रुचराभिरुप तिष्ठते द्वादश सं पद्यन्ते द्वादश
मासाः संवत्सरः संवत्सर एव प्रति तिष्ठति
यथा वै पुरुषोऽश्वो गौर्जीर्यत्येवमग्निराहितो
जीर्यति संवत्सरस्य परस्तादाग्निपावमानीभि-
रुप तिष्ठते पुनर्नवमेयैर्नमजरं करोत्यथो पुना-
त्येवोप तिष्ठते योग एवास्यैष उप तिष्ठते (३)
इम एवास्यैष उप तिष्ठते याञ्छैवास्यैषोप
तिष्ठते यथा पापीयाञ्छ्रेयस आहृत्य नमस्यति
ताहगेष तदायुर्दा अग्नेऽस्यार्युमे देहीत्याहाऽऽ-
युर्दा ह्येष वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहीत्याह
वर्चोदा ह्येष तनुपा अग्नेऽसि तनुवं मे पाही-
त्याह (४) तनुपा ह्येषोऽग्ने यम्मे तनुवा
ऊर्न तन्म आ पुणेत्याह यम्मे प्रजायै पशूना-
मूनं तन्म आ पूरयेति वावैतदाह चित्रावसो
स्वस्ति ते पारमेशियेत्याह रात्रिर्वै चित्रावसु-
रव्युष्ट्यै वा एतस्यै पुरा ब्राह्मणा अभैपुर्व्युष्टि-
मेवायं रुग्ध इन्धानास्त्वा शतम् (५) हिमा
इत्याह शतायुः पुरुषः शतेन्द्रिय आयुष्ये-
न्द्रिये प्रति तिष्ठत्येषा वै सूर्मी कर्णकावत्ये-
तया ह स्म वै देवा असुराणां शततर्हास्तु-
हन्ति यदेतया समिधमादधाति वज्रमेवैतच्छ-
तर्ही यजमानो भ्रातृव्याय प्र हरति स्तृत्या
अच्छ*स्वट्कार* सं त्वभग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽ-

गथा इत्याहैतत्त्वमसीदमहं भूयासमिति वाचै-
तदाह त्वमग्ने सूर्यवर्चा असीत्याहाऽऽशिषमे-
वैतामाशास्ते (६) ॥

(मूर्धानं षड्वा एष उप तिष्ठते पाहीत्याह शतमहं षोडश च) ।

इति छण्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

सप्तमेऽनुवाके पञ्चमानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । उपमेत्यादिमन्त्रसं-
घोपस्थानेन व्योतिष्ठोमे निवृत्पञ्चदशादिस्तोमवर्गमिहोत्रेऽपि स्तोमयोग उपपद्यते
इत्याह—

अयज्ञो वा इति । यः सापरहितः स यज्ञ एव न भवति । ऋग्भेदादायुत्ति-
भेदाच्च निष्पन्नः सामसंघः स्तोमः । तं चास्मिन्नभिहोत्रे मन्त्रसंघेन संपादयति ।

उपशब्दसूचितं दर्शयति—

उपेत्याहेति । प्रजाः पशवश्च भूलोकमुपगच्छन्ति । तस्माद्यजमानोऽप्युपश-
ब्दसामर्थ्यात्मजां पशुंश्चोपेत्य तद्युक्तं भूलोकमुपैति ।

मत्नशब्दसूचितमाह—

अस्य प्रनामिति । स्वर्गलोकस्य चिरंतनत्वेन मत्नशब्दसूचितत्वात्तेन
शब्देन स्वर्गारोहो भवति ।

मूर्धशब्दपृथिवीशब्दाभ्यां सूचितं दर्शयति—

अग्निमूर्धेति । मूर्धानं श्रेष्ठमेतं यजमानं समानानां समानजातीयानां मध्ये
करोति । अपि च देवल्लोकादागत्य मनुष्यलोक एव प्रतिष्ठितो भवतीत्यर्थः ।

प्रथमशब्दसूचितं दर्शयति—अयमिहेति ।

इन्द्रस्य बलाभिमानित्वादभेद्य तेजोभिमानित्वाच्छब्दद्वयेनोभयप्राप्तिः सूच्यते
इत्याह—उभा वामिति ।

मन्त्रगतं रयिशब्दं व्याचष्टे—अर्थं ते योनिरिति ।

(पञ्चमानुषाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

पूर्वोत्तरषट्काम्यां प्रतिदिनमुपस्थानं विधत्ते—

षड्भिभरुपतिष्ठत इति । उपपयन्त इत्यादिकं पूर्वषट्कम् । अथ आयुषी-
त्यादिकमुत्तरषट्कम् ।

पूर्वषट्केन यथा प्रतिदिनमुपस्थानं तद्दुत्तरेणापि प्राप्ते कालविकेपं विधत्ते—

यथा वै पुरुष इति । पुरुषादीनां शिरकालेनेवाग्नेः संवत्सरे प्राप्ता जरा
निवार्य नूतनशरीरं शोधयितुं संवत्सरादूर्ध्वमुपस्थानम् । अग्निदेवतायाः पवमा-
नदेवतायाश्च संबन्धिन्य ऋच आग्निपावमान्यः । यद्यप्यग्निरेव शोधकत्वात्पवमान-
स्तथाऽपि शोधकत्वोपाधेरन्यत्वमभिप्रेत्य निर्देशभेदः ।

विहितमुपस्थानं चतुर्वारिदनुद्य प्रशंसति—

उपतिष्ठत इति । उपतिष्ठत इति यदेष एवास्माग्नेर्पोगो यजमानेन सहा-
नुष्माहानुष्माहकरूपः संबन्धः । तथा दमो दाहादिलक्षणोपम्रवनिवारणम् । तर्था
धनाविद्याज्ञा । किंच—यथा लोके कश्चिहरिद्रो धनिकाय किंचिदुपायन-
मानीय नमस्कारं करोति नाट्टिमिदमुपस्थानम् । अयमिह प्रथमो धायि धातुभि-
रिति योग उक्तः । आरे वाधश्च दुग्धुनामिति अनिष्टनिवारणम् । अथानो
वर्धया रयिमिति याञ्छा । मन्त्रं वोचेमाग्नय इत्युपायनम् ।

यथागां यजुषामर्थर्धेसिद्धिं दर्शयति—आयुर्वा इति ।

तनुशब्देन मजा पशवभोपलक्षिता इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अग्ने यन्म इति ।

चित्रावसुषदस्यार्थं वाक्यतात्पर्यं च दर्शयति—

चित्रावसो इति । नक्षत्रादिरूपं चित्रमभिव्यक्ततया वस्तवस्यामिति रानि-
धित्रावसुः । अव्युष्टिः प्रभातान्तः । हेमन्तर्तो रात्रेर्दीर्घत्वेन प्रभातं न मविष्यत्ये-
वेति कदाचिद्ब्रह्मणा भीता अतः पारमशीमेति पार्थनवा प्रभातं लभते ।

शतसंख्यां प्रशंसति—

इन्धाना इति । अस्य मन्त्रस्योपस्थाने समिदाधाने च विनियोगद्वयं सूत्र-
कार उदाजहार—“ इन्धानास्त्वा शत५ हिमा इत्युपस्थानेन्धानास्त्वा शत५
हिमा अग्नेः समिदस्यभिःशस्त्या मा पाहि सोमस्य समिदसि परंस्याम एधि यमस्य
समिदसि मृत्योर्मा प्राहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय ” इति । तत्रोप-
स्थानान्तरमस्तावेन मन्त्रो व्याख्यातः ।

१ ख. “ते देहो यथा जीर्यति तथाऽग्नेः । २ क. घ. ङ. “धाऽर्थवादि” । ३ ख. “निधाय ।

४ क. घ. ङ. च. “र्थसि” । ५ ख. “रस्वा मा पाहि य” । ६ ख. “ङ्कत्वम्” ।

अथ तस्यैव समिदाधानाङ्गत्वं विधत्ते—

एषा वा इति । ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा सूर्या । सा च कर्णकावती छि-
द्रवती । अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः । तत्समानेयमृक् । एकेन महारेण शतसंख्या-
कान्मारयन्तः शूराः शततर्हाः । असुराणां मध्ये तादृशानेतयर्चा देवा हिंसन्ति ।
अनया समिदाधानेन शतश्रीषेणामृचं वज्रं कृत्वा वैरिणं हन्तुं प्रहरति । अंछ-
म्बट्कारं स्वस्य विनाशो यथा न भवति तथेत्यर्थः । स्तुत्यै नाशाभावेन वि-
स्तीर्णताया इत्यर्थः ।

सं त्वमग्न इत्यर्थेनाग्नेर्गुणकथनं स्वस्यापि तत्प्रार्थनायेत्याह—सं त्वमग्न इति ।
द्वितीयार्थे सं नामामुपेति प्रार्थनमिति दर्शयति—त्वमग्न इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे छण्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सं पश्यामि प्रजा अहमित्याह यावन्त एव
प्राभ्याः पशवस्तानानेवाव रुन्धेऽम्भः स्याम्भो
वो भक्षीयेत्याहाम्भो ह्येता महः स्थ महो वो
भक्षीयेत्याह महो ह्येता सहः स्थ सहो वो
भक्षीयेत्याह सहो ह्येता ऊर्जः स्थोर्जो वो भक्षी-
येति (१) आहोर्जो ह्येता रेवती रमध्वामि-
त्याह पशवो वै रेवतीः पशूनेवाऽऽमन्त्रमयत
इहैव स्तेतो माऽप मातेत्याह ध्रुवा एवैना अन-
पगाः कुरुत इष्टकचिद्वा अन्योऽग्निः पशुचि-
दन्यः संहिताऽग्निं विश्वरूपीरिति वत्समभि
मृशत्युपैवैनं धत्ते पशुचित्तमेनं कुरुते प्र (२)

(षष्ठानुवाकोक्तमन्त्रव्याख्यानम्)

वा एषोस्माद्धोकाच्चवते य आहवनीयमुप-
 तिष्ठते गार्हपत्यमुप तिष्ठतेऽस्मिन्नेव लोके प्रति
 तिष्ठत्यथो गार्हपत्यायैव नि हनुते गायत्रीभिरुप
 तिष्ठते तेजो वै गायत्री तेज एवाऽऽत्मन्ध-
 सेऽथो यदेतं तुषमन्याह संतत्यै गार्हपत्यं वा
 अत्रु द्विपादो वीराः प्र जायन्ते य एवं विद्वा-
 न्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते (३) आऽस्य
 धीरो जायत ऊर्जा धः पश्यान्गूर्जा मा पश्यते-
 त्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्ते तत्संवितुर्वरेण्य-
 मित्याह प्रसूत्यै सोमान्* स्वरणमित्याह
 सोमपीथमेवाथ रुग्धे ऋणुहि ब्रह्मणस्पत
 इत्याह ब्रह्मवर्चसमेवाथ रुग्धे कदा चन स्तरी-
 रसीत्याह न स्तरी* रात्रिं वसति (४) य
 एषं विद्वानभिमुपतिष्ठते परिं त्वाऽग्ने पुरं धय-
 मित्याह परिधिमेवैतं परिं दधात्यस्कन्दायाग्ने
 गृहपत इत्याह यथायजुरेवैतच्छत* हिमा
 इत्याह शतं त्वा हेमन्तानिन्धिपीयेति वावै-
 तदाह पुत्रस्य नाम गृह्णात्यद्वादमेवैनं करोति
 तामाशिषमा शासि तन्तवे ज्योतिष्मतीमिति
 ब्रूयाद्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्व्येवास्य ब्रह्म-
 वर्चसी पुत्रो जायते तामाशिषमा शासिऽमुष्मै
 ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो जातः स्यात्ते-
 ज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति (५) ॥

(ऊर्जा वो भक्षीयेति प्र गार्हपत्यमुपतिष्ठते वसति ज्योतिष्मतीमेकान्वि२शब्धं) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके पञ्चमप्र-
पाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

अष्टमोऽनुवाके षष्ठानुवाकोक्ता मन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्रेहप्रथम इत्यनेन
पदेन गवाभादयो विधाक्षिता इत्यभिप्रेत्याऽऽह—सं पश्यामीति ।

अम्भोमहःसहऊर्जाशब्दैर्गवामुपलक्षणं युक्तमित्याह—अम्भ इति ।

रेवतीशब्देन विधाक्षितं क्षीरादिधनमात्तामस्तीति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य व्याचष्टे—
रेवतीरिति । आत्मन्स्वकीयगृह इत्यर्थः ।

स्तेत्यनेन ध्रुवणीवर्तनं माऽप गतेत्यनेन विषोगाभावश्च प्राधर्षत इत्याह—इहै-
वेति ।

वेत्सस्पर्शं विधत्ते—

इष्टकचिदिति । इष्टकामुपधाप यथा कश्चिदग्निश्चीयते तथा पशुमुपधावा-
न्योऽग्निश्चीयत इत्युत्प्रेक्षते । तथा सति वत्सस्पर्शेन पशुमुपधायाग्निश्चितो भवति ।

गार्हपत्योपस्थानं विधत्ते—

प्र वा एष इति । “सुवर्गो लोक आहवनीयः” इति श्रुत्यन्तरात्तदुपस्था-
नादेतल्लोकमप्युतिः । सा च गार्हपत्योपस्थानेन समाधीयते । किंचाऽऽहवनीय
एव तात्पर्योपेतं गार्हपत्यमुपतिष्ठमानः स्वप्रतिष्ठासिद्धयर्थं केवलं तमपलपति ।

उप त्वाऽम्भ इत्याद्यास्तिस्र ऋचो विधत्ते—

गायत्रीभिरिति । प्रजापतिमुखाद्भिना सहोत्पन्नत्वाद्गामभ्यास्तेजस्त्वम् ।
तृचानुषचनमविच्छेदार्थम् ।

अग्ने त्वं न इत्याद्यास्तिस्रो द्विपदा विधत्ते—गार्हपत्यामिति ।

पश्यतेति लोढाशौर्यत्वं वर्णयति—ऊर्जा व इति ।

सवितृसोममहशब्दानामभिधायमाह—तत्सायितुरिति ।

स्तरीरसि नेति निषेधस्याभिप्रायमाह—

कदा चनेति । अन्वकारयुक्ता रात्रिधोरवृश्चिकादिबाधघुक्तया स्तरीरि-
त्युच्यते । विद्वानुपस्थाता तादृशीं रात्रिं नाधिवसति, किंतु सुखकरीमित्यर्थः ।

(षष्ठानुवाकोक्तमन्वव्याख्यानम्)

परि धीमहीति लिङ्गान्मन्त्र एवाग्नेरस्कन्दतार्थः परिधिरित्याह—परि त्वाऽग्न इति ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थतां दर्शयति—अग्ने गृहपत इति ।

हिमशब्दो हेमन्तवाचीत्याह—ज्ञात* हिमा इति ।

तन्तवेऽमुष्मा इत्यत्र नामग्रहणं विधत्ते—

पुत्रस्य नामेति । एनं पुत्रम् ।

अनुत्पन्नपुत्रविषयस्तन्तुशब्द उत्पन्नपुत्रविषयोऽदःशब्द इति व्यवस्थां दर्शयति—तामाशिषमाशास इति ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ ऐन्द्रोपस्थीयतां बहिरितीन्नाग्न्योर्विकल्पनम् ।

समुच्चयो धोत एक एकोऽग्निः केवलोऽथवा ॥

विकल्पः श्रुतिलिङ्गान्भ्यां गुणावृत्त्या समुच्चयः ।

श्रुतिः शक्यनुसारेति एक एकोऽग्न लिङ्गतः ॥

शक्तिरुक्ता श्रुतिः शीघ्रा लिङ्गं श्रुत्यनुवापकम् ।

मैराकाङ्क्षयात्मके बाधे श्रुत्याऽग्नौ केवले स्थितिः ” इति ॥

“ ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठते ” इति श्रूयते । “ कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सशसि दाशुवे ” इत्यसाधुमैत्री । तत्रेन्द्रस्य प्रकाशनात् । हे इन्द्र त्वं कदाचिदपि घातको न भवासि किंत्वाहुतिं इत्तवते यजमानाय प्रपिप्त इत्यर्थः । तत्रेन्द्रप्रकाशनसामर्थ्यरूपालिङ्गान्मन्त्रस्येन्द्रविषयक्रियासाधनत्वं गम्यते । यद्यसौ मन्त्र इन्द्रप्रधानक्रियायाः साधनं न भवेत्तदानीमनेन मन्त्रेणेन्द्रप्रकाशनं व्यर्थं स्यात् । तस्मादेतन्मन्त्रकरणक्रियां प्रतीन्द्रः प्रधानमित्येतादृशानुद्भूत्वादनं लिङ्गविनियोगः । काऽसौ क्रियेति विशेषजिज्ञासायामैन्द्रोपतिष्ठत इत्यनेनाविरुद्धपदद्वयरूपेण वाक्येनोपस्थानक्रियायां पर्यवसानं क्रियते । तथा सत्यैन्द्रमन्त्रेणेन्द्रमुपतिष्ठत इत्ययमर्थः पर्यवस्यति । तथा गार्हपत्यमित्यनया द्वितीयान्तपदरूपया श्रुत्या गार्हपत्यस्य प्राधान्यं गम्यते । तच्च गुणभूतां यत्किञ्चित्करणक्रियामन्त्रेण न संभवति । ततस्तादृशीं कांचित्क्रियां भूति गार्हपत्यप्राधान्यमित्येतादृश-

(पूर्वोक्तोपस्थानस्यभिहोत्राहुताप्रदर्शनम्)

बुद्ध्युत्पादनं श्रुतिविनियोगः । ऐन्द्रोपतिष्ठत इति पदद्वयेन मन्त्रविशेषक्रियावि-
शेषयोः पर्यवसानं भवति । तथा सत्यैन्द्रेण मन्त्रेण गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यर्थो
भवति । तदेवं श्रुतिलिङ्गयोर्विरोधे सति प्रमाणत्वाविशेषाद्ग्रीहियववद्विकल्प
इत्येकः पूर्वपक्षः । इन्द्रगार्हपत्ययोः प्रधानत्वाविशेषादुपस्थानस्य गुणत्वात्प्र-
तिप्रधानं गुणावृत्तिरिति न्यायेनोपस्थानावृत्त्या श्रुतिलिङ्गयोः समुच्चय इति
द्वितीयः पूर्वपक्षः । श्रुतिविनियुञ्जाना वस्तुसामर्थ्यमनुसृत्यैव विनियुङ्क्ते । अन्यथा
वह्निना सिञ्चेन्, वारिणा दहेदित्यपि विनियुज्येत । तत उपजीव्यत्वेन लिङ्गस्य
मन्त्रत्वादिन्द्र एव मन्त्रेणोपस्थेय इति तृतीयः पूर्वपक्षः । ऐन्द्रमन्त्रस्य गार्हपत्ये
मुख्यवृत्त्या शक्यभावेऽपि गौणवृत्त्या शक्तिरस्तीति निवेशन इत्यस्मिन्नुदाह-
रणे पूर्वमेव दर्शितम् । तथा सति सामर्थ्याभावकृतप्रतिबन्धाभावाभिर्विज्ञा श्रुतिः
शार्थं विनियुङ्क्ते । लिङ्गं तु विलम्बते । मन्त्रपदान्मादौ स्वाभिधेयमर्थं प्रति-
पादयन्ति । तत ऊर्ध्वं मन्त्रस्य सामर्थ्यं निरूप्यते । पश्चात्सामर्थ्यवशात्साधन-
त्ववाचिनी प्राधान्यवाचिनी च श्रुतिः कल्पते । सा च श्रुतिर्मन्त्रेणोन्म्रमुपतिष्ठेतेति
विनियुङ्क्ते । तथा च प्रत्यक्षश्रुतौ स्वाभिधेयप्रतिपादनविनियोगयोर्मध्यवर्तिनौ
सामर्थ्यनिरूपणश्रुतिकल्पनव्यापारौ न स्त इति प्रायश्चात्तया लिङ्गं बाध्यते ।
न च प्रत्यक्षश्रुतिविनियोगवेलायामलन्धात्मकत्वेनाप्राप्तं लिङ्गं कथं बाध्येतेति
शङ्कनीयम् । भविष्यत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्यैवात्र बाधत्वात् । श्रुत्या विनियुक्तस्य
मन्त्रस्य पुनर्विनियोगाकाङ्क्षाया अनुदवाहिविनियोजकं लिङ्गं कथं प्राप्स्यति ।
तस्माद्गार्हपत्योपस्थाने मन्त्रः प्रत्यक्षश्रुत्या विनियुज्यते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेद्यार्थप्रकाशे छण्णवजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठकेऽ-

ष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अभिहोत्रं जुहोति यदेव किं च यजमानस्य
स्वं तस्यैव तद्वेतः सिञ्चति प्रजनने प्रजननम्
हि वा अभिरथौषधीरन्तंगता दहति तास्ततो

(पूर्वोक्तोपस्थानस्थामिहोत्राङ्गताप्रदर्शनम्)

भूयसीः प्र जायन्ते यस्सायं जुहोति रेत एष
 तत्सिञ्चति प्रैव प्रातस्तनेन जनयति तद्रेतः
 सिक्तं न त्वष्टाऽविच्छतं प्र जायते यावच्छो वै
 रेतसः सिक्तस्य (१) त्वष्टा रूपाणि विकरोति
 तावच्छो वै तत्र जायत एष वै दैन्यस्त्वष्टा यो
 यजते बह्वीभिरुप तिष्ठते रेतस एष सिक्तस्य
 बहुशो रूपाणि वि करोति स प्रैव जायते
 श्वःश्वो भूयान्भवति य एवं विद्वानग्निमुपति-
 ष्ठतेऽहर्देवानामासत्रिात्रिरसुराणां तेऽसुरा यद्दे-
 वानां विक्तं देयमासीत्तेन सह (२) रात्रिं
 प्राविंशन्ते देवा हीना अमन्यन्त तेऽपश्यन्ना-
 भेयी रात्रिराभेयाः पशवं इममेवाग्निं* स्त्वाम
 स नः स्तुतः पशून्पुनर्दास्यतीति तेऽग्निमस्तु-
 वन्तस् एभ्यः स्तुतो रात्रिया अध्वहरभि पशू-
 न्निरार्जसे देवाः पशून्विच्वा कामा* अकुर्वत य
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते पशुमान्भवति [३)
 आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमैत्सोऽमुं
 लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायत्स इमं
 लोकमागत्य मृत्योरविभेन्मृत्युसंयुत इव इयं
 लोकः सोऽमन्यतेममेवाग्निं* स्त्वानि स मा
 स्तुतः सुवर्गं लोकं गमयिष्यतीति सोऽग्निम-
 स्तौत्स एन* स्तुतः सुवर्गं लोकमगमयथः [४]
 एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते सुवर्गमेव लोकमेति

सर्वमायुरेयमि वा एषोऽमी आ रोहितो य
 एनावुपतिष्ठते यथा खलु वै श्रेयानभ्यारूढः
 कामयते तथा करोति नक्तमुप तिष्ठते न प्रातः
 स* हि नक्तं वतानि सृज्यन्ते सह श्रेयांश्च
 पापीयांश्चाऽऽसाते ज्योतिर्वा अग्निस्तमो
 रात्रिर्यत् (५) नक्तमुपतिष्ठते ज्योतिर्पैव तर्ध-
 स्तरत्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेयाश्च इत्याहुर्मनु-
 ष्यायिन्वै योऽहरहराहृत्याथैनं याचति स इन्वै
 तमुपाच्छत्यथ को देवानहरहर्याचिष्यतीति
 तस्मात्तोपस्थेयोऽथो खल्वाहुराशिपे वै कं
 यजमानो यजत इत्येषा खलु वै (६) आहि-
 तामेराशीर्यद्मिमुपतिष्ठते तस्मादुपस्थेयः प्रजा-
 पतिः पशूनंसृजत ते सृष्ट्वा अहोरात्रे प्रावि-
 शन्ताच्छन्दोभिरण्वविन्द्यच्छन्दोभिरुपतिष्ठते
 स्वमेव तदन्विच्छति न तत्र जाग्यन्तीत्याहु-
 योऽहरहरुपतिष्ठत इति यो वा अग्निं प्रत्यङ्-
 कुपतिष्ठते प्रत्येनमोषति यः पराङ्विष्वङ्प्र-
 जयां पशुभिरेति कर्वातिर्यद्मिषोपतिष्ठते
 नैनं प्रत्योषति न विष्वङ्प्रजयां पशुभिरेति
 ॥ ७ ॥

(सिकस्य सह भवति यो यत्खलु वै पशुभिस्त्रयोदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 पञ्चमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गप्रदर्शनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमपपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

नवमोऽनुवाके पूर्वोक्तोपस्थानस्याग्निहोत्राङ्गता प्रदर्शयते । तत्र तावदग्निहोत्रं विधत्ते—

अग्निहोत्रमिति । वाक्यान्तरविहितेन पथोदधियवाग्वादिद्रव्येषामग्निहोत्रनामकं होमं कुर्यात् । यजमानस्य क्षीरप्रभृतिकं यर वममौ हुतं न तद्विनश्यति किंतु तस्यैव यजमानस्य तत्त्वं भूत्वाऽवतिष्ठते ।

उदवस्थानं दृष्टान्तेनोपपादयति—

रेतः सिञ्चतीति । यथा प्रजोत्पादके योनौ सिकं रेतोऽवतिष्ठते तथाऽग्नेः प्रजननरूपत्वात्तस्मिन्हुतमवतिष्ठते ।

ननु बहिसमीपे प्राप्नानां दग्धाणां वाहः प्रत्यक्षेणोपलभ्यत इत्याशङ्क्याऽऽह—

अथौषधीरिति । यद्यपि घर्षकाले दावाग्निः स्वसमीपं प्राप्त्वा ओषधीर्दहति तथाऽपि दग्धास्ता ओषधयो वृष्टिकाले भूमस्यः प्रजायन्ते । तस्मात्प्रजननोऽग्निः । कालधुर्यं विधत्ते—

यत्सायामिति । सायंकालीनहोमेन सेचनम् । प्रातःकालीनहोमेनोत्पादनम् ।

विहितस्याग्निहोत्रस्याङ्गमुपस्थानं विधत्ते—

रेतः सिक्तमिति । लोके योनौ सिकं रेतो विधकर्मणा यदि न विधियेत तदा नैव प्रजोत्पत्तिरस्ति । स च स्वष्टा यावन्ति रूपाण्युदिश्य रेतो विविधं करोति तावन्त्युत्पद्यन्ते । अत्रापि यजमानो देवैरनुगृहीतस्वष्टा ततो विविधरूपकरणाय बह्विभिरुपतिष्ठते । अयमुपस्थानकर्मविधिः । एतन्ननुवादेनैव बहुभिरुपतिष्ठत इत्यादिमन्त्रविधिः ।

उपस्थानं प्रशंसति—

स प्रैवेति । उपस्थाता प्रजामुत्पाद्य प्रतिदिनमुत्तरोत्तरं घनादिभिर्बर्धते ।

प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अहर्देवानामिति । विश्वं पूर्वलब्धं पशुरूपं धनं, देशमतः परं लब्धं योग्यं, तदुभयं देवद्रव्यमपहत्य तेन सहसुरा राक्षिं पाविशन्नन्वकारे कापि गताः । ततः पशुहीना वयमिति स्विद्यन्तो देवा उपायमपश्यन् । राजावशेः प्रकाशाधिक्याद्वात्रिराग्नेयी । अग्नेः पशुस्वामित्वात्पशवोऽप्याग्नेयाः । स्तुतः सोऽग्निरेभ्यो देवार्थं रात्रेरध्याहत्याहरमिलक्ष्य तान्पशून्धिरार्वाग्निरगमयत् । कामाभ्योगान् ।

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति—आदित्यो वा-इति ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण प्रशंसति—

अभि वा इति । एनावाहवनीयगार्हपत्यौ य उपतिष्ठत एषोऽग्नी उभावभ्या-
रोहति स्ववशी करोति । यथा लोके कश्चित्पूर्वमधमः सन्नेवं कामयतेऽहं विद्या-
दिना श्रेष्ठ उत्तमं पदमभ्यारूढो भविष्यामीति तथाऽयं यजमान उपस्थानेन स्व-
स्योत्तमं पदं करोति । तस्मादुपस्थानं प्रशस्तमित्यर्थः ।

अत्र केचित्मातराग्निर्नोपस्थेय इत्याहुः । अन्ये तु न कदाचिदभ्युपस्थेय इति ।
सिद्धान्तिनस्तु सर्वदाऽभ्युपस्थेय इति । तत्र प्रथमं पूर्वपक्षं दर्शयति—

नक्तमुपतिष्ठत इति । रात्रौ व्रतान्यनुष्ठेयानि कर्माणि संसृज्यन्ते संकी-
र्णानि भवन्ति । अन्धकारे केन कथमनुष्ठितमिति न ज्ञायते । यथाशास्त्रमनुष्ठितो
प्रतविशेषः श्रेयांस्रद्विपरीतश्रेयापिपान् । तायुभौ सहैव तिष्ठतः । तत्राग्रावुपस्थि-
ते सत्यग्निना ज्योतिषा रात्रिपमुक्तं तमोदोषं तरति । तस्मान्नक्तमुपस्थेयः । अ-
हनि तु तमोदोषाभावान्नोपस्थेय इत्येकः पूर्वपक्षः ।

द्वितीयपूर्वपक्षं विचारपुरःसरं दर्शयति—

उपस्थेय इति । प्लुतिर्विचारार्था । लोके मनुष्यायैव तावद्राज्ञे यः कोऽपि
दरिद्रो यत्किञ्चिज्जन्वीरफलादिकमुपायनमाहृत्य ततः प्रतिदिनमेतं राजानं प्रति
क्षेपधनादिकं यदि याचति तदा स याचकस्तं राजानं पिडयत्येव । तथा सति
को नाभ महाप्रभावान्देवान्प्रतिदिनं याचितुमर्हति । याञ्ज्ज्तरूपं वेदमुपस्थानम् ।
आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहीत्यादिमन्त्रेषु तत्प्रतीतिः । तस्माद्भिः कदाचिदपि
नोपस्थेय इति द्वितीयः पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तं दर्शयति—

अथो खल्वाहुरिति । अथोशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । आशिषे वै स्वा-
पेक्षितं सर्वमाशासितुमेष कं प्रजापतिसदृशं सर्वदेवात्मकमार्मिं प्रति यजमानो
यजत इत्यभिशा आहुः । लोकेऽपि राजश्चित्तकृत्तिमविज्ञायाकाण्डे देहि देही-
त्युक्ते सत्पुपरोधो भवति । यदा तु प्रशंसया विनोदेन वा परितोषमुत्पाद्य याचते
तदानीमुत्साहयुक्तो याचितादभ्यत्यन्तमधिकमेव ददाति, तद्गदाहितान्नेर्मन्त्रैरुपस्था-
नमेव याञ्जा । सा च बहुविधप्रशंसापूर्वकत्वाभ्योपरोधाय भवति किंत्वत्यन्त-
परितोषायैव । तस्मात्सायं प्रातश्च बद्धिरुपस्थेय एव ।

कृत्तिरुपस्थानं प्रशंसति—

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा वर्षापूर्वमासाङ्गमन्त्राश्च)

प्रजापतिरिति । अहोरात्रदेवताभ्यामन्तर्धापिताः पञ्चदशछन्दोयुक्तमन्त्रैर-
ग्विष्टाः सन्तो लब्धाः । तस्माच्छन्दोभिरुपस्थानं विनष्टवस्त्वन्वेषणाय भवति ।

तदुपस्थानस्य प्रतिदिनकर्तव्यतामुच्यति—

न तत्रेति । उपस्थातुरभीष्टमार्थनासद्भावावुपस्थेयस्य स्तुतिसद्भावाच्च तत्रो-
पस्थाने कस्यापि जाभ्यालस्यं नास्ति ।

उपस्थापवेलापामीषत्तिरश्वीनमुखत्वं विधत्ते—

यो वा अभिमिति । [पत्यङ्] पत्यङ्मुखः । तथा सत्यक्षिरेन यज-
मानं प्रत्योषति प्रातिकूल्येन दहति । (पराङ्) पराङ्मुखः । तथा सति यज-
मानः यजया पशुभिश्च विष्वङ्ङहेति विमुक्तो भवति । कथातिर्यङ्ङिवेषत्तिर-
श्वीन इव ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपत्राठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके पञ्चमपत्राठके दशमोऽनुवाकः) ।

मम नामं प्रथमं जातवेदः पिता माता च
दधतुर्यदग्ने । तत्त्वं बिभ्रुहि पुनरा मदैतोस्त-
वाहं नामं विभराण्यग्ने । मम नाम तव च
जातवेदो वाससी इव विवसानौ ये चरावः ।
आयुषे त्वं जीवसे वयं यथायथं वि परिं दधा-
वहे पुनस्ते । नमोऽग्नयेऽप्रतिविद्धाय नमोऽ-
नाधृष्टाय नमः सञ्जाजे । अपाहः (१)
अभिर्बृहद्दया विश्वजित्सहस्यः श्रेष्ठो मन्धर्वः ।
त्वत्पितारो अग्ने देवास्त्वामाहुतयस्त्वद्दिवा-
चनाः । सं मामायुषा सं गौपत्येन सुहिते मा

(प्रवत्स्यतो यजमानस्थोपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

धाः । अयमग्निः श्रेष्ठतमोऽयं भगवन्नमोऽयं*
 सहस्रसातः । अस्मा अस्तु सुवीर्यम् । मनो
 ष्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञ* समिमं
 दधातु । या इष्टा उपसो निम्बुचश्च ताः सं
 दधामि हविषा घृतेन । पर्यस्वतीरोषधवः (२)
 पर्यस्वद्वीरुधा पर्यः । अपां पर्यसो यत्पय-
 स्तेन मामिन्द्र स* सृज । अग्ने घतपते व्रतं
 चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् ।
 अग्नि* होतारमिह त* हुये देवान्यज्ञियानिह
 यान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना
 वियन्तु देवा हविषो मे अस्य । कस्त्वां युनक्ति
 स त्वां युनक्तु यानि धर्मे कपालान्युपाचि-
 न्वन्ति (३) वेधसः । पुष्णस्तान्यपि व्रत
 इन्द्रवायू वि सुञ्चताम् । अभिज्ञो घर्मो जरि-
 दानुर्यत आत्तस्तदगन्पुनः । इध्मो वेदिः परि-
 धयश्च सर्वे यज्ञस्याऽऽयुरनु सं चरन्ति । अय-
 क्षि*ज्ञान्तन्वो ये वितन्निरे य इमं यज्ञ* स्व-
 धया ददन्ते तेषां छिन्नं प्रत्येतद्दधामि स्वाहा
 घर्मो देवा* अप्येतु (४) ॥

(अषाढ ओषधय उपचिन्वन्ति पञ्चत्वारिंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(मयत्स्थतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

दशमानुवाकस्य पूर्वभागे मयत्स्थतो यजमानस्याग्न्युपस्थानमन्त्रा उत्तरभागे केचिद्दर्शपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्चाभिधीयन्ते । कल्पे—“मवसथमेव्यन्नाहाशीन्समाधेहीति ष्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं “ वशून्मे शश्वश्च पाहि तान्मे गोषामास्माकं पुनरागमादित्याहवनीयं मम नाम प्रथमं जातवेद इति च ” इति ।

तत्र वशून्मित्यादिमन्त्रः शाखान्तरगतः । मन्त्रान्तरपाठस्तु—

मम नाम प्रथममिति । ब्राह्मणस्य नामद्वयं विद्यते देवदत्तपशुदशादिक-
मेकमुपाध्यायदीक्षितादिकमपरम् । अत एव भ्रूयते—“ तस्माद्ब्रह्मिनामा ब्राह्मणोऽ-
र्धुक्तः ” इति । तत्राध्यापनादेरूर्ध्वं मवृत्त्वाद्युपाध्यायादिकं चरमम् । अग्रे
जन्मकाले मातापितृभ्यां कृतत्वाद्देवदत्तादिकं प्रथमम् । हे जातवेदो मम यत्प्रथमं
नाम तत्त्वं धारय । कियन्तं कालम् । पुनरा मदैतोः । आ मदीयपुरागमनात् ।
अहमपि तव नाम धारयाणि । त्वमत्र वैकल्प्यं निर्हरम्भदीयं कार्यं कुरु । त्वन्ना-
मधारिणो मम गन्तव्यदेशे वैकल्पमेव न संभवतीत्यर्थः ।

कल्पे—“ अभ्येत्माहाशीन्समाधेहीति ष्वलत उपतिष्ठते ” इत्युपक्रम्योक्तं
“ मम नाम तव च जातवेद इति चतसृभिराहवनीयम् ” इति ।

तत्र प्रथमा—

अमं भाम तचेति । हे जातवेदो मम देवदत्तादि नाम तव च वल्ल्यादि
नामोत्पेक्षं ये नामनी विपरिवृत्त्यान्वोन्धवाससी विपर्ययेण वसानाविवेदानीभावां
करावः । अत ऊर्ध्वं ते नामनी त्वं चाहं च पुनरपि मथापथं त्वदीयं वह्न्या-
दिनाम तवैव मदीयं च देवदत्तादिनाम मदीयमेव यथा भवति तथा विपरिवृत्त्य
परिदधावहै । एवं सत्यायुर्वृद्धिर्धनादिसंपत्त्या मशस्तजीवनं च भवति ।

अथ द्वितीया—

नमोऽग्नय इति । अप्रतिविद्धाय केनचिदताहिताय । अनाधुष्टाय केना-
प्यतिरस्कृताय । सखाजे संहतदीप्यये । अषाढः शुभ्रुणां सोढुमरुक्थः । बृह-
हृया अपरिमिताशः । विश्वजित्सर्वस्य जेता । सहन्त्यः स्वयं सहिष्णुः । भेषो
गन्धर्वः संगीतादिकलाविद्यास्वतिकुशलः ।

अथ तृतीया—

त्वत्पितार इति । त्वमेव पिता पाठको येषां देवानां ते त्वत्पितारः । त्वां

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दर्शपूर्णासाङ्गमन्त्राश्च)

प्राप्ता आहुतयो येषां देवानां ते त्वामाहुतयः । त्वयि हुताः सत्यो देवांस्तर्पय-
न्तीत्यर्थः । त्वमेव विशेषेण वाचनप्रख्यापयिता येषां ते त्वद्विवाचनाः । हेऽमे
मां दीर्घामुषा संधाः संयोजय । गौपत्येन गवां स्वामित्वेन संयोजय । सुहिते
सुष्टु हिते पुरुषार्थे मा धाः, मां स्थापय ।

अथ चतुर्थी—

अथमग्निरिति । प्रशस्मानां मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः । पुनरपि तादृशानां
मध्येऽतिशयेन श्रेष्ठः श्रेष्ठतमः । भगवत्शब्दः पौराणिकैर्ध्याख्यातः—

“ ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धैर्यस्य यशसः त्रियः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वृष्णां भग इतीरणा ” इति ।

उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामिति गतिम् ।

धोषे विद्यामयिद्यां च स वाच्यो भगवानिति ” इति ।

अतिशयेन भगवान्भगवत्तमः । सहस्रासंख्याकस्य धनस्य सन्नितारी वातारस्ते-
ष्वतिशयेन दाता सहस्रासत्तमः । तादृशस्याग्नेः मत्तादावस्मै यजमानाय महं
शोभनं सामर्थ्यमस्तु ।

कल्पः—“ नवमीं वेदति प्रवसेमिन्नो जनान्घातयति मजानमिति मैत्र्योप-
स्थाय मनो ज्योतिर्जुपतामित्याहुर्धिं जुहुयात् ” इति ।

निर्गमनतिथिमारभ्य नवमीं तिथिमतिक्रम्य प्रवासे सत्येत्तद्व्यगन्तव्यम् । तत्र
मित्रो जनानेति मन्त्रोऽन्धवाऽऽज्ञातः ।

मनो ज्योतिरिति । पूर्वार्धे भूमिभूमिर्न्यनुवाके व्याख्यातम् । या उषसः प्रातः-
कालोपलक्षिता आहुतयः, याश्च निम्नचोऽस्तमयकालोपलक्षिता आहुतय इष्टा
इतीर्यजमानैरनुष्ठिता मया त्वन्तरितास्ताः सर्वा आहुतीरनेन घृतेन हविषा संद-
धामि अविच्छिन्नाः करोमि ।

अग्न्युपस्थानमन्त्रविषयः पूर्वभागो गतः । अथ दार्शिकयजमानमन्त्रादिविषय
उत्तरभाग उत्पते ।

कल्पः—“ पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्पृशति वा ” इति ।

पाठस्तु—

पयस्वतीमिति । सारवाची पयःशब्दः । ओषधयः पयस्वरयः सारवत्यः ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपरस्थानमन्त्रा वर्धपूर्णमासाङ्गमन्त्राश्च)

शीरुधां लतानां संबन्धि यत्पयो निर्गतं क्षीरं तदपि पयस्वत्सारवत् । अपां मध्ये यत्पयः सारं यच्च पयसो गवादिक्षीरस्य पयः सारं तेन सारेण सर्वेण हे इन्द्र मां संसृज संयोजय ।

अग्ने व्रतपते इति । कल्पः—“ दक्षिणेनाऽऽहवनीयमवस्थाय व्रतमुपै-
ष्यन्समुद्धं मनसा ध्यायत्यथ जपति अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणः ”
इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ तच्छकेयं तम्ये राध्यताम् ” इति ।

तद्ब्रतमनुष्ठानुं शक्नो भूयासं, मदीयं तद्ब्रतं समुद्धं भवतु ।

अग्निं होतारमिति । कल्पः—“ अग्निं होतारमिह तत्र ह्येव इति हवि-
र्भिरूप्यमाणमभिमन्त्रयते हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिमृशत्यभि वा मन्त्रयते ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ देवान्यशियानिह मान्हवामहे । आ यन्तु देवाः सुमनस्थ-
माना वियन्तु देवा हविषो मे अस्य ” इति ।

इह कर्मणि देवानामाह्वानारं तमभिमहमाह्वयामि । इह कर्मणि मान्देवानु-
द्दिश्य जुहमस्तानपि यज्ञियान्देवानाह्वयामि । आहूताश्च ते देवाः सीमनस्थं प्राप्ता
आगच्छन्तु । आगत्य च मेऽस्य हविषो मदीयमिदं हविर्धियन्तु भक्षयन्तु ।

कस्त्विति । कल्पः—अथ यज्ञं युनक्ति कस्तथा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति
सर्वे विहारमनुवीक्षते ” इति ।

हे यज्ञ कः प्रजापतिः सर्वत्र त्वां युनक्ति योग्यं करोति । तस्माद्वापि स
एव त्वां युनक्तु ।

कल्पः—“ उभौ कपालविमोचनं जपतः ” इति । उभावप्यध्वर्युर्यजमानौ ।
मन्त्रपाठस्तु—

यानि घर्म इति । अयं मन्त्रोऽप्यध्वर्युकाण्ड आम्नासत्वात्प्रथमप्रपाठके
व्याख्यातः । वेधसो ब्रह्मसमाः पूषणः पोषका ऋत्विजो यानि कपालानि वह्ना-
वुपस्थापयन्ति तानि सर्वाण्यपि ब्रते समाप्ते सतीन्द्रवायु विमुञ्चताम् ।

अभिज्ञ इति । अथ प्रायश्चित्तम् । तत्र कल्पः—“ यदि कपालं भिक्षेत
शार्वाशिया त्वा शताक्षरथा संदधामीति तत्संवायोपरि गार्हपत्ये धार्यमाणमभिजु-
ह्वयान्मनो ज्योतिर्जुषतामित्यथैनदपोऽभ्यवहरेदभिन्नो घर्मो जीरदानुरिति ” इति ।

मन्त्रशेषस्तु—“ यत आत्तस्तदगन्पुनः । इधमो वेदिः परिर्घयश्च सर्वे यज्ञ-
स्याऽऽयुरनुसंचरन्ति ” इति ।

(प्रवत्स्यतो यजमानस्योपस्थानमन्त्रा दशपूर्णाभासाङ्गमन्त्राश्च)

घर्मो दीपः संतप्तोऽथं कपालविशेषः स्वयं भिन्नत्वेन प्रतीयमानोऽपि मन्त्र-
साभर्थावभिन्न एव भिन्नत्वदोषं नाऽऽबहति । यस्मादयं जीरदानुः । जीरं
जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः । यो सन्मं जीवयति स कथं
स्वयं भिन्नो भवेत् । अभिन्नत्वे तदाकारः कुतो न भातीत्याशङ्क्योत्तरमुच्यते-
यतो यस्मान्मुद्रुपात्कारणादाश्च जल्पन्तः पुनस्तत्कारणमगन्नाप्नोदतः कारणरूप-
मृदाकार एव प्रतीयते न तु कार्याकारः । तदप्रतीतावपीध्मादयः स्वस्वाका-
रेण प्रतीयमाना यज्ञपुरुषस्याऽऽयुरेनुच्छ्रय संचरन्ति ।

अयस्त्रिंशदिति । कल्पः-“अथान्यत्संस्कृत्य कपालेऽध्वितिसुजेत्प्रयस्त्रिंशत्स-
न्तव इति ” इति ।

मन्त्रदोषस्तु-“ ये वितत्तिरे य इमं यज्ञं स्वधया ददन्ते तेषां छिन्नं मत्वे-
तइधामि स्वाहा घर्मो देवाः अप्येतु ” इति ।

चतुर्थकाण्डे प्रजापतिर्मनसाऽन्धोऽच्छेत् इत्यस्मिन्ननुवाक इष्टकोपधानार्था
यज्ञतनुनामकास्त्रयस्त्रिंशन्मन्त्रा आप्नाताः । तन्मन्त्रप्रदिवाद्या यज्ञतनव इह तन्तु-
स्थानीयाः । यथा तन्तुभिः पटो निष्पाद्यते तथा तास्तनवो यज्ञं विस्तारयन्ति ।
ते तन्तवो यज्ञनिष्पादकाः । येऽप्युत्विगादयः स्वधया हविषेण यज्ञं ददन्तेऽनुति-
ष्ठन्ति तेषां प्रजापत्यादीनां यज्ञाभिर्माभिदेवानामृत्विगादियज्ञाङ्गानां च मध्ये यत्स्व
रूपं विच्छिन्नं तदेतत्प्रतिसंवधामि । अतः स्वाहा सुहु प्रतिसंहितो घर्मो दीप्तो
यज्ञाङ्गविशेषो देवानप्येतु प्राप्नोतु ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“मम प्रवत्स्यन्पूर्वाग्निं मन्त्रयेत्पुनरागतः ।

ममेत्याद्यैश्चतुर्भन्त्रैर्मनस्तत्र जुहोति हि । १ ॥

गतमग्नैरुपस्थानं मन्त्राः प्रासङ्गिका अथ ।

पयेत्याचामति स्वामी दशपूर्णिमयोरपः ॥ २ ॥

अग्ने प्रागग्निपार्थस्थो जपेदग्निं हविस्तथा ।

निरुप्यमाणं संमन्व्य कस्त्वा यज्ञं युनक्ति हि ॥ ३ ॥

यानीति मुच्यमानानि कपालान्यनुमन्त्रयेत् ।

अभिन्नोऽप्यु क्षिपेद्भिनं कपालं त्रय इत्यतः ।

कपालान्तरमादध्यादिति प्रासङ्गिका गताः ॥ ४ ॥ ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यामिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे पञ्चमपराठके

दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

वैश्वानरो न ऊत्याऽऽप्र यातु परावतः ।
 अग्निरुक्थेन बाहसा । ऋताधानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् । अजस्रं धर्ममिहे ।
 वैश्वानरस्य वसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यथा कविः । उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्यावापृथिवी भूरिरेतसा । पृष्ठो दिवि पृष्ठो अग्निः पृथिव्यां पृष्ठो विश्वा ओषधीरा विवेश ।
 वैश्वानरः सहसा पृष्ठो अग्निः स नो दिवा सः
 (१) रिषः पातु नक्तम् । जातो यदग्ने भुवना व्यर्यः पशुं न गोपा हर्यः परिज्मा । वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः । त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान आ रोदसी अपुणा जायमानः । त्वं देवाः अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ।
 अस्माकमग्ने मधवत्सु धारयानामि क्षत्रमजरं सुवीर्यम् । धयं जयेम शानिर्षं सहस्रिणं वैश्वानर (२) वाजमग्ने तदोतिभिः । वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हिकं भुवनानामभिःश्रीः । इतो जातो विश्वमिदं वि चष्टे वैश्वानरो यतते

सूर्येण । अवं ते हेडो वरुण नमोभिरव यज्ञे-
 भिरीमहे हविर्भिः । क्षयन्नस्मभ्यमसुर प्रचेतो
 राजघेना*सि शिश्रथः कृतानि । उवुत्तमं
 वरुण पाशमस्मदवाधर्मं वि मध्यम* श्रथाय ।
 अर्था वयमादित्य (३) व्रते तवानागसो
 अदितये स्याम । दधिक्राव्णो अकारिषं जि-
 ष्णोरश्वस्य वाजिनः । सुरभि नो मुखं करत्प्र
 ण आयू*पि तारिषत् । आ दधिकाः उवसा
 पञ्च कृष्टीः सूर्य इव ज्योतिषाऽपस्ततान ।
 सहस्रसाः शतसा वाज्यर्वा पृणक्तु मध्वा समि-
 मा वषा*सि । अग्निर्मूर्धा भुवः । भरुतो यद्द-
 वो दिवः सुम्नायन्तो हषामहे । आ तू नः
 (४) उप गन्तन । या वः शर्म शशमा-
 नाय सन्ति त्रिधातूनि दाज्ञुषे यच्छताधि ।
 अस्मभ्यं तानि भरुतो वि यन्त रयिं नो धत्त
 वृषणः सुवीरम् । अदितिर्न उरुग्यत्वदितिः
 शर्म यच्छतु । अदितिः पात्व*हंसः । महीभू-
 षु मातर* सुव्रतानामृतस्य पत्नीमवसे हुवेम ।
 तुविक्षत्रामजरन्तीमुरूची* सुशमणिमदिति*
 सुप्रणीतिम् । सुत्रामाणं पृथिवीं वामनेहस*
 सुशमणिमदिति* सुप्रणीतिम् । देवीं नाव*
 स्वरित्रामनागसमस्रवन्तीमा रुहेमा स्वस्तये ।

इमां सु नावमाऽरुहं शतारित्रां शत-
स्फयांम् । अच्छिद्रौ पारयिष्णुम् (५) ॥

(विवा स सहस्रिणं वैश्वानराऽऽदित्य तू नोऽनेहसं सुशर्मणिमेकानविरु शतिर्भ) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

देवासुराः परा भूमिर्भूमिरुपमयन्तः सं पश्याम्यथज्ञः सं पश्यामीत्याहाग्निहोत्रं
मम नाम वैश्वानर एकादश ॥ ११ ॥

देवासुराः क्रुद्धः सं पश्यामि सं पश्यामि नक्तमुप
गन्तनैर्कपञ्चाशत् ॥ ५१ ॥

हरिः ॐ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

अथाश्रितम एकादशानुवाके काम्या याज्या[पुरोनुवाक्या] उप्यन्ते । इष्टि-
काण्डे त्रिहविष्का काविदिष्टिरान्नायते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं त्रिर्वपेद्दारुणं चरुं दधिक्राव्यो वरुणमिशस्यमानो
यद्वैश्वानरो द्वादशकपालो भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः संवत्सरेणैवैनं
स्वदयत्यप पापं वर्णं हते दारुणेनैवैनं वरुणपाशान्मुञ्चति दधिक्राव्या पुनाति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अभिशास्यमानः पातकारोपेण दूष्यमाणः । वैश्वानरशब्देन संवत्सराभिमानो
कश्चिदगिरुच्यते । तेनैव संवत्सराभिमानिनैनममिशस्तं स्वात्मानं स्वदयति बन्धु-
भ्यो रोचयति । वर्णं वर्ण्यमानमारोष्यमाणं पापमपहते विनाशयति । पापिनं च-
दध्वा नेतुं प्रसारितो यो वरुणपाशस्तस्मादिदं स्वात्मानं वारुणयागेन मोचयति ।
दधिक्रावदेवकेन यागेन स्वात्मानं पूर्णं करोति ।

चोदकघातां दक्षिणां बाधितुं दक्षिणान्तरं विधत्ते—

“ हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनात्येवैनमाद्यमस्मार्त्तं भवति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

आद्यमत्तुं योग्यं मृदन्नम् ।

अस्यामिष्टौ प्रथमहविषो याज्यापुरोनुवाक्याद्युग्मानि चत्वारि विकल्पितानि ।
तत्र प्रथमयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानर इति । विशेषां नराणामुपकारी वैश्वानरोऽग्निरुत्पत्त्या रक्षणमिमित्तं
परावतो दूरादपि देशाद्वाहृत्सां प्रापणसमर्थेनोक्थेभोत्थानपूर्वकेणाऽऽगमनेन नोऽ-
स्मान्प्रायातु प्रागच्छतु ।

याज्यामाह—

ऋतावानमिति । वैश्वानरमीमहं ययं प्राप्नुमः । कीदृशम् । ऋतावानं
संप्रवन्तम् । ऋतस्य यज्ञस्य ज्योतिषोऽग्नीष्टफलप्रकाशकस्य पतिं पालकम् ।
अजस्रं धर्मं निरन्तरं दीप्यमानम् ।

द्वितीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

वैश्वानरस्येति । कविर्बुद्धिमानेको यजमानो वैश्वानरसंबन्धिनीभ्यो दंस-
नाभ्यः क्रियाभ्यो बृहन्महाफलमरिणाऽप्राप्नोत् । अपःशब्दः कर्मवाची । शोभ-
नमपः स्वपः । स्वपसो भावः स्वपस्यम् । तेन स्वपस्येन वैश्वानरयागस्य शोभनकर्म-
स्वेनेत्यर्थः । छान्दसो लिङ्गव्यत्ययः । अयमग्निर्द्युभूमिरूपौ मभूतरेतस्कौ स्वकीय-
मावापितराबुभौ महर्बलौकपूज्यौ कुर्वन्स्वयमजायत । तस्मादेतदीयकर्षणो महा-
फलं शुक्तमित्यर्थः ।

याज्यामाह—

पृष्टो द्विवीति । पृष्ट इत्यत्र सकारलोपश्छान्दसः । अयमग्निर्द्विवि सृष्ट
आदित्यरूपेणावस्थितः पृथिव्यां दाहपाकपकाशकारित्वेनावस्थितस्तथा फलपा-
ककारी सन्सृष्टः संबद्धः सर्वा अप्यौषधीराविवेश । वैश्वानरोऽग्निः सहसा बले-
न सृष्टः संबद्धः । स तादृशो नोऽस्मान्दिवा रिषो हिंसकारपापान्नक्तं राधावपि
सोऽस्मान्प्रातु ।

तृतीययुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

जातो यदन्न इति । हेऽग्ने त्वं जातमात्र एव भुवनानि व्यख्यः स्वतेजसा
विशेषेण ख्यापितवानसि । गोपः पशू न पशुमिव । यथा गोपालकोऽनायासे-

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

वैव पशुरेतदीष इति ख्यापयति तद्वत् । कीदृशस्त्वम् । इर्यं इरामन्मर्हसि । परिष्मा परितो गन्ता । यद्यस्मादेवंविधस्त्वं ततो हे वैश्वानर ब्रह्मणे परिवृठाया-
स्मै कर्मणे गातुं मार्गं विन्द लभस्व । यूयं स्वस्तिभिः श्रेयोभिः सदा नोऽस्मान्-
न्यात रक्षत । यूयमिति बहुवचनं पूजार्थम् ।

याज्यामाह—

स्वमग्न इति । हेऽग्ने त्वं शोनुषानो भुशं क्षीप्मानो जायमान एव रो-
दसी घावापृथिव्यौ शोचिषा क्षीप्याऽऽपृणाः सर्वतः पुरितवानसि । हे जानवेद
अपन्नजगद्वेदिन्वैश्वानर त्वं महित्वा स्वमहिम्ना देवानृत्विजोऽभिशास्तेः पापादमुञ्चो
मोचितवानसि ।

चतुर्थयुग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

अस्माकमिति । हेऽग्नेऽस्माकं क्षत्रं पालकं पुरुषं मध्वस्तु धारयेन्द्देव
स्थापयेन्ब्रह्मभानं कुरु । कीदृशं क्षत्रम् । अनाम्यनमनशीलं कस्वचिदपि नम-
स्कारं न करोतीत्यर्थः । अजरं जरारहितम् । सुधीर्यमभयसामर्थ्यम् । हे वैश्वान-
र तवोतिभिस्त्वदीयैः पालनैर्वयमपि ज्ञातसहस्रसंख्योपेतं धाजमर्चं अथेम ।

याज्यामाह—

वैश्वानरस्येति । वयं वैश्वानरस्य सुमत्तावनुग्रहचुखौ स्याम तिष्ठेम । अभि-
मातश्रीरयं वैश्वानरः सर्वेषां भुवनानां राजा हिकं प्रकाशकः खड्गु । इत एव
कारणाज्जातमात्र एवेदं विश्वं विचष्टे विशेषेण प्रख्यापयति । अयं वैश्वानरः
सूर्यरूपेण यतते दिवा प्रवर्तते । अत एवाभ्यन्नाऽऽस्नातम्—“ उद्यन्तं वावाऽऽदि-
त्यमधिरनु समारोहति ” इति । तान्पेतानि चत्वारि युग्मानि भ्रूयमाणेषु सर्वे-
ष्वपि वैश्वानरयागेषु इच्छया विकल्प्यन्ते । वैश्वानरलिङ्गस्य साधारणत्वाद्विशो-
षलिङ्गानां च स्पष्टानामदर्शनात् । यदि कश्चित्स्वबुद्ध्या विशेषलिङ्गं सूक्ष्ममु-
त्पेक्षेत तदा तदनुसारेण व्यवस्थाऽस्तु ।

द्वितीयहविषः पुरोनुवाक्यामाह—

अव ते हेड इति । हे वरुण ते हेडस्तैव क्रोधं नमस्कारैरेवमेह शमयामः ।
यज्ञेभिर्यज्ञविशेषैर्हविर्भिश्च पुरोडाशादिभिरेवमेह शमयामः । हेऽसुर शत्रुनिरसनक्षम

हे प्रचेतः प्रकृष्टचित्त हे राजन्दीप्यमानास्मभ्यमस्मदनुग्रहार्थं क्षयन्निह निवसन्त-
स्माभिः कृतान्वेनांसि शिष्यथः श्रयय ।

याज्यामाह—

उदुत्तममिति । हे वरुणोत्तममुत्तमाङ्गे शिरसि स्थापितं त्वदीयं पाशपुत्कृष्य
श्रयय विनाशय । अधममधमाङ्गे पादप्रदेशे स्थापितं पाशमवकृष्य विनाशय ।
मध्यमं मध्यप्रदेशे स्थापितं पाशं विच्छेदय । अथ पाशत्रयविनाशानन्तरं हे
आदित्य सूर्यसदृश वरुण वयमनामसः पापरहिताः सन्तस्वव द्रते स्वकीयकर्मणि
अदितयेऽदण्डिहतत्वाय स्वाम योग्यं भवेम ।

तृतीयस्य हविषः पुरोनुवाक्यामाह—

दधि क्रावण इति । दधि क्रामति प्राप्नोतीति दधिक्रावा, एतन्नामको दधि-
पियः कभिद्देवविशेषः । अग्निरित्यन्वे । तस्य देवस्थाकारिषमहं कर्म कृतवान-
स्मि । कीदृशस्य । जिष्णोर्जयशालिस्वाधस्य व्यापिनो वाजिनोऽभवतः । स
देवो नोऽस्माकं मुखं सुरभि करत्कर्पूरादिद्रव्यसमुद्भिपदानेन सुगन्धोपेतं करोतु ।
अस्माकमार्युषि च प्रतारिषत्प्रवर्धयतु ।

वाज्याम.ह—

आ दधिका इति । अयं दधिकाः पञ्च कृष्टीर्दिषादपञ्चमेऽनुर्भिर्दधैः
पञ्चविधाभ्यनुदानात्तान् सर्वतो विस्तारयति । किं कृत्वा । शवसाऽभेन सं-
योज्य । यथा सूर्यो ज्योतिषा-रश्मिना भूरसमादाय वर्षतावपो विस्तारयति तद्व-
त् । कीदृशो दधिकाः । सहस्रसंख्याकं धनं सजोति ददातीति सहस्रसाः ।
तथा शवसाः । वाज्यन्ववान् । अर्का कर्ममूौ गमनवान् । तादृशो देवो मध्या
मधुराणि मदीशानीमानि स्तुतिरूपाणि वचांसि संपुणक्तवङ्गी करोतु ।

पूर्वोक्तमेव त्रिहविष्कामिष्ठिं फलान्तराय विधत्ते—

“ एतामेव निर्वपेत्पञ्चाकामः संवत्सरो वा एतस्माशान्तो योर्निं प्रजाप्यै
पशूनां निर्वहति योऽलं प्रजाप्यै सन्प्रजां न विन्दते यद्वैधानरो द्वादशकपालो
भवति संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सरेव भागधेयेन शमयति सोऽस्मै
शान्तः स्वाद्योनेः प्रजां य जनयन्ति वारुणेऽर्चैर्वनं वरुणपाशान्पुञ्जति दधिक्रावणा

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्यामिधानस)

पुनाति हिरण्यं दक्षिणा पवित्रं वै हिरण्यं पुनारपेवैत्रं विन्दते मजाम् ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

यौवनादिसंप्रत्या प्रजामुत्पादयितुं योग्यो यः प्रजां न लभत एतस्य प्रजार्थं प्रेषुतां योनिं गर्भधारणस्थानमग्रान्तः संवत्सरो देवो वैश्वानरो निःशेषेण दहति । एवं पशुष्वपि योज्यम् । द्वादशकपालेन तु शान्तो योनिं समाधाय प्रजामुत्पादयति ।

तस्य पुतत्वादिकलार्थमेकहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्रियै-
वेनं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यत्रयकपालस्त्रिवृत्तैवास्मिन्तेजो दधाति यद्दशकपालो
विराजैवास्मिन्त्रयाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिभुवैवास्मिन्त्रिद्वयं दधाति
यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशुन्दधाति यन्मिञ्ज्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत
एव तेजस्वन्नाद इन्द्रियाणी पशुमान्भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
५] इति ।

द्वादशस्य संख्याः न्तर्गताभिरष्टादि संख्याभिर्गायत्र्यादिसान्यैर्भाषाया पश्यंसति ।

एतामेवेष्टिं दर्शाद्यत्ययप्रायाभिसार्थं विधत्ते—

“ अब वा एष सुवर्गां लोकाच्छिद्यते वा दर्शपूर्णमासयाज्ञी सन्नमावास्यां
वा पौर्णमासी वाऽतिपादयति सुवर्गाय हि लोकाय दर्शपूर्णमासाविध्यने वैश्वानरं
द्वादशकपालं निर्वपेद्मावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य संवत्सरो वा अग्निर्वै-
श्वानरः संवत्सरेभ्य प्रीणात्यथो संवत्सरेमेवास्मा जपद्दधाति सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्या अथो देवता एवान्वारभ्य सुवर्गं लोकमेति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ५] इति ।

यदा संवत्सरेमेवोपदधाति विश्वेदरहितं करोति तदा संवत्सरेस्यावयवयोर्द-
र्शपूर्णमादिनयोरनुष्ठानस्य कुतोऽर्थव्ययः । किंच संवत्सरे मीते सर्वदेवतानां
प्रतिस्वात्ता देवता आश्रित्य तदनुग्रहेण स्वर्गं प्राप्नोति ।

आधानेन समृद्धिरहितो योऽग्निमुद्वासयिष्यति तस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधत्ते—

“ वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्वासयते न वा एतस्य ब्राह्मणा क्रतायवः
पुराऽन्मक्षजाग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्द्वैश्वानरं द्वादशकपालमग्निमुद्वासयिष्यन्त्यदष्टा-
कपालो भवत्यष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्वावनेवाग्निस्तस्मा आतिथ्यं करोत्यथो
यथा जनं मतेऽवसं करोति तादृशेण तद्द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश

(कान्दयाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

मासाः संवत्सरः संवत्सरः खलु वा अग्नेर्योनिः स्वामेवैनं योनिं गमयत्याद्यमस्वात्वं भवति” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अष्टत्वसंख्यया गायत्रीद्वारां तत्सहोदरस्याग्नेः सर्वस्याप्यातिथ्यं कृतं भवति । किंच यथा लोके दूरदेशवर्तिनं पितृभ्रात्रादिरूपं जनं प्रति यते गच्छते पुरुषा-
यावसं रक्षकं पाथेयं करोति तादृशमिदमुद्गासधिष्यमाणायाम्नये पुरोडाशप्रदानम् ।
द्वादशसंख्यया मासद्वारा संवत्सररूपां स्वयोनिमेवाग्निं गमयति । अग्नेरनुग्रहे-
णास्य समीचीनमर्चा भवति ।

अत्राऽऽग्नेये हविषि याज्यापुरोनुवाक्ययोः प्रतीकद्वयमाह—

अग्निभूर्धा भुव इति । अनघोरग्निर्भूर्वेत्यसौ पुरोनुवाक्या । सा षोडशमन्त
इत्यनुवाके व्याख्याता । भुवो यज्ञस्येत्यसौ याज्या । सा तु चतुर्थकाण्डे आग्नात-
त्वात्तत्रैव व्याख्यास्यते ।

मजाभिः समुत्वं ग्रामं कामयमानस्य द्विहविष्कामिष्टिं विधुत्वे—

“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेन्मारुतं सप्तकपालं ग्रामकामः ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

मरुतावष्टाकपालैकादशकपालयोर्हविषोरेकस्मिन्नेवाग्नावधिश्चित्त्वाद्वापि त-
त्प्राप्तावपवदति—

“ आहवनीये वैश्वानरमधि अयति गार्हपत्ये मारुतं पापवस्यसस्य विधुत्वे ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

वसीधोऽत्यधिकं यत्पापं तत्पापवस्यसं तस्य ग्रामप्राप्तिप्रतिबन्धकवापस्य
विधुत्वे वियोजनायेत्यर्थः ।

द्वादशत्वसंख्यां प्रशंसति—

“ द्वादशकपालो वैश्वानरो भवति द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरेणैवास्मै
सजाताऽप्यावयति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

अस्मै यजमानार्थं सजादान्तमानकुले समुत्पन्नान्मनुष्यांश्चावयति पत्नीभू-
तान्करोति ।

मरुद्देवतां प्रशंसति—

“ मारुतो भवति मरुतो वै देवानां विशो देवविशेनैवास्मै मनुष्यविशमव
रुन्धे ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

[काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्]

विशः करमदाः प्रजाः । वैदिकप्रजानुग्रहेण भानुप्रमजासमृद्धिं संपादयति ।
सप्तसंख्यां प्रशंसति—

“ सप्तकपालो भवति सप्तगणा वै मरुतो गणश एवास्यै सजातानव रुन्धे ”

[सं० का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

ईदृश्चान्यादृश्चेत्यादिनामधारिणां सप्तानां समूहः प्रथमो गणः । शुक-
ष्योतिश्चेत्यादिको द्वितीयः । ऋताजिञ्चेत्यादिकस्तृतीयः । ऋतश्चेत्यादिकश्चतुर्थः ।
ईदृक्षास इत्यादिकः पञ्चमः । मितासश्चेत्यादिकः षष्ठः । गणान्तरं शास्त्रान्तरे
ब्रह्मव्यम् । वैदिकगणानुग्रहेणैव ज्ञातिगणान्यहून्संपादयति ।

प्रकृती हविःस्वासादितेषु पश्चात्सामिधेनीप्रवणे छते वाः सामिधेन्योऽनु-
च्यन्ते तद्द्वन्नापि सामिधेनीभ्यः प्रागेवाऽऽसादनं वैधानरस्य क्रियते । मारुता-
सादनस्य तु सामिधेन्यनुष्वनकालीनत्वं विधत्ते—

“ अनुच्यमान आ सादयति विशमेधास्मा अनुवर्तमानं करोति ” [सं०
का० २ प्र० २ अ० ५] इति ।

प्रजां यजमानानुगामिनीं करोतीत्यर्थः ।

अथ मारुतयामे पुरोनुवाक्यामाह—

मरुत इति । हे मरुतो यद्यस्मात्कारणाद्यं सुम्नायन्तः सुखमिच्छन्तो
दिवो धुलोकाद्दो युष्मान्हवामह आह्वयामस्तस्मादाहूता यूयं नोऽस्मानुपगन्तम
प्राप्नुत ।

वाच्यामाह—

या वः शर्मन्ति । हे मरुतो वो युष्माञ्जशमानाय भजमानाय दातुं या शर्म
यानि सुखानि सन्ति संपादितानि विद्यन्ते, विधातूनि विस्थानानि लोकवयवर्तीनि
यानि सुखानि दाशुषे हविर्दत्तवतेऽधियच्छताधिकं यथा भवति तथा भवन्तः
प्रयच्छन्ति तानि सर्वाण्यस्मभ्यं विधन्त प्रयच्छत । किञ्च दुषणोऽभिमतफलस्य
वर्धितारो रश्मिं धनं नोऽस्मभ्यं धत्त संपादयत । सुवीरं शोभनपुत्रं च संपादयत ।
इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ आदित्यं चरुं निर्वपेत्संभ्राममुपपयास्यन्नियं वा आदितिरस्यामेव पूर्वं
प्रतितिष्ठन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

उपपयास्यश्चिगमिषुः । अनयेष्ट्यजितसंभ्रामाः पूर्वं पुरुषा मूमावेव प्रति-
तिष्ठन्ति तद्ददयमपीत्यर्थः ।

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

अत्रं सुप्रद्वयमाभ्नीतम् । तत्र प्रथमयुगे पुरोनुवाक्यामाह—

आदितिर्नेति । उरुष्यतु शत्रुभ्यो रक्षतु । स्वष्टमन्यत् ।

याज्यामाह—

महीम् श्विति । आदितिमु आदितिदेवतामेवावसेऽस्मद्दक्षार्थं सुहृद्वेनं सुष्टु
 आह्वयामः । कीदृशीम् । महीं महनीयां सुधतानां मातरं शोभनकर्मणां पुरुषाणां
 मातृषद्वितकारिणीम्, कतस्व पत्नीं सत्यस्य पालयित्रीं, सुविक्षत्रां बहुराज-
 पालिताम्, अजरमतीं सदा जरारहिताम्, उरुवीं विस्तीर्णागतिं, सुशर्मणं
 सपीपीनिसुरबोपेतां, सुप्रणीतिं सुस्वेन कर्मणां पणेत्रीम् ।

द्वितीययुगे पुरोनुवाक्यामाह—

सुत्रामाणमिति । स्वस्तये क्षेमायादितिमारुहेम प्राप्नुवाम । कीदृशीम् ।
 सुत्रामाणं सुधुत्रात्रीम् । पृथिवीं विस्तीर्णां । र्यां द्यौतमामाम् । अनेहसं काला-
 रिमंकीं शिरकालस्थायिनीमित्यर्थः । वैधीं नावम् । यथा मनुष्यनिर्मिता नौः समु-
 द्रस्योपरि तिष्ठति तथा देवनिर्मिता भूमिर्महाजलस्योपरि वर्तत इत्यर्थः । स्वरित्रीं
 सुष्टु शत्रुभ्यः पालयित्रीम् । अनागतं शपरहिताम् । अक्षवन्तीं छिद्ररहिताम् ।

याज्यामाह—

इमां श्विति । इमां भूमिं नाव नौसदृशीं सुधुत्रारुहं प्राप्तवानस्मि । की-
 दृशीम् । शतसंख्याकान्यरिचाणि चोरेभ्यो रक्षकाण्यामुधानि यस्यां सा शता-
 रिचा तां दिक्पालकैः पालितामित्यर्थः । शतसंख्याकाः स्वयसदशास्तरणदण्डा
 यस्यां सा शतस्फवा ताम् । मण्डूककूर्मादिभिर्जलस्योपरि धारितामित्यर्थः । अ-
 ष्छिद्रानधोभागे जलस्य प्रवेशच्छिद्ररहिताम् । पारयिष्णुमभीष्टफलस्य पारं नेतुं
 समर्थाम् ।

युद्धभूमिं प्राप्तस्य जयार्थिन इष्टिं विधत्ते—

“वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदायतनं गत्वा संवत्सरो वा अभिवैश्वानरः
 संवत्सरः खलु वै देवानामायतनमेतस्याद्वा आपतनद्विवा असुरानजयन्वैश्वानरं
 द्वादशकपालं निर्वपति देवानामेवाऽऽयतने यतते जयति तत्र संग्रामम् ” [सं०
 का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

यस्मिन्नायतने युद्धं भविष्यति तत्राप्य तस्मिन्प्रदेशे निर्वपेत् । संवत्सरदेवता-

१ स. °पालयित्रीम् । २ च. °र्थः । सुशर्मणं शोभननाम्नी, सुप्रणीतिं सुष्टु प्रायणकर्त्री, वै° ।

३ स. चारिभ्यो । ४ स. तादृकपालकैः ।

(काम्यथाज्यापुरोनुवाचयाभिधानम्)

या भूचलस्य स्वाभित्वात्तया पालिते देशे देवानां जयस्तद्वदयमपि प्रयवते ब्रह्मा-
ज्जयति ।

मारणादिषापार्थं प्रवृत्तयोः परस्परवैरिणोरञ्जं यो भुङ्क्ते तस्य माम्भित्तरूपा-
यिष्टिं विधत्ते—

“ एतस्मिन्वा एतौ मृजाते यो विद्विषाणमोरन्मति वैशानरं द्वादशकपालं
निर्वपेद्विद्विषाणमोरञ्जं जम्भा संवत्सरो वा अभिर्वैशानरः संवत्सरस्वदितमेवाति
त्रास्मिन्मृजाते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अविचारादिना परस्परमारणोद्युक्तौ विद्विषाणौ तयोर्धौ स्वकियात्प्रभुणि स्व-
कीये पापं मृजाते लेपयतः । संवत्सरदेवेन स्वदितं निर्दोषीकृतमेवाज्जमसाह्वति ।
अतस्तौ त्रास्मिन्लेपयतः ।

माधुभौ परस्परमद्योहाय सापथं कुरुतस्तयोर्धये यथ्यं दुःसतः माम्भित्तरूपा-
यिष्टिं विधत्ते—

“ संवत्सराय वा एतौ सममाते यौ सममाते तयोर्धः पूर्वोऽभिदुसति तं
वरुणो गृह्णाति वैशानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सममानयोः पूर्वोऽभिदुस संवत्सरो
वा अभिर्वैशानरः संवत्सरमेवाऽऽप्त्वा निर्वरुणं परस्तादभिदुसति नैनं वरुणो गृ-
ह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सराय संवत्सरदेवं साक्षिणं कृतेत्यर्थः । सममाते सम्पत्कशपथं कुरुतः ।
वरुणग्रहणं वाम रोगोत्पात्तिः । निर्वरुणं रोगनिवारकं संवत्सरदेवमेव यथयवः
माप्य पश्चात्तद्वलेन युक्तो मोहं कृतवाभ्यवति । ततो मास्य वरुणग्रहणं भवति ।

अर्धिं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारायेष्टिं विधत्ते—

“ आव्यं वा एष प्रतिगृह्णाति योऽर्धिं प्रतिगृह्णाति वैशानरं द्वादशकपालं वि-
द्वेदेर्धिं प्रतिगृह्णाति संवत्सरो वा अभिर्वैशानरः संवत्सरस्वदितमेव प्रतिगृह्णाति
त्राऽऽर्धिं प्रतिगृह्णाति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

अथत्यस्मादित्याव्यं पापम् । श्रेष्पराग इति केचिद् । संवत्सरेण स्वदितं नि-
र्दोषीकृतम् ।

अवस्तादुपरिष्ठाञ्चोभयतो दन्तेर्गुक्तं पाणिस्वरूपं प्रतिगृहीतवतः पापपरिहारा-
येष्टिं विधत्ते—

आत्मनो वा एष मात्रामाप्नोति य उभयादुपरिष्ठात्प्रतिगृह्णात्यर्थं वा पुरुषं वा वै-

(काव्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

धानरं द्वादशकपालं निर्वपेदुभयाद्दत्तमिगृह्य संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरः संवत्सर-
स्वदिनमेव प्रतिगृह्णाति नाऽऽत्मनो मात्रामाप्नोति ” [सं० का० २ प्र० २ अ०
६] इति ।

मात्रां हिंसाम् । उभयतो दत्ता यस्य तत्स्वरूपमुभयादत् ।

धनलाभमुद्दिश्य दातृसमीपं गमिष्यत इत्थं विधत्ते—

“वैधानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्सनिमेष्ट्यन्संवत्सरो वा अग्निर्वैधानरो यदा
खलु वै संवत्सरं जनतायां चरत्यथ स धनार्थो भवति यद्वैधानरं द्वादशकपालं
निर्वपति संवत्सरसातामेव सनिमभि प्रच्यवते दानकामा अस्मै मजा भवन्ति ”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

सर्णिं धनलाभम् । लोके यो याचको दातृजनसमूहे संवत्सरं चरति तदानी-
मसौ धनसमूहो भवति । संवत्सरदेवेन सातां दत्तामेव सर्णिं धनलब्धिमभिप्राप्नो-
ति । अस्य मजाश्च दानशीला भवन्ति ।

तथेष्ट्या दातृसमीपे धनं लब्ध्वा गृहे समागतस्य वैमित्तिकीमिर्षिं विधत्ते—

“यो वै संवत्सरं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवत्येतमेव वैधानरं
पुनरागत्य निर्वपेद्यमेव प्रयुञ्जे तं भागधेयेन विमुञ्चति प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ६] इति ।

संवत्सररूपं वैधानरं प्रयुज्य धनलाभार्थमिष्ट्या निर्वप्य यो न मुञ्चेत्सोऽप्रति-
ष्ठितो भवति । पुनरिष्ट्या तदीयभागं दत्त्वा तं विमुञ्चति विसर्जितवान्भवति ।

तत्रेतिकर्तव्यतां काचिद्विधत्ते—

“यथा रज्ज्वोत्तमां गामाजेलां भ्रातृव्याय महिणुयाच्चिक्रंतिमेवास्यै महिणोति”
[सं० का० २ प्र० २ अ० ६] इति ।

दातृभ्यो लब्धासु गोपूतमां गां यथा रज्ज्वा चद्ध्वा समानयति तां रज्जुं
भ्रातृव्यविनाशार्थं तदीयगोष्ठे प्रक्षिपेत् । तथा सति निक्रंतिं दारिद्र्यचरुपां राक्ष-
सीमेव भ्रातृव्यार्थं श्रेषयति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“अन्त्यानुवाकगा याज्या यागे वैश्वानराभिधे ।

वैश्वेत्यष्टौ विकल्पाः स्युरध्वे वारुणे चरौ ॥ १ ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

दधीति दध्यादिचरावग्न्युद्गासनयागके ।

अग्निर्मुव इति द्वे स्तः प्रतीके ते उभे मते ॥ २ ॥

मरुत्सप्तकपालेष्टावदीत्यादित्यके चरौ ।

चतस्रः स्मृदिकल्पार्था इति प्रश्नोऽत्र पञ्चमः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“यद्द्वादशकपालेष्टेर्वैश्वानर्या अनन्तरम् ।

श्रुतमष्टाकपालादि तद्गुणो नाम वा स्तुतिः ॥

अन्तर्भावादष्टतादेर्नाम स्यादभिहोत्रवत् ।

ब्रह्मं ब्रह्मान्तरे नो चेद्गुणस्तर्हि फलत्यसौ ॥

वाक्यैक्यमुपसंहाराद्विस्पष्टं तत्र याध्यते ।

नानागुणविधौ तस्मादंशद्वारांशिसंस्तुतिः ॥ इति ।

काम्येष्टिकाण्डे भूयते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेःपुत्रे जाते यदष्टा-
कपालो भवति गायत्रिधैवैवं ब्रह्मवर्चसेन पुनाति यन्वक्कपालास्त्रिवृतेवास्मिन्नेजो
दधाति यदशकपालो विराजैवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति यदेकादशकपालस्त्रिवृतेवा-
स्मिन्निन्द्रियं दधाति यद्द्वादशकपालो जगत्त्रैवास्मिन्पशून्दधाति यास्मिञ्जात
एतामिष्टिं निर्वपति पूत एष तेअस्व्यन्नाद इन्द्रियाधी पशुमान्भवति ” इति ।

अत्राष्टत्वादि संख्यासामान्यात्पुरोडाशानां गायत्र्यादिरूपत्वकल्पना कृता ।
इष्टिविधायके वाक्ये धेयं द्वादशसंख्या तस्यामष्टत्वादिसंख्यानामन्तर्भावात्ताः
संख्या निमित्तीकृत्याभिहोत्रशब्दषट्ठाकपालादिशब्दाः कर्मनामधेयान्तीत्येकः
पक्षः । नात्र द्वादशकपालशब्दः संख्यापरः किंतु पुरोडाशमव्यपरः । द्वादशसु
कपालेषु संस्कृत इति व्युत्पत्तेः । एवमष्टाकपालादिशब्दा अपि । तथा सति
ब्रह्मस्य ब्रह्मान्तरेऽनन्तर्भावात्तामधेयस्य निमित्तं नास्तीति चेदेवं तर्हि पुरोडाश-
ब्रह्मरूपो गुणो विधीयताम् । न चोत्पत्तिशिष्टद्वादशकपालपुरोडाशावरुद्धत्वाद्-
ष्टाकपालादेरनवकाश इति वाच्यम् । ब्रह्मवर्चसादिकलाय तद्विध्युपपत्तेरित्यपरः
पक्षः । अयमव्यनुपपन्नः । बहूनां गुणानां विधौ वाक्यभेदापत्तेः । न च भिन्ना-
भ्येवैतानि वाक्यानीति वाच्यम् । वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विहितस्य

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यस्मिञ्जात एतामिद्युपसंहारेण वाक्यैकत्वावगमात् । तस्मादंशैरष्टाकपालादिभि-
रंशी द्वादशकपालः स्तूयते ।

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्वितम्—

“ वैश्वानरेष्टचा पूतत्वं पितुः पुत्रस्य वाऽग्निमः ।

कर्तुरेष फलं युक्तं कर्तृत्वं पितुरेष हि ॥

जाते यस्मिन्निष्ठितमेतां निर्वपेत्तस्य पूतता ।

तच्चोपसर्तं पितुरतेन पिता तत्र प्रवर्तते ” इति ॥

काम्योष्टिकाण्डे वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इति प्रकृत्य भूयते—
“ यस्मिञ्जात एतामिष्टिं निर्वपति पूत एव तेजस्यन्नाद् इन्द्रियावी पशुमा-
म्भवति ” इति । तत्र पितुः प्रयुक्तस्य कर्तृत्वं न तु मुग्धस्य पुत्रस्य ।
ततोऽनुष्ठानफलयोर्वैयधिकरणपरिहाराय पितुरेष पूतत्वादिकलामिति चेत्, भैवम् ।
यस्मिञ्जाते निर्वपति स पूत इति वाक्येन फलस्य पुत्रसंबन्धावगमात् । न चान-
मिष्फलस्य पितुः (तुर) प्रयुक्तिरिति वाच्यम् । पुत्रनिष्ठपूतत्वादेरीप्सितत्वेन स्वफ-
लप्रयुक्त्या प्रवृत्तिसंभवात् । तस्मात्पुत्रस्य पूतत्वादिकम् ।

तत्रैवाप्यचिन्वितम्—

“ जन्मानन्तरमेवेष्टिर्जातकर्मणि वा लते ।

निमित्तानन्तरं कार्यं नैमित्तिकमतोऽग्निमः ॥

जातकर्मणि निर्वृते स्तनप्राशनदर्शनात् ।

प्रागेवेष्टौ कुमारस्य विपत्तेरुर्ध्वमस्तु सा ” इति ॥

पुत्रजन्मनो वैश्वानरेष्टिनिमित्तत्वान्नैमित्तिकस्य कालविलम्बायोगाज्जन्मान-
न्तरमेवेष्टिरिति चेन्नैवम् । स्तनप्राशनं तावज्जातकर्मनन्तरं विहितम् । यदि
जातकर्मणः प्रागेव वैश्वानरेष्टिर्निरुध्येत् तदा स्तनप्राशनस्यात्यन्तविलम्बना-
त्पुत्रो विपद्येत । तथा सति पूतत्वादिकमिष्टिकलं कस्य स्थात् । तस्मान्न जन्मा-
नन्तरं किंतु जातकर्मण ऊर्ध्वं सेष्टिः ।

तत्रैवाप्यचिन्वितम्—

“ जातकर्मनन्तरं स्यादाशौचेऽपगतेऽथवा ।

निमित्तसंनिधेराद्यः कर्तृशुद्धयर्थं उत्तरः ” इति ॥

(काम्ययाज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

यद्यपि जातकर्मानन्तरमेव तदनुष्ठाने निमित्तभूतं जन्म संनिहितं भवति तथाऽप्यशुचिना पित्राऽनुष्ठीयमानमङ्गविकलं भवेत् । जातकर्माणि तु विपत्तिपरिहाराय तात्कालिकी शुद्धिः कालेण दर्शिता । ततो मुख्यसंनिधेरवश्यंवाधितत्वाच्छुद्धिलक्षणाङ्गवैकल्यं वारयितुमाशौचादूर्ध्वमिष्टिं कुर्यात् ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ वैश्वानरे पाथिच्छते साहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं स्याददृष्टाय विकल्पः स्यात्समाधये ” इति ॥

विहितयोर्दर्शपूर्णमासयोः कदाचिदननुष्ठाने प्रायश्चित्तं श्रूयते—“ वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपाद्य ” इति, “ अग्नये पाथिच्छते पुरोद्वाशनष्टकपालं निर्वपेद्यो दर्शपूर्णमासयाजी सप्तमावास्यां वा पौर्णमासीं वाऽतिपादयेत् ” इति च । अत्र पूर्वेदृष्टमयोजनाभावाददृष्टार्थमुभयं समुच्चित्यानुष्ठेयमिति चेन्न । यज्ञवैगुण्यसमाधेर्दृष्टप्रयोजनत्वादन्योन्यनिरपेक्षयोर्द्वयोर्भीष्टियथवद्विकल्पः । एवमृग्यजुःसामवेदेषु विहितस्याननुष्ठानान्निविद्धस्माऽऽचरणाद्वा यज्ञवैगुण्यं तस्य वैगुण्यमात्रस्य सर्वस्य समाधानाय निरपेक्षाणि प्रायश्चित्तानि विहितानि—“ भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात्, भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयात्, भूर्भुवः सुवः स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात् ” इति । तान्येतानि विकल्पन्ते । पत्येकं वैगुण्यसमाधानक्षमत्वात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे पञ्चमपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निर्धारयन् ।

पुमर्थोऽश्वतुरो देवाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरस्य श्रीवीरबुक्कमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विरचिते वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

ह॒रिः ॐ ।

सं त्वां सिञ्चामि यजुषा प्रजामायुर्धनं च ।
 बृहस्पतिप्रसूतो यजमान इह मा रिषत् ।
 आर्ष्यमसि सत्यमसि सत्यस्यार्ष्यक्षमसि हवि-
 रसि वैश्वानरं वैश्वदेवमुत्पूतशुष्मं सत्यौजाः
 सहोऽसि सहमानमसि सहस्वारातीः सहस्वा-
 रातीयतः सहस्व पृतनाः सहस्व पृतन्यतः ।
 सहस्रवीर्यमसि तन्मा जिन्वाऽऽज्यस्थाऽऽज्य-
 मसि सत्यस्य सत्यमसि सत्यायुः (१) असि
 सत्यशुष्ममसि सत्येन त्वाऽभि चारयामि तस्य
 ते भक्षीय पञ्चानां त्वा वार्तानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तुनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वां दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि चरोस्त्वा पञ्चविलस्य यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय
 गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्राय (२) धर्त्राय
 गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
 सुधीर्ययि त्वा गृह्णामि सुप्रजास्त्वाय त्वा
 गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मषर्ष-
 साय त्वा गृह्णामि धूरस्माकं हविर्देवानामा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

शिषो यजमानस्य देवानीं त्वा देवताभ्यो

गृह्णामि कार्माय त्वा गृह्णामि (३) ॥

(सखायुरोर्जसे यन्त्राय त्रयस्त्रिंशच्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेभरम् ॥ १ ॥

षष्ठे प्रपाठके ऐष्टिकयाजमानमन्त्रास्तेष्वृन्नास्रणानि चाऽऽज्ञायन्ते । तद्विशेष-
स्तु विनियोगसंग्रहे दक्षितः—

“ षष्ठे प्रश्ने याजमानकाण्डे द्वादश वर्णिताः ।

अनुवाकाः षट्सु मन्त्रा ब्राह्मणं पञ्चसूदितम् ॥

अन्ते याज्याः क्रमेणऽऽज्यग्रहणाद्यनुमन्त्रणम् ।

आज्यग्रहो मुख्यहोमो भक्ष्यः शेषाहुतिस्तथा ॥

एतेऽनुमन्त्रणीयार्था मन्त्रा आज्ययनादिगाः ।

सूर्योपस्थित्यादिमन्त्रा ब्राह्मणे तु विभज्यन्ते ॥

परिग्रहो देवतानामायुधानां च संभ्रतिः ।

द्वादशर्द्धसंपत्तिर्हविषां सादने विधिः ॥

विधिराश्रावणादीनां याज्या इत्यनुवाकगाः ” इति ॥

तत्र प्रथमानुवाक आज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः प्राधान्येनाभिधीयन्ते ।

कल्पः—“सं त्वा सिञ्चामीति तत्स* सिञ्चेइमि वा मन्त्रयेत् ” इति । तदिति
स्कन्धाज्यमुच्यते । यस्याऽऽज्ययनुत्पूत* स्कन्देदित्यादिना स्कन्दनस्थ प्रकृतत्वा-
त् । यदि शुद्धप्रदेशे स्कन्देत्तदानीमिनेत्र मन्त्रेण पुनः पात्रे पक्षिपेत् । अशुचि-
प्रदेशे स्कन्दने त्वमिमन्त्रणम् ।

पाठस्तु—

सं त्वा सिञ्चामीति । हे स्कन्धाभ्य बुहस्वतिपेरितोऽहं प्रजादीन्संपादये-
यम् । त्वामनेन यजुषा मन्त्रेण पात्रे सस्यक्सिञ्चामि । इह कर्मणि यजमानः
स्कन्वनापराधेन मा रिषन्मा हिंस्यताम् । अयं मन्त्र आध्वर्यवः । अतो यजमा-
नस्यान्वत्वेनोक्तिरविरुद्धा ।

कल्पः—“ आज्यमसि सत्यमसीत्यध्वर्युर्यजमानश्चाऽऽनिपील्यारिष्यानुच्छ्रवस-
न्तावाज्यमवेक्षेते ” इति ।

पाठस्तु—

आज्यमसीति । अत्र वैश्वानरमित्यादिभिश्चतुर्भिः पदैः प्रत्येकमन्वेतुमसीति
पदमनुवर्तनीयम् । तथा सति तान्येतानि द्वाविंशतिर्वाक्पानि संपद्यन्ते । तैरेतै-
र्वाक्पैराज्यं प्रदास्यते । अजिघातोर्गर्ह्यर्थादुत्पन्न आज्यशब्दः । आज्यमसि
प्रापकमसि । घृतेन हि होमाधारो ष्वलञ्चभिः प्राप्यते । सद्यद्यमानं कर्मफलं
पदहतीति सत्यम् । प्रसिद्धं साज्यस्य कर्मफलसाधनत्वम् । सत्यस्याभ्यक्षमसि
सतां कर्म सत्यम् । ज्योतिष्टोमे पवर्तमाना यजमानसप्तदशा ऋषिभ्यः सन्तः ।
ते हि परस्परं द्रोहशङ्कामपनेतुं तानूनप्त्रसंज्ञकमाज्यं स्पृशन्ति । सोऽयं स्पृश
सतां कर्म, तस्य कर्मणोऽध्वर्युः स्वामि । हविरसि प्राधान्येन हूयमानमसि । पुरो-
हाशादीनां हविषां माशेऽप्याज्येनैव तत्कर्मशेषसमापनारमाधान्यं प्रष्टव्यम् ।
विशेषां नराणां संपन्थि वैश्वानरम् । विशेषां देवानां संबन्धि वैश्वदेवम् । प्रसि-
द्धो भोज्यत्वेन हविष्वेन चोभयसंबन्धः । उत्पूतशुष्पमुत्पबनेतोद्दीपितबलम् ।
सत्यौणाः सत्यबलम् । आज्यस्य हि बलमवितथम् । अग्न्युद्दीपनस्य प्रत्यक्षत
एव इत्यमानत्वान् । सहः शत्रूणांमभिभवनसमर्थम् । सहमार्गं निरन्तरं तदभिभ-
वेनैव वर्तमानम् । तादृक्त्वं सहस्वारातीरस्यद्मिमानमभिभव । सहस्वारातीयतः,
ये तु भैर्यक्षं शान्तं कर्तुमशक्ता मनसा शान्तं कर्तुमिच्छन्ति तानप्यभिभव ।
सहस्व पृतनाः शत्रुसेना अभिभव । सहस्व पृतन्यतः सेनाः संपादायितुमिच्छतः
शत्रुनप्यभिभव । सहस्रवीर्यमसि यथोक्ताभिभवविशेषान्कर्तुं बहुमकारसामर्थ्यो-
पेतं त्वमसि । तन्मा जिन्य तत्तादृक्स्वभाव त्वं मां यागद्वारेण प्रीणय । आज्य-
स्याऽऽज्यमसि लौकिकं यदाज्यं तदुत्पूतशुष्मं न भवति त्वं तूत्पूतशुष्मत्वान्मुख्य-
माज्यमसि । सत्यस्य सत्यमसि लौकिकफलसाधनं कृष्यादिकं सत्यं तत्कदा-

(प्राधान्येनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

चिद्वृष्ट्याद्यभवेन व्यभिचाराच्च मुख्यं सत्यं त्वं तु कदाचिदप्यव्यभिचाराभ्युत्थं सत्यमसि । सत्यायुरसि सत्यभूतमायुरस्मिन्निति सत्यायुः । आज्यनिष्पन्नेन कर्मणा भविदेहे यदायुः प्राप्यते तत्र व्यभिचरतीत्यायुषः सत्यत्वम् । सत्यशु-
ष्मसि सत्यबलमसि । अग्न्युद्दीपनबलं सत्याजैःशब्देन पूर्वमुक्तम् । इह तु फलप्रदानबलमुच्यते । सत्येन त्वाऽभिचारयापि तादृशं त्वां चक्षुषा पश्यामीत्यर्थः । तथा च पौरोडाशिककाण्डे समाम्नायते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यदाज्येना-
न्यानि हवींष्यभिचारयति । अथ केनाऽऽज्यमिति । सत्येनेति ज्ञायात् । सत्ये-
नैवैनदभिचारयति ” इति । चक्षुषः सत्यत्वमाधानब्रह्मणे प्रतिपादितम् ।
“ अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति । चक्षुर्वै सत्यम् । अदा ३-
गिरयाह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् ” इति । तस्य ते भक्षीय तादृशं त्वां भोजानि ।

पञ्चानां त्वेति । कल्पः “ आज्यग्रहणं गृहीतं गृहीतमनुमन्त्रयते पञ्चानां
त्वा वातानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वर्तूनां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि
पञ्चानां त्वा दिशां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय
धर्त्राय गृह्णामीति चतुर्भिर्जुह्वामष्टभिरुपभृति चरोस्त्वां पञ्चबिलस्य यन्त्राय
धर्त्राय गृह्णामि ब्रह्मणस्त्वा तेजसे यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि क्षत्रस्य त्वौजसे यन्त्रा-
य धर्त्राय गृह्णामि विशे त्वा यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि सुवीर्याय त्वा गृह्णामि
सुप्रजास्त्वाय त्वा गृह्णामि रायस्पोषाय त्वा गृह्णामि ब्रह्मवर्चसाय त्वा गृह्णामीति
चतुर्भिर्धर्त्रायां भूरस्माकं हविर्देवानामाशिषो यजमानस्य देवानां त्वा देवताभ्यो
गृह्णामीत्यभिपूर्यमाणामनुमन्त्रयते कामाय त्वा गृह्णामीति ” इति ।

प्राच्यादिपूर्धान्तासु पञ्चसु दिक्षु वर्तमाना वायवः पञ्चसंख्याकाः । ते वा-
मिचयनाङ्गेषु यन्त्रेष्वेवमाम्नायन्ते—“ यत्ते रुद्र पुरो धनुस्तद्वातो अनु वातु ते
यत्ते रुद्र दक्षिणा धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्र पश्चाद्धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते यत्ते रुद्रोत्तराद्धनुस्तद्वातो अनु वातु ते यत्ते रुद्रोपरि धनुस्तद्वातो अनु वातु
ते ” इति । यद्वा शरीरमध्ये वर्तमानाः प्राणपानव्यानोदानसमानरूपाः पञ्च
वातास्तेषां वातानां यन्त्राय स्वस्वव्यापारेषु नियमनाय धर्त्राय जमाद्भिचारणकु-
र्त्तव्यं हे आज्य त्वां गृह्णामि । ऋतूनां पञ्चत्वमैतरेयब्रह्मणे प्रतिपादितम्—
“ द्वादश मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन ” इति । प्राच्यादिनाभु-
र्धान्दानां दिशां पञ्चत्वं पसिद्धम् । पञ्चजनशब्दः समस्तो देवमनुष्यासुररक्षो-

(माधान्वेनाऽऽज्यग्रहणानुमन्त्रणमन्त्राः)

गन्धर्वेषु रुढः । ते च देवादयः पञ्चसख्याकाः । चरुशब्दः पाकाभारभूता स्था-
लीमाचष्टे । सा च क्वचित्पञ्चधिलैर्युज्यते । तच्च पुरुषभेधावसाने कल्पसूत्रकार
उवाचहार—“ पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञायत आज्य आग्नेयः पूर्वस्मिन्बिले, दध्न्यै-
न्द्रो दक्षिणे, शूते मतिदुहिनीतमिश्रे वा वैश्वदेवः पश्चिमे, अप्सु मैत्रावरुण उत्तरे,
पयसि बार्हस्पत्यो मध्यमे” इति । तस्य पञ्चविलस्य चरोर्विज्ञमनायेति योज्यम् ।
ब्रह्मणो ब्रह्मणजातेः । तेजो ब्रह्मवर्चसं तस्य मन्त्राय । क्षत्रियजातेरोजो
युद्धसामर्थ्यम् । वैश्यजातेः कृषिवाणिज्यादिवु नियमनम् । सुर्वार्यं सर्वेषां स्वस्व-
व्यापारेषु सामर्थ्यातिशयः । तुमजास्त्वं शोभनापरपत्न्यम् । रायस्पोषो धनपुष्टिः ।
ब्रह्मवर्चसं भुताध्ययनसंपत्तिः । ब्रह्मणस्त्वा तेजस इत्यत्र शिष्टाङ्गीकृतसाधुदेव-
त्त्वं [तेजो] दृष्टव्यम् । भूरस्माकमित्याद्यो मन्त्रः । हविर्देवानामिति द्वितीयः ।
आशिषो यजमानस्वेति तृतीयः । अशिश्वभृतुर्थः । हे आज्य त्वमस्माकं
श्रेयसे भव । देवानां हविर्भव । यजमानस्य धां आशिषस्तद्रूपं भव । देवानां
दर्पकं त्वां देवार्थं गुह्यामि । आपस्तम्बस्य तु भूरस्माकमित्यादिके एव मन्त्रः ।
हे आज्य हविर्भागिन्यो देवतास्त्वा यथा यथा कामयन्ते तथाविधकामाय त्वां
गुह्यामि ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ स्याद्दर्शपूर्णमासस्थं काण्डं तु यजमानगम् ।

षष्ठः मभस्तत्र सं त्या स्कन्नाज्यं प्रक्षिपेत्सुवि ॥ १ ॥

आज्यमाज्यमवेक्षेत पञ्चानां त्वा चतुर्दश ।

सुद्धवाज्यमन्त्रणे मन्त्रा इति मन्त्रास्तु षोडश ॥ २ ॥ ” [इति] ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकांशे कृष्णयजुर्वे-

दीयवैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

प्रथमाऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह* संजातेषु भूयासं धीर-

श्वेता वसुविदुमोऽस्युग्रोह* संजातेषु भूयास-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

मुग्रश्चेत्ता वसुविदिभिर्भूरस्यभिभूरहः संजातेषु
 भूयासमभिभूश्चेत्ता वसुविद्युनज्मिं त्वा ब्रह्मणा
 दैव्येन हव्यायास्मै वोढवे जातवेदः । इन्धा-
 नास्त्वा सुप्रजसः सुवीरा जोग्जीविम बलि-
 हतो वयं ते । यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य
 रिष्यात् (१) यद्वा स्कदादाज्यस्योत
 विष्णो । तेन हन्मि सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि
 निर्कृत्या उपस्थे । भूर्भुवः सुवरुच्छुष्मो अग्ने
 यजमानायैधि निष्टुष्मो अभिदासते । अग्ने
 देवेद्ध मन्विद्ध मन्द्रजिह्वामर्त्यस्य ते होतसुर्धन्ना
 जिघर्मि रायस्पोषाय सुपजास्त्वाय सुवीर्याय
 मनोऽसि प्राजापत्यं मनसा मा भूतेनाऽऽ विश्वा
 वागस्यैन्द्री सपत्नक्षयणी (२) वाषा मेन्द्रि-
 येणाऽऽ विश्वा वसन्तसृत्तुनां प्रीणामि स मां
 प्रीतः प्रीणातु श्रीष्मसृत्तुनां प्रीणामि स मां
 प्रीतः प्रीणातु वर्षां क्रंतुनां प्रीणामि ता मां
 प्रीताः प्रीणन्तु शरदंसृत्तुनां प्रीणामि सा मां
 प्रीता प्रीणातु हेमन्तशिशिरावृत्तुनां प्रीणामि
 तौ मां प्रीतौ प्रीणितामग्नीषोमयोरहं देवयज्यया
 चक्षुष्मान्भूयासमग्नेरहं देवयज्ययाऽन्नादो भूया-
 सस्र (३) दधिर्स्वदन्धौ भूयासममुं दधे-
 यमग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमि-
 द्द्रामियोरहं देवयज्ययेन्द्रियान्यन्नादो भूयास-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

मिन्द्रस्याहं देवयज्ययेन्द्रियाधी भूयासं महे-
न्द्रस्याहं देवयज्यया जेमानं महिमानं गमेय-
ममेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन
मतिष्ठो गमेयम् ॥ (४)

(रिष्मात्सपत्नक्षयप्यञ्जादो भूयासं वृद्धिश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके हविर्महणानुमन्त्रणमुक्तं, द्वितीयानुवाके हविर्होमानुमन्त्रणं
वक्तव्यम् । तत्र ह्यमानस्य हविषो बहिःस्फन्दनिवारणस्य परिधीयमानानां
परिधीनानुमन्त्रणमनुवाकादाद्युपवर्ष्यते ।

ध्रुवोऽस्ति । कल्पः—“ परिधीन्परिधीयमानानुमन्त्रयते ध्रुवोऽसि ध्रु-
वोऽहं सजातेषु भूयासं धीरश्वेत्ता वसुविदिति मध्यममुग्रोऽस्युग्रोऽहं सजातेषु
भूयासमुग्रश्वेत्ता वसुविदिति दक्षिणमभिभूरस्वभिभूरहं सजातेषु भूयासमभिभू-
श्वेत्ता वसुविदित्युत्तरम् ” इति ।

हे मध्यपरिधे त्वं ध्रुवः स्थिरोऽसि । रक्षोभिरविद्यात्यमानत्वात् । अत एवाऽऽ-
म्नायते—“ परिधीन्परिधायि रक्षसामपहरयै ” इति । तस्य ध्रुवस्य तवानुम-
न्त्रणेनाहमपि सजातेषु ज्ञातेषु ध्रुवः स्थिरो भूयासम् । किञ्च धीरो धैर्यवान्,
चेत्ता रक्षोपहनन्स्य ज्ञाता, वसुविदसुनो सन्धा भूयासम् । हे दक्षिणपरिधे त्वं
रक्षांस्यपहन्तुम्योऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमप्युग्रो भूयासम् । ज्ञातयो यथा पक्षमम-
तिवादिनो भवन्ति तथा संपादनमुग्रत्वम् । किञ्च वैरिणोऽपहन्तुमप्युग्रो भूयासम् ।
हे उत्तरपरिधे त्वं रक्षसामभिभविताऽसि । तवानुमन्त्रणेनाहमपि ज्ञातीनां वैरिणां
वभिभविता भूयससम् । एतदीयस्य ब्राह्मणस्य सर्वावधार्तित्वेनास्यन्तबुद्धिबिच्छे-
दाभावान्नात्र ब्राह्मणबुद्धस्य व्याकृतये किंतु पाठकभ्रैषोदाहृत्य व्याकरिष्यते ।

(हविर्होमाभ्युत्थनात्)

युनज्मीति । कल्पः—“ अथार्धे योगेन युनक्ति युनज्मि त्वा ब्रह्मणा
दैव्येन हव्यायासैश्चै वोढवे जातवेद इति ” इति ।

हे जातवेदो दैव्येन देवयोग्येन ब्रह्मणा मन्त्रेण त्वां युनज्मि अस्मिन्कर्मणि
मुक्तं करोमि । किमर्थम् । इदं हविर्वोढुम् ।

इन्धाना इति । कल्पः—“ समिधोरभ्याधीयमानयोर्जपति—“ इन्धानास्तवा
सुप्रजसः सुवीरा ज्योऽजीवेम बलिहतो वयं त इति ” इति ।

हे जातवेदस्त्वामिन्धाना ज्वलयन्तो वयं सुप्रजसः शोभनापत्वोपेताः सुवीराः
शोभनभूत्वोपेता ज्योऽक्षिरं जीवेम । किं कुर्वन्तः । तव बलिं पूजां सुप्रहरन्तः ।

यन्मे अग्ने इति । कल्पः—“ अथान्तर्वेदि हवींष्यासन्नान्यभिमन्त्रयते
यन्मे अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्याद्यद्वा स्कन्दादाज्यस्योत् विष्णो । तेन हस्मि
सपत्नं दुर्मरायुमैनं दधामि निर्कर्त्त्या उपस्थ इति ” इति ।

हेऽग्नेऽस्य मम यज्ञस्य संबन्धि यद्वाह्वीरादिकं रिष्यान्नश्वेषज्ञः मभूतिभिर्धि-
नाशितं स्यात्, आज्यस्योताऽऽप्यस्यापि संबन्धि यद्वा पदत्वं चिन्दुजातं गौह-
वादिकं स्कन्दावधः पतेत्, हे विष्णो भ्यापक तेन नष्टेन स्कन्नेन च वैरिणं
हस्मि । यः सपत्नो मारयिनुमशक्य एनं दुर्मरायुं सपत्नं निर्कर्त्त्याः वापदेवताया
उपस्थ उत्सङ्ग आदधामि स्थापयामि ।

भूर्भुव इति । कल्पः—“अथ भूर्भुवः सुवरित्याग्निहोत्रमेताभिर्व्याहृती(ति)भिरुप-
सादयेत् । अथ वै भवति दर्शपूर्णमासावालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् । अथ वै भवति चातुर्मास्यान्यालभमान एताभिर्व्याहृतीभिर्हवींष्यासा-
दयेत् ” इति ।

भूरादयस्त्रयः शब्दा लोकत्रयवाचिनः । एतानि हवींषि लोकत्रयरूपाणीति
स्तुयन्ते । इदं व्याहृतित्रयं यद्यपि याजमानकाण्डे पठितं तथाऽपि मन्त्रक्षेत्र
ब्राह्मणवाक्येनाऽऽध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वादुक्तव्यम् ।

उच्छुष्य इति । कल्पः—“ इधमभ्याधीयमानमनुकन्त्रयत उच्छुष्यो अग्ने
दजमानायैधि निशुष्यो अभिदासते । अग्ने देवेषु मन्त्रिषु मन्त्रजिज्ञेते ” इति ।

हेऽग्ने यजमानायोच्छुष्य एधि उद्भूतबलो भव, यजमानकार्येष्वविच्छ्रितबलो
भव । अभिदासत उपस्रयते शत्रवे निशुष्य एधि न्यग्भूतबलो भव । उक्कमेण
यजमानमनुग्रहीतुं शत्रुं च निग्रहीतुं चतुर्भिः संबोधनैरग्निं पोसाहवति । हेऽग्नेऽ-

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

ङ्गनादिगुणमुक्त देवेभ्य देवैर्दीप्त मन्विञ्च मनुना वीत । एतच्च पदद्वयं निविद्ब्राह्मणेन व्याख्यातम्—“ देवेभ्य इत्याह देवा होतमैन्धत मन्विञ्च इत्याह मनुर्होतमुत्तरो देवेभ्य ऐन्ध ” इति । मन्द्रजिह्व मन्त्रा हर्षहेतुर्जिह्वा यस्थेति विग्रहः ।

अमर्त्यस्येति । कल्पः—“ मवरं मन्त्रिमाणमनुमन्त्रयते—अमर्त्यस्य ते होत-
मूर्धजा जिघर्षि रायस्योपाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्यायेति ” इति ।

हे होतर्देवानामाज्ञातर्मरणरहितस्य त्वं मूर्धनि घृतादिकं क्षारयामि । किमर्थम् । यजमानस्य धनपुण्ड्रिशोभनापत्यसोभनवीर्यार्थम् ।

मनोऽसििति । कल्पः—“ सौवाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते मनोऽसि प्राजा-
पत्यं मनसा मां भूतेनाऽऽविशेति ” इति ।

हे सौवाचार त्वं मनोऽसि प्रजापतिसंबन्धि वासि । मनसा प्रजापतिं व्याप-
ताऽभ्यर्चुणा निष्पाद्यमानत्वात् । अत्र भूतशब्दः प्रजापतिसृष्टे यज्ञमाचष्टे । प्राजा-
पत्यो यज्ञ इति ब्राह्मणेन व्याख्यास्थमानत्वात् । तेन भूतेन प्रजापतिसृष्टेन
यज्ञेन वत्सार्थेनेन मनसा च सह हे सौवाचार मामाविश ।

वागस्येति । कल्पः—सुच्यमाचारमाचार्यमाणमनुमन्त्रयते वागस्यैन्त्री सपरन-
क्षयणी वाचा मेन्द्रियेणाऽऽविशेति ” इति ।

हे सुच्यमाचार त्वं वागसि । वाचा मन्त्रमुच्चारयताऽभ्यर्चुणा निष्पाद्यमान-
त्वात् । कीदृशी वाक् । ऐन्द्नीन्द्रेण व्यारुतत्वात् । तत्रैन्द्रनामवग्रहनाज्ञाने
सामान्नातम्—“ तामिन्द्रो मध्यतोऽवक्रम्य व्याकरोत् ” इति । सा च वाक्स-
पत्नक्षयणी वैरिधातिनी । सुच्यमाचारमन्त्ररूपाया वाचः सपरनक्षयित्वं तद्ब्राह्म-
णेन सूचितम्—“ अहुतो यज्ञो यज्ञपतेरित्याहानार्यै ” इति । तादृश्या वाचे-
न्द्रसृष्टेन चक्षुरादीन्द्रियेण च सह हे सुच्यमाचार मामाविश ।

वसन्तमिति । कल्पः—“मयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते वसन्तमृतानां प्रीणामि
स मा प्रीतः प्रीणातु म्रिष्टममृतानां प्रीणामि स मा प्रीतः प्रीणातु यथा क्रतूनां
प्रीणामि ता मा प्रीताः प्रीशन्तु शरदमृतानां प्रीणामि सा मा प्रीता प्रीणातु हेम-
न्तशिशिराबृतानां प्रीणामि तौ मा प्रीतौ प्रीणीतामिति ” इति ।

ऋतुवाचकैर्वसन्तादिशब्दैः सपिद्यामादिपञ्चप्रयाजाभिमतानिदेवता विवक्ष्यन्ते ।
तांश्च वसन्तादीनहं तोषयामि । ते च तुष्टा मां तोषयन्तु ।

(हविर्होमानुमन्त्रणम्)

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ आज्यभागाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषो-
मयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति ” इति ।

उत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाधेति श्रवणादग्नीषोमावाज्यभागयोर्देवौ
तयोः संचन्धिनी देवयज्या समन्त्रकाज्यभागाद्वृत्तिस्तयाऽध्वर्युनिष्पादितया यज-
मानोऽहं चक्षुष्मांश्चक्षुर्युक्तो भूयासम् । युक्तं चैतत् । “ चक्षुषी वा एते यज्ञस्य
यदाज्यभागौ ” इति ब्राह्मणे चक्षुष्पद्मेन निरूपितत्वात् ।

अग्नेरहमिति । कल्पः—“ अग्निमिष्टमनुमन्त्रयते—अग्नेरहं देवयज्ययाऽश्वा-
दो भूयासमिति ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोराद्यस्य प्रधानयागस्याग्निर्देवता । स चाक्षभक्षकः । “ अग्निव-
देवानामन्नादः ” इति श्रुतेः । अतस्तद्योगेन यजमानस्यान्नादत्वमुचितम् ।

दग्धिरसीति । कल्पः—“ उपांशुयाजमिष्टमनुमन्त्रयते दग्धिरस्यदग्धो भूया-
सममुं दमेयमिति ” इति ।

अमुमित्यत्र यं यजमानो द्वेष्टि ते मनसा ध्यायतीति । उपांशुयाजस्य प्रजा-
पतिर्दिष्णुरग्नीषोषी वा विकल्पेन देवताः । हे उपांशुयाजेद्व त्वं दग्धिरसि
अस्माभिर्द्वेष्यस्य त्वं हिंसकोऽसि । त्वत्प्रसादादहं वैरिभिरहिंसितो भूयासम् ।
अमुं वैरिणं दमेयं मारयेयम् ।

अग्नीषोमयोरिति । कल्पः—“ अग्नीषोमाविष्टावनुमन्त्रयते—अग्नीषोमयो-
रहं देवयज्यया वृषहा भूयासमिति ” इति ।

पौर्णमास्यां तृतीययागस्याग्नीषोषी देवता(ते) । तयोश्च वृषहत्यानिमित्तं त्वष्टा
हतपुत्र इत्यनुवाके प्रपञ्चितम् । अतस्तद्योगेन यजमानस्य वैरिहन्तृत्वं युक्तम् ।

इन्द्राग्नियोरिति । कल्पः—“ इन्द्राग्नी इष्टावनुमन्त्रयते—इन्द्राग्नीयोरहं देव-
यज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो भूयासमिति ” इति ।

अभाषास्याधामसोमयाजिनः सांनाय्याभावे द्वितीयपुरोडाशस्येन्द्राग्नी देव-
ता(ते) । तत्रेन्द्रानुग्रहाद्यजमानस्येन्द्रियोपेतत्वमग्न्यनुग्रहाच्चान्नादत्वम् ।

इन्द्रस्याहमिति । कल्पः—“ इन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते—इन्द्रस्याहं देवयज्यये-
न्द्रियावी भूयासमिति ” इति ।

सांनाय्यस्येन्द्रो देवता तत्प्रसादादिन्द्रियाधित्वम् ।

महेन्द्रस्येति । कल्पः—“ महेन्द्रमिष्टमनुमन्त्रयते महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जेमानं महिमानं गमेयमिति ” इति ।

कैषांचित्सांनाभ्यस्य महेन्द्रो देवता । तथा चाऽऽम्नायते-“ अयो वै मत-
श्रियः शुश्रुवान्ग्रामणी राजन्यस्तेषां महेन्द्रो देवता ” इति । तत्रेन्द्रशब्दार्थप्रयु-
क्त्या यजमानस्य जेतृत्वप्राप्तिः । महच्छब्दार्थप्रयुक्त्या यजमानस्य विद्यैभर्षा-
दिगुणैर्महत्त्वप्राप्तिः ।

अग्नेः स्विष्टकृतं हति । कल्पः-“ स्विष्टकृतमिष्टमनुमन्त्रयते-अग्नेः स्वि-
ष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्वञ्जेन प्रतिष्ठां गमेयमिति ” इति ।

कश्चिदात्मः केनचिच्चिन्तितेन रुद्रनामधेयमलभत । स च कदाचिद्देवैराहुत्या
तोषितः पूर्वमिष्टानां यागानां वैगुण्यं परिहृत्य स्विष्टत्वं कृतवान् । तथा च त्रा-
क्षणमाग्नायते-“ देवा वै यज्ञाद्गुद्रमन्तरायन्त यज्ञमभिष्यत् देवा अभि समग-
च्छन्त कल्पतां न इदमिति तेऽनुदन्स्विष्टं वै न इदं भविष्यति यदिमं राधये-
ष्याम इति तस्विष्टकृतः स्विष्टकृत्वम् ” इति । “ यद्गमये स्विष्टकृतेऽवद्यति
भागधेयेनैव तद्गुद्रं समर्धयति ” इति च । स्विष्टकृच्छब्दस्य निर्वाचनं सौत्रामण्यां
भैत्रावरुणभैषमन्त्रे विस्पष्टमाग्नायते-“ देवो अग्निः स्विष्टकृदेवमिन्द्रमर्धयत् ।
स्विष्टं कुर्वन्स्विष्टकृत् । स्विष्टमद्य करोतु नः ” इति । तथाग्निशब्दार्थप्रयुक्तं
यजमानस्याऽऽयुष्मत्त्वम् । अत एव मन्त्रान्तरमेवमाग्नायते-“ अग्निरायुष्मान्त्स
वनस्पतिभिरायुष्मान्तेन त्वाऽऽयुषाऽऽयुष्मन्तं करोमि ” इति । स्विष्टकृच्छब्दा-
र्थप्रयुक्त्या यज्ञप्रतिष्ठाप्राप्तिः । यदाऽयमाग्निः स्विष्टं करोति तदा यजमानः संगु-
णेन संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठां कल्पप्राप्तिलक्षणां लभते ।

अन विनियोगसंग्रहः-—

“ ऋवोऽसीतिविभिर्मन्त्रैः परिधिद्वयमन्त्रणम् ।

धुमाग्नियोग इन्धानाः तमिधोरनुमन्त्रणम् ॥ १ ॥

यन्मे हविर्मन्त्रयेत भूस्त्रिभिः सादमेखविः ।

उच्छुष्मो मन्त्रयेतेभ्यमवर्त्य भ्रवुति तथा ॥ २ ॥

सौवाचारं मनोऽसीति सुष्वाचारं तु वागिति ।

वसन्तपञ्चभिर्मन्त्रैः प्रयाजान्पञ्च मन्त्रयेत् ॥ ३ ॥

अग्नीषोमित्याज्यभागवन्नेरित्यग्नियागकम् ।

दग्धिरुपांशुयाजस्य स्पष्टमग्नीति पञ्चकम् ॥

अनुवाके द्वितीयेऽस्मिन्मन्त्राः षड्विंशतिर्गताः ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ स्याद्दत्तन्तादिमन्त्राणां क्रमो नो वाऽप्यवद्भवेत् ।

शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन न क्रमो नियतोऽथ हि ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमानकार्ण्डे प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रा आम्नाताः—“ वसन्त-
 मृतूनां मीणामि ग्रीष्ममृतूनां मीणामि ” इत्यादयः । तेषां नियतः क्रमोऽभ्युप-
 गन्तव्यः । कुतः । अन्येष्वधियोर्वाशुवाजाद्यनुमन्त्रणमन्त्रेषु नियतक्रमदर्शनेनात्रापि
 क्रमनियमस्य बुद्धिस्थरत्वादिति चेन्नैवम् । अत्र नियामकभावात् । न तावदत्र
 पाठो नियामकः । वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तमन्त्राणामनेन क्रमेण तैत्तिरीय-
 शास्त्रापठितानां शास्त्रान्तरे व्यत्ययेन पाठदर्शनात् । नात्र यवागुपाकवदर्थो नियाम-
 कः । वसन्तमन्त्रेण यस्य कस्यचित्प्रयाजस्थानुमन्त्रेणऽभ्युपगम्यभावान् । ना-
 प्यत्र लिङ्गं नियामकम् । वसन्तमन्त्रे सामिद्यागैकविषयस्य विशेषसामर्थ्यस्याद्-
 र्शनात् । तस्मादत्र नास्ति नियतः क्रमः ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

+ “ इमांशुवर्जतेर्नाङ्गे वद्विमन्त्रोऽङ्गन्ताऽथवा ।

साधारणत्वालिङ्गनिर्मानाभावादनङ्गन्ता ॥

धन्वाणां कर्मणां चात्र क्रमेणाऽऽम्नाजमीक्षयते ।

प्रक्रियावत्क्रमो मानं यथासंख्यं ततोऽङ्गन्ता ॥

क्रमः समानदेशत्वं पाठावर्थाच्च पाठतः ।

यथासंख्यं संनिधिश्च यथासंख्यमुदाहृतम् ॥

शुन्धध्वमिति सर्वाणाम्पवाशङ्गं संनिधेर्भूतम् ।

पशुधर्मोऽर्थसादेशपादमीषोपीयगो भवेत् ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्वाजमाने मन्त्रकार्ण्डे कश्चिन्मन्त्र आम्नायते—द्विधरस्यदन्धो
 भूयासममुं दमेयम् ” इति । अस्मिन् मन्त्रस्योर्वाशुवाजाङ्गन्तायां श्रुति-

+ जैमिनीयस्यापमालावितरे तु—“द्विधमिति मन्त्रोऽङ्गपुषांशुवर्जतेर्न वा ” इति पाठः १

वाक्ये न विद्येते । ब्राह्मणे ×विनिर्योग आम्नायार्थविवरणस्यैवाऽऽम्नातत्वात् ।
“ एतथा वै दन्वा देवा असुरानदभ्नुवन्तथैव भ्रातृभ्यं दभ्नोति ” इति
ब्राह्मणम् । इन्ध्वर्घानुक्रमायुधम् । आग्नेयाग्नीषोमीययोरप्यनिष्ठनिवारकत्वाल्लिङ्ग-
साधारणम् । प्रकरणं च प्रयाणामेकमेव । ततो मानाभावादयं मन्त्रो नोपांशुया-
जाङ्गनमिति प्राप्ते ब्रूमः—आध्वर्यवकाण्डे आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमीयकर्माणि क्र-
मेणाऽऽम्नातानि । याजमाने च काण्डे तद्विषया मन्त्राः क्रमेणाऽऽम्नाताः—“अ-
ग्नेरहं देवयज्ययाऽच्चादो भूयासं इन्धिरस्पदब्धो भूयासमुं इभेयमग्नीषोमयोरहं दे-
वयज्यया वृषहा भूयासम् ” इति । तत्र यथा वाक्यद्वयानुसंधानसंपन्नं प्रकरणं
पृथक्प्रमाणं तथा प्रकरणद्वयानुसंधानसंपन्नः क्रमः कृतो न मार्गं स्यात् । न
चास्य प्रकरणेऽन्तर्भावः । द्वयोर्वाक्ययोरिव प्रकरणयोरैकवाक्यत्वाभावात् । त-
स्मात्क्रमप्रमाणेन मध्यवर्तिन उपांशुयाजस्य मध्यवर्ती मन्त्रोऽङ्गम् । समानदेशत्वं
क्रम इति क्रमस्य स्वरूपम् । तच्च द्विविधं पाठकृतमर्थकृतं च । पाठकृतमपि
द्विविधं यथासंख्यं सीनीधश्चेति । तयोराद्यस्य इन्धिमन्त्र उदाहरणम् । शुन्धब्धं
द्विधाय कर्मण इत्ययं मन्त्रः शोधनीयेषु वस्तुषु साधारणो भासते । तत्र सांना-
ध्यप्राजाणि कुम्भीशास्त्रापवित्रादीन्धनन्तरेषु मातरिध्न इत्यादिमन्त्रेष्ववभासन्त
इति संनिधिना तत्प्राजमोक्षणे शुन्धब्धमिति मन्त्रो विभियुज्यते । अनुष्ठानसादे-
स्यात्पशुधर्माणामग्नीषोमीयाङ्गत्वम् । तत्रैव क्रमस्य वैविध्यं ब्रह्मव्यम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वमीये वेदार्थमकाशे छध्यायजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

अग्निर्मा इरिष्टारपातु सविताऽघशसायो
मेऽन्ति इरेऽरायतीयति तमेतेन जेषु सुरुपव-

× न्यायमाहाविस्तरे तु—“विनिर्योगमनाम्नायार्थं ” इति पाठः ।

(भक्ष्यस्थेलाविभागस्यानुमन्त्रणम्)

षेवर्ण एहीमान्भन्द्रान्दुर्यां अभ्येहि मामनुवता
 न्युं शिषाणि मृद्द्वमिड एह्यदित एहि सरस्व-
 त्येहि रन्तिरसि रमतिरसि सूनर्यासि जुष्टे जुष्टि
 तेऽशीयोपहृत उपहवम् (१) तेऽशीय सा
 मे सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादरेडता मनसा
 तच्छकेयं यज्ञो दिवः रोहनु यज्ञो दिवं
 गच्छतु यो देवयानः पन्थास्तनं यज्ञो देवाः
 अप्येत्वस्मास्विन्द्रं इन्द्रियं दधात्वस्मान्नायं
 उत यज्ञाः संचन्तामस्मासुं सन्वाशिषः सा
 नः प्रिया सुप्रतृतिर्मघोनी जुष्टिरसि जुषस्व नो
 जुष्टा नः (२) असि जुष्टि ते गमेयं मनो
 भ्योतिर्जुषतामाभ्यं विच्छिन्नं यज्ञः सामिमं
 दधातु । बृहस्पतिस्तनुतामिमं नो विश्वे देवा
 इह मादयन्ताम् । ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा
 क्षायि कुर्वतो मे भोषं दसत्प्रजापतेर्भागोऽस्यू-
 र्जस्थान्पयस्वाभ्राणाधानौ मे पाहि समान-
 व्यानौ मे पात्युदानव्यानौ मे पाह्यक्षितोऽ-
 स्याक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्राग्राधि-
 क्षोके (३) ॥

(उपहवं जुष्टा नस्त्वा षट् च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयानुवाके हविरनुमन्त्रणमुक्तम् । तृतीयानुवाके भक्षयस्येहादिभागस्यानुमन्त्र-
णमुच्यते ।आग्निर्मेति । कल्पः “ याश्चित्रेऽवदीयमाने जपति अग्निर्मां दुरिष्ठात्पातु सवि-
ताऽघशस्त्रादिति ” इति ।मन्त्रवैकल्येन क्रियवैकल्येन वा यदिदं दुरिष्ठं तत्तस्माद्दुरिष्ठादग्निर्मां पातु ।
अघशंसात्पापकचेरसुरादेः सविता मां पातु ।यो मेऽन्तीति । कल्पः—यजमानभागे यो मेऽन्ति वरेऽरातीयति तमेतेन जेप-
मिति ” इति ।यजमानभाग इत्यस्यावदीयमाने जपतीति शेषोऽनुवर्तते । यो राक्षसादिर्म-
मान्तिके वरे वाऽरातीयति चाद्रुस्वमिच्छति तं राक्षसादिमेतेन यजमानभागेन जे-
पं जयेयम् ।कल्पः—“ इहांमाह्वियमाणाननुमन्त्रयते सुरूपवर्षवर्णं एहीति मघोनीत्यन्तः ”
इति ।

सुरूपेति मन्त्रादिः । मघोनीति मन्त्रान्तः ।

पाठस्तु—

सुरूपवर्षेति । गोशरीरं(रूपं) धारयिष्या इहाख्याया देवतायाः संबोधनं
सुरूपवर्षवर्णं इति । शुक्लपुच्छादिकं रूपम् । वर्षी वृष्टिः । वर्षीः शुक्लकृष्णकपिल-
त्वादिः । शोभना रूपवर्षवर्णा घस्याः सा तथोक्ता । शुक्लानीनामनिर्दीर्घत्ववक्रत्वादिप-
रिहारेण दर्शनीयत्वं रूपस्य शोभनत्वम् । वर्षी द्विविधमुद्रकरूपं घृतरूपं च । तत्रेहा
स्वकीयात्पदाद्घृतं वर्षति । तथा च मन्त्र आम्नाचते—“ इडायाः पदे घृतवति
स्वाहा ” इति । “ धानवी घृतपदी भैत्रावरुणी ” इति च । “ इडायाः पदे घृत-
वच्चराचरम् ” इति च । तथा ब्राह्मणमप्याम्नायते—“ सा यत्र यत्र न्यक्रामत्ततो
घृतमपीडयत तस्माद्घृतपशुम्यते ” इति । वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे
घृतं यजाः संजीवन्तीः पिबन्ति ” इति च । तदिदं घृतरूपत्वं वर्षस्य शोभन-
त्वम् । कर्बुरादिसंकीर्णत्वपरिहारेण विस्पष्टं शुक्लकृष्णकपिलत्वादिकं वर्णस्य शोभ-
नत्वम् । तथाविधे हे इहे, इमानस्मदीयान्मद्ग्राह्यास्त्रोक्तमज्ञसाधनसंपूर्णाद्दुर्धा-

(भक्ष्यस्येष्टादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

न्यक्तृगृहान्प्रत्यागच्छ । “ गृहा वै दुर्गाः ” इति हि श्रूयते । किं च मामभिलक्ष्यानुवृत्तः स्मिन्व्यक्तवत्तेऽनुकूला सती, एहि आगच्छ । उद्यन्तः समुच्चये । अपि च हे इडाविशेषा यूयमस्मदीयानि शिरांसि निमृद्भवं नितरां स्नेहपूर्वकाधानादिना शोधयध्वम् । त एवेडाविशेषा इडादिभिः सूमर्यन्तैः षड्भिर्नामविशेषैः स्पष्टी क्रियन्ते । इडादीनां मोनामविशेषत्वं सप्तमकाण्डे समास्नातम्—“इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेषसि भहि विश्रुत्येतानि ते अधिये नामानि ” [सं० का० ७ प्र० १ अ० ६] इति ।

एतेषां प्रदर्शनार्थत्वाद्गमत्यादिकमपि प्रष्टव्यम् । हे जुष्टे प्रिये सेव्ये वा ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिमशीय माप्नुयाम् । हे उपहृत इह एहीत्येवमागवमावास्माभिरनुज्ञातेऽहमपि त उपहर्षं त्वदीयामनुज्ञामशीय माप्नुयाम् । अस्य यज्ञस्य येषामाशीः फलपार्थना सा मे सरया भूयात् । अरेइताऽन्नादरमकुर्वता मनसा तत्फलं साधयितुं चाकर्म त्वत्प्रसादाच्छक्ते भूयासम् । मयाऽनुष्ठितोऽयं यज्ञो मिःध्वेणीमिव क्रमेण दिवमारोहतु । केनापि वैकल्पमतिबन्धेन भंडो यज्ञस्यानारोहणं, भंडाभावे तु यज्ञ आरोहयेय । आरुह्य च यस्यां दिवि यज्ञहविर्भाजो निवसन्ति तां दिवं स्वर्गपदेशविशेषं गच्छतु । तस्मिन्पदेशे गत्वा सभायामुपविधा देवा येन मार्गेण हविर्भोजनशालां गच्छन्ति तेनैव मार्गेणार्थं यज्ञो यज्ञसंबन्धहविर्विद्वानप्येषु माप्नोतु । तेन यज्ञेन तुष्ट इन्द्रोऽस्मास्विन्द्रियं यज्ञान्तरानुष्ठानाम चक्षुरादिपाठवं दधातु स्थापयतु । तादृशानस्मान्प्रयो यज्ञसाधनानि धनानि यज्ञ उत करिष्यमाणा यज्ञा अपि सचन्नामाश्रयन्ताम् । आशिषस्तद्यज्ञफलाभ्यस्मासु सन्तु । सा तादृशी त्वं नोऽस्मान्प्रति सुप्रतूर्तिः सुप्तु प्रकर्षेण शत्रूणां हिंसिका मघोनी धमवती च भव ।

जुष्टिरसीति । कल्पः—“ अवान्तरेडां प्राश्यमानामनुमन्त्रयते जुष्टिरसि जुषस्व नो जुष्टा नोऽसि जुष्टिं ते गमेयमिति ” इति ।

हेऽवान्तरेडे त्वं जुष्टिरसि प्रीतिरूपाऽसि । नोऽस्माञ्जुषस्व प्रीणय । नोऽस्माभिर्जुष्टाऽसि सेविताऽसि । ते जुष्टिं त्वदीयां प्रीतिं गमेयं माप्नुयाम् ।

मनो ज्योतिरिति । कल्पः—“ अथान्तर्वेद्यन्दिर्भाजयते मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु । बृहस्पतिस्तनुतापिमं नो विश्वे देवा इह मादयन्तामिति ” इति ।

(भक्ष्यस्येडादिभागस्यानुमन्त्रणम्)

मनो ज्योतिर्मननीयोऽयमाग्निस्तत्तदाहुतिष्वाज्यं सेवताम् । केनापि वैकल्येन
विच्छिन्नमिमं यज्ञं वैकल्यपरिहारेण संदधातु । बृहस्पतिः स्वयमेव नोऽस्मदीय-
मिमं यज्ञं तनुताम् । विश्वे देवा इह यज्ञे मादधन्तां तृप्यन्तु ।

ब्रध्न पिन्वस्वेति । कल्पः—“ बर्हिषदं पुरोडाशमनुमन्त्रयेते ब्रध्न पिन्वस्व
ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोष दसदिति ” इति ।

यज्ञपुरुषवत्की ब्रध्नशब्दः । “ यज्ञो वै ब्रध्नः ” इति श्रुतेः । हे ब्रध्न
पिन्वस्वास्मानृत्विजश्च प्रीणय । ददतो धनं प्रयच्छतो मम देयं धनं मा क्षीयता-
मपि तूपर्चायताम् । मागं कुर्वतो मम सामर्थ्यं मोषदसन्मोषक्षीयतामपि तु पुनः
पुनर्वर्धताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथान्वाहार्यं याचति तमन्तर्वेद्यासन्नमामिमन्त्र-
यते प्रजापतेर्भागोऽस्यूजस्वान्वयस्वान्प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे प्राणु-
दानव्यानौ मे प्राणक्षितोऽस्पक्षित्यै त्वा मा मे क्षेष्टा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इति ”
इति ।

यद्यप्यन्वाहार्यं ऋत्विजां भागस्वथाऽपि तेन प्रजापतेः परितोषात्तद्भागस्वम-
प्यविरुद्धम् । स च भाग ऊर्जस्वान्वलवान् । तद्भोजिनां बलप्रदत्वात् । पयस्वा-
न्क्षीरवत्स्वादुत्तमः । यद्वा क्षीरं पृथग्मानत्वात्पयस्वान् । अत एव सूत्रकार
आह—“ क्षीरे भवतीत्येके ” इति । हेऽन्वाहार्यं त्वं शरीरगताम्प्राणादिवायुभेदा-
न्पाहि । एक एव वायुः शरीरगतः स्थानभेदात्कार्यभेदाच्च प्राणादिनामभि-
भिद्यते ।

स्थानभेदः कैश्चिदुक्तः—

“ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः ।

उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ” इति ॥

उच्छ्वासनिःश्वासौ प्राणव्यापारः । मलमूत्रयोरधःपातनमपानव्यापारः । भुक्त-
स्थाचरसस्य शरीरे साम्येन नयनं समानव्यापारः । उद्गारादिरुदानव्यापारः ।
कृत्स्नासु शरीरनाडीषु व्याप्य प्राणापानवृत्त्योः संधिकाले शरीरस्य बलप्रदानं
व्यानव्यापारः । अत एव च्छन्दोगा आयननिः—“ यद्वै प्राणिति स प्राणो
यद्वयानिति सोऽपानः । अथ यः प्राणापानयोः संधिः स व्यानो यो व्यानः

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

सा वाकस्मादमाणञ्जनपानन्वाषमभिव्याहरति । अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि यथाऽग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आयमनममाणञ्जनपानस्तानि करोति” इति । एवं बहुविधव्यापारहेतुत्वात्माधान्यं श्रोतयितुं न्धानस्थ द्विरुक्तिः । यद्वा नागकूर्मादिवायुविशेषाणामत्रान्तर्भावमभिप्रेत्य पुनरप्युक्तिः । हेऽन्वाहार्यं त्वमक्षितोऽक्षीणोऽसि । अपरिमितो निरुप्य इति ब्राह्मणोक्तेर्दक्षिणाश्रावन्वाहार्यं महान्तमपरिमितमोदनं पचतीति सूत्रकारोक्तेश्च । तस्मात्परलोकेऽप्यक्षित्यै त्वां ददामीति शेषः । तेनाभिप्रायेण दयिमानत्वादसुष परलोके नम भोगाय मा क्षेष्टाः क्षयं मा प्राप्नुहि । तस्मात्त्वहमप्यमुष्मिहोके त्वां यथेच्छमनुभवामीति शेषः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ आग्निः प्राशित्रावदानं यो मेऽन्ति स्वामिभागकम् ।

इडाद्वयं सुरूपेति जुष्टिरित्यनुमन्त्रयेत् ॥ १ ॥

मनोऽग्निर्माजलं ब्रध्न पुरोडाशं यथापतेः ।

अन्वाहार्यं मन्त्रयेत् मन्त्राः सप्तैह वर्णिताः ॥ २ ॥ ” इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋषय जुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

धर्हिपोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं नरा-
शंसस्याहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमग्नेः
स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेधममेरहमुज्जितिमनूजेषः सोमस्याहमुज्जि-
तिमनूजेषममेरहमुज्जितिमनूजेषमग्नीषोमयोर-
हमुज्जितिमनूजेषमिन्द्रामियोरहमुज्जितिमनू-
जेषमिन्द्रस्याहम् [१] उज्जितिमनूजेषं महे-
न्द्रस्याहमुज्जितिमनूजेषमग्नेः स्विष्टकृतोऽहमु-

जिजि॒त्सि॒म॒नू॒ज्जे॒षं॒ वा॒ज॒स्य॒ मा॒ प्र॒स॒वे॒नो॒द्ग्रा॒भे॒णो॒द्-
 ग॒मीत् । अथा॑ स॒प॒त्ना* इन्द्रो॑ मे॒ नि॒ग्रा॒भे॒णा-
 च॒रा* अ॒कः । उ॒द्ग्रा॒भं च॑ नि॒ग्रा॒भं च॑ ब॒ह्वं दे॒वा
 अ॒वी॒दु॒धन् । अथा॑ स॒प॒त्नानि॒न्द्रा॒ग्नी॒ मे॒ वि॒बु-
 ची॒नान्व्य॑रुषताम् । ए॒मा अ॒ग्म॒आ॒शिषो॒ वोह-
 का॒भा इन्द्र॑व॒न्तः (२) व॒ना॒महे॒ धु॒क्षी॒महिं
 प्र॒जा॒भिष॑म् । रोहि॒तेन॑ त्वा॒ग्नि॒दे॒वती॑ ग॒म॒य॒तु
 हरि॑भ्या॒ त्वेन्द्रो॑ दे॒वती॑ ग॒म॒य॒त्वेत॑शेन॒ त्वा॒ सूर्यो॑
 दे॒वती॑ ग॒म॒य॒तु॒ वि॒ ते॒ मु॒ञ्चामि॑ र॒श्ना॒ वि
 र॒श्मी॒न्वि॒ यो॒क्त्रा॒ यानि॑ परि॒च॒र्त॒नानि॑ ध॒त्ताद्-
 स्मासु॑ ब्र॒वि॒र्णे॒ यञ्च॑ भ॒द्रे॒ प्र॒णो॑ ह॒ता॒ज्जा॒ग॒धान्दे॒-
 व॒तासु॑ । वि॒ष्णोः॒ शं॒यो॒रहं॑ दे॒व॒य॒ज्यया॑ य॒ज्ञेन॑
 प्र॒ति॒ष्ठां॒ ग॒मे॒य* सो॒म॒स्याहं॑ दे॒व॒य॒ज्यया॑ (३)
 सु॒रे॒ता॒ रे॒तो॑ धि॒षी॒य॒ त्वष्ट॑र॒हं दे॒व॒य॒ज्यया॑ प॒शू-
 ना* रू॒पं पु॒षे॒यं दे॒वानां॑ प॒त्नी॒र॒ग्नि॒र्गु॒ह॒प॒तिर्य-
 ह॒स्य॑ मि॒थु॒नं तयो॑र॒हं दे॒व॒य॒ज्यया॑ मि॒थु॒नेन॑ प्र
 भू॒यासं॑ वे॒दो॑ऽसि॒ वि॒त्ति॒र॒सि॒ वि॒दे॒य॒ क॒र्मा॒सि
 क॒रु॒ण॒म॒सि॒ क्रि॒या॒स* स॒नि॒र॒सि॒ स॒नि॒ता॒ऽसि॑
 स॒ने॒यं घृ॒त॒व॒न्तं॑ कु॒ला॒यि॒न* रा॒य॒स्पोष* स॒ह-
 स्त्रि॒णो॑ वे॒दो॑ द॒दा॒तु॒ वा॒जि॒नम् (४) ॥

(इन्द्रस्थाह्निन्द्रवन्तः सोमस्थाहं देवयज्यया चतुभत्वारिंशच्च) ।

इति॑ कृष्णाय॒जुर्वेदी॒यते॒त्तिरी॒यसंहिताया॑ प्रथमा॒ष्टके
 षष्ठ्या॑ऽऽकं॒ चतुर्थो॑ऽनुषाकः ॥ ४ ॥

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये भक्ष्यस्थेडादिभागस्थानुमन्त्रणमुक्तम् । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणमुच्यते ।

बर्हिषोऽहामिति । कल्पः—“ अनुयाजानामिष्टमिष्टमनुमन्त्रयते बर्हिषोऽहं देवयज्यया मजावान्भूयासं नराशंसस्वाहं देवयज्यया पशुमान् भूयासमग्नेः शिवष्टक्तोऽहं देवयज्ययाऽऽमुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयामिति ” इति ।

बर्हिर्नराशंसस्विष्टकृच्छब्दा अनुयाजदेवानामाधिविशेषाणां वाचकाः । बर्हिर्नराशंसयागाभ्यां प्रजापतिः क्रमेण प्रजाः पशूश्च ससर्जेति यजमानस्य तत्तत्पार्यना युक्ता । श्विष्टकृन्मन्त्रस्तु व्याख्यातः ।

कल्पः—“ अथ यत्र होतुरभिजानात्यग्निरिदं हविरजुषतेति तद्यजमानमुज्जित्वा चयति अग्नेरहमुज्जितिमनुष्णेषामिति यथेष्टम् ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्अग्निरिदं हविरजुषतेत्यादीनि तत्तद्देवतास्मारकाणि वाक्यानि पठति तस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यजमानं तत्तद्देवताविषयाप्रयुज्जित्वाक्यानि वाचयेत् । अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यां यां देवतां यजति तद्विष्टमन्तिक्रम्य तदनुसारेण सूक्तवाक्यभागा उज्जितिभागाश्च प्रयोक्तव्याः ।

पाठस्तु—

अग्नेरहमिति । आश्वयमाग्नेदेवोऽग्निर्देवः सेवित्वा तेन हविषा पुष्टो ब्रह्मविरोधिनोऽसुरादीनभिभवन्नुत्कृष्टं जघं प्राप्तवान् । तदीयां क्षामुज्जितिमनु यजमानोऽहं पापस्वरूपं वैरिणमभिभवन्नुत्कृष्टं जघं प्राप्तोऽस्मि । एवं सर्वत्र योन्मम् ।

कल्पः—“ उक्तं वाजवत्योर्व्यूहनम् ” इति ।

वाजशब्दोऽस्ति ययोर्कचोस्ते कचौ वाजवत्यौ, तयोर्कचोर्यजमानेन अश्वमानयोरध्वर्युर्जुहूयभूतौ द्वे सुचौ न्यूहेत्परस्परविपक्षीतेनाप्रकारयेत् । तत्रकारकशब्दशब्दाभिसाध्वर्षवकाण्डे दर्शितं इत्यर्थः ।

पाठस्तु—

वाजस्य मेति । इन्द्रो वाजस्याश्वस्य प्रकृतिनिमित्तेन सुच ऊर्ध्वं ब्रह्मेण यामुदग्रभीदुत्कर्षं प्राप्तवान् । अथ सुचो न्यक्कोरेण मम क्षपत्वानधशान्यकृत्स्नकरोत् । देवा ब्रह्म परिवृष्टं सुचोऽदृष्ट्वाहनिघाहस्वरूपं कर्मद्वयमवर्षयन् । अथेन्द्राधी

१ क. ख. व. 'हम्' । २ क. घ. ङ. च. युक्ताः । ३ ख. 'स्पः । वाजवतीभ्यां द्यूहयुभौ वाजवत्यौ जपेत् । वाजश' । ४ ख. 'द्विः । पा' ।

मम सप्तत्वांश्विषुचीनां सर्वतः पलायमानान्यस्पर्तां विनाशयेताम् ।

एमा अग्नमिति । कल्पः—“अथ यत्र होतुरभिजानात्याशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति तद्यजमानं यज्ञस्य दोहं वाचयत्येमा अग्न्याशिषो दोहकामा इन्द्रवन्तो वनामहे धुक्षीमहि प्रजापिषमिति ” इति ।

यस्मिन्काले होता सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयमित्यादिवाक्यमुच्चारयति तस्मिन्कालेऽध्वर्युर्यजमानमेमा अग्नित्व्यादियज्ञदोहमन्त्रं वाचयति । सूक्तवाक आयुराशास्ते सुपजास्त्वमाशास्त इत्यादय आयुराद्याशिषः समान्नाताः । इमा आशिषोऽग्नमन्तां प्रत्यागच्छन्तु । वयमप्यायुरादिदोहं कामधमानास्तत्फलप्रदानेन्द्रेण युक्तत्वादिन्द्रवन्तस्तमिन्द्रं वनामहे भजामहे । तेन भजनेन पुत्रपौत्रादिप्रजामिषमिष्यमाणमनायुरादिकं धुक्षीमहि कामधेनुसदृशीमिन्द्रदेवतां दुहाम् ।

रोहितेनेति । कल्पः “ प्रस्तरं ग्रहियमाणमनुमन्त्रयते रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयतु हरिभ्यां खेन्द्रो देवतां गमयत्वेतशेन त्वा सूर्यो देवतां गमयत्विति ” इति ।

रोहितर्ह्येतशब्दा अग्नीन्द्रसूर्याणामथानभिदधते । हे प्रस्तर तैरश्वैरगन्धादयस्त्वां सूक्तवाक्योक्तं देवतां गमयन्तु ।

वि ते मुञ्चामीति । कल्पः—“ परिधींश्विमुच्यमाणाननुमन्त्रयते वि ते मुञ्चामि रशना वि रक्षामीन्वि योक्त्रा यानि परिचर्तनानि । यत्तादस्मासु द्विविणं पृथ्व भद्रं प्र णो ब्रूताद्भागधान्देवतास्त्विति ” इति ।

लोके ह्यारुहक्षुरारोहणीमथं रशनादिभिः सर्वतो बध्नाति । तत्र रशनाशब्देन पत्न्ययनदाढ्याधोदरे बध्यमाना तन्तुमयी चर्ममयी वा कक्ष्याऽभिधीयते । रश्मिशब्देनाश्वमुखे संलभ्यो हस्तेनाश्वनियमनार्थो रज्जुविशेष उच्यते । योक्त्रशब्देनाथं स्तम्भे बद्ध[न्तु]मुपयुक्तो रज्जुविशेषः । पत्न्ययनस्य पुरतः पृष्ठतश्चापसरणं धारयितुमुरःपुच्छादौ बन्धनोपयुक्ता रज्जुविशेषाः परिचर्तनशब्देनोच्यन्ते । अथवदश्वैश्च रशनादिस्थानीयाः परिधयः । हेऽग्ने तव बन्धनहेतुपरिधिरूपान् रशनादीन्विमुञ्चामि । तद्विमोकेन संतुष्टस्त्वमस्मासु द्विविणं धेहि । यच्चान्धद्भ्रमच्चपानादिकं तदप्यस्मासु धेहि । अस्मदीयहविर्भुक्षु देवतासु भागधान्द्विविष्यदानस्मान्प्रकर्षेण ब्रूहि ।

विष्णोः शंयोरिति । कल्पः—“ शंभुवाकमुक्तमनुमन्त्रयते विष्णोः शंयो-रहं देवयज्यया यज्ञेन पतिष्ठां गमेधमिति ” इति ।

(शेषाहुतीनामनुयाजादीनामनुमन्त्रणम्)

शंयुञ्जन्तः सुस्वमिश्रं बृहस्पतिपुत्रं ब्रूते । ते शंयुं बार्हस्पत्यामिति ब्राह्मणोक्तेः । स च बहुषु कार्येषु ध्याप्नुवन्विष्णुरित्युच्यते । तस्य परितोषहेतुत्वात्परिधिपहरणं तदीया देवयज्या तथा यजमानोऽहं कृत्स्नयज्ञेन निष्पन्नां प्रतिष्ठां फलं गमेयं प्राप्नुयाम् ।

सोमस्याहामिति । कल्पः—“ पत्नीसंयाजानामिष्टमनुमन्त्रयते सोमस्याहं देवयज्या सुरेता रेतो धिषीम त्वष्टुरहं देवयज्या पशूनाः स्वयं पुषेयमिति ” इति । “ अथेतराबुपसमस्यति देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिर्वज्रस्य मिथुने तयोरेहं देवयज्या मिथुनेन य भूयासमिति ” इति च ।

चतुर्णां पत्नीसंयाजानां क्रमेण सोमस्त्वष्टा देवपत्न्यो गृहपत्यग्निरिति चतस्रो देवताः । तत्र सोमस्य रेतोधारणाभिमानित्वात्तदीययागेनाहं रेतो धिषीम धारयेयम् । द्विविधं रेतो बन्ध्यमुत्पादकं च । तत्र बन्ध्यव्यावृत्तये सुरेता इति विशेष्यते । त्वष्टा तु निषिकं रेतः पश्चादिरूपेण विकारयति । अतस्तद्यागेन पशुरूपं पुषेयं पुष्यासम् । मिथुनत्वसिद्धयर्थमेकस्मिन्नेव मन्त्रे नृतीक्षचतुर्थदेवते समस्येते । या देवपत्न्यो यश्च गृहपतिरग्निस्तदुभयं मिलित्वा यज्ञसंबन्धि मिथुनम् । तदीययागेनाहमपि मिथुनेन पुत्रपुत्रीरूपेण प्रकृष्टो भूयासम् ।

कल्पः—“ वेदे यजमानं वाचयति वेदोऽसि वित्तिरसि विदेयेत्वाऽन्वावृत्वाकस्य ” इति ।

वेदे निहिते सतीति शेषः । अन्तर्वेदि वेदं निधायेति सूत्रान्तरे दर्शनात् ।

पाठस्तु—

वेदोऽसीति । वेदोऽसीत्यस्य वाक्यस्मार्थो वित्तिरसीत्यनेन स्पष्टी क्रियते । हे दर्भमय त्वं वेदनामाऽसि । तस्य नाम्नोऽयमर्थः—वित्तिर्द्रव्यलाभसाधनमित्यन्तस्तत्प्रसादेनाहं धनं विदेय लभेय । तथैवोपरि व्याख्येयम् । कर्मासि कर्मनामकम् (कोऽ)सि । तस्य व्याख्यानं करुणमसीति । कियतेऽनेनेति करुणं वेदिसंमार्जनमस्माभ्युहनादिसाधनमित्यर्थः । अतस्त्वयाऽहं संमार्जनादिकं किधासम् । तथा त्वं सनिरसि सनिनामाऽसि । तद्व्याख्यानं सनिनाऽसीति । धनस्य दाताऽसीत्यर्थः । अतस्त्वत्प्रसादेन सनेयं धनमृत्विगादिभ्यो देयासम् । किञ्च वेदो भवान्महं रायस्पोषं धनं पुष्टिं ददानु । कीदृशं रायस्पोषं, घृतवन्तं घृतादिभोजनसाधनसमृद्धम् । कुटायिनं निवासहेतुबहुगृहोपेतम् । सहस्रिणं सहस्रलक्षादिसंख्योपेतम् । वाजिनं भोज्यान्नसमृद्धम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः-

“ बर्हिस्त्रिभिरनूयाजान्मन्त्रयेत्सूक्तवाककम् ।

अग्नेरित्यष्टभिर्वाजद्वाभ्यां व्यूहेत्सुचौ तथा ॥ १ ॥

एषाः स्वनामग्रहणे रोहीति प्रस्तरं विभिः ।

वि ते परिधिमेकं तु विष्णोः शं शंयुवाककम् ॥ २ ॥

विभिः सोमादिसंयाजान्वेदो वेदाभिमर्शनम् ।

अनुवाके चतुर्थेऽस्मिन्त्रयोविंशतिरीरिताः ” ॥ ३ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैषिरियसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

आ प्यायतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सू-
 र्याया ऊधोऽदिर्या उपस्थ उरुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन् ।
 प्रजापतेर्विभात्राम लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमा-
 नेन सद्भि सन्मं भूयाः सर्वमसि सर्वं मे भूयाः पूर्णमसि पू-
 र्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे क्षेष्टाः प्राच्यां दिशि देवा
 ऋत्विजो मार्जयन्तां दक्षिणायाम् (१) दिशि मासाः पित-
 रो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः पशवो मार्जयन्तामुदी-
 च्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्व्यां दि-
 शि यज्ञः सैवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तां विष्णोः क्रमोऽस्यभिमा-
 तिहा गायत्रेण छन्दसा पृथिवीमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं
 द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यभिशास्तिहा त्रैशुभेन छन्दसाऽन्तरिक्ष-
 मनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽस्यरातिय-
 तो हन्ता जागतेन छन्दसा दिवमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं

(आप्यायनादिमन्त्राभिधानम्)

द्विष्मो विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्ताऽऽनुष्टुभेन छन्दसा
दिशोऽनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मः (२) ॥

(दक्षिणायामन्तरिक्षमनु वि क्रमे निर्भक्तः स यं द्विष्मो विष्णोरेकाग्रदिग्दर्शनम्) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके

षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुयाजाविशेषहोमानुमन्त्रणमुक्तम् । पञ्चमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा उच्यन्ते ।

आ प्यायतामिति । कल्पः—“ ध्रुवामाप्यायमानामनुमन्त्रयते—आ प्याय-
यतां ध्रुवा घृतेन यज्ञंयज्ञं प्रति देवयद्भ्यः । सूर्याया ऊधोऽदित्या उपस्थ उ-
रुधारा पृथिवी यज्ञे अस्मिन्निति ” इति ।

यज्ञंयज्ञं प्रति तां तामाहुतिं प्रति देवयद्भ्यो देवान्दोतुमिच्छद्भ्य ऋत्विभ्यः ।
पर्याप्तेन घृतेनेयं ध्रुवाऽऽप्यायतां पुनः पुनः पूर्यताम् । ऊधःशब्देन पयःपूर्णस्तनसं-
घोऽभिधीयते । सूर्याशब्देनोषा आदित्यपत्नी विवक्षयते । तत्पत्नीत्वं च नक्षत्रे-
ष्टावाप्तायते—“उषा वा अकामयत । मिषाऽऽदित्यस्य सुभगा स्मापिति” [ब्रा०
का० ३ प्र० १ अ० ६] इति । इवशब्दोऽत्राप्याहर्तव्यः । यथा सूर्याया
मोरूपधारिण्या ऊधः पयःपूर्णं तथा ध्रुवा घृतेनाऽऽप्यायताम् । किञ्च, अ-
दित्या वेदिरूपायाः पृथिव्या उपस्थ उत्सङ्गे वर्तमाना सेयं ध्रुवोरुधारा महा-
धारा पुनः पुनः सिच्यमानाभिराज्यधाराभिरुपेतास्त एव पृथिवी विस्तीर्णासत्य-
स्मिन्सर्वैस्मिन्यज्ञे सम्यगाप्यायताम् ।

प्रजापतेरिति । कल्पः—“ अथ यजमानभागं प्राश्नाति प्रजापतेर्विभाजाम
लोकस्तास्मिन्स्त्वा दधामि सह यजमानेनेति ” इति ।

यद्यपि स्वर्गादिलोकाः सर्वे प्रजापतिना सृष्टत्वात्तत्संबन्धिनस्तथाऽप्यकर्मभूमि-
त्वेन यजमानान्प्रति विशेषेण न भ्रान्तीति नास्ति एतेषां विभाजशब्दवाच्यत्वम् ।
भूर्लोकस्तु कर्मभूमित्वेन यजमानानां विशेषेण भासमानत्वाद्द्विभाजशब्दवाच्यः ।
विभाजामके प्रजापतिसंबन्धानि तस्मिन्भूलोके हविर्भागभक्षकेण यजमानेन मया
सह त्वां स्थापयामि ।

(आध्यायनादिमन्त्राभिधानम्)

सदसिति । कल्पः—“ पूर्णपात्रे यजमानं वाचयति सदसि सन्धे भूयाः सर्व-
मसि सर्वे मे भूमाः पूर्णमसि पूर्णं मे भूया अक्षितमसि मा मे श्लेष्ठा इति ” इति ।

पूर्णपात्र आनीयमानेऽध्वर्युणेति शेषः । हे पूर्णपात्र त्वं सदसि संयवनादि-
कार्यकारितया शोभनमसि । अतो मम फलप्रदानेन सदभूयाः शोभनं भूयाः ।
सर्वमसि व्युत्सेकेन ब्रह्ममाणेन प्राच्यादिसर्वदिग्ब्याप्तमसि । अतो ममापेक्षितं स-
र्वं कार्यं कर्तुं क्षमं भूयाः । अद्भिः पूर्णमसि । अतो मम प्रयोजनं संपूर्णं कर्तुमु-
द्युक्तं भूयाः । अक्षितमसि पूर्णत्वादेव क्षयरहितमसि । अतो मम कार्यकरणे मा
श्लेष्ठाः क्षयं मा यान्नुहि ।

प्राच्यां दिशीति । कल्पः—“ दिशो व्यूहति प्राच्यां दिशि देवा कृत्विषो
मार्जयन्तां दक्षिणायां दिशि मासाः पितरो मार्जयन्तां प्रतीच्यां दिशि गृहाः
पशवो मार्जयन्तामुदीच्यां दिश्याप ओषधयो वनस्पतयो मार्जयन्तामूर्ध्वायां दिशि
यज्ञः संवत्सरो यज्ञपतिर्मार्जयन्तामिति ” इति ।

क्वाखिग्देवाद्यभिमानिनः सर्वे प्राणिनो मागं ब्रह्म प्राच्यादिदिक्षु निवसन्ति ।
अत एव मासपमान्नायते—“ सर्वाणि वै भूतानि अतमुपयन्तमनुपयन्ति ” इति ।
मासगृहादीनामचेतनत्वेऽपि तदभिमानिनः पुरुषा इह विवक्षिताः । अन्तर्धानादि-
द्युक्तियोगादेतेषामदर्शनमविरुद्धम् । त एते देवादयस्त्वस्यां तस्यां दिशि मार्जयन्तां
शोधयन्ताम् ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः—“अथोपोत्थाय दक्षिणेन पदा विष्णुक्रमान्क-
मते विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहा गायत्रेण छन्दसा प्रथिषीमनु वि क्रमे निर्भक्तः
स यं द्विष्म इति चतुर्भिरनुच्छन्दसं तृतीये चतुर्थमनुवर्तयति न चतुर्थीय प्रका-
मति नाऽऽहवनीयमुपात्येति ” इति ।

तृतीये पदेऽवस्थाप्य चतुर्थं मन्त्रं पठेत् । चतुर्थमन्त्राय प्रक्रमं न कुर्यात्कि-
न्तु मन्त्रमन्तरेण तुष्णीमेव चतुर्थं प्रक्रमं कुर्यात् । तं प्रक्रमं कुर्वन्नाहवनीयं नाति-
क्रामेत्किन्त्वाहवनीयात्पश्चादेव वेदिमध्ये चतुरः प्रक्रमान्तमापयेत् ।

द्वितीयादिमन्त्रपाठस्तु—

विष्णोः क्रम इति । अत्र यजमानः स्वात्मानं विष्णुत्वेन भावयेत् । चतुर्णां
प्रक्रमानां पदेशान्प्रथिव्यादिलोकरूपत्वेन भावयेत् । गायत्र्यादिच्छन्दोभिमानिदे-

(सघोपस्थानाग्निमन्त्राभिधानम्)

वतास्तेषां पक्रमणाममुग्राहिकाः । अभिमातिशब्दो परकप्रदं पापमाचष्टे । पाप्मा
या अभिमातिरिति श्रुतेः । हे प्रथमप्रक्रम त्वं पापवाती विष्णोः क्रमोऽस्ति ।
गायत्रीछन्दोदेवतयाऽनुगृहीतोऽहमेतत्प्रदेशरूपां पृथिवीमनुसुत्य विक्रमे पादं यक्षि-
षामि । यमभिमार्षिं वयं द्विष्मः सोऽभिमातिर्निर्भक्तोऽस्मात्प्रदेशाग्निःसारितः ।
एवमुत्तरत्र योज्यम् । अभिवास्तिरन्वैरापादितोऽपवादः । रातिर्दानं द्रव्यलाभः ।
दन्त्रिवारणमरासिस्तादिच्छन्तो विरोधिन्तोऽरातीयतः(न्तः) । तृतीयप्रक्रमस्तान्हन्ति ।
शत्रुत्वं हिंसकत्वं, तदिच्छन्तो वैरिणः शत्रुमतः(न्तः) । चतुर्थप्रक्रमस्तान्हन्ति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“आध्या ऋक्वाप्याथर्नं स्यात्पजा स्वाम्यंशभक्षणम् ।

सदसीति मणीतानां धाराया अभिमन्त्रणम् ॥ १ ॥

माच्यीं तु पञ्चभिः सिञ्चेत्क्रमेद्विष्णोश्चतुष्टयात् ।

अनुवाके पञ्चमेऽस्मिन्मन्त्रा द्वादश वर्णिताः ॥ २ ॥ इति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः] ।

अग्नेन्म सुवः सुवर्गन्म संदृशंस्ते मा छित्सि यत्ते तप-
स्तस्मै ते माऽऽ वृक्षि सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्या-
युर्मे वेहि वचोधा असि वचो मयि धेहीदमहममुं भ्रातृव्य-
माभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्यै पृथिव्या अस्मा-
दज्ञाद्यान्निर्भजामि निर्भक्तः स यं द्विष्मः (१) सं ज्योति-
षाऽभूवमैन्द्रीमानुवृतमन्वावर्त समहं प्रजया सं मया प्रजा सम-
हः रायस्पोषेण सं मया रायस्पोषः समिद्धो अग्ने मे दीदिहि
समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं वसुमान्यज्ञो वसीयान्भूयासमग्ने आयू-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

अपि पवस आ सुवोर्जमिषं च नः । आरे बाधस्व दुच्छु-
नाम् । अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवीर्यम् (२) ।
दधत्पोषं रयिं मयि । अग्ने गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृह-
पतिना भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतं
हिमास्तामाशिषमा शाप्ते तन्तवे ज्योतिष्मती तामाशिषमा
शाप्तेऽमुष्मै ज्योतिष्मती कस्त्वा युनाक्ति स त्वा वि मुञ्चत्वग्ने
व्रतपते व्रतमचारिषं तदशकं तन्भेऽराधि यज्ञो बभूव स आ
(३) बभूव स प्र जज्ञे स वावृधे । स देवानामधिपतिर्बभूव
सो अस्मां अधिपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणाम् ।
गोमां अग्नेऽर्विमां अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदादिदप्रमुष्यः ।
इडावा एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः सभा-
वान् ॥ (४) ॥

(द्विष्मः सुवीर्यं स आ पञ्चविंशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

पञ्चम आप्यायनादिमन्त्रा वर्णिताः । षष्ठे सूर्योपस्थानादिमन्त्रा उच्यन्ते ।
अगन्धेति । कल्पः—“ अथावैव तिष्ठन्आहवनीयमुपतिष्ठते—अगन्ध सुवः सु-
वरगन्ध संदृशस्ते मा छित्ति सन्ने तपस्तस्यै ते माऽऽ वृक्षीति ” इति ।

आद्येन सुवःशब्देन कर्मफलभोगभूमिरभिधीयते । द्वितीयेन सुवःशब्देन
भोक्षद्धारभूत आदित्यलोकः । हे आहवनीय त्वत्पसादात्प्रथमं फलभोगस्थानं
सपुत्रपात्रा वयं गम्यासम । ततो भोक्षद्धारमादित्यलोकं गम्यासम । तदर्थमहं तव
संदृशः कटाक्षान्मा च्छित्ति विच्छिद्यो मा भूवम् । ते त्वदर्थं यज्ञपोऽस्माभि-

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

रनुष्ठास्यते तस्मै तपसे ते तवानुग्रहान्माऽऽवृक्षि आ समन्ताद्वृको विच्छिन्नो मा भूवम् ।

सुभूरसिति । कल्पः—“ अथाऽऽदित्यमुपतिष्ठते—सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामा-
गुर्वा अस्यायुर्मे धेहि वर्चोवा असि वर्चो मयि धेहीति ” इति ।

हे आदित्य त्वं सुभूरसि सुष्ठु भवायुदेतीति सुभूः । रश्मीनां रश्मियुक्तानां
चन्द्रादीनां मध्ये श्रेष्ठोऽसि । आयुषः स्थापयिताऽसि । अतो मध्यायुः स्थापयं ।
एवं ब्रह्मवर्चसेऽपि योज्यम् ।

इदमहमिति । कल्पः—“ अथैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्यं निर्भजति—इदमह-
ममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्थै दिवोऽस्मादन्तरिक्षादस्थै पृथिव्या अस्मादन्नाद्या-
श्चिर्मजामि निर्भक्तः स यं द्विष्म इति ” इति ।

यो भ्रातृव्यो मदीयो वैरी पृथिव्यादिलोकत्रये प्राच्यादिदिक्षु मम विरोधमा-
चरति मदीयमन्नाद्यं चापजिहीर्षति अमुं भ्रातृव्यं ततः पृथिव्यादेरिदं निर्भजामि
शीघ्रमेव निःसारयामि । इदानीं विरोधमनाचरन्तमपि कालान्तरे वदाचरणशङ्क-
या यं भ्रातृव्यं वयं द्विष्मः सोऽपि निःसारितः ।

सं ज्योतिषेति । कल्पः—“ सं ज्योतिषाऽभूवमित्यात्मानं प्रत्याभिमृशते ”
इति ।

अहमादित्यज्योतिषा समभूवं संगतो भूयासम् ।

ऐन्द्रीमिति । कल्पः—“ दक्षिणमक्षमाभि पर्यावर्तते ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते
इति ” इति ।

परमैधर्ययोगादादित्य इन्द्रः । तदीयमावर्तनमन्वहमपि प्रादक्षिण्यनाऽऽवर्ते ।

समहमिति । कल्पः—“ अथोद्दिङ्पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजा
समहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

अहं प्रजया संगतो भूयासम् । प्रजाऽपि मया संगता भूयात् । रायस्पोषेऽ-
प्येवं योज्यम् ।

समिद्ध इति । कल्पः—“ अथाऽऽहवनीये समिधमादधाति समिद्धो अग्ने मे
दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यासं स्वाहेति ” इति ।

अत्र समित्यज्ञेपाय स्वाहेति शब्दोऽध्याहृतः । हेऽग्नेऽनया समिधा मदी-
शरत्वं मे मदर्थं दीदिहि दीप्यस्व । तव दीपयिताऽहमपि त्वत्प्रसादादीप्तो भूयासम् ।
वसुमानिति । कल्पः—“ अथाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
यासमिति ” इति ।

अयं यज्ञस्त्वत्प्रसादाद्वासुमान्वनवान् । अहमपि त्वत्प्रसादाद्दसीयान्वसुमत्तरो
भूयासम् ।

कल्पः—“ अथाऽऽग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने आयूँषि पवसेऽग्ने
पवस्वेति ” इति ।

पाठस्तु—

अग्ने आयूँषिति । हेऽग्ने पुत्रपौत्रादियुक्तानामस्माकमायूँषि पवसे शोध-
यसि । अपमृत्युं परिहरसीत्यर्थः । नोऽस्माकमूर्जं बलमिषमन्नं चाऽऽसमन्तात्सुव-
प्रेरय देहीत्यर्थः । दुच्छ्रुतां वैरिसेनामारे वरे बाधस्व निराकुरु । सकारा-
न्तोपःशब्दः कर्मवाची । शोभनमपः कर्म यस्यासौ स्वपाः । हेऽग्ने त्वं स्वपाः
सकस्मै अस्मान्पवस्व शोधय । मयि ब्रह्मवर्चसं व्यवहारसामर्थ्यं पुष्टिं धनं च
स्थापय ।

अग्ने गृहपते इति । कल्पः—“ अथ गार्हपत्यमेत्योपतिष्ठते—अग्ने गृहपते
सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः शतः
हिमा मह्यभमुष्मै ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुष्मा इति यावन्तोऽस्य
पुत्रा जाता भवन्ति तन्तव इत्यन्ततः ” इति ।

यज्ञप्यथ “ तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीं तामाशिषमाशासेऽमुष्मै
ज्योतिष्मतीम् ” इत्याम्नामपाठस्तथाऽप्यदःशब्दत्थोत्पन्नपुत्रविषयत्वात्तन्तुशब्द-
स्थानुत्पन्नपुत्रविषयत्वान्नायं क्रमो न्याय इत्यभिप्रेत्य शास्त्रान्तरानुसारेण सूत्र-
कारो मन्त्रं पपाठ । अयं गार्हपत्योऽग्निरस्मिन्गृहे सर्वदा धार्यमाणत्वाद्गृहपतिः ।
हे गृहपतेऽग्ने गृहपतिना त्वयाऽनुगृहीतोऽहं सुष्ठु गृहपतिर्भूयासम् । त्वमपि गृहप-
तिना मया पूजितः सुष्ठु गृहपतिर्भूयाः । हिमशब्दो हेमन्तवाची सन्संवत्सरमु-
पलक्षयति । शतसंवत्सरानग्निमिन्धानोऽहं तन्तवेऽनुत्पन्नबहुपुत्रोत्पत्तये ज्योतिष्मतीं
तदुत्पत्तिप्रकाशनसमर्थां तामाशिषमाशासे । अमुष्मा उत्पन्नपुत्राय देवदत्तादि-
नामकाय ज्योतिष्मतीपतिबुद्धिप्रकाशनसमर्थां तामाशिषमाशासे ।

(सूर्योपस्थानादिमन्त्राभिधानम्)

कस्त्वेति । कल्पः—“कस्त्वा युनक्ति स त्वा वि मुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति” इति ।

कशब्दः प्रजापतिमाचष्टे । हे यज्ञ पूर्वं यः प्रजापतिस्त्वां युनक्ति युक्तवान्स एवेदानीं त्वां विमुञ्चतु ।

अग्ने व्रतपत इति । कल्पः—“ अग्नेऽऽहवनीये समिधमादधाति अग्ने व्रतपते व्रतमचारिणं तदशकं तन्मेऽराधीति ” इति ।

यज्ञरूपस्य व्रतस्य पते हेऽग्ने त्वत्प्रसादादिदं व्रतं चरितवानस्मि । तद्ब्रतं समापयितुमशकं शक्तोऽभूवम् । मदीयं तद्व्रतमराधि समृद्धमभूत् ।

यज्ञो बभूवेति । कल्पः—“अथ यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति यज्ञो बभूव स आ बभूव स प्र जज्ञे स वावूधे । स देवानामविपतिर्बभूव सो अस्मां अधिपतीन्करोतु वयं स्याम पतयो रयीणामिति ” इति ।

इदानीमनुष्ठितोऽर्थं यज्ञो बभूव संपूर्णोऽभूत् । स यज्ञ आबभूव पुनरप्यावृत्तो भवतु । स यज्ञः प्रजज्ञेऽस्नाननालस्थेमानुष्ठानुष्ठानवान् । अत एवास्मद्गृहे स यज्ञो वावूधे पुनः पुनरनुष्ठानेन वर्धताम् । स यज्ञोऽस्माभिरिज्यमानानां देवानामधिकं पालयिता भवतु । स यज्ञोऽस्मानप्यविपतिनाधिकमनुष्ठानस्य पालका-न्करोतु । वयमपि तस्य यज्ञपुरुषस्य प्रसादाद्दधीणां यज्ञसाधनानां धनानां पतयो भूयास्म ।

गोमां अग्न इति । कल्पः—“ अथ माहुःकम्य जपति गोमां अग्नेऽवि-मां अग्नी यज्ञो नृवृत्सत्वा सदमिदममृष्यः । इहावां एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुध्नः समावानिति ” इति ।

हेऽग्ने पुनरावर्तनाय प्रार्थ्यमानो यज्ञ एतैर्विशेषणैर्विशिष्टो भूयात् । बहवो गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । एवमविमानश्चीति योज्यम् । नृवृत्सत्वा, कृत्विषूषै-र्मनुष्यैर्युक्ता देवाः सखायो यस्य यज्ञस्य स तादृशः । सदमित्सदैवाप्रमृष्योऽ-नभिभवनीयः । इहावानन्नवान् । प्रजावान्वह्वपत्यपदः । दीर्घः पुनः पुनरनुष्ठाना-दविच्छिन्नः । रयिर्बहुधनोपेतः । पृथुबुध्नो विस्तीर्णमूलो मन्वेष्वनुष्ठानेषु च मूलभूतेषु वैकल्प्यरहितः । समावानविकलं यज्ञं द्रष्टुमिच्छन्त्या महत्या विद्वत्स-भया युक्तः । असुः प्राणः सोऽस्यास्तीत्यसुरः, हेऽसुर प्राणवन्न एष पुनः प्रार्थ्यमानो यज्ञ उक्तविशेषणविशिष्टो भूयात् ।

अथ विनियोगसंग्रहः-

“अग्नपूर्वाग्न्युपस्थानं सुभूर्मानोरुपस्थितिः ।

इदं निःसारयेच्छत्रुन्संज्योति स्वाभिमर्शनम् ॥ १ ॥

ऐन्द्रिं प्रदक्षिणावृत्तिः समहं तद्विपर्ययः ।

समिन्धः समिदाधानं वसु पूर्वाग्न्युपस्थितिः ॥ २ ॥

अथ आयूत्रिभिर्मन्त्रैरपरान्तेरुपस्थितिः ।

कस्त्वा यज्ञविमोकः स्यादग्ने तद्ब्रतमुत्सृजेत् । ३ ॥

यज्ञेदि पुनराळ्भं जपेद्वोमांस्तु गोमतीम् ।

षष्ठोऽनुवाक एतस्मिन्मन्त्राः पञ्चदशेरिताः ॥ ४ ॥” इति ।

अथ मीमांसा ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्-

अग्न्यादेः स्वर्गदेवौ हेतु यद्वा ष(ऽत्र)चोदितम् ।

आद्यो लिङ्गमैवषड्भ्यापूर्वाकाङ्क्षितस्त्वतः ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्रौ श्रुतौ-अग्न्य सुवरित्येकः । अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषामि-
त्यपरः । तयोरुभयोः क्रमेण स्वर्गदेवौ प्रयोजकौ । कुतः । तल्लिङ्गदर्शनात् ।
तथा सति सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इत्यत्र स्वर्गाग्न्योरभावाच्चास्त्युह इति
प्राप्ते ब्रूमः-चोदितं यदपूर्वं तस्यैव फलत्वेनानुष्ठेयतयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षा युक्ता ।
ततो मन्त्रयोरपूर्वं प्रयोजकम् । तथा सति विहृतावगन्म ब्रह्मवर्चसं सूर्यस्याहमु-
ज्जितिमनूज्जेषामित्येवं मन्त्रयोरस्त्युहः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णधनुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

यथा वै संमृतसोमा एवं वा एते संमृतयज्ञा यदर्शपूर्ण-
मासौ कस्य वाऽहं देवा यज्ञमागच्छन्ति कस्य वा न बहूनां

(देवतापरिग्रहादिविधिः)

यजमानानां यो वै देवताः पूर्वाः परिगृह्णाति स एनाः श्वो
भूते यजत एतद्वै देवानां भायतनं यदाहवनीयोऽन्तराऽग्नी
पशूनां गार्हपत्यो मनुष्याणां मन्वाहार्यपचनः पितृणामग्निं
गृह्णाति स्व एवाऽऽयतने देवताः परि (१) गृह्णाति ताः
श्वो भूते यजते व्रतेन वै मेध्योऽग्निर्व्रतपतिर्ब्राह्मणो व्रतभृद्-
व्रतमुपैष्यन्भूयादग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामीत्यग्निर्वै देवानां
व्रतपतिस्तस्मा एव प्रतिप्रोच्य व्रतमा लभते बर्हिषा पूर्ण-
मासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायामेतद्धचेतयोरायतनमुपस्तरियः
पूर्वश्चाग्निरपरश्चेत्याहुर्मनुष्याः (२) इन्वा उपस्तीर्णमि-
च्छन्ति किमु देवा येषां नवावसानमुपास्मिच्छ्वो यक्ष्यमाणे
देवता वसन्ति य एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति यजमानेन
ग्राम्याश्च पशवोऽवरुध्या आरण्याश्चेत्याहुयद्ग्राम्यानुपवसति
तेन ग्राम्यानव रुधे यदारण्यस्याश्नाति तेनाऽऽरण्यान्यदना-
श्वानुपवसेत्पितृदेवत्यः स्यादारण्यस्याश्नातीन्द्रियम् (३)
वा आरण्यमिन्द्रियमेवाऽऽत्मन्धत्ते यदनाश्वानुपवमेत्क्षोभुकः
स्यायदश्रीयाद्द्रोऽस्य पशूनाभि मन्येतापोऽश्नाति तन्नेवाशितं
नेवानशितं न क्षोभुको भवति नास्य रुद्रः पशूनाभि मन्यते
वज्रो वै यज्ञः क्षुत्तलु वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यो यदनाश्वानुप-
वसति वज्रैणैव साक्षात्क्षुर्भ्रातृव्यः हन्ति (४) ॥

(परि मनुष्या इन्द्रियर साक्षात्त्रिणि च) ।

इति ऋषणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

एतैः षड्भिरनुवाकैर्यजमानमन्वा उदीरिताः । अथानुवाकपञ्चकेन यजमान-
ब्राह्मणमुच्यते । तत्रास्मिन्सप्तमानुवाके देवतापरिग्रहादिविधीयते । आहवनीया-
दिष्वग्निष्वध्वर्युणाऽन्वाधीयमानेषु तस्मिन्नन्वाधानकाले यजमानोऽच्छिन्नकाण्डा-
म्नातानग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्राञ्जपेत् । सोऽयं देवतापरिग्रहः । असौ चाऽऽपस्त-
म्बसूत्रे विस्पष्टः ।

आपस्तम्बो ह्यग्निं गृह्णामीत्यादिमन्त्रानुच्चार्येदमाह-“ आहवनीयेऽन्वाधीय-
माने जपति ” इति । अन्तराऽग्नीं पशव इति मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ अन्तराऽग्नीं
तिष्ठञ्जपति ” इति । इह प्रजा इत्यादिमन्त्रद्वयमुच्चार्येदमाह-“ गार्हपत्यम् ” इति ।

अन्वाधीयमानमनुमन्त्रयत इति शेषः ।

अयं पितृणामिति मन्त्रमुच्चार्येदमाह-“ दक्षिणाग्निम् ” इति ।

अत्रापि पूर्वचट्वाक्यशेषः ।

तमिमं देवतापरिग्रहं विधातुमादौ प्रस्तौति-

यथा वा इति । एकस्मिन्नेव काले संहत्य प्राप्ताः समृतसोमाः सोमयागा
एकस्मिन्नेव वसन्तर्तौ बहूनां यजमानानां सोमयागाः संहत्य प्राप्यन्त एवमेव ब-
हूनां यजमानानामेते दर्शपूर्णमासा यज्ञा एकस्मिन्नेव पर्वणि संहत्य प्राप्यन्ते ।
देवताश्चाग्न्यादयो या ऐकस्य यजमानस्य ताश्चान्यस्यापि । तथा सति देवानां
मनसि संकटमुत्पद्यते । तत्संकटमहशब्देन द्योत्यते । देवानां पक्षपातस्यानुचितत्वा-
त् । कस्य यजमानस्य यज्ञं देवा आभच्छन्ति कस्य वा यज्ञं नाऽऽच्छन्तीति मह-
देतत्संकटम् । तस्य संकटस्वार्थं परिहारः-बहूनां यजमानानां मध्ये यो
यजमान इतरेभ्यः पूर्वः प्रवृत्तो देवताः परिगृह्णाति स यजमान एताः परिगृहीता
देवताः परेद्युर्मष्टमर्हति । न च सर्वेऽपि यजमानाः परस्परमात्सर्येण प्रथमं प्रवर्त-
न्त इति स दोषस्तदवस्थ इति शङ्कनीयम् । परिग्रहमन्त्रपाठेनैव देवसंकटस्य
परिहतत्वात् । यागस्योद्देशत्यागमात्रत्वाद्देवानामागमनमन्तरेणापि सोऽनुष्ठातुं श-
क्यते । योगसामर्थ्येन वा बहूनि शरीराणि स्वीकृत्य तत्र सर्वत्राऽऽगमिष्यन्ति ।
इत्थं च परिहारं भगवान्वाङ्मारायणो देवताधिकरणे विरोधः कर्मणीति चेन्नाने-
कपतिर्पत्तेर्दर्शनादिति सूत्रयामास । किं बहुनाऽस्य वाक्यस्य देवतापरिग्रहवि-
ध्यर्थवादात्वाच्च किञ्चिद्देवानां संकटमस्ति ।

(देवतापरिग्रहाद्विधाधिः)

देवतापरिग्रहार्थानां देशविशेषाणां विधिमर्थवादेनोच्यति—

एतद्वा इति । बसूरुद्रानादित्यानिन्देण सह देवता इत्याहवनीयार्थमन्त्र-
लिङ्गनादाहवनीयो देवानां स्थानम् । अन्तराऽग्नी पशव इति मन्त्रलिङ्गनादाहवनी-
यगार्हपत्ययोर्मध्यं पशूनां स्थानम् । इह मजा विश्वरूपा रमन्तामिति मन्त्रलि-
ङ्गनादाहपत्यो मनुष्याणां स्थानम् । अन्वाहार्यः पच्यतेऽस्मिन्नित्यन्वाहार्यपचनो
दक्षिणाग्निः । अयं पितृणामग्निरिति मन्त्रलिङ्गनादसौ पितृणां स्थानम् ।

देशविधिमन्वानुनीय तेषु देशेष्ववस्थितस्य देवतापरिग्रहं विदधाति—

अग्निं गृह्णणातीति । स्पष्टोऽर्थः ।

मन्त्रेण यज्ञरूपव्रतस्वीकारं विधातुं प्रस्तौति—

व्रतेनेति । वक्ष्यमाणमन्त्रपाठरूपेण व्रतस्वीकारेणैव व्रतपतिरयमग्निर्मध्यो
यागयोग्यो भवति । ब्राह्मणश्च यजमानो व्रतधारी भवति ।

समन्त्रकम्रवस्वीकारं विधत्ते—

व्रतमुपैष्यन्निति । मन्त्रोऽयमतीतप्रश्ने मम दापेत्यनुवाके समाह्वानतः ।

मन्त्रगतं व्रतपतिशब्दं मन्त्रतात्पर्यं च व्याचष्टे—अग्निर्वा इति ।

तिथिविशेषेण व्रतोपायनस्य कालविशेषं विधत्ते—

बर्हिषेति । बर्हिषा बर्हिरोहरणेनोपलक्षिते काले वृत्सैर्वत्सापाकरणेनोपल-
क्षिते काल इत्यर्थः । एतदुक्तं कालद्वयमेतयोस्तिथिविशेषगतयोर्व्रतस्वीकारयो-
रुचितं स्थानमिति शास्त्रान्तरप्रसिद्धिः ।

अथोपस्तरणं विधत्ते । अश्वर्युर्वादा दर्भैराहवनीयगार्हपत्यौ परिस्तृणाति
तदानीमच्छिद्रकाण्डपाठितस्थोभावग्नी उपस्तृणुत इत्यादिमन्त्रस्य यजमानेन
जप उपस्तरणम् । अथवाऽश्वर्युर्वाकं परिस्तरणम् । तदिदमस्मिन्काण्डे विद-
धाति—

उपस्तीर्य इति । परोक्षकथनेन विधिः प्रशस्यते ।

विहितमुपस्तरणमुपपादयति—

मनुष्या इदिति । इन्द्रा इति निपातत्रयसमुदायोऽपिशब्दार्थं ब्रूते । अत्य-
न्तदरिद्रा मनुष्या अपि शीतवातादिपरिहाराय तृणादिभिराच्छन्नं गृहामिच्छन्ति
महाप्रभावा देवा उपस्तरणमिच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् । येषां देवानामिच्छानु-

सारेण तदा तदा तत्र एव नवावसानं नूतनगृहं निष्पाद्यते । यो यजमान एव
विद्वानग्निमुपस्तृणाति अस्मिन् यजमाने परेद्युर्धक्ष्यमाणे सति पूर्वद्युस्तत्समीपे हवि-
र्भुजो देवता निवसन्ति ।

आरण्यं सायमाशोऽश्रातीति सूत्रकारेण यदारण्यधान्यभोजनमुक्तं तदिदं
विधातुं मस्तीति-

यजमानेनेति । अत्रायं विचारः । किं ग्राम्यधान्यस्यान्नं भोक्तव्यमारण्य-
धान्यस्य वा भोजनमेष वा वर्जनीयमिति । तत्राऽऽरण्यधान्यभोजनपक्षमभ्युपेत्ये-
त्यक्षद्वयमपोद्यते । पशवो हि द्विविधाः । ग्राम्या आरण्यश्च । गवाश्वाजाविपुरु-
षगर्दभोऽष्ट्रः सप्त ग्राम्याः । द्विखरश्वापदपक्षिसरीसृपहृस्तिमर्कटनादेयाः सप्ताऽऽ-
रण्याः । त एव उभयेऽपि यजमानेनावरुध्याः संपादनीया इति बुद्धिमन्त आहुः ।
यदि ग्राम्यान्त्रीक्षादीन्मत्स्युपवसेद्भोजनं वर्जयतेन वर्जनेन ग्राम्यान्पशून्संपादय-
ति । यदारण्यस्य नीवारादेरन्नं भुञ्जीत तेन भोजनेनाऽऽरण्यान्यशून्संपादयति ।
यद्यनाधानुभयविधभोजनवर्जमुपदासं कुर्यात्तदानीमयं व्रतविशेषः पितृदेवत्यो
भवेत् । पितरो ह्यनश्नन्तं आच्छकर्तारमभिनन्दन्ति ।

इदानीं विदधाति-

आरण्यस्येति । इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुरारण्यधान्यम् ।

अथ पक्षान्तरं विधातुं भोजनाभोजनयोर्दोषमाह-

यदनाश्वानिति । क्षोभुकं क्षुधाशीलः । अभिमन्येत हन्यात् ।

विधित्सितं पक्षान्तरं विदधाति-अप इति ।

उक्तं दोषद्वयमत्र परिहरति-

तन्नेवेति । अशितस्वप्स्यदनाभावाद्दशितमिव न भवति, क्षुच्छान्तेरनशित-
मिव न भवति । अतो न दोषद्वयम् ।

अथोपवासपक्षं विधत्ते-

वज्रो वा इति । यज्ञस्य नरकपाताद्यनिष्ठनिवारकत्वाद्ब्रह्मत्वम् । क्षुधो वैरि-
त्वं प्रसिद्धम् । यज्ञाङ्गभूक्षोपवासलक्षणेनानेन वज्रेणैव भाषिजन्मनि प्राप्स्यमानं
साक्षाद्भ्रातृव्यं मुख्यवैरिणं क्षुद्रपं हन्ति । अनेन यज्ञेन जन्मान्तरेऽन्वाहृत्यस्य
लप्स्यमानत्वात् ।

(यज्ञायुधसंस्थमिधानम्)

अथ भीर्मासा ।

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

वत्सैर्दशैः सवत्सस्य वत्समात्रस्य वा विधिः ।

व्रतकालं लक्षयेद्वा वत्सयुक्ते व्रते विधिः ॥

भावि रागाद्ब्रतपाप्मेर्वत्समात्रं विधीयते ।

व्रतस्थाकरणं वत्सः कालगीस्तदपोकृतेः ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ” इति । व्रतं भोजनम् । अत एवाऽऽम्नायते—“ अमावसमासं बहुसर्पिष्कं व्रतयति ” इति । तदेतद्व्रतं वत्ससंयुक्तमत्र विधीयते । कुतः । वत्सैरिति तृतीयया साहित्यस्य प्रतिभानादित्येकः पक्षः । रागत इत्येव प्राप्तत्वाद्ब्रतं न विधीयते किंतु वत्समात्रं विधेयमिति द्वितीयः पक्षः । न हि वत्सः षण्णयादिवद्व्रतस्य करणम् । ततो न तस्य विधिः । किंतु वत्सानः मपाकरणेन काल उपलक्ष्यते । तस्मिन्काले व्रतमुपेयात् । एवं पूर्णमासे बर्हिःसंपादनकाले व्रतमुपेयात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

[अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः] ।

यो वै अद्भामनारभ्य यज्ञेन यजते नास्येष्टाय अर्द्धघतेऽपः प्र णयति अद्भा वा आपः अद्भामेवाऽऽरभ्य यज्ञेन यजत उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टाय अर्द्धघते तदाहुरति वा एता वत्रं नेदन्त्याति वाचं मनो वावैता नाति नेदन्तीति मनसा प्र णयतीयं वै मनः (१) अनयैवेनाः प्र णयत्यस्कं स्रहविर्भवाति य एवं वेद यज्ञायुधानि सं भरति यज्ञो वै यज्ञायुधानि यज्ञमेव तत्सं भरति यदेकमेकं संभरेंत्पितृदेवत्यानि

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानस)

स्युर्यसह सर्वाणि मानुषाणि द्वेद्वे सं भरति याज्यानुवाक्य-
 योरेव रूपं करोत्यथो मिथुनमेव यो वै दशं यज्ञायुधानि
 वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते स्फयः [२] च कपालानि
 चामिहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्पां चोलूखलं
 च मुसलं च हृष्योपला चैतानि वै दशं यज्ञायुधानि य
 एवं वेदं मुखतोऽस्य यज्ञः कल्पते यो वै देवेभ्यः प्रतिप्रोच्यं
 यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्य* हविर्निरुप्यमाणमभि
 मन्त्रयेतामि* होतारमिह त* हुव इति (३) देवेभ्य एव
 प्रतिप्रोच्यं यज्ञेन यजते जुषन्तेऽस्य देवा हव्यमेष वै यज्ञस्य
 ग्रहो गृहीत्वैव यज्ञेन यजते तद्भुदित्वा वाचं यच्छति यज्ञस्य
 धृत्या अथो मनसा वै प्रजापतिर्यज्ञमतनुत मनसैव तयज्ञं
 तनुते रक्षसामनन्ववचाराय यो वै यज्ञं योग आगते युनक्ति
 युङ्क्ते युञ्जानेषु कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिस्वत्याह प्रजा-
 पतिर्वै कः प्रजापतिर्नैवेन युनक्ति युङ्क्ते युञ्जानेषु (४) ॥

(वै मनः स्फय इति युनक्त्वेकादश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकारण्डे षष्ठप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे देवतापरिग्रहादिरुक्तः । अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुच्यते ।

तत्र प्रथमं तावदपां प्रणयनं विधातुं प्रस्तौति-

यो वै श्रद्धामिति । यो यजमानो मनसि देवतादिविषयां श्रद्धामसंनिधाप्य
 यष्टुं प्रपुङ्क्ते तदीयामिष्टं देवा ऋत्विजश्च न विशसन्ति ।

विधत्ते-

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

अपः प्रेति । अपां श्रद्धाहेतुर्बर्तरोयिणः समामनन्ति—“ आपो हस्मै श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मणे ” इति । मन्वक्षं चैतरस्नानाचमनादियुक्तस्य देवपूजा-
दावैकाग्र्यातिशयदर्शनात् । अतोऽपां प्रणयनेन श्रद्धाया उपस्थापितत्वाद्देवाना-
मुत्तिजां चैतदीये यज्ञे विश्वासो युक्तः । यद्यपि पौरोडाशिककाण्डेऽध्वर्युकर्तृक-
मिदं प्रणयनं विहितं तथाऽपि शाखाभेदादपुनरुक्तिः । शाखाभेदश्चाऽऽपस्त-
म्बेन तत्रत्यमन्त्राणां साकल्पेनानुवादाद्विधिपुनरुक्तिबाहुल्याच्चावगन्नव्यः ।

पृथिवीं च मनसा ध्यायतीति सूत्रकारेण प्रणयनकाले ध्यानमुक्तं, तदिदं
विधातुं विधत्ते—

तदाहुरिति । तत्रत्रापां प्रणयने कंविदाभिज्ञा इत्याहुः । किमिति । एता आपो
वर्षं शरीरस्य वृत्तिमतिनेदन्ति अतिक्रामन्ति, वाचमप्यतिक्रामन्ति, न खलु प्रवह-
न्तीनां नद्यादिगतानामपां निवारणं शरीरेण वाचा वा कर्तुं शक्यते । मन एवै-
कमेता आपो नातिक्रामन्तीति । तदुत्तरत्र स्वप्ती करिष्यते ।

विधत्ते—

मनसेति । पृथिवीं ध्यायन्निति शेषः । ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य सूत्रकारेणो-
क्तत्वात् ।

अनातिक्रमणमुपपादयति—

इयं वा इति । मनसः पृथिवीवद्व्याप्तुं शक्यत्वान्पृथिवीत्वम् । न हि
नद्यादिगता आपः पृथिव्या अतिक्रमणे शक्ताः ।

मनसा प्रणयनस्य वेदनं प्रतोसति—अस्कन्नहृद्विरिति ।

विधत्ते—

यज्ञायुधानीति । यक्ष्यमाणानि यज्ञकालादीनि यज्ञस्य साधनत्वादायुधा-
नीत्युच्यन्ते । तान्यध्वर्युः संपादयेत् । साधनसाधनयोरभेदोपचाराद्यज्ञस्यैव तदा-
युधत्वम् । तत्तेनाऽऽयुधसंपादनेन यज्ञमेव संपादयति ।

अत्राऽऽयुधानां प्रयोगस्त्रिविधः । एकैकस्य प्रयोगः सर्वेषां सह प्रयोगो द्वयो-
र्द्वयोः प्रयोगश्चेति । तत्र तृतीयं विश्वानुमिनरपक्षौ निन्दति—

यदेकमेकमिति । ईदृशीं पशुकनामुपपात्रप्रयोगौ गृहकारेण दर्शितौ—द्वंद्वं
ध्यञ्चि पात्राणि प्रयुजति देवसंयुक्तानि स्रष्टुदेव मनुष्यसंयुक्तान्येकैकशः पितृसं-
युक्तानीति ।

विधत्ते—

द्वेद्वे इति । द्वित्वसाम्येन याज्यानुवाक्यारूपत्वं स्त्रीपुरुषात्मकामिथुनत्वं च ।
संपादनीयानां यज्ञायुधानां स्वरूपविशेषं विधातुं तद्वेदनं प्रशंसति—

यो वै दशेति । यो यजमानो मुखतो यज्ञारम्भे दशैतानि संपादनीयानी-
त्यनुसंधत्तेऽस्य यज्ञो निर्विघ्नेनानुष्ठानक्षमो भवति ।

आयुधविशेषस्वरूपाणि विधत्ते—

स्फ्यश्चेति । स्फ्यो नाम बाहुपात्रः त्स्त्रङ्गाकारः काष्ठविशेषः । कपालानि
भाण्डलेशसदृशानि । अग्निहोत्रहवणीलक्षणं सूत्रकार आह—वैकङ्कत्पमिहोत्र-
हवणी बाहुभास्परत्निमात्री वा प्रसुताकृतिरिति । शम्पा बाहुपात्रो गदाकृतिः
काष्ठविशेषः । शिष्टानि शूर्पादीनि लोकप्रसिद्धानि । पुनरपि दशायुधवेदनप्रशंस-
नमुपसंहारार्थम् । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था अनुक्तदशायुधसमुच्चयार्था वा ।
तानि सर्वाण्यपस्तम्बो दर्शयति—

“ उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्सस्तीर्य द्वंद्वं न्यश्चि पात्राणि प्रयुनाक्ति
दशापराणि दश पूर्वाणि स्फ्यश्च कपालानि चेति यथासामन्नातमपराणि प्रयुज्य
सुर्वं जुहुमुपभृतं ध्रुवां वेदं पात्रीमाज्यस्थालीं प्राशित्रहरणमिडापात्रं पणीताप्र-
णयनमिति पूर्वाणि तान्युत्तरेणावशिष्टान्यन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेवं प्रातर्दाह-
पात्राणि ” इति ।

यजमानस्याभिमन्त्रणं विधातुं प्रस्तौति—

यो वै देवेभ्य इति । प्रथिमोच्य होष्यामीति प्रतिश्रुत्य ।

विधत्ते—

हविर्निरूप्यमाणमिति । अग्निः होतारमित्यदिमन्त्रः पूर्वप्रपाठके मम ना-
मेत्यनुवाके सामान्नातो व्याख्यातश्च । देवानामाह्वातारं तमग्निमिह यज्ञेऽहमाहवया-
मि । आ यन्तु देवाः सुमनस्यमाना वियन्तु देवा हविषो मे अस्येत्यस्मिन्नुत्त-
रार्थे देवेभ्यः प्रतिश्रवणं विस्पष्टम् । अस्य हविषो वियन्तु इदं हविरश्रान्त्वित्यर्थः ।
इदमभिमन्त्रणं पुनः प्रशंसति—

एष वा इति । एष मन्त्रप्रयोगो यज्ञस्वीकाररूपः हविषो वियन्त्वित्यनेन
देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागस्य सूचितत्वान् ।

यजमानस्य मौनं विधत्ते—

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

तद्बुदित्वेति । तदभिमन्त्रणमन्त्रवाक्यम् । मौनेन यज्ञो बहिरप्रकाशितत्वाद्धृतो भवति ।

पुनरपि मौनं प्रशंसति—

अथो मनसेति । सति वाग्वापारे विवक्षितशब्दविशेषतदर्थचिन्तया तत्प्रसक्तानुमसक्तचिन्तया च विवक्षितं मनः प्रकृत्यायज्ञास्त्वलति । अतः प्रजापतिरविक्षेपाय मनसैव यज्ञमकरोत् । तद्ब्रह्मजमानोऽपि तत्तेन मौनेन मनसैव यज्ञं तनुते । तथा सति स्वलनाभावाद्रक्षसामत्र प्रचारो न भवति ।

यज्ञयोगविधिमुच्चेतुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञमिति । यो यजमानो यज्ञयोगकाले समागते सन्त्यप्रमत्तो यज्ञं युनक्ति स एव युञ्जानेषु यजमानेषु युञ्ज् इति व्यपदेशमर्हति, अकाले तु योगः कृतोऽप्यकृत एव स्यात् ।

योगविध्युन्नयनमभिप्रेत्य तत्र करणभूतं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—

कस्त्वा युनक्तीति । अयमपि मन्त्रः पूर्वप्रपाठके समाम्नातः । यः प्रजापतिः सर्वदा सर्वेषां यजमानानां यज्ञं युनक्ति स एवाद्य मदीयं यज्ञं युनक्तु रथेऽधमिव मयि यज्ञं संवध्नातु । अनेन मन्त्रेण यज्ञं युञ्ज्यादित्युच्यतेति विधिः ।

अथ मीमांसा ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

द्रव्यस्य स्फ्यकपालादेः सांकर्यं वा व्यवस्थितिः ।

यज्ञायुधत्वं सर्वाङ्गसमं तेनात्र संकरः ।

वाक्यस्योद्जननादेः स्याद्वैयर्थ्यं संकरे सति ।

अनुवादी ह्यायुधोक्तिर्व्यवस्था तेन पूर्ववत् ।

दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते—“ स्फ्यश्च कपालानि चाग्निहोत्रहवणी च शूर्पं च कृष्णाजिनं च शम्या चोल्लस्त्रं च मुसलं च दृषञ्चापला चैतानि वै दश यज्ञायुधानि ” इति । स्फ्यशब्देन खड्गाकारं काष्ठमुच्यते । अग्निहोत्रहवणी हविर्निर्वापसाधनं काष्ठपात्रम् । शम्या गदाकारं काष्ठम् । तत्र वीक्षादिद्रव्येष्ववघातादिसंस्काराणां सांकर्यं निराकृतेऽपि स्फ्यकपालादिद्रव्याणामुद्जननपुरोडाशश्रवणाद्यङ्गक्रियासु सांकर्यं निराकर्तुंशक्यम् । येन केनापि द्रव्येण यस्यां कस्यां-

(यज्ञायुधसंभृत्यभिधानम्)

चिन्तिकायां कृतायामपि श्रूयमाणस्य यज्ञायुधत्वस्याविरोधात् । न च (स)व्यव-
स्थाभावेण यज्ञसाधनत्वमपैतीति प्राप्ते ब्रूमः—स्फयेनोद्धन्ति । कपालेषु श्रपयति ।
अग्निहोत्रहवण्या हवींषि निर्वपति . शूर्पेण विविनक्ति । कृष्णाजिनमधस्ता-
दुत्स्रस्वस्थाधस्तुणाति । सम्यायां दृषदमुपदधाति । उत्स्रस्वलसुसलाभ्यामवहन्ति ।
दृषदुपलाभ्यां पिनष्टीत्येतेषां विशेषसंयोगबोधकानां वाक्यानां वैयर्थ्यं सांकर्यपक्षे
प्रसज्येत । व्यवस्थापक्षेऽपि संबन्धसामान्यबोधकं यज्ञायुधवाक्यमनर्थकमिति
चेन्न । उद्धननादिवाक्यसिद्धार्थानुवादित्वात् । न च वैपरीत्येनोद्धननादिवाक्या-
नामेवानुवादित्वमिति वाच्यम् । बहुवैयर्थ्यस्य जवन्धत्वात् । न चात्यन्तं यज्ञायु-
धानुवादस्य वैयर्थ्यम् । यज्ञायुधानि संभरतीत्यासादनविधानायोपयुक्तत्वात् ।
तस्मादवधातादिसंस्कारा इव स्फ्यकपालादिद्वेष्याणि व्यवस्थितानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

दश यज्ञायुधानीति हविष्ट्वेन विधिर्न वा ।

आद्योऽप्राप्तेः पुरोडाशे समुच्चयविकल्पने ॥

सार्धमुत्पत्तिशिष्टेन विकल्पादिर्न युज्यते ।

स्फयेनोद्धन्तीति यदपार्त्वं तद्वानूद्य संस्तवः ॥

दर्शपूर्णमासयोः स्फयश्च कपालानि चेत्याद्यनुकम्पैतानि वै दश यज्ञायुधानी-
त्याज्रातम् । तानि चात्र हविष्ट्वेन विधीयन्ते । कुतः । मान्तान्तरैरप्राप्तत्वेनापूर्वा-
र्थत्वात् । यदि तत्र पुरोडाशो हविर्भवेत्तदा तेन सहैतेषां समुच्चयो विकल्पो
वाऽस्तिवति प्राप्ते ब्रूमः—आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्युत्पत्तिशिष्टेन पुरोडाशेन सह पश्चा-
च्छिष्टानामायुधानां विकल्पो समुच्चयो वा न संभवति । आयुधत्वं यज्ञसाधन-
त्वम् । तच्च स्फयेनोद्धन्ति कपालेषु श्रपयतीत्यादिशास्त्रसिद्धमेवानुवाचानूद्य यज्ञायु-
धानि संभरतीत्येष संभरणविधिः स्तूयते तस्मान्नास्ति हविष्ट्वम् ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

देशप्राप्तविजोऽन्यस्मिन्प्रयोगेऽन्य उतैच्छिकाः ।

भुक्त्यर्थपर्णवत्तेऽन्ये वासोवत्ते स्युरैच्छिकाः ।

समे यजेतेत्युक्तो देशः । जुह्वादीनि पात्राणि । अध्वर्युप्रमुखा ऋत्विजः । ते
चैकस्मिन्प्रयोगे उपयुक्ता निरिष्टकृत्वान् प्रयोगान्तरपद्वन्ति । इष्टाजिर्गता निरिष्टाः ।

(यज्ञायुधसंभृत्यमिधमम्)

कुत्सिता निरिष्टा निरिष्टका दुष्टाः । पुनःप्रयोगानर्हा इत्यर्थः । यथा भोजन उपयुक्तं कदलीपलाशादिषुर्णं प्रक्षाल्यापि न पुनः शिष्टास्तस्वी कुर्वन्ति तथाऽ-
त्राध्यन्ते देशादयः प्रयोगान्तरे संपाद्या इति प्राप्ते द्रुमः—यथा वस्त्रं पूर्वादिने प्रावर-
णाद्योपयुक्तमिति दिनान्तरे निरिष्टकं न भवति, शिष्टास्तद्वाऽन्यद्वा स्वेच्छया दिना-
न्तरे स्वी कुर्वन्ति तद्द्रव्यापि द्रष्टव्यम् । इदं निरिष्टकमिदं नेत्यत्र शिष्टाचार एव
प्रमाणम् । शिष्टाश्च देशादीन्निधमेन न त्यजन्ति । तस्मादैच्छिकाः ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

मा भूदन्यत्वानियमः पात्रे तन्त्रं किमैच्छिकम् ।

नियतं वाऽग्निमो देशान्मैवं प्रतिपत्तितः ।

देशपात्रस्त्रिजां साधारण्येनान्यत्वानियमे निवारिते सति पुनः पात्रेषु नियमा-
न्तरसदसद्भावंश्चिन्धते । प्रथमप्रयोगे यान्युपयुक्तानि पात्राणि तान्येव प्रयोगान्त-
रेष्विति नियमो नास्त्युतास्तीति संशयः । यथा देशकर्तृषु त एवेति नियमो ना-
स्त्यैच्छिकस्योक्तत्वान्तथा पात्रेष्वपीति चेन्मैवम् । आवरणं पात्राणां धारणीयत्वा-
त् । आहिताग्निमग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति प्रतिपत्तिविधानेनाऽऽवरणं धारणमेव
गम्यते । ननु पात्रैरिति तृतीयाया गुणभावावगमादर्थकर्मदे न तु प्रतिपत्तिः । त-
था सति पात्रान्तरैरापि दाहासिद्धेर्न धारणानियम इति चेन्मैवम् । दक्षिणे पाणौ
जुहूमासादयतीति द्वितीयया प्रतिपाद्यत्वावगमनात्पूर्वेषामेव धारणम् । तस्मात्सर्वेषु
प्रयोगेषु पात्राणां तन्त्रम् ।

तत्रैवान्यच्चिन्तितम्—

किं पौर्णमासीमारभ्य यद्वाऽऽधानमिदं धृतिः ।

प्रकृत्यर्थतयाऽऽद्यः स्यान्मरणानियमोत्तरः ॥

अनारभ्याधीतानां पात्राणां प्रकृतिगामितया पौर्णमासीमारभ्य धारणमिति
प्राप्ते द्रुमः—आधानकाले पवमानेषु चोदकप्राप्तत्वात्पात्राण्युपधानमारभ्य
धारयितव्यानि । अन्यथाऽऽधानपौर्णमास्योर्मध्ये यजमानस्य कदाचिन्मरणे पा-
त्राभावेन दाहाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाधानमारभ्य धारणमित्यर्थं परः पक्षोऽभ्यु-
पगन्तव्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिने माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठ्यपाठकेऽ-

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठ्यपाठके नधमोऽनुवाकः) ।

प्रजापतिर्यज्ञानसृजताग्निहोत्रं चाग्निष्टोमं च पौर्णमासीं
 चोक्थ्यं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमिमीत यावदाग्नि-
 होत्रमासीन्तावानग्निष्टोमो यावती पौर्णमासी तावानुक्थ्यो
 यावत्यमावास्यां तावानतिरात्रो य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति
 यावदाग्निष्टोमेनोपाप्नोति तावदुपांऽऽप्नोति य एवं विद्वान्पौ-
 र्णमासीं यजते यावदुक्थ्येनोपाप्नोति (१) तावदुपांऽऽ-
 प्नोति य एवं विद्वानमावास्यां यजते यावदातिरात्रेणोपाप्नोति
 तावदुपांऽऽप्नोति परमेष्ठिनो वा एष यज्ञोऽग्रं आसीत्तेन स
 परमां काष्ठाभगच्छत्तेन प्रजापतिं निरवासाययत्तेन प्रजापतिः
 परमां काष्ठाभगच्छत्तेनेन्द्रं निरवासाययत्तेनेन्द्रः परमां काष्ठा-
 भगच्छत्तेनाग्नीषोमीं निरवासाययत्तेनाग्नीषोमीं परमां काष्ठा-
 भगच्छतां यः [२] एवं विद्वान्दर्शपूर्णमासौ यजते परमा-
 मेव काष्ठां गच्छति यो वै प्रजातेन यज्ञेन यजते प्र प्रजयां
 पशुभिर्मिथुनैर्जयिते द्वादश मासाः संवत्सरो द्वादश द्वंद्वानि
 दर्शपूर्णमासयोस्तानि संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजत्युखां
 चाधि श्रयत्यव च हन्ति दृषदौ च समाहन्त्यधि च वपते
 कपालानि चोप दधाति पुरोडाशं च (३) अधिश्रय-
 त्याज्यं च स्तम्बयजुश्च हरत्यग्निं च गृह्णाति वेदिं च
 परिगृह्णाति पत्नीं च सं नहति प्रोक्षणीश्चाऽऽसादयत्याज्यं
 चैतानि वै द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासयोस्तानि ये एव *
 संपाद्य यजते प्रजातेनैव यज्ञेन यजते प्र प्रजयां पशुभिर्मिथु-
 नैर्जयिते (४) ॥

(उक्थयेनोपागत्यगच्छतां यः पुरोहाशं च चत्वारिंशच्च) ।

इति ऋष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे यज्ञायुधसंभृतिरुक्ता । नवमे द्वादशद्वंद्वसंपत्तिरुच्यते । प्रथमं तावदानुष्ठातृणां फलाधिक्याय वेदनविशेषविधिमुन्नतुं प्रस्तौति—

प्रजापतिरिति । अत्राग्निहोत्रपौर्णमास्यमावास्यायागा अल्पैर्द्रव्यमन्त्रक्रिया-विशेषैः साध्या अत एवाल्पफलाः । अग्निष्टोमोक्थयातिरात्रयागा बहुभिर्द्रव्यमन्त्रक्रियाविशेषैः साध्या अत एवाधिकफलाः । तानुभयविधान्यज्ञानप्रजापतिः सुष्ट्वा कनिष्ठपुत्रे पितेव कनीयःस्वग्निहोत्रादिष्वनुग्रहेण तुलया त्रिणि द्विद्वा-यु-न्मितवान् । तदनुग्रहादग्निहोत्रादीन्याग्निष्टोमादिसमानि संपन्नानि ।

वेदनविशेषविधिमुन्नयति—

य एवं विद्वानिति । प्रजापत्यनुग्रहाद्द्विहोत्रादीनामग्निष्टोमादिसाम्यं जान-तः समानफलत्वकथनात्फलाधिक्यायानुष्ठातृभिरग्निष्टोमादिसाम्यं भावयेदिति वि-धिरुन्नीयते । विद्यया युक्तस्य कर्मणः फलाधिक्यं छन्दोग आमनन्ति—“यश्च विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति ” इति । लोकेऽपि राज्ञा ग्रामेषु प्रेरिते राजमुद्राधारिणि नीचे कस्मिंश्चिद्भृत्ये राजत्वमुपचरन्तीनां प्रजानां भृत्यचित्तम-सादेन फलाधिक्यमुपलभामहे । काण्वैश्च बृहदारण्यकस्य पञ्चमाध्याये कानिचि-दुपासनाभ्यथ संपद इति वाक्येनाऽऽज्ञायन्ते । स्वल्पे कर्मण्यधिककर्मत्वस्य मनसा संपादनं संपत् । एतदेवाभिप्रेत्य सर्वेषु स्मृतिपुराणामेषु शालग्रामप्रतिमादौ विष्णवा-दिबुद्धिर्विहिता । तस्मादेतद्वाक्यमग्निहोत्रादावाग्निष्टोमादिसंपादनविधिपरम् । यद्य-पि पूर्वमिमांसायां द्वितीयाध्याये य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजत इत्यस्य विद्वद्वा-क्यस्य विधायकत्वं निराकृत्यानुवादकत्वमुक्तं तथाऽपि कर्मविधेरेव तत्र निराकर-णात्संपद्वृद्ध्युत्पत्तिर्न कोऽपि विरोधः । भावज्ञाविधिपरस्वे वाक्यभेदत्कर्म-

(द्वादशद्वंद्वसंपर्याभिधानम्)

मकरणाद्बुद्धयेतेति चेत् । उच्छ्रयतां नाप । अत्रिचयनमकरणपठितानां मन-
श्रिदासुभास्तीनां मकरणोत्कर्षस्य व्यासेनैव निर्णयित्वात् । अन्यपेरस्यान्यार्थ-
त्वाद्दर्शपूर्णमासौ प्रशंसितुमत्र पाठोऽस्तु ।

पुनरपि दर्शपूर्णमासौ प्रशंसति—

परमेष्ठिनो वा इति । परमे पदे सत्यलोके तिष्ठतीति परमेष्ठी चतुर्मुखः ।
तस्य चाग्ने पूर्वस्मिन्कल्पे यजमानत्वेनावस्थितस्यैव यज्ञो दर्शपूर्णमासयज्ञः
प्रवृत्तः । तेन चैधरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितेन स यजमानः परमां काष्ठामिदं परमेष्ठित्व-
पदं प्राप्तवान् । मजापतिर्देक्षादिः । तं पूर्वस्मिञ्जन्मनि तेनोत्तमकलहेतुदर्शपूर्णमासो-
पदेशेन निरवासाययत्तौषितवाननुष्ठानाय प्रेरितवान्वा । स च तस्मिञ्जन्मनि यजमा-
नस्तेनानुष्ठानेन परमां काष्ठां दक्षत्वपदं प्राप्तवान् । एवमितरत्र योज्यम् । अत
एव दर्शपूर्णमासयोः स्वर्गकार्थत्वमाम्नातं मीमांसकैर्विचारितं च ।

द्वंद्वसंपादनं विधानुं प्रस्तौति—

यो वै प्रजातेनेति । प्रजातेनात्यन्तविस्तृतेन मजादिभिः प्रसृतो विस्तृतो
जायते । द्वादशमासोपेतसंवत्सरसाम्पेन द्वादशद्वंद्वोपेतस्य यज्ञस्य प्रसृतत्वम् ।

द्वंद्वानि विधत्ते—

वत्सं चोपावसुजतीति । गां दोग्धुमध्वसुर्यक्ष्मा वः प्रजयेति मन्त्रेण वत्सं
बन्धनान्पुञ्ज्तेत् । क्षीरं श्रपयितुं मातरिश्वनो चर्म इति मन्त्रेणोखां गार्हपत्ये स्थाप-
येत् । अव रक्षो दिव इति शास्त्रान्तरमन्त्रेण व्रीहीनवहन्त्यात् । इपमा वदेति
मन्त्रेण पाषाणेन शम्भया वा पेषणार्थं दृष्टदुपले समाहन्त्यात् । देवस्य त्वेत्यादिमन्त्रेण
पेषणाय दृष्टदि तण्डुलानभिवपेत् । ध्रुवमसीत्यादिभिर्मन्त्रैः पुरोडाशप्रपणाधाम्नौ
कपालान्युपदध्यात् । चर्मोऽस्तीति मन्त्रेण तेषु कपालेषु पुरोडाशमधिश्रयेत् ।
अश्रिते तेज इति मन्त्रेणाऽऽव्यमाहवनीयेऽधिश्रयेत् । चिकीर्षितवेदिस्थाने पृ-
थिवि देवयजनीत्यादिभिर्मन्त्रैः स्तम्बयजुर्हरेत् । अररुस्ते दिवमिति मन्त्रेणाऽऽ-
ग्नीधोऽञ्जलिना सतृणपांसूनुत्करे मक्षिप्तानभिगृह्णीयात् । वसवस्त्वा परिगृह्णन्वि-
त्यादिभिर्मन्त्रैर्वेदिं परिगृह्णीयात् । आशासानेति मन्त्रेण मोक्त्रेण पत्नीं संनहेत् ।
ऋतसधस्थेति शास्त्रान्तरमन्त्रेण स्फ्यनिष्पादितायां लेखायां प्रोक्षणीरासादयेत् ।
अग्नेर्जिह्वाऽस्तीति मन्त्रेण स्फ्यलेखायामाज्यं सादयेत् ।

विहितानि द्वंद्वानि प्रशस्योपसंहरति—

पृतानि वा इति । पद्यम्बुकानां वत्सविमोकादीनां चतुर्दशत्वात्सुवैतानि

(द्वादशहोत्रसंपत्त्यभिधानम्)

द्वंद्वानि तथाऽपि चकारैः पूर्वानुवाकोक्तेषु दशसु यज्ञायुधेषु सभुन्धितेषु द्वादश
संपद्यन्ते ।

अथ मीमांसा ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

एवं विद्वान्पौर्णमासीममावास्यामितीरितम् ।
कर्मान्यदुत पूर्वोक्तसमुदायानुवादकम् ॥
कर्मान्तरं स्यादभ्यासाद्ध्रौवं ब्रह्मं हि देवता ।
वार्त्रभ्रत्यादितो लभ्याऽनुवादस्तु न मुच्यते ॥
वार्त्रघ्नीत्याज्यभागाङ्गव्यवस्थोक्तेर्न देवता ।
पौर्णेत्यनूद्यते पौर्णमासीयुक्तं त्रिकं तथा ॥
अपेत्यपि समूहस्य द्वित्वसिद्धिः प्रयोजनम् ।
सहस्थितिः पौर्णमास्यामित्युक्तिभ्यां त्रिके त्रिके ॥
विद्वद्वाक्ये विधौ विध्यावृत्तिसन्नेयआदिना ।
विहितस्य फलित्वेन प्राधान्यमितरे गुणाः ।

इदमाश्नायवे—य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानभावास्यां यजत
इति । अत्र यजतिना कर्मान्तरं विधीयते न तु प्रकृता आग्नेयादयः पृथग्यागा
अनूद्यन्ते । आग्नेयादयः कालसंयुक्तास्तरम्भरण एवाऽऽम्नाताः—“यदाग्नेयोऽष्टा-
कपालोऽभावास्यायां च पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति ” इति । “ तावब्रूताधग्नी-
षोभावाज्यस्यैव तावुपांशु पौर्णमास्यां यजति ” इति । “ ताम्यामेदमग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत् ” इति । “ ऐन्द्रं दध्यभावास्याघाम् ” इति ।
“ ऐन्द्रं पयोऽभावास्यायाम् ” इति च । एतेभ्यः प्रकृतेभ्यः पद्व्य आग्नेयादिभ्यो
विद्वद्वाक्यविहितस्य कर्मणोऽन्यत्वे सति पूर्वाधिकरणन्यायेन विध्यम्यास्त उपप-
द्यते । न च कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतयोरेभाषो ध्रौवादिसद्भावात् । अत एवोक्तम्—

“ ध्रौवं साधारणं द्रव्यं देवता मान्त्रवर्णिकी ।

रूपवन्तौ ततो धागौ विधीयेते पृथक्त्वया ” इति ॥

“ सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते । यद्भ्रूवामामाज्यम् ” इति ध्रौवस्य साधा-
रणत्वं श्रुतम् । देवतायां मान्त्रवर्णिकत्वमित्यमुचेतव्यम्—“ तस्माद्धार्वर्षी पूर्णमा-

(द्वावशाब्दसपत्न्यभिधानम्)

सोऽनुच्येते वृधन्वती अमावास्यायाम्” इति । वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चर्चौ क्रमेण कालद्वयोपेते विधीयेते । तत्राभिवृत्राणि जङ्घनदित्येको वार्त्रेणो मन्त्रः । त्वं सोमासि सत्यसिस्त्वं राजोत वृत्रहेत्यपरः । तयोरुक्तावमीषोमौ पौर्णमासदेवता । एवमनन्तरान्नातयोर्वृधिवधायुक्तयोर्मन्त्रयोरुक्तावमीषोषावमावास्यादेवता । ताम्भ्यां ब्रह्मदेवताभ्यां रूपवत्त्वाद्यागान्तरमथ विधीयते । षडद्यागानुवादत्वे तदनुवादेन विधेयान्तरस्य कस्यचिददशनाद्विद्वद्वाक्यमनर्थकं स्यात् । न केवलं तदानर्थक्यं किंतु पौर्णमास्या पौर्णमास्यां यजेत, अमावास्यायाममावास्याया यजेत्येतदपि व्यर्थं स्यात् । न चैतत्कालविधायकं यदाशेष इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैरेव तद्विधानात् । कर्मान्तरत्वे तु कालं विधास्यति । तस्मात्कर्मान्तरविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः—आस्तां तावद्ब्रह्मं, देवता तु विधित्सितस्य कर्मान्तरस्य सर्वथा न लभ्यते । वार्त्रेण्यो-वृधन्वत्योश्चाऽऽज्यभागदेवताप्रतिपादकत्वात् । ह्येते षन्नकाण्डे सामिधेनीरावाहननिगदप्रयाजमन्त्राश्चाऽऽम्नाय प्रयाजानन्तरभाविनोराज्यभागयोः क्रमेण वार्त्रेण्यौ वृधन्वत्यौ चाऽऽम्नाते । लिङ्गं चाग्निविषयं सोमविषयं च तन्नोपलभ्यते । ततो लिङ्गकाम्भ्यामाज्यभागविषयत्वमवगम्यते । यत्तु वार्त्रेण्यौ पूर्णमास इत्यादिवाक्यं तल्लिङ्गकमवलम्बेनोराज्यभागाल्लब्धोर्मन्त्रयुगलयोः कालद्वये व्यवस्थामाचष्टे, न तु नूतनकर्माङ्गतां तयोर्विदधाति । अतो रूपराहित्याद्विद्वद्वाक्यं कर्मान्तरविधायकं न भवति, किं तर्हि पूर्वमरुतेष्वाम्नेष्वग्निषु षट्सु त्रिकरूपौ द्वौ समुदायावनुवदति । न च कालवाचिभ्यां पौर्णमास्यमावास्याशब्दाभ्यां यागानुवादानुपपत्तिः । तत्कालविहितयोर्यागत्रिकयोरुपलक्षितत्वात् । न चानुषादो व्यर्थः । समुदायद्वित्वसिद्धेस्तत्प्रयोजनत्वात् । तत्सिद्धौ च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्मिन्फलवाक्ये षडद्यागविवक्षया द्विवचननिर्देश उपपद्यते । यदप्युक्तमनुवादपक्षे पौर्णमास्यामित्यादिवाक्यवैधर्म्यामिति, तद्युक्तम् । कालविधानासंभवेऽप्येकैकस्य त्रिकस्य सहप्रयोगविधानात् । आग्नेयोर्षांशुवाजाग्नीषोमीयाणां त्रयाणां पौर्णमासीकालविहितानां सह प्रयोगः पौर्णमास्येत्यनेन तृतीयैकवचनान्तेन विधीयते । एवमितरत्रापि । ननु विद्वद्वाक्यस्य कर्मान्तरविधायकत्वाभावेऽपि नानुवादकत्वं, तस्य यागविधायकत्वाभ्युपगमात् । आग्नेयोऽष्टाकपाल इत्यादिवाक्यानि तु चिह्नितयागानुवादेन ब्रह्मदेवतालक्षणगुणविधायकानीति चेत् । तथा सत्येकेन वाक्येनानेकगुण-

(द्वाविंशद्वसंप्रथमिधानस)

विध्यसंभवात् । प्रतिगुर्णं पृथग्विधौ विध्वावृत्तिः प्रसज्येत । आग्नेयादिवाक्यानां विधायकत्वे तु विशिष्टविधित्वाभास्ति विध्वावृत्तिदोषः । तस्माद्वाग्नेयादिवाक्य-
विहितानां विद्वद्वाक्यमनुवादकम् । किंचानुवादमनभ्युपगम्य कर्मान्तरविविधं वदतः
प्रयाजादीनामग्नेयादीनां च गुणप्रधानभावो न सिध्येत् । तथा हि—समिधो
यजत्यवधारमाघारयतीत्यादयः कालयोगरहिताः केचिद्विध्य आम्नाताः ।
यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽभावास्यायां च पीर्णमास्यां चेत्यादयः कालयुक्ता अपरे ।
तेषामुभयेषां मल्लतत्वादर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन सर्वेषां फल-
संबन्धो बोधनीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामिति द्विवचनं बहुवचनत्वेन परिणेतव्यम् ।
विद्वद्वाक्याविहिते द्वे कर्मान्तरे प्रयाजादय आग्नेयादयश्चेत्येतेषु द्वित्वासंभवात् ।
सर्वेषां च फलसंबन्धे राजसूयगतोष्टिपशुसोमवत्संमधान्वात्प्रयाजादीनां गुणभावो
न स्यात् । तदभावे चानङ्गत्वात्सौर्यादिविकृतिव्यग्नेयादीनामिवातिदेशो न स्यात् ।
अनुवाङ्मये तु त्रिकयोः कालयोगेन दर्शपूर्णमासशब्दाहर्हत्वात्समुदायाद्विद्येन द्विव-
चमाहर्हत्वाच्चाऽऽग्नेयादीनामेव फलसंबन्धेन प्रधान्यम् । प्रयाजादीनां तु गुण-
भाव इति न कोऽपि दोषः । तस्माद्विद्वद्वाक्यमनुवादकम् ।

चतुर्थीध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

दर्शादिः सर्वकामेभ्योऽनुवादो वा फले विधिः ।

अङ्गोपाङ्गोदितः कामो विध्यभावादनूयते ।

उत्पत्तिचौदनासिद्धे आश्रित्य विधिभावेन ।

फलसंयोगबोधेन भवेदेष फले विधिः ॥

इदाम्नायते—“ एकस्मै वा अन्या इष्टयः कामायाऽऽहियन्ते सर्वेभ्यो दर्श-
पूर्णमासौ ” इति । “ एकस्मै वा अन्ये यशक्तवः । कामायाऽऽहियन्ते सर्वे-
भ्यो ज्योतिष्टोमः ” इति । तत्र सर्वेभ्य इत्यनेन वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्न फले
विधिः । विधायकस्य लिङ्गोद्देशावनावाचिन आख्यातस्य चाभावात् । अनुवादस्तु
भविष्यति, सर्वकामानां प्राप्तत्वात् । न च दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजे-
तेति विधानात्स्वर्ग एव प्राप्तो न तु कर्मान्तरमिति वाच्यम् । अङ्गोपाङ्गकामा-
नामपि प्राप्तत्वात् । सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरङ्गम् । तत्र कामाः श्रूयन्ते—
“एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्य” “चतुर्विंशतिमनुब्रूयाद्ब्रह्मसर्वसकामस्य”

(द्वादशद्वंद्वसंपत्त्यभिधानम्)

इति । तथा सांनाप्यद्यागस्य दोहनमङ्गं, तत्साधनं वत्सापाकरणमुपाङ्गं, तत्र पला-
शशाखाहरणे काम आम्नातः—“ यं कामयेत पशुमान्तस्यादिति । बहुपर्णां तस्मै
बहुशाखामाहरेत् । पशुमन्तमेवैनं करोति ” इति । त एते सर्वे कामा अनुच्यन्त
इति प्राप्ते ब्रूमः—मा भूतामस्मिन्वाक्ये विधिभावेन । तथाऽप्युत्पत्तिवाक्यसिद्धे वे
आश्रित्य तादर्थ्यवाचिन्या चतुर्थ्या कलसंयोगो बोध्यते । तस्मादेव फले विधिः ।

तृतीयाध्यायन्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

वत्सं चोपसृजेत्तद्दुखां चाधिश्रयेदिति ।

द्वादशद्वंद्वकर्मेतस्त्वामिनो वेतरस्य वा ।

आद्यः पाठात्स्वामिकाण्डे तादर्थ्येन परिक्रयात् ।

महाकाण्डोक्तितोऽन्योऽस्तु द्वंद्वतैवान् कीर्त्यते ॥

दर्शपूर्णमासघोषाजमानकाण्डे श्रूयते—द्वादश द्वंद्वानि दर्शपूर्णमासघोस्तानि
संपाद्यानीत्याहुर्वत्सं चोपावसृजाधुखां चाधिश्रयत्यथ च हन्ति दृषदौ च समाह-
न्तीत्यादि । तत्र गां दोगुं वत्सोपसृजनमेकं कर्म, दोहनेन संपादितं क्षीरं धारायितुं
विठरस्थापनमपरं कर्म । तदेतदुभयमेकं द्वंद्वम् । तथा व्रीहीणामवघातः, दृषदुपल-
योः शाषाणान्तरेण समाघात इत्येतदुभयं द्वितीयं द्वंद्वम् । एवं द्वादश कर्मद्वंद्वा-
न्यनुष्ठेयान्यत्राऽऽम्नातानि । तेषां याजमानकाण्डे षडितत्वात्समाख्यया यजमानेन
तान्यनुष्ठेयानीति प्राप्ते ब्रूमः—यजमानस्य यानि कार्याणि तान्यनुष्ठायुमेव परिक्री-
ता ऋत्विजः । किंच यजुर्वेदे याजमानमिदमवात्तरकाण्डे, महाकाण्डं त्वाध्वर्य-
वमेव । तत्रैते वत्सापाकरणाद्यो धर्मा आम्नाताः । तस्माद्ध्वर्युरेव ताननुतिष्ठेत् ।
याजमाने तु काण्डे न तेषामनुष्ठानप्रकारश्चोदितः, किंतु परिमणनया द्वंद्वसंपाद-
नमात्रमेवाऽऽम्नातम् । तेन यजमानस्तामानुपूर्वी मनसि निधायध्वर्योरनुष्ठाने
प्रमादराहित्यमनुसंधातुं प्रभवति । तस्माद्ध्वर्योरैवानुष्ठानम् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठपपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(हविःसादनविधिः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठप्रपादके दशमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽह * संजातेषु भूयासमित्याह ध्रुवानेवै-
नाङ्कुरुत उग्रोऽस्युग्रोऽह * संजातेषु भूयासमित्याहाप्रतिवा-
दिन एवैनाङ्कुरुतेऽभिभूरस्यभिभूरह * संजातेषु भूयासमि-
त्याह य एवैनं प्रत्युत्पिपीते तमुपास्यते युनक्ति त्वा ब्रह्मणा
दैव्येनेत्याहैष वा अग्नेर्योगस्तेन (१) एवैनं युनक्ति यज्ञस्य
वै समृद्धेन देवाः सुवर्गं लोकमायन्यज्ञस्य व्युद्धेनासुरान्प-
राऽभावयन्त्यग्ने अग्ने अस्य यज्ञस्य रिष्यादित्याह यज्ञ-
स्यैव तत्समृद्धेन यजमानः सुवर्गं लोकमेति यज्ञस्य व्युद्धेन
भ्रातृव्याम्परा भावयत्यग्निहोत्रमेताभिव्याहृतीभिरुप सादये-
द्यज्ञमुखं वा अग्निर्होत्रं ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव ब्रह्म
(२) कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यान्या-
लभमान एताभिव्याहृतीभिर्हवीष्या सादयेद्यज्ञमुखं वै दर्श-
पूर्णमासौ चातुर्मास्यानि ब्रह्मैता व्याहृतयो यज्ञमुख एव
ब्रह्म कुरुते संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवाऽऽ सादयेद्ब्रह्मणैवो-
भयतः संवत्सरं परि गृह्णाति यद्वै यज्ञस्य साम्ना क्रियते
राष्ट्रम् (३) यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छति यदृचा विशं यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छत्यथ ब्राह्मणोऽनाशीर्केण यज्ञेन यजते सामि-
धेनीरनुवक्ष्यन्नेता व्याहृतीः पुरस्ताद्द्व्याद्ब्रह्मैव प्रतिपदं
कुरुते तथा ब्राह्मणः साशीर्केण यज्ञेन यजते यं कामयेत
यजमानं भ्रातृव्यमस्य यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तस्यैता

(हविःसादनविधिः)

व्याहृतीः पुरोनुवाक्यायां दध्याद्भ्रातृव्यदेवस्या वै पुरोनुवा-
क्या भ्रातृव्यमेवास्य यज्ञस्य (४] आशीर्गच्छति यान्का-
भयेत यजमानान्तसमावर्त्येनान्यज्ञस्याऽऽशीर्गच्छेदिति तेषा-
मेता व्याहृतीः पुरोनुवाक्याया अर्धर्च एकां दध्याद्याज्यायै
पुरस्तादेकां साज्याया अर्धर्च एकां तथैनान्तसमावर्ती यज्ञ-
स्याऽऽशीर्गच्छति यथा वै पर्जन्यः सुबुष्टं वर्षत्येवं यज्ञो यज-
मानाय वर्षति स्थलंयोदकं परिगृह्णन्तसाशिषा यज्ञं यजमानः
परि गृह्णाति मनोऽसि प्राजापत्यम् (५) मनसा मा भुते-
नाऽऽ विशेत्याह मनो वै प्राजापत्यं प्राजापत्यो यज्ञो मन
एव यज्ञमात्मन्धत्ते वागस्यैन्द्री संपत्नक्षरणी वाचा मेन्द्रि-
येणाऽऽ विशेत्याहैन्द्री वै वाग्वाचमेवैन्द्रीमात्मन्धत्ते (६) ॥

(तेनैव अर्धं राष्ट्रमेवास्य यज्ञस्य प्राजापत्यं षट्पिशाच) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके दशमोऽनुवाकः) ।

नवमे द्वैतसंपादनमुक्तं, दशमे हविःसादनं विधीयते । प्रथमं तावद्विद्वत्तानु-
वाकस्य पूर्वभागोक्तानां मन्त्राणां व्याख्यानम् । तत्र परिध्यनुमन्त्रणमन्त्रानुदाहृत्य
व्याचष्टे-

ध्रुवोऽसिति । सजातेषु ध्रुवो भूयासमित्यनेन न केवलं स्वस्थैव ध्रुवस्य पार्थि-
ते, किंवेनाञ्ज्हावीनपि ध्रुवानेष कर्तुं प्रार्थितम् । स्वस्थानुमहत्वेनाशिक्षिता ज्ञातयः
प्रतिवादिनो भवन्ति । अत उग्रत्वप्रार्थनेन तान्निवार्यते । ज्ञानिमध्ये यः कोऽप्येनं
यजमानं पत्युन्पिपति प्रतिकूलो भूयोत्सादयितुमिच्छति तं प्रतिकूलमभिभाविता
भूयासमित्यनेनोपास्यत उपेक्षितम् ।

(हविःसादनविधिः)

अग्निषोममन्त्रमादौ व्याचष्टे—

युनज्मीति । एष मन्त्रपाठ एवाग्नेर्वीगो भवति । त्वामार्घ्यं युनज्मीतिमन्त्रे
श्रवणात् ।

आसन्नस्य हविषोऽभिमन्त्रणं व्याचष्टे—

यज्ञस्य वा इति । यज्ञस्य हि द्वाविंशौ समृद्धो व्यूद्धश्च । यथाशास्त्रमनु-
ष्ठितः समृद्धः । अतथामृतो व्यूद्धः । तत्र समृद्धो देवानां स्वर्गप्राप्तिहेतुः । व्यु-
द्धोऽसुराणां तिरस्कारहेतुः । अतोऽस्मिन्मन्त्रे रिष्यात्स्कन्दादिति व्यूद्धमनूद्य तेन
हस्मि सपत्नमिति वैरिपरश्रवः कथ्यते । समृद्धो न स्वर्गं प्राप्नोतीत्यर्थो लभ्यते ।

भूर्भुवः सुषरिति व्याहृतिभिरग्निहोत्रहविष उपसादनं विधत्ते—अग्निहोत्रमिति ।
तदेतद्वृषपादयति—

यज्ञमुस्वामिति । आधानानन्तरमेवानुष्ठेयस्वर्गार्थान्वयेन सर्वपशोश्वाग्निहोत्रस्य
मुखत्वम् । व्याहृतमश्च त्रैलोक्यात्मनो विराड् रूपस्य परब्रह्मण्यारोपितशरीरस्य
वाचकत्वेन ब्रह्मरूपाः । अतः यज्ञस्ते यज्ञमुखे यज्ञस्तं ब्रह्मरूपं व्याहृतित्रयं ल-
वक्षन्मवाति ।

अग्निहोत्रारम्भदिनगते हविःसादने व्याहृतीर्विधाय कालान्तरगतेऽपि सादने
विदधाति—

संशरस्व इति । आद्यन्तयोर्दिनयोर्व्याहृतिभिरुपसादनं यज्ञसति—

ब्रह्मणैवेति । अग्निहोत्रवत्कर्मान्तरेऽपि व्याहृतिभिरासादनं विधत्ते—

दर्शपूर्णमासाच्चिति । यज्ञो ज्योतिष्टोमादिः । ततः पूर्वभाविताद्दर्शदिमुख-
त्वम् ।

अन्यथापि व्याहृतीर्विधत्ते—

यद्वै यज्ञस्येति । यज्ञसंबन्धि किंचिदङ्गं साम्ना क्रियते, यथा यद्विष्वदमा-
नादि । अभ्यात्किंचिदङ्गमृदा क्रियते, यथा याज्यापुरोनुवाक्यादि । तत्र सामसा-
ध्येनाङ्गेन यज्ञफलं तद्ग्राहं प्राप्नोति, राष्ट्रं सस्माद्यभिवृद्धिर्भवतीत्यर्थः । ऋक्साम-
ध्येनाङ्गेन यत्फलं तद्विश्वे प्रजां प्राप्नोति, प्रजाया आयुरारोग्यादि वर्धत इत्य-
र्थः । अथैवं सति ब्राह्मणो यजमानः फलप्रदैर्यजुर्मिर्विरहितत्वादानाशर्किणं निष्क-
लेन यज्ञेनेष्टवान्भवति । अतो यज्ञरूपा व्याहृतीः मयुञ्ज्यात् । होत्राऽनुवचनीयाः
प्र वो वाजा इत्यादय ऋचः सामिधेन्यः । तदनुवचनार्थाग्रेव होता व्याहृतीः

(हविःसाधनविधिः)

पठेत् । तद्वेषताम्ररूपं व्याहृतित्रयमेव सामिधेनीनां प्रतिपदं धारम्भं कृतावान्भवति । तथा सति यजमानः सुफलेन यज्ञेनेष्टवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगं हेयतयोपन्यस्यति—

यं कामयेतेति । यं यजमानं प्रति होता द्वेषादेवं कामयेतास्य यज्ञस्य फलं यजमानवैरिणं गच्छेदिति तस्य यजमानस्य मागे पुरोनुवाक्यायाः प्राग्ब्याहृतीः प्रयुज्यात् । तदा पुरोनुवाक्याया वैरी देवतेति तत्फलं वैरिगाम्भेव भवति ।

प्रकारान्तरेण विनियोगमुपादेयतया विधत्ते—

यान्कामयेतेति । बहुयजमानकानामहीनसत्राणामङ्गभूतेष्वु होता यद्येवं कामयेतेनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं सप्तमेव प्राप्नुयादिति तेषां यजमानानां मागे व्याहृतीरेवं दध्यात्—पुरोनुवाक्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति प्रथमा व्याहृतिः । याज्यायाः पुरस्ताद्द्वितीया व्याहृतिः । याज्याया अर्धर्चेऽभिहिते सति तृतीया व्याहृतिः । तथा सत्येनान्सर्वान्यजमानान्यज्ञस्य फलं साम्येन प्राप्नोति ।

तपेतां प्राप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—

यथा वै पर्जन्य इति । यथा सर्वतः प्रसृतो मेघः पक्षपातमन्तरेण सर्वेषु देशेष्वेकरूपं सुवृष्टं सस्यनिष्पत्तिक्षमं वर्षं मुञ्चत्येवमथं यथोक्तव्याहृत्युपेतो यज्ञः सर्वयजमानसंघाय सुफलं साधारण्येन प्रयच्छति । तेन च सुवृष्टेन नद्यां पूर्णायां सर्वे जनाः स्थलमा कूलेनोदकं परिशृङ्खन्ति, तद्वद्यजमानसंघ आशिषा साधारणफलेन युक्तमिदं यज्ञं परिशृङ्खति ।

सौवाधारसुच्याधारानुमन्त्रणमन्त्रौ व्याचष्टे—

मनोऽसीति । सर्वव्यवहारसाधनस्य मनसः प्रजापतिना प्रथमसृष्टत्वान्मनसः प्राजापत्यत्वम् । प्रथमसृष्टिश्च होतृब्राह्मणकाण्डे समाप्नायते—“ इदं वा अग्ने नैव किंचनान्ऽसीत् । न द्यौरासीत् । न पृथिवी । नान्तरिक्षम् । तदसदेव सन्मनोऽकुरुद स्यामिति ” इति । बृहदारण्यकेऽप्याघातम्—“ तन्मनोऽकुरुताऽऽत्मन्वी स्यामिति ” इति । प्रजापतिर्यज्ञानसृजनोत्पुक्तत्वात्प्राजापत्यो यज्ञः । अनेन मन्त्रपाठेन तौ मनोयज्ञौ स्वस्मिन्स्थापयति । इन्द्रेण व्याकृतत्वाद्वागैन्द्री । तां च मन्त्रपाठेन स्वात्मानि स्थापयति ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमञ्जुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

(अथ प्रथमाष्टके षष्ठमपाठक एकादशोऽनुवाकः) ।

यो वै संसद्दशं प्रजापतिं यज्ञमन्वार्यत्तं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरं यजेति व्यक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं व्यक्षरो वषट्कार एष वै संसद्दशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वार्यत्तो य एवं वेदं प्रति यज्ञेन तिष्ठति न यज्ञाद्भ्रंशते यो वै यज्ञस्य प्रार्यणं प्रतिष्ठाम् (१) उदयनं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्ठेन यज्ञेन सस्स्थां गच्छत्याश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कार एतद्वै यज्ञस्य प्रार्यणमेषा प्रतिष्ठैतद्दयनं य एवं वेदं प्रतिष्ठितेनारिष्ठेन यज्ञेन सस्स्थां गच्छति यो वै सुनृतायै दोहं वेदं दूह एवैनां यज्ञो वै सुनृताऽऽश्रावयेत्येवैनामद्दस्तु (२) श्रौषडित्युपावांसाग्यजेत्युदैनैषाद्ये यजामहे इत्युपासद्वषट्कारेण दोग्ध्येष वै सुनृतायै दोहो य एवं वेदं दूह एवैनां देवा वै सन्नमांसत तेषां विशोऽकस्यन्त एतामात्रां पृच्छन्ति मपश्यन्त्याश्रावयेति पुरोषात्तमंजनयज्ञस्तु श्रौषडित्यभ्रं समंष्ट्रावयन्यजेति विद्युत्तम् (३) अजनयन्धे यजामहे इति प्रावर्षयभ्यस्तनयन्वषट्कारेण ततो वै तेभ्यो दिशः प्राप्यायन्त य एवं वेदं प्रास्मै दिशः प्यायन्ते प्रजापतिं त्वोषेदं प्रजापतिस्त्वं वेदं यं प्रजापतिर्वेदं स पुण्यो भवत्येष वै छन्दस्यः प्रजापतिराश्रावयास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारो य एवं वेदं पुण्यो भवति वसन्तम् (४) ऋतुनां प्रीणाभीत्याहर्तवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणाति तैऽस्मै प्रीता यथापूर्वं कल्पन्ते कल्पन्तेऽस्मा ऋतवो य

(पाधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

एवं वेदाग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वै यज्ञश्चक्षुष्मान्नाभ्यामेव चक्षुरात्मन्धत्तेऽग्नेरहं
देवयन्वयाऽज्ञादो भूयासमित्याहाग्निर्वै देवानामज्ञादस्तेनैव
(५) अज्ञार्थमात्मन्धत्ते दधिर्हरस्यदब्धो भूयासमुं दमे-
यमित्याहैनया वै दब्ध्या देवा असुरानदभ्रुवन्तथैव भ्रातृव्यं
दम्नोत्यग्नीषोमयोरहं देवयज्यया वृत्रहा भूयासमित्याहा-
ग्नीषोमाभ्यां वा इन्द्रो वृत्रमहन्ताभ्यामेव भ्रातृव्यं स्तृणुत
इन्द्राग्नियोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यज्ञादो भूयासमित्याहेन्द्रि-
याव्येवाज्ञादो भवतीन्द्रस्य (६) अहं देवयज्ययेन्द्रियावी
भूयासमित्याहेन्द्रियाव्येव भवति महेन्द्रस्याहं देवयज्यया
जेमानं महिमानं गमेयमित्याह जेमानमेव महिमानं गच्छ-
त्वग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्ययाऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां
गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते प्रति यज्ञेन तिष्ठति (७)

(प्रतिष्ठाभक्तस्तु विक्रमं वसन्तं तेनैवेन्द्रस्याष्टाविरुशच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके

षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठके एकादशोऽनुवाकः) ।

दशमे हविःसादने विहितम् । एकादशे त्वाश्रावणादिमन्त्राः पाधान्येन विधी-
यन्ते । तेषां पञ्चमन्त्राणामुत्पत्तिं विधानुं प्रस्तौति—

यो वै सतेति । अयं मन्त्रसंघः सप्तदशक्षरोपेतत्वात्पजापतिसृष्टत्वाच्च सप्त-
दशः पजापतिरित्यभिधीयते । स च यज्ञमन्वायत्तः सर्वयज्ञेष्वनुगतस्तद्विद्यज-
मानः संपूर्णेन यज्ञेन प्रतिष्ठितो भवति । वैकल्याभावाच्चायं यज्ञान्न भ्रष्टो भवति ।

मन्त्रानुत्पादयति—

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणादिमन्त्राः)

आ श्रावयेति । एतेषु पञ्चसु मन्त्रेष्वाद्यस्य मन्त्रत्रयस्य विनियोगभाषस्तम्बोऽध्वर्युकाण्डे दर्शयति—“ब्रह्मन्मवरायाऽऽश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्वयाऽऽश्रावयोभावय श्रावयोमाश्रावयेति वा श्रावयत्यस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रोऽपरेणोत्करं दक्षिणामुखरितष्ठन्स्फयश्च संमार्गोऽश्च धारयन्प्रत्याश्रावयति ” इति । “अवद्यन्मुष्मा अनुब्रूहीति पुरोनुवाचर्थां संप्रेष्यत्यवदायानदाय सुवेण प्रस्तरर्वाहिः सपय्य जुहूपभृतावादाय दक्षिणाऽतिकम्प्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽमुं यजेति याज्यामिति सार्वैन्निकम् ” इति [च] । आश्रावयेत्ययमेव पाठोऽन्वयः । ओश्रावयेति श्रावयेति ओमाश्रावयेति च त्रयं शाखान्तरयम् । हे आग्नीध्र यक्ष्यमाणदेवतां प्रति तुभ्यमिदं दीधत इत्यामिमुख्येन श्रावयेत्यध्वर्युणोक्ते साति स आग्नीध्रोऽस्त्वित्यङ्गनृत्त्य श्रौषडिति शब्देन श्रावयति । हे देवास्त्व(युष्म)द्विष्यमिदं हविर्दानं शृणुतेत्यर्थः । हे होतर्यञ्च याज्यां पठेत्यर्थः । इतरस्य तु मन्त्रद्वयस्य विनियोगभाषलायनो होतृकाण्डे दर्शयति—“ आगूर्याज्यादिरनुयाजवर्जं ये यजामहे इत्यागूर्वषट्कारोऽन्वयः सर्वत्र ” इति । ये वयं होतारोऽध्वर्युणा यजेति षेडितास्ते वयं यजामहे याज्यां पठामः । षषट्कारशब्देन वौषडित्येवंरूपो मन्त्रो विवक्षितः । तं चाऽऽश्रावयन् उदाहृत्य दर्शयति—“ ये यजामहे सामिधः स-मिधो अथ आज्यस्य व्यन्तू वौषडिति षषट्कार इति ” इति । हविर्दीधत इति तस्य शब्दस्यार्थः ।

एतेषां पञ्चमन्त्राणां महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वै यज्ञस्येति । प्रायणं प्रारम्भः । प्रतिष्ठा मध्यकालवर्त्यनुष्ठानम् । उदयनं समाप्तिः । यो यजमानो यज्ञस्य मुख्यं प्रारम्भादिवर्षं वेद तदीयो यज्ञः प्रतिष्ठितः साङ्गनेऽरिष्ठो वैकत्यरहितस्तादृशेन यज्ञेन संस्थां फलपर्यन्ततां प्राप्नोति । मन्त्रमहिमानं वक्ति—

आ श्रावयेति । आद्यो मन्त्रो मुख्यः प्रारम्भः । मन्त्रधर्मं प्रतिष्ठा । अन्य उदयनम् । देवतोद्देशेन ब्रह्मत्यागस्त्वस्य सामशरीरस्यैतैरेव मन्त्रैर्निष्पन्नत्वाद्ब-सिष्टानि माश्रान्युदीच्यानि चाङ्गानि शरीरगतवस्त्रार्थकारस्थानोपानि ।

प्रकारान्तरेण महिमानं वक्तुं प्रस्तौति—

यो वा इति । सूनृता सपीचीना वाक् । सम्यक्त्वं च तस्याः सत्यप्रियत्वरूपम् ।

अत एव स्पर्धते—

“ सत्यं ब्रूयात्पियं ब्रूयाच्च ब्रूयात्सत्यमपियम् ।

धियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ” इति ॥

सा च कामधेनुवत्परितोषहेतुत्वाद्गोत्वेनात्र विवक्षिता । तस्याश्च दोहनप्रकारं यो यजमानो वेद सोऽवश्यमेनां दुग्धे ।

काऽसावत्र सूनुता को वा तद्दोहनप्रकार इत्याशङ्क्य तदुभयं दर्शयन्मन्त्र-
महिमानं वक्ति—

यज्ञो वा इति । लोके हि धोष्यमाणाया गोरामिमुख्याय किमपि भक्ष्यं दातुं सांकेतिकेन नाम्ना तामाहवन्ति । अत एव पशुर्गर्भ्रास्रणे घर्मदुह आह्वान-
मेवमान्नायते—“इष्ट एसादेत एहि सरस्वत्येहृत्त्याह । एतानि वा अर्यै देवनामा-
नि । देवनामैरेवैनामाहवयति । असावेहसावेहसाचेहीत्याह । एतानि वा अर्यै
मनुष्यनामानि । मनुष्यनामैरेवैनामाहवयति ” इति । तद्ददनाप्याश्रावयेति मन्त्र-
पाठनैवैनां सूनुतामहवदाहवयति । अस्तु औषडिति पाठेनोपावास्त्राग्वत्समुपावसृ-
जति । यजेति पाठेनोदनैषीद्दोहनपात्रमुच्यति । ये यजामह इति पाठेनोपासद्दो-
ग्धा प्रत्यासिदिति । औषडिति पाठेन दोग्धि । अत्र रूपकत्वेन परिकल्पनामन्त्राणां
तत्तदर्थवाचकत्वं नापेक्षितम् ।

सामर्थ्यान्तरकल्पनया पुनर्महिमानं वक्ति—

देवा वा इति । सत्रमासीन्नानां देवानां केनापि वैकल्पेन वृष्ट्यभावादिशोऽ-
दृश्यन्नानादिग्गतानि सस्यानि शोषणेनेपक्षीणानि । तत्परिहाराय देवा आर्द्रां
वृष्टिहेतुभूतामेतां पङ्क्तिं मन्त्रपञ्चकमवश्यन् । स्पष्टमन्यत् ।

पुनरपि प्रकारान्तरेण मन्त्रमहिमानं दर्शयितुं प्रस्तौति—

प्रजापतिमिति । त्वशब्दः सर्वनामगणे पाठित एकशब्दपर्यायः । अत एव
संप्रदायविद उत त्वः पश्यच्च ददर्श वाचमित्यूचमेवं व्याचक्षते—अप्येकः पश्यन्न
पश्यतीति । समदशाक्षररूपमेतं प्रजापतिमेको यजमानो वक्ष्यमाणमहिमोपेतं वेद ।
स च प्रजापतिर्ज्ञातारं तमेकं यजमानं वेद जानात्यनुगृह्णाति । यमनुगृह्णाति
सोऽप्येभ्यो यजमानेभ्यः पुण्याबुद्धिो भवति ।

तन्महिमानं दर्शयति—

एष वा इति । एषोऽक्षररूपः प्रजापतिश्छन्दस्यः, छन्दःसु वेदेषु सारत्वेन

(प्राधान्येनाऽऽश्रावणाविमन्त्राः)

निष्पन्नः । अत एव तृतीयकाण्डे समाम्नायते—“ एतवै छन्दसां धीर्यमा श्राव-
यास्तु श्रौषड्यज ये यजामहे वषट्कारः ” इति । य एवं प्रजापतिं छन्दःसारं
वेद स उत्कृष्टो भवति । त्वेवेद त्वंवेदेत्यत्रोभयत्रैकपद्यं सांप्रदायिकम् ।

द्वितीयानुवाकोक्तानां प्रयाजानुमन्त्रणमन्त्राणां रूपककल्पनया तात्पर्यं व्याचष्टे—
वसन्तामिति । क्रतुदेवतास्तत्कल्पनया प्रीयन्ते । प्रीताश्चास्मै यजमानाय
यथापूर्वं कल्पन्तेऽविपर्यासेन प्रवर्तन्ते स्वस्वकालोचितपुष्पोद्भवसंतापवृष्ट्यादिलक्ष-
णयुक्ता भवन्ति । वेदितुरपि तदेव फलम् ।

आज्यभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागवित्यस्मिन्ननुवा-
के यज्ञचक्षुष्ट्वभाज्यभागयोः सम्यक्प्रतिपादितम् । अतस्तदीयदेवताभ्यां यज्ञस्य
चक्षुष्मत्त्वं यजमानस्य तत्फलं चोच्यते ।

आग्नेयभागानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नेरहमिति । अन्नादेा बहुवाशी न त्वन्त्यदेववदल्पाशी ।

उपांशुयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

द्वन्द्विरसिति । एतयोपांशुयाजरूपमा दब्ध्या वैरिष्वातिन्या हेत्याऽदम्बुवर्हि-
सितवर्तः ।

पौर्णमासीगतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्नीषोमयोरिति । वृत्रनामकोऽसुरोऽग्नीषोमौ देवौ दन्तैः संदष्टवान् ।
तौ निःसारयितुमिन्द्रः शीतव्वरसंवापौ वृत्रे प्रयुज्य जञ्जभ्यमानाद्वृत्रात्तौ निः-
सार्यं वृत्रं हतवानिति द्वितीयकाण्डे स्पष्टी भविष्यति । स्तूणुते हिनास्ति ।

अपावास्यागतद्वितीयपुरोडाशानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्राभियोरिति ।

सानाद्यपानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—इन्द्रस्येति ।

गतश्रियां राजपदादीनां सानाद्यपानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—महेन्द्रस्येति ।

स्विष्टकृदनुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—अग्नेः स्विष्टकृत इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्याष्टमे पादे चिन्तितम्—

नाऽऽर्षेयं न च होतारं नानुयाजेष्वितीदृशः ।

विकल्पः पर्युदासो वा स्यादाद्यो वचनद्वयात् ॥

अन्याध्यत्वाद्विकल्पस्य विध्यंशः सा निषेधगीः ।

नेत्यनुयाजघातुस्थस्तदर्थं पर्युदस्यति ॥

महापितृयज्ञे चोदकपात्रं वरणं प्रत्येवं श्रूयते—“ नाऽऽर्षेयं वृणति । न होतारम् ” इति । तथाऽनारम्भवादे श्रूयते—“ आ श्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषाडिति चतुरक्षरं यजेति द्व्यक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्व्यक्षरो वषट्कार एष वै समदशः प्रजापतिर्यज्ञमन्वायतः” इति । तथोक्तम्—“ नानुयाजेषु येयजामहं करोति” इति । तत्र वरणस्य विधिप्रतिषेधौ चोदकप्रत्यक्षवचनाभ्यां प्रतीयते । ये यजामह इति मन्त्रस्य तु द्वाभ्यां प्रत्यक्षवचनाभ्यां विधिप्रतिषेधप्रतीतिः । तत्र विधायकप्रतिषेधकयोर्द्वयोः प्रमाणयोरैवैरथर्थाय विकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः—अष्टदोषप्रस्तत्वाद्दिकल्पो न न्याध्यः । ननु परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोः समुच्चयस्याप्यसंभवात्का गतिरज्ञेति चेदुच्यते—निषेधत्वेन प्रतीयमानमिदं नेत्यनेन शब्देनोपेतं वाक्यं विधिवाक्यस्य शेषो भविष्यति । तथा हि—यदि नेत्यर्थं शब्दः करोतिना संबध्येत तदा येयजामहं न करोतीत्येवं प्रतिषेधः स्यात् । यदि च वृणीत इत्येवाऽऽख्यातप्रत्ययेन संबध्येत तदा वरणं न कर्तव्यमिति निषिध्येत । न चैवं संबध्येते, किंत्वनुयाजपदेन वृञ्घातुना च संबध्यते । तथा सत्यनुयाजव्यतिरिक्तेषु यामेषु येयजामहः कर्तव्यः । वरणव्यतिरिक्तमङ्गजातमनुष्ठेयमित्यनुयाजवरणपर्युदासेन विधेरेव विशेषितत्वे सति प्रतिषेधवाक्यस्य कस्याधिदभावान्न विकल्पः शङ्कितुमपि शक्यः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठप्रपाठक

एकादशाऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाहके षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु
 केवलः । इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते
 धियस्ताः । शूरो नृपाता शवंसश्वकान आ गोमति वजे
 भजा त्वं नः । इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनैषु पञ्चसु ।
 इन्द्र तानि त आ वृणे । अनु ते दायि मह इन्द्रियाय
 सत्रा ते विश्वमनु वृत्रहत्ये । अनु (१) क्षत्रमनु सहो
 यजतेन्द्रं देवेभिरनु ते नृषहे । आ यस्मिन्सप्त वासवा-
 स्तिष्ठन्ति स्वारुहो यथा । ऋषिर्ह दीर्घश्रुत्तम इन्द्रस्य घर्मो
 अतिथिः । आमासं पृक्तमैरय आ सूर्यं रोहयो दिवि ।
 घर्म न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे गिरं । इन्द्र-
 मिद्राथिनो ब्रुहादिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणिरनृषत ।
 गायन्ति त्वा गायत्रिणः (२) अर्चन्त्यर्कमर्किणः । ब्रुहा-
 णस्त्वा शतक्रतवुद्दृशमिव येमिरे । अहोमुचे प्र भरेया
 मनीषामोषिष्ठदाने सुमतिं गृणानाः । इदमिन्द्रप्रति हव्यं
 शृभाय सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः । विवेष यन्मां
 धिषणां जजान स्तथै पुरा पार्यादिन्द्रमहः । अहंसो यत्र
 पीपरथथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते । प्र सत्राजं प्रथम-
 मध्वराणाम् (३) अहोमुचं वृषभं यज्ञियानाम् । अपां
 नपातमश्विना हयस्तमस्मिन्नर इन्द्रियं धन्मोजः । वि सं
 इन्द्र सृष्टो जहि नीचा यच्छ पृतन्यतः । अधस्पदं तर्मां
 कृधि यो अस्मां अभिदासति । इन्द्रं क्षत्रमभि वाममोजोऽ-
 जायथा वृषभ चर्षणीनाम् । अपानुदो जनममिन्नयन्तमुहं

देवेभ्यो अरुणोरु लोकम् । मुगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः
 परावतः (४) आ जंगामा परस्याः । सृकृ० स० शाय
 पाविमिन्द्र तिग्मं वि शत्रून्ताडि वि मृधो नुदस्व । वि
 शत्रून्वि मृधो नुद वि वृत्रस्य हनू रुज । वि मन्युमिन्द्र
 भाभितोऽमित्रस्याभिदासतः । आतारमिन्द्रमवितारमिन्द्र० ह-
 वेहवे सुहव० शूरमिन्द्रम् । हुवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र० स्वस्ति
 नो ऋषवा धात्विन्द्रः । मा ते अस्याम् (५) सहसावन्प-
 रिष्ठावघाय भूम हरिवः परादै । आयस्व नोऽवृकेभिर्वस्यै-
 स्तव प्रियासः सुरिषु स्याम । अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्व-
 ट्टा वज्रं पुरुहूत तुमन्तम् । ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्केरव-
 र्धयमहये हन्तवा उं । बुध्ने यत्ते वृषणो अर्कमर्चा-
 निन्द्र आवाणो अदितिः सजोषाः । अनश्वासो ये पवयोऽ-
 रथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्युम् (६) ॥

(वृत्रहृत्येऽर्कं गाधत्रिणोऽश्वराणां परावतोऽस्यापटावत्वारि० शस्त्र) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

सं त्वा भ्रुवोऽस्पाग्निर्वाहिषोऽहमा प्यामतामर्गन्म यथा वै यो वै भ्रुवो
 मजार्धतिर्धज्ञान्भ्रुवोऽसीत्याह यो वै सप्तदशमिन्द्रं वो द्वादश ॥ १२ ॥

सं त्वा बहिषोऽहं यथा वा एवं विद्वाञ्श्रीषदसहसाव-
 अर्कपश्चात् ॥ ५१ ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 षष्ठप्रपाठकः समाप्तः ॥ ६ ॥

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके द्वादशोऽनुवाकः) ।

सप्तमादिव्हेकादशान्तेषु पञ्चस्वनुवाकेषु याजमानब्राह्मणप्रसङ्गनादाध्वर्यवजास-
णमपि कियद्भिहितम् । द्वादशानुवाके याज्या [पुरोनुवाक्या] उच्यन्ते ।
काम्येष्टिकाण्डे सप्तमासुवाके काचिदिष्टिरेवमाग्नायते—

“ ऐन्द्रं चरुं निर्वपेत्पशुकाम ऐन्द्रा वै पशव इन्द्रमेव स्वेन भागधेयेनोद-
धावति स एवास्मै पशून्प्र यच्छति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प्र०
२ अ० ७] इति ।

पशूनभैन्द्रत्वमर्थवादान्तरे ब्रष्टव्यम् ।

पुरोडाशादिपरित्यागेन चरुविधानं प्रशंसति—

“ चरुर्भवति स्वादेवास्मै घोमेः पशून्प्र जनयति ” [सं० का० २ प्र० २
अ० ७] इति ।

वाजपेथे हि नैवारं चरुमथानवधापयेत् । अधमेधेऽपि लाजीनित्यादिमन्त्रे-
णाध्यायानमुपावर्हरन्ति । तच्च भक्षितमन्नमुत्पत्समानानामथानां रेतोरूपेण बीज-
मित्यभिधेत्य चरोः पशुयोनित्वमत्राभिधीयते ।

तस्या ऐन्द्रेष्टेः पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रं व इति । हे करिवभ्यजमाना वो युष्पाकं जनेभ्यः पुत्रभृत्यादिजन-
सिद्धयर्थं विश्वतस्वरि सर्वस्य जगत उपरि स्थितमुल्लुष्टत्वेन वर्तमानमिन्द्रं हवामह
आह्वयामः । स चेन्द्रोऽस्पाकं केवलोऽस्वसाधारणोऽस्तु । इतरयजमानेभ्योऽप्य-
धिकमनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः ।

याज्यामाह—

इन्द्रं नर इति । अग्निचयनमनुतिष्ठन्तो नर इन्द्रं नेमधिता बह्मचादिभिर्देवैः
सह नेमस्यार्धस्य हविषो धिता धारणाय हवन्त आह्वयन्ति । अत एव चयन-
ब्राह्मणमेवमाग्नायते—“ अर्धेन्द्राणि जुहोति ” इति । तन्मन्वाश्वैवमाग्नायन्ते—
“ अग्निश्च म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे ” इत्यादयः । यद्यस्मात्कारणा-
त्पार्याश्रितेऽग्नावग्निष्टोमादिपारमहन्वो यजमानास्ता धियो धुनजते युञ्जते तान्य-
ग्निष्टोपादीन्यनुतिष्ठन्ति । तादृक् हे इन्द्र त्वं शूरो रक्षोभिरनभिभूतो नृपावा
भमुष्येभ्यः सनिता धनस्य दाता शवसोऽस्मदीयस्य बलस्य चकानस्त्वर्षको भूत्वा
नोऽस्मान्घोपति बहुगवादिपशुयुके मजे संघ आभजाऽऽभिपूरुषेन स्थापय ।

१ क. घ. ङ. च. “येतेति । अ” । २ स. “रति । त” । ३ क. घ. ङ. च. अस्थ च” ।
४ स. “कानः सप्यक्प्रकारको ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपाले निर्वपेत्पशुकाम इन्द्रियं वै पशव इन्द्रमेवेन्द्रियावन्तस्त्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मा इन्द्रियं पशून् यच्छति पशुमानेव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रियं बलं प्रभूतमस्यास्तीतीन्द्रियावान् । क्षीरघृतादिद्वारेणेन्द्रियवृद्धिहेतु-
त्वात्पशूनामिन्द्रियत्वम् । इन्द्रियं पशून् । चेति समुच्चयेऽप्यार्हत्ययः ।

तस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रियाणीति । हे शतक्रतो पञ्चसु जनेषु निषादपञ्चपेषु ब्राह्मणादिवर्षेषु
यानि ते तवानुग्रहादिन्द्रियाणि सामर्थ्यानि सन्ति, हे इन्द्र तानि सर्वाणि ते
तवानुग्रहादावृणे समन्ताद्गृह्णामि ।

याज्ञ्यामाह—

अनु ते दायीति । यज्ञत्र यष्टव्य हे इन्द्र मेहे महते सर्वभ्यो देवेभ्योऽधि-
क्राय ते तुभ्यं सत्रा सत्रेषु विश्वं सर्वं हविर्देवमिस्म्यादिभिरनुदायि अनुक्रमेण
दीयते । किमर्थम् । वृत्रहत्ये वृत्रवधमनु ते तवेन्द्रियाय बलसिद्धयर्थम् । न केवलं
वृत्रवधमनुसृत्य किंतु क्षत्रमनु त्वदीयं क्षत्रिपत्वजातयामिमानमनुसृत्य, सहोऽनु
त्वदीयं बलमनुसृत्य, सृष्टो वैरिमनुष्यतिरस्कारशीलमनुसृत्य, त्वायि यथोक्ताभ्यु-
णानवेक्ष्य ते तुभ्यं पुनः पुनर्दीयत इति शेषः ।

अन्यामिष्टिं विधत्ते—

“ इन्द्राय चर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकामो ब्रह्मवर्चसं
वै चर्म इन्द्रमेव चर्मवन्तस्त्वेन भागधेयेनोष धावति स एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसं दधाति
ब्रह्मवर्चस्येव भवति ” [सं० का० २ प० २ अ० ७] इति ।

चर्मवते वेदशास्त्रादिप्रयुक्तब्राह्मतेजोयुक्ताय । विद्वत्सु वेदशास्त्रादित्वेण ब्रह्म-
वर्चसेन दीप्यत इति ब्रह्मवर्चसस्य चर्मत्वम् ।

एतस्यामिष्टौ पुरोनुवाक्यामाह—

आ यस्मिन्निति । वासयन्ति रथस्योपयादित्यमिति वासवा आदित्यस्या-
थाः । ते च सप्तसंख्याकाः । सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमिति मन्त्रवर्णात् । न
चैवं सत्येको अथो वहति सप्तनामेत्यनेन विरोधः । वचनद्वयबलेन विकल्पस्या-

(यज्यापुराणुवाक्यामिधानम्)

स्त्रीकृतत्वात् । ते च सप्ताधाः स्वारुहो मथाऽऽदित्यपरतन्वा अपि स्वयमेवाऽऽ-
रोहन्त इव वर्तन्ते, सुशिक्षितत्वेन प्रेरणं विनैव प्रवृत्तत्वात् । तादृशाः सप्ताधा
यस्मिन्नादित्य आविष्टान्ति अभिवर्तन्ते स आदित्य ऋषिर्हार्तीन्द्रियज्ञान्येव सर्वदा
वेदप्रयोगे तस्वात् । अत एवाऽऽम्नायते—“ वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः ” इति ।
दीर्घशुचमसैलोक्यप्रकाशनेन मथितकीर्तितमः । ईदृशो घर्मो दीप्पमान आदित्य
इन्द्रस्य शृहेऽतिथिः स्वामीष्टं याचितुं यदा कदाचिदागच्छति तस्येन्द्रस्य महिषा
किमिव वक्तव्य इत्यभिप्रायः ।

याज्यामाह—

आमास्विति । आमासु फलपाकरहितास्वोषधीषु पक्वं सम्भक्पाकयुक्तं फ-
लं हे इन्द्र तमैरयो वृष्टिद्वारा संपादितवानसि । सूर्यं विचरन्ते परिवर्तनसामर्थ्य-
प्रदानेन दिव्याराहयासि । हेतिमिर्थ्यजमाना जुष्टमिन्द्रस्य प्रियं हविः पुरोडाशस्वरूपं
तपत सुष्टु हुतं कुरुत । किमिव, घर्मं न प्रवर्ग्यमिव, सुवृक्किभिर्हुंकारप्रस्तावादि-
शोभनमकियुक्तैः सामन्सामभिर्धर्मं यथा तपन्ति । गिर्वंशसे गीर्भिः स्तुत्यामिन्द्राय
गिरः स्तुतिरूपाः प्रैमुङ्क्तेति शेषः ।

इष्टचन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्रायार्कवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेदन्नकामोऽर्को वै देवानामन्-
मिन्द्रमेवार्कवन्तः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवास्मा अर्चं प्र यच्छत्यन्नाद् एव
भवति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

बुभुक्षुभिरधर्षयानत्वादादरेण स्वीक्रियमाणत्वाच्चस्यार्कत्वम् ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्रमिदिति । गायत्रिणः सामगा बृहद्बृहता साम्नेन्द्रमिन्द्रमेवानुषतास्तुव-
न् । ऋच स्तुतावित्यस्माद्धातोर्लृत्वञ्चोऽर्कशब्द ऋचमाचष्टे । अर्कमिर्कगिभ्रार्कणो
बह्वृधा इन्द्रमस्तुवन् । वाणीरन्धा अपि वाचो यजूरूपा इन्द्रमस्तुवन् ।

याज्यामाह—

गायन्तीति । हे शतक्रवो गायत्रिणो गायत्रसामयुक्ता उद्गतारस्त्वां गाय-
न्ति । अर्कणो बृहवृचास्त्वामर्चन्ति स्तुवन्ति । ब्रह्माणस्त्वदुपलक्षिता अध्वर्यवोऽपि
त्वामुद्येभिर उत्यापयन्ति वर्धयन्तीत्यर्थः । किमिव, वंशमिव । यथा कुलाचारा-
दिभिः स्वकीयं वंशमुन्नतं कुर्वन्ति तद्वत् ।

इष्टयन्तरं विहविष्कं विधत्ते-

“इन्द्राय धर्मवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्विष्कमेन्द्रियावत इन्द्रायार्कवते भूतिकामो यदिन्द्राय धर्मवते निर्वपति शिर एवास्थ तेन करोति यदिन्द्रामेन्द्रियावत आत्मानमेवास्थ तेन करोति यदिन्द्रायार्कवते भूत एवात्माद्ये प्रति तिष्ठति भवत्येव ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

तेन धर्मवते निर्वापेणाध्वर्युरस्य यजमानस्य शिरः करोति । एवंविधैश्वर्यादिभिः सभायामुन्नताशिरस्कं करोति । तेनेन्द्रियावते निर्वापेणास्थ यजमानस्याऽऽत्मानमेव करोति पुष्टशरीरमेव करोति । अर्कवते निर्वापेण यजमानो भूत एवैश्वर्यं प्राप्त एव सञ्चदनयोग्ये सम्पद्यते प्रतितिष्ठति । भवत्येव पुनरप्यधिकमैश्वर्यं प्राप्नोत्येव । अत्र धर्मवतो हविषि “ आ यस्मिन् ” इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । इन्द्रियावतो हविषि “ इन्द्रियाणि शतक्रतो ” इत्यादिके । अर्कवतो हविषि “ इन्द्रमिद्राधिनो बृहत् ” इत्यादिके ।

इष्टयन्तरं विधत्ते-

“ इन्द्रायार्होमुचे पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यः पाप्मना गृहीतः स्यात्पाप्मा वा अ२ इन्द्रमेवाहोमुच२ स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं पाप्मनोऽहसो मुञ्चति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अहःशब्देनात्र नरकहेतुर्निषिद्धाचरणादिरूपः पाप्मोच्यते । पाप्मनोऽहसोऽत्यधिकत्वात्पादित्यर्थः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह-

अ२होमुच इति । गृणानाः स्तुवन्तो वयमोषिष्ठदाने ग्रीष्मकाले दावाग्निनाऽत्यन्तदग्धभूमदेशेभ्यो वर्षतीं वृष्टिदानेऽहोमुचे पापान्मोचयिषे मनीषां बुद्धिं मभरेम स्वी कुर्मः । कीदृशीं सुमतिं, त्वां तोषयेमेत्येवमादिशोभनमन्त्रोपेताम् । हे इन्द्रेदं त्यज्यमानं ह्यमं प्रतिगृहाण । तेन यजमानस्य कामाः सत्याः सन्तु ।

याज्यामाह-

विवेषेति । यद्यस्मात्कारणाद्धिषणा पूर्वोक्ता बुद्धिर्मा विवेष व्याप्तवती तस्मादहं सुबुद्धिर्जान जातवानस्मि । अत एव पार्यादह्नः पुरोत्तमान्भरणदिवसात्पुरा त्वां स्तवै, आमरणं स्तवानीत्यर्थः । यत्र यस्यां धिषणायां सत्याभि-
श्रोऽस्मानंहसः पापात्पीपरदुत्तारितवान्सा धिषणा विवेषेत्यन्वयः । अथवा यत्र-

(राज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

हन्यस्मानंहसः पारयति तस्मात्पार्यादहः पुरा स्तवा इत्यन्वयः । यथा लोके
मावा मद्यां यान्तं नाविकमुभये कूलद्वयवर्तिभो हवन्ते^१ मामुत्तारयेत्पाह्वयन्वि
तथैवाहसो मुक्तानस्मानुभयकूलप्रभवः आह्वयन्तीत्यर्थः ।

अथैव विकल्पितामन्यां याज्यामाह—

प्रसञ्जाजमिति । हे नरो मनुष्या ऋत्विजः प्रकर्षणेन्दं भजतेति शेषः ।
कीदृशं, सभ्राजं सम्यग्दीप्यमानम् । अध्वराणामग्निष्टोमादीनां प्रथमं मुख्यवे-
षम् । अंहोमुचं पापान्मोचयितारम् । यज्ञियानां यज्ञसंबन्धिफलानां वृषभं वर्षि-
तारम् । अपां वृष्टिरूपाणामुदकानां नपातमविनाशयितारम् । हयन्तमैश्वर्यस्य
गमयितारम् । हेऽश्विनावस्मिन्मजमान इन्द्रियं चक्षुरादिषट्त्वमोजो बलं च धत्तं
स्थापयतम् ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेद्यं मृधोऽग्निं प्रवेपेरन्रा-
ष्ट्राणि वाऽग्निं समियुरिन्द्रमेव वैमृध* स्वेन मागधेयेनोप धावति स एवास्यान्मृ-
धोऽपहन्ति ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

मृधो वैरिणो यं यजमानमभितः प्रवेपेरन्प्रकर्षेण कम्पयेयुर्भीतिमुत्पादयेयुः ।
अथवा राष्ट्राणि देशानभितो विनाशयितुं समियुः संगता भवेयुः, तस्य यज-
मानस्य रक्षायै वैमृधाय शत्रुविनाशकायेन्द्रोऽयं निर्वपेत् । स चेन्द्रोऽस्माद्यजमा-
नान्मृधः शत्रून्पहन्ति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

वि न इन्द्रेति । हे इन्द्र नोऽस्माकं मृधः शत्रुन्विशेषेण जहि । किञ्च,
पृतन्यतोऽस्मान्घातयितुं सेनामिच्छतः शत्रुन्नीचान्घग्भूतान्यच्छोपरतांकुरु ।
यश्चान्घोऽस्मानभिदासत्भुषक्षपयति तमीं तमपि वैरिणमधस्पदमस्मत्पादयोः प्रणत-
शिरस्कं लुधि कुरु ।

तत्र याज्यामाह—

इन्द्र क्षत्रमिति । हे इन्द्र वामं वसनीयं शत्रं क्षताङ्गक्षणमोजोऽस्मदीयं
बलं चाभिलक्ष्याजायथा एतत्सर्वं संपादयितुं जातोऽसि । वर्षणीनां मनुष्याणां
हे वृषभ कामानां वर्षकामित्रयन्तं शत्रुभावमिच्छन्तं जनयपानुदास्तिररस्लुतवानसि ।

(याज्यापुरोनुवाक्याभिधानम्)

देवेभ्यो हविष्पदानाद्विष्पवहारिभ्यो यजमानेभ्य उरुं विस्तीर्णं लोकं भोगस्थानमरुणोरु कृतवानेवासि ।

तस्यामेवेष्टौ विकल्पितां पुरोनुवाक्यामाह—

मृगो नेति । हे इन्द्र भीमो भयंकरः कुचरः पाणिभक्षणादिरूपकुत्सिताचरणशीलो गिरिष्ठाः पर्वतनिवासी मृगो न सिंहव्याघ्रादिमृग इव परस्याः परावतो महतो दूरादाजगामास्मद्विरोधिनां हन्तुमागतोऽसि । आजगन्थेति हि शाखान्तरे भय्यमपुरुषः पठितः । सूकं परशरीरादियु सरणशीलं विगमं तीक्ष्णं एवं बर्जं संशय सम्भकर्ताक्षणं कृत्वा विशेषेण शत्रूंस्ताडय । मृगो योद्धुञ्शत्रून्विशेषेण नुदस्व निराकुरु ।

विकल्पितां याज्यामाह—

वि शत्रूनििति । हे इन्द्र शत्रून्विशेषेण नुद निराकुरु । मृगो योद्धुनपि विशेषेण नुद । वृत्रस्य हनु विरुज विशेषेण भग्नी कुरु । त्वं भामितः क्रुद्धः सन्नभिदासतोऽस्मानुपक्षपयतोऽपित्रस्य वैरिणो मन्युं विशेषेण भग्नं कुरु ।

इष्टयन्तरं विधत्ते—

“ इन्द्राय त्रिणे पुरोहाशमेकावशकपालं निर्वपेद्ब्रह्मो वा परियत्तो वेन्द्रमेव प्रातारं स्वेन भागधेयेनोप धावति स एवैनं त्रायते ” [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

बद्धः शृङ्खलया निगडितः । परियत्तः शृङ्खलामन्तरेण परितो भटैरवहद्धः ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

प्रातारमिति । त्रातारं शृङ्खलाबन्धाद्रक्षितारम् । अवितारं मटावरोधाद्रक्षितारम् । शूरं बन्धकानामवरोधकानां च विरस्कारे क्षमम् । हवे हवे सुहवं सर्वस्मिन्होमे सुखेनाऽऽह्वातुं शक्यम् । शकं सर्वेषु कार्येषु शक्तियुक्तम् । पुरुहूतं बहुभिर्भयजमनैराहूतमिन्द्रं हुवे नु आह्वयान्येव । प्रदिविशेषणामिन्द्रशब्दावृत्तिर्वाक्यभेदार्षम् । त्रातारमिन्द्रं हुवे । अवितारमिन्द्रं हुव इत्येवं वाक्यभेदः । तैश्च बहुभिर्वाक्चैराद्ररातिशयः प्रदर्शयते । इन्द्राऽऽगच्छ हरिव आगच्छेत्यादौ तदर्थनाम् । लोकेऽप्यतिशालं पुत्रमुनलात्पितुं पितरागच्छ त्रातरागच्छेत्यादौ दृश्यते । मचवा धनवानिन्द्रो नोऽस्मभ्यं स्वस्ति धातु अविनाशं देदानु ।

तत्रैव याज्यामाह—

मा ते अस्यामिति । हे सहसादन्बलवन्निन्त्रास्यां परिष्टौ परित्राणार्थं
 क्रियमाणायामिष्टौ वयमघाय वैकल्याय मा भूम, अस्मदनुष्ठिते कर्माणि वैकल्यं
 मा भूदित्यर्थः । हे हरिवो हरिभिरथैस्तद्वन्परादै परादातुं त्वामवज्ञातुं वयं मा
 भूम कदाचिदप्यवज्ञां मा करवामेत्यर्थः । त्वं नोऽस्मान्बुकेभिर्हिसकरहितैर्वरुथै-
 गुहैस्त्रायस्व । तादृशान्बृहान्पयच्छ । सूरिषु विद्वत्सु यजमानेषु मध्ये वयं तव
 प्रिया भवेम ।

इष्टचन्तरं विवक्षते—

“ इन्त्राघार्काश्वमेधवते पुरोडाशमेकादशकपालं निर्वपेथं महायज्ञो नोपन-
 मेदेते वै महायज्ञस्यान्त्ये तनु यदर्काश्वमेधाविन्द्रमेघार्काश्वमेधवन्तस्त्वेन भाग-
 धेयेनोप धावति स एवास्या अन्ततो महायज्ञं चावयत्युपैतं महायज्ञो नमति ”
 [सं० का० २ प्र० २ अ० ७] इति ।

अश्वमेधयज्ञस्य साधनभूतो षोऽग्निः सोऽर्कः । यश्च हत्कलभूत आदित्यः
 सोऽश्वमेधः । अत एव पञ्चमकाण्डे पञ्चाकां हुतिविधिशेषार्थवादे सामान्यायते—
 “ अर्को वा एष यदग्निरसावादित्योऽश्वमेधो यदेता आहुतीर्जुहोत्यर्काश्वमेधयोरेव
 ष्योतीः षि संधाति ” इति । अश्वमेधब्राह्मणेऽप्याम्नायते—“ अग्निर्वा अश्वमेधस्य
 योनिरायतनम् । सूर्वोऽग्नेर्योनिरायतनम् । यदश्वमेधेऽग्नौ चित्य उत्तरवेदिं चिनोति
 तावर्काश्वमेधो ” इति । वाजसनेपिनोऽपि चित्यस्याग्नेरुपासने सामानन्ति—
 “ एष वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य संवत्सर आत्माऽयमग्निरर्कस्तस्येमे लोका
 आत्मानस्तावित्तावर्काश्वमेधो ” इति । इन्द्रः स्तुतयोरग्न्यादित्ययोः स्वामित्वाद्-
 र्काश्वमेधवानित्युच्यते । यं यजमानं मत्यश्वमेधराजसूर्यरुरो महायज्ञो नोपनमेन्
 प्राप्नुयात्स यजमानोऽर्काश्वमेधस्वामिने निर्वपेत् । याचेतावर्काश्वमेधशब्दाच्चाव-
 ग्न्यादित्यौ तावुभौ महायज्ञस्याश्वमेधस्यान्त्ये तनु पारम्भसमाप्तिकोट्योर्वर्तमान-
 क्षरारे । चित्याग्निः साधनत्वेन पारम्भकोटौ वर्तते । आदित्यः फलरूपत्वेन स-
 माप्तिकोटिगामी । स एवेन्द्र एवास्मै यजमानस्य समीपे महायज्ञं धेरयति । स
 च महायज्ञं एतं यजमानमुपनमति प्राप्नोति ।

तत्र पुरोनुवाक्यामाह—

अनवस्त इति । हे पुरुहूत बहुभिर्यजमानैराहुतेन्द्र ते तव रथमनवो मनु-

ष्यास्वर्क्षस्तक्षन्तु संस्कुर्वन्तु । किमर्थम् । अध्यायार्थं संयोज्यम् । त्वष्टा देवः
शिल्पी द्युमन्तं दीप्तिमन्तं वर्जं तक्षतु । ब्रह्माणो ब्राह्मणा ऋत्विजोऽर्कैरर्चनसाध-
नैर्मन्त्रैर्ब्रह्मन्तः पूजयन्त इन्द्रमवर्धयन्धशसा वर्धयन्तु । अहयेऽहिमघं महायज्ञ-
प्राप्तिप्रतिबन्धकं पापं हन्तवा उ अवश्यं हन्तुमवर्धयान्तित्यन्वयः ।

याज्यामाह—

वृष्णे यत्त इति । हे इन्द्र यद्यदा वृष्णे ते कामाभिवर्षिणस्तव संबन्धिन-
मर्कमर्चनीयं वृषणो वर्षणं(कं) फलाभिवर्षकं यागं ग्रावाणः साधनभूता इषदुप-
लादयः पदार्था अर्चानर्चयन्ति अलंकुर्वन्ति, तदानीमदितिर्बोदिष्या पृथिवी स-
जोवास्त्वया समानपीतिर्भवतु । इन्द्रेषिता इन्द्रप्रेरिता ये पवयो वज्राः सन्ति
तेऽप्यरथा अनधासो रथाधनिरपेक्षा एव दस्युन्महायज्ञप्राप्तिप्रतिबन्धकानसु-
रानभ्यवर्तन्ताभिलक्ष्यं हन्तुं भवर्तन्ताम् ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ इन्द्रं वो विश्वतोऽमुर्षिंश्चरावैन्द्र ऋचोर्द्वयम् ।

इन्द्नीन्द्रियावद्यागे स्यादा वस्तिन्वर्भवद्यजौ ॥ १ ॥

इन्द्रं स्यादर्कवद्यागे तिस्रोऽहोऽग्नयणावुचः ।

विनो (वै)प्रुधे चतस्रः स्युत्त्रातारं त्रातुमद्यजौ ।

अनवोऽर्काधवद्यागे मन्त्राः सप्तदशोरिता(न्वा एकोनविंशतिः)

॥ २ ॥ इति ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वे-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे षष्ठमपाठके

द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तपो ह्यद निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यातीर्थमहेश्वरापरावतारस्य श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्व-
रस्य श्रीवीरबुद्धमहाराजस्याऽऽज्ञापारिपालकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदार्थप्रकाशे ऋणयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये

प्रथमकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र पथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

पाकयज्ञं वा अन्वाहिताग्नेः पशव उपं तिष्ठन्त इडा खलु
वै पाकयज्ञः सैषाऽन्तरा प्रयाजानूयाजान्यजमानस्य लोकेऽ-
वहिता तामाहियर्माणामभि मन्त्रयेत् सुरूपवर्षवर्णं पहीतिं
पशवो वा इडां पशुनेवोपं ह्वयते यज्ञं वै देवा अद्बुहन्वज्ञोऽ-
सुराः अद्बुहन्तेऽसुरा यज्ञदुग्धाः पराऽभवन्व्यो वै यज्ञस्य
दोहं विद्वान् (१) यजतेऽप्यन्यं यजमानं इहे सा मे
सत्याऽऽशीरस्य यज्ञस्य भूयादित्योहैष वै यज्ञस्य दोहस्ते-
नैवैनं इहे प्रत्ता वै गौर्दुहे प्रत्तेडा यजमानाय इह एते वा
इडाये स्तमा इडोपं ह्वेति वायुर्वत्सो यर्हि होतेडामुपह्वयेत्
तर्हि यजमानो होतारमीक्षमाणो वायुं मर्नसा ध्यायेत्
(२) मात्रे वत्समुपावंसृजति सर्वेण वै यज्ञेन देवाः सुवर्गं
लोकमायन्पाकयज्ञेन मनुरश्नाम्यत्सेडा मनुमुपावर्तत तां
देवासुरा व्यह्वयन्त प्रतीचीं देवाः पराचीमसुराः सा देवानु-
पावर्तत पशवो वै तद्देवानं वृणत पशवोऽसुरानजहुर्यं कामये-
तापशुः स्यादिति पराचीं तस्येडामुपं ह्वयेतापशुरेव भवति
यम् (३) कामयेत पशुमान्त्स्यादिति प्रतीचीं तस्येडामुपं
ह्वयेत पशुमानेव भवति ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वा इडामुपं
ह्वयेत य इडामुपह्वयाऽऽत्मानमिडानामुपं ह्वयेतेति सा नः
प्रिया सुप्रतूर्तिर्मघोनीत्याहेडामेवोपह्वयाऽऽत्मानमिडायामुपं
ह्वयते व्यस्तमिष वा एतयज्ञस्य यदिडा सामि प्राश्नन्ति (४)

सामि मर्जयन्त एतत्प्रति वा असुराणां यज्ञो व्यच्छिद्यत
 ब्रह्मणा देवाः समदधुर्बृहस्पतिस्तनुतामिमं न इत्याह ब्रह्म
 वै देवानां बृहस्पतिर्ब्रह्मणैव यज्ञः सं दधाति विच्छिन्नं यज्ञः
 समिमं दधात्वित्याह संतत्यैष विश्वे देवा इह मादयन्तामि-
 त्याह संतत्यैव यज्ञं देवेभ्योऽनुं दिशति यां वै (५) यज्ञे
 दक्षिणां ददाति तामस्य पशवोऽनु सं कामन्ति स एष ईजा-
 नोपशुभाबुक्रो यजमानेन स्वस्तु वै तत्कार्यमित्याहुर्मथा देवत्रा
 क्तं कुर्वीताऽऽत्मन्पशून्मयेतेति ब्रध्न पिन्वस्वेत्याह यज्ञो
 वै ब्रध्नो यज्ञमेव तन्महयत्यथो देवत्रैव दत्तं कुरुत आत्मन्प-
 शून्मयेते ददतो मे मा क्षायीत्याहाक्षितिमेवोपैति कुर्वतो मे
 भोषं वसदित्याह भूमानमेवोपैति (६) ॥

(विद्वाभ्यायेद्भवति यं प्राश्नन्ति यां वै म एकानविस्रतिश्च) ।

इति छुष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
 माष्टके सप्तमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

धस्य निःशसितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्विलं जगत् ।

निर्ममे तमहं धन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

प्रपाठके सप्तमेऽस्मिन्नुवाकास्त्रयोदश ।

याजमानब्राह्मणस्य शेषः षट्स्वादिमेषु हि ॥

वाजपेयस्य मन्त्रास्तु षट्स्वन्वेष्वथ याज्यकाः ।

इडानुमन्त्रणं तस्या इडायाश्च प्रशंसनम् ।

अन्वाहार्योऽथ मन्थानुवाकव्याख्या त्रिषु स्मृता ।

रथमन्वा धावनं च रोहणं वाजहोमकः ।

उजित्यतिम्राह्याज्या इत्यर्था अनुवाकगाः ॥

(इडानुमन्त्रणम्)

तत्र प्रथमेऽनुवाक इडानुमन्त्रणमुच्यते । तदेतद्विधातुं प्रस्तौति—

पाकयज्ञमिति । पाकयज्ञस्य स्वरूपमापस्तम्बसूत्रस्याखपातुमिरुक्तम्—“ औ-
पासनहोमो वैश्वदेवं पार्वणमष्टका मासि श्राद्धं सर्पबलिरीशानबलिरिति सप्त
पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । बौधायनोऽप्याह—“ हुतः प्रहुत आहुतः शालगवो
बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम इति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः ” इति । अन्ये
त्वाहुः—“ अल्पयज्ञाः पाकयज्ञाः ” इति । आश्वलायनोऽप्याह—त्रयः पाकयज्ञा
हुता अग्नौ ह्यमाना अनग्नौ प्रहुता ब्राह्मणभोजने ब्रह्मणि हुताः ” इति ।

एतेषां मध्ये यं कंचिदप्याहिताग्नेः पाकयज्ञमनु गवाद्याः पशवोऽवस्थिता
भवन्ति पाकयज्ञेन लभ्यन्त इत्यर्थः । अत्र त्रिडाभक्षणमेव पाकयज्ञो ब्रह्मणि
हुतत्वात् । अतोऽनेनापीडाभक्षणेन पशवो लभ्यन्ते । तत्रेयमिडा यजमानस्य
लोके फलसाधने यज्ञे प्रयाजानुयाजमध्ये व्यवस्थिता । प्रयाजाज्यभागप्रधान-
स्विष्टकृद्भ्य ऊर्ध्वमनुयाजेभ्यश्च प्रागिडाया अनुष्ठेयत्वात् । एतच्च हौत्रकाण्डे
स्विष्टकृद्याध्याया अनुयाजयाज्यायाश्च मध्य इडोपाह्वानमन्त्रपाठादवगम्यते ।

विधत्ते—

तामाह्वियमाणामिति । तामिडायाह्वियमाणामवदाय होतृसमिपमानीयमा-
नाम् । तत्प्रकारमापस्तम्ब आह—“ इडापात्रमुपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्यं इडां
समवद्यति चतुरवचां वा पञ्चावचाम् ” इति । “ अभिषार्येडां होत्रे प्रदाय ”
इति च । इडादेवतायाः पशुसाधनत्वाद्रौरूपत्वाच्च मन्त्रगतेनेहीति पदेन पशुने-
वोपह्वयते ।

सा मे सत्याऽऽशीरित्येतं मन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

यज्ञं वा इति । दोहनं रिक्तीकरणम् । सां दोग्धीत्यत्र तथा दर्शनान् ।
देवाः प्रथमं यज्ञमदुहन्नुदुहन्, तद्वत्सारफलस्वीकारेण रिक्ती चक्रुः । स च
यज्ञोऽसुरानदुहन्तदीयसारपहारेण रिक्ती चकार । तदस्ते पराभूताः । यो यज-
मानो देवकर्तृकं यज्ञरिक्तीकरणं यज्ञकर्तृकमसुररिक्तीकरणं च विद्वान्यजते सोऽ-
न्यमपि यजमानं दुहे रिक्ती करोति । एतस्य वाक्यस्य मन्त्रमहोत्साररूपत्वादन्यस्य
यजमानस्य न काचिद्धानिः ।

व्याचष्टे—

सा मे सत्येति । उपहृतोऽर्थं यजमान उत्तरस्यां देवयज्यायामुपहृत इत्या-

दिका येयमाशीरूपह्वानमन्त्रगता सेयमस्य यज्ञस्य संबन्धिन्याशर्मिम सत्या
मूयादित्येवैरूपो यज्ञदोहस्तेनैवान्यं यजमानं दोग्धि ।

वायुभ्यानं विधातुं प्रस्तौति—

प्रत्ता वा इति । प्रत्ता वत्सलेहनेन प्रस्तुतस्त्वनी गौर्दुहे पयः क्षारयति तद्व-
दनेडा प्रत्ता सती यजमानस्य फलं दोग्धि । तस्या इडाया इडोपहूतेत्यादिमन्त्र-
भागाः स्तनाः । वायुर्वत्सः ।

विधत्ते—

यर्हि होतेति । यर्हि यस्मिन्काले ।

इडोपहूतेत्यादिमन्त्रभागप्रयोगे हेयोपदेयपक्षौ विधातुं प्रस्तौति—

सर्वेणोति । मनुसहिताः सर्वे देवाः कृत्स्नेन दर्शपूर्णमासयागेन स्वर्गलोकं
मान्मुमुक्षताः । तत्र मनुः पाकयज्ञेन आन्तोऽभूत् । “ इडा खलु वै पाकयज्ञः ”
इत्युक्तम् । अतो मनुर्होता सन्निडोपाह्वान एव तात्पर्यवानभूदित्युक्तं भवति ।
सा चेडा देवता तात्पर्यवन्तं मनुमुपगतवती । तां दृष्ट्वा देवाश्चासुराश्च परस्परव्य-
त्ययेनाह्वयन्त । ते देवाः प्रतीचीं संमुखमुपाह्वयन्त । असुराः पराचीं मुखमुपा-
ह्वयन्त । इडोपहूतेत्येवभादाविडाशब्दप्रयोगः सामुख्यम् । उपहूतेडोति पश्चादि-
डाशब्दप्रयोगो विमुखत्वम् । तत्र संमुखत्वेन तुष्टा सती सा देवानुपावर्तत ।
पशवो वा इडोत्पन्थनाऽऽन्नातत्वादिडारूपाः पशवस्तत्रदा देवानवृणत वृत्तवन्तः
प्राप्तवन्तः । विमुखत्वेनेडाया अपरितोपाचद्रूपाः पशवोऽसुरानजहूरुः संत्यक्तवन्तः ।

तत्र हेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

उपदेयपक्षं विधत्ते—यं कामयेतेति ।

सा नः प्रियेतिमन्त्रभागं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

अह्नवादिन इति । वेदार्थविचारका विद्वांसः परस्परमित्याहुः । किमिति,
यो बुद्धिमान्मन्त्रेणैव एहादिव एहीत्यादिनेडामुपहूय तस्यामिडायामारमानमुपह्वयते
योजयति स एवेडां यथाशास्त्रमुपह्वयेतेति ।

मन्त्रं व्याचष्टे—

सा नः प्रियेति । येयमिडाऽस्माभिरिड एहीत्यादिनोपहृता सेयमिडा त्वं
नोऽस्माकं प्रियेत्यनेन वचनेन स्वात्मानमिडायां योजितवान्भवति ।

पार्जनार्थं मनोऽप्योतिरित्यादिकामुचं व्याख्यातुं प्रस्तौति—

(इहानुमन्त्रणम्)

व्यस्तमिवेति । इडेति यदेतेन यज्ञस्वाङ्गं व्यस्तं विच्छिन्नमिव भवति ।
 तत्कथमिति । उच्यते—सामि पुरोडाशस्य लेशमिहाभगरूपमृत्विजः प्राश्नन्ति,
 साम्युदकलेशं मार्जयन्ते शिरसि सिञ्चन्ति, तदानीं प्रधानयागाः पूर्वमेव हुता
 अनुयाजादियागा इत ऊर्ध्वं यष्टव्यास्तन्मध्ये त्वेदविहाभक्षणं मार्जनं च क्रियते,
 तयोरयागरूपत्वाद्यागाविच्छेदकत्वम् । तथा तस्यसुरा यष्टव्याननुयाजादीन्वि-
 स्मृतवन्तः । अतोऽसुराणां यज्ञ एतत्प्रति भक्षणमार्जनद्वयं मत्येतद्द्विषे काले
 विच्छिन्नोऽभूत् । देवास्त्वममन्ताः सन्तो ब्रह्मणा परिवृढेन केनचित्पुरुषेण सम-
 दधुस्तयोर्विच्छिन्नयोः पूर्वोत्तरयोर्वैज्ञभागयोः संधानं कृतवन्तः ।

तस्या ऋचस्तृतीयपादं व्याचष्टे—

बृहस्पतिरिति । देवगुरुत्वाद्बृहस्पतेः परिवृढत्वम् ।

संधातृपतिपादकं तृतीयपादं व्याख्याय संधानपतिपादकं द्वितीयपादं
 व्याचष्टे—

विच्छिन्नमिति । अविच्छेदायेत्यर्थः ।

तस्य संततस्य यज्ञस्य देवसमर्पणप्रतिपादकं चतुर्थपादं व्याचष्टे—

विश्वे देवा इति । ऋध्न पिन्वस्वेत्यादिकं पुरोडाशाभिमन्त्रणमन्त्रं व्याख्यातुं
 प्रस्तौति—

यां वै यज्ञ इति । यजमानेनस्विभ्यो दीयमानां गवान्वाहार्यादिरूपां दक्षिणां
 तदीयाः पशवः सर्वेऽप्यनुगच्छन्ति, तदा यज्ञानुष्ठाता च पशुरहितो भवति ।
 अतः स्वेन दत्तं दक्षिणाद्रव्यं यथा देवजा देवेषु ऋत्विक्त्ववस्थितं भवति, पशवश्च
 यथा स्वस्मिन्नेव रमन्ते, तथा यजमानेन कर्तव्यमिति बुद्धिमन्त आहुः ।

मन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—

ऋध्न पिन्वस्वेति । हे यज्ञ प्रीणीहीत्यनेन यज्ञस्य पूजारूपेण प्रोत्साहनेन
 यथोक्तं प्रयोजनद्वयं संपद्यते ।

द्वितीयं भागं व्याचष्टे—

इदतो म इति । दानप्रयुक्तो द्रव्यक्षयो मा क्षायीति प्रार्थनेन निवारितो
 भवति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

कुर्वतो म इति । उपक्षयनिवारणस्य पूर्वमेव प्रार्थितत्वान्मोपदसादित्यनेना-
 भिवृद्धिलक्षणं बाहुल्यमेव प्रार्थयन्ने भूमानमेवोपैतीति ।

इति श्रीमत्सामयणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

वैतिलीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

स*श्रवा ह सौवर्चनसस्तुमिज्जमौषोदितिमुवाच यत्सत्रि-
णा* होताऽभूः कामिडासुपाह्वया इति तामुपाह्व इति
होवाच या प्राणेन देवान्दाधारं व्यानेन मनुष्यानपानेन
पितृनिर्ति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३ इति छिनत्तीति होवाच
शरीरं वा अस्यै तदुपाह्वया इति होवाच गौर्वै (१)
अस्यै शरीरं गां वाव तौ तत्पर्यवदतां यौ यज्ञे दीयते सा
प्राणेन देवान्दाधारं यथा मनुष्यां जीवन्ति सा व्यानेन
मनुष्यान्वां पितृभ्यो ज्ञन्ति साऽपानेन पितृभ्य एवं वेदं पशु-
मन्त्रवत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच या प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्याभवतीत्यजं वा अस्यै तत् (२) उपाह्वया इति होवाचै-
वंधयो वा अस्यै अन्नमोवंधयो वै प्रजाः प्रभवन्तीः
प्रत्या भवन्ति य एवं वेदान्नादो भवत्यथ वै तामु-
पाह्व इति होवाच या प्रजाः पराभवन्तीरनुगु-
ह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णातीति प्रतिष्ठां वा अस्यै तदुपा-
ह्वया इति होवाचेयं वा अस्यै प्रतिष्ठा (३) इयं वै प्रजाः
पराभवन्तीरनु गुह्णाति प्रत्याभवन्तीर्गुह्णाति य एवं वेदं
प्रत्येव तिष्ठत्यथ वै तामुपाह्व इति होवाच यस्यै निक्रमणे
घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति छिनत्ति सा न छिनत्ती ३

(इडाप्रशंसा)

इति न छिनत्तीति होवाच प्र तु जनयतित्येष वा इडासुपा-
ह्मथा इति होवाच वृष्टिर्वा इडा वृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः
संजीवन्तीः पिवन्ति य एवं वेद मैव जायतेऽन्नादो भवति
(४) ॥

(गौर्वा अस्यैतत्प्रतिष्ठाऽह्मथा इति वि० शक्तिश्च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

इडाद्यनुमन्त्रणमन्त्राः मधमे ध्याख्याताः । तामिडां द्वितीये द्वयोर्मुन्योः मभो-
चराभ्यां प्रशंसति । तत्र मभ्रवतारयति—

सश्रवा इति । संश्रवा इत्युपेर्नामधेयम् । स च सुवर्चनसः पुत्रः । तुमिञ्ज
इत्यृष्यन्तरस्य नामधेयम् । स चोपोदितस्य पुत्रः ।

संभवसः प्रभं दर्शयति—

यत्सन्निणामिति । यद्यदा, तदेत्यध्याहारः । कां किङ्गुणकाम् ।

तुमिञ्जस्योत्तरं दर्शयति—

तामुपाह्व इति । प्राणादिवृत्तिभिरिडाया देवादिधारणमुत्तरत्र स्पष्टी करि-
ष्यते । तां देवादिधारणगुणकामिडामुपहृतवानस्मि ।

पुनः प्रभं दर्शयति—

छिनत्तीति । त्वयोपहृता सेयमिडा गोरूपा सती दक्षिणात्वेन पतिग्रहीतृत्किं
छिनत्ति पतिग्रहदोषेण विनाशशयमथवा न छिनत्तीति विचारार्थः लुप्तः ।

उत्तरं दर्शयति—छिनत्तीति ।

एवं तर्हि नेयं मुख्येहेति मभ्रवादिनोक्तं दूषणं दर्शयति—

शरीरमिति । अस्या इडादेवतयाः शरीरमेव त्वयोपहृतं न तु सा देवता ।
इदानीमाख्यायिकातोऽपस्तुत्य श्रुतिः स्वयमेवाऽऽह—

गौर्वा इति । गौरेवास्या इडायाः शरीरम् । एतच्च मानवी घृतपदी मैवाव-

रुणीत्येतस्य हौत्रस्येडोपाह्वानमन्त्रस्य ब्राह्मणे मनुः पृथिव्या इत्याद्यनुवाके प्र-
सिद्धम् । अत इडायाः शरीरमूर्ता गमेव ज्ञातवन्तौ तदानीं छिनत्तीत्येवाहशा-
भ्यां प्रश्नोत्तराभ्यामनिन्दताम् ।

इदानीं देवादिधारणं स्पष्टी करोति—

या यज्ञ इति । यज्ञे दक्षिणारूपेण वृत्तया गवा देवास्तूष्णीमेव तुष्यन्ति न
तु तां दुहन्ति नापि ध्वन्ति । अतः प्राणेन प्रकृष्टचेष्टयोजनया वृत्त्या देवान्वा-
रयति । मनुष्यास्तु गां दुग्ध्वा जीवन्ति, तदा नात्यन्तमहानिः क्षीरस्य हीनत्वा-
त् । नाभ्यन्तं हानिः । शरीरस्य वधाभावात् । अतः प्राणादानमध्यवर्तिन्या
ध्यानसमानया मध्यमवृत्त्या मनुष्यान्धारयति । अष्टकाश्राद्धे गां पितृभ्यो ध्वन्ति ।
तथा षाऽऽपस्तम्बः—“ शोभूते दर्भेण गामुपाकरोति पितृभ्यस्त्वा जुष्टामुपाकरो-
मि ” इति । सेयं गौरपानेनाधमवृत्त्या मारुणरूपया पितृन्धारयति ।

उक्तस्य देवादिधारणस्य वेदनं प्रशंसति—

अथ तुमिञ्जः स्वेनोपहृतया इडाया मुख्यत्वं संपादयितुं गुणान्तरेणेडां
विशिन्ष्टीति दर्शयति—

अथ वेति । पक्षान्तरद्योतनायाथ वा इति षडङ्गम् । येयमिडा प्रभुत्वोपेताः
प्रजाः प्रत्याभिमुख्येन वर्तन्ते तादृशीमिडामुपहृतवानस्मि ।

संभवा एतस्या अपीडाया मुख्यत्वं धारयतीति दर्शयति—

अन्नं वा इति । अस्या इडायाः संबन्धि यदन्नं तदेवोपहृतवानसि न तु
मुख्यामिडाम् ।

तदेतद्देद उपपादयति—

ओषधय इति । ओषधीनां गवामन्नत्वं प्रसिद्धम् । प्रभुत्वोपेतानां च प्रजा-
नां गृहेषु बहुजनभोजनाय व्रीह्याओषधय आगत्य वर्तन्ते ।

एतद्देदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

गुनरपि तुमिञ्जस्य गुणान्तरोक्तिमिडाया मुख्यत्वसंपादिकामुदाहरति—

अथवा इति । येयमिडा व्याध्यादिभिः पराभूमयानाः प्रजाः स्वस्थाम-
वस्थाप्यानुगृह्णाति, पराभूमयानाः प्रजास्तसदपेक्षितस्थानप्रदानेन स्वी करोति ।

अस्या अपीडाया मुख्यत्वानिराकरणोक्तिं दर्शयति—

(इडाप्रशंसा)

प्रतिष्ठामिति । प्रतितिष्ठत्यस्यामिडा गोरूपेति प्रतिष्ठा भूमिस्तामेषोपहृतवानसि
न मुरूयामिडाम् ।

तदेतद्वेद उपपादयति—इयं वा इति ।

वेदनं प्रशंसति—य एवमिति ।

मुरूयत्वसंपादनाय गुणान्तरोक्तिं दर्शयति—

अथ वा इति । यस्या वृष्टिरूपाया इडाया निष्क्रमणे न्यग्भावेन पतने सति
मद्घृतं क्षरदुदकं तज्जीवनार्थिन्यः प्रजा उपजीवन्ति तादृशीमिडामुपहृतवानसि ।

संभवा अस्थामिडायां पूर्ववदोषाभावाभावौ पृच्छति—

छिनत्तीति । वृष्टेर्गवाञ्भूर्मीनामिष प्रतिग्राह्यत्वत्वाभावात्तुमिञ्जस्थ प्रति-
ग्राह्यदोषाभावोक्तिं गुणान्तरोक्तिं च दर्शयति—

न छिनत्तीति । वृष्टिरूपेयामिडा क्वपि पुरुषं न छिनत्ति न दूषयति
किंतु प्रकर्षेण सस्यादिकं जनयति ।

संभवसो मुख्येडात्वाङ्गीकारोक्तिं दर्शयति—

एष वा इति । एष वृष्टिरूपेडावादी त्वमेव मुरूयामिडामुपहृतवानसि ।

एतस्यामुक्तायामिडायां पूर्वोक्तलक्षणं वेदो दर्शयति—

वृष्टिर्वा इति । तदेवमस्मिन्ननुवाके सर्वप्राण्युपकारिभिर्गवान्भूमिवृष्टिरूपै-
रियमिडा प्रशस्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे छण्यजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

परोक्षं वा अन्ये देवा इज्यन्ते प्रत्यक्षमन्ये यद्यजते य एव
देवाः परोक्षमिज्यन्ते तानेव तद्यजति यदन्वाहार्यमाहरत्येते
वै देवाः प्रत्यक्षं यद्वाह्याणास्तानेव तेन प्रीणात्यथो दक्षिणैवा-
स्यैपाऽथो यज्ञस्यैव छिद्रमपि दधाति यद्वै यज्ञस्य कूरं यद्वि-

लिष्टं तदन्वाहार्येण (१) अन्वाहरति तदन्वाहार्यस्यान्वाहा-
 र्यत्वं देवदूता वा एते यद्वत्विजो यदन्वाहा-
 र्यमाहरति देवदूतानेव प्रीणाति प्रजापतिदेवेभ्यो यज्ञान्व्यादि-
 श्चत्स रिरिचानोऽमन्यत स एतमन्वाहार्यमभक्तमपश्यत्तमात्म-
 न्नधत्त स वा एष प्राजापत्यो यदन्वाहार्यो यस्यैवं विदुषोऽ-
 न्वाहार्य आह्वियते साक्षादेव प्रजापतिमुध्नोत्यपरिमितो निरु-
 प्योऽपरिमितः प्रजापतिः प्रजापतेः (२) आप्त्यै देवा वै य-
 यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं प्राजापत्यमन्वाहा-
 र्यमपश्यन्तमन्वाहरन्त ततो देवा अभवन्पराऽसुरा यस्यैवं वि-
 दुषोऽन्वाहार्य आह्वियते भवत्यात्मना पराऽस्य आतृन्व्यो भ-
 वति यज्ञेन वा इष्टी पक्केन पूर्ती यस्यैवं विदुषोऽन्वाहार्य आ-
 ह्वियते स त्वेवेष्टापूर्ती प्रजापतेर्भागोऽसि (३) इत्याह प्रजा-
 पतिमेव भागधेयेन समर्धयत्यूर्जस्वान्पयस्वानित्याहोर्जमे-
 वास्मिन्पयो दधाति प्राणापानौ मे पाहि समानव्यानौ मे
 पाहीत्याहाऽऽशिषमेवैतामा शास्तेऽक्षितोऽस्यक्षित्यै त्वा मा
 मे क्षेष्ठा अमुत्रामुष्मिँल्लोक इत्याह क्षीयते वा अमुष्मिँलो-
 केऽन्नमितःप्रदान* संमुष्मिँल्लोके प्रजा उपजीवन्ति यदेवम-
 मिमृशत्याक्षितिमेवैनद्रमयति नास्यामुष्मिँल्लोकेऽन्नं क्षीयते
 (४) ॥

(अन्वाहार्येण प्रजापतेरसि संमुष्मिँल्लोके पञ्चदश च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमःपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अन्वाहार्याभिधानम्)

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीय इहायाः प्रशंसोक्ता । तृतीयेऽन्वाहार्य उच्यते । तस्य दानं विधातुं प्रस्तौति—

परोक्षमिति । परोक्षमिति क्रियाविशेषणम् । अग्नीन्द्रादीनामदृश्यमानत्वात्तद्यागः परोक्षः । ऋत्विजां दृश्यमानत्वात्तद्यागः प्रत्यक्षः ।

अन्वाहार्यदानं विधत्ते—

यदन्वाहार्यमिति । अन्वाहार्यः एक ओवनस्तमाहरत्युत्विग्भ्यो दद्यात् । प्रत्यक्षं वर्तन्त इति शेषः ।

अन्वाहार्यस्य दक्षिणारूपत्वेन यज्ञच्छिद्रपिषायकत्वेन च तं प्रशंसति—

अथो दक्षिणेति । अन्वाहार्यशब्दं निर्वक्ति—

यद्वै यज्ञस्येति । आतिरिक्तं कर्मणो यश्च हीनमित्यस्मिन्प्रायश्चित्ताहुतिमन्त्रे प्रोक्तमधिकं यज्ञाङ्गमन कुरं, यूनं विडिष्ठं, तदुभयमनेनान्वाहार्यदानेनानुकूलं यथा भवति तथाऽऽहरति समादधाति । तस्मादन्वाहार्यत आनुकूल्येन समाधी-
यतेऽनेनेत्यन्वाहार्यः ।

ऋत्विक्मीतिहेतुत्वेन पुनः प्रशंसति—देवदूता इति ।

प्रजापतिभागत्वेन पुनस्तं प्रशंसति—

प्रजापतिरिति । आग्नेयाग्नीषोमीयपुरोडाशान्यागानग्न्यादिदेवेभ्यो विभज्य दत्त्वा स्वकीययागराहित्येन रिक्तमात्मानं पन्थमानः प्रजापतिरमर्कं देवेभ्यो विभज्यासमर्पितं दृष्ट्वा तमात्मनि स्थापिष्वान् । ततोऽन्वाहार्यः प्रजापत्यः ।

तस्थान्वाहार्यस्य बाहुल्यसंपादनं विधत्ते—

अपरिमित इति । सर्वदेवस्वामित्वेन व्याप्तिबाहुल्यात्प्रजापतेरपरिमितत्वम् ।

स्वविजयहेतुत्वेन वैरिपराजयहेतुत्वेन च पुनः प्रशंसति—देवा वा इति ।

इष्टापूर्तकारित्वपूरणेन च पुनः प्रशंसति—

यज्ञेन वा इति । इष्टप्रायेयादि श्रौतकर्म । पूर्तं वाषीकृषादि स्मार्तकर्म ।

तथाऽऽग्नेयादियागेनेष्टसंपत्तिः । पक्केनान्वाहार्येण पूर्तसंपत्तिः ।

तस्याभिमर्शनमन्त्रप्रथमभागं व्याचष्टे—प्रजापतेरिति ।

द्वितीयभागं व्याचष्टे—ऊर्जस्वानिति ।

तृतीयभागं व्याचष्टे—

(शेषाहुत्यनुमन्त्रव्याख्यानम्)

प्राणायानाविति । ऋत्विग्भिर्न्वाहार्यस्थ नीयमानत्वात्तेन स्वकीयमाणा-
दिपालनमाशीर्वाद एव ।

चतुर्थभागं व्याकुर्वन्नामिमर्शनं विधत्ते—

अक्षितोऽसीति । स्वर्गस्य कर्मभूमित्वाभावात्तन् तत्साधनानुष्ठानेनात्तं संपा-
दयितुं शक्यं, किंतु स्वर्गप्राप्ताः पजा इतःप्रदानमेतल्लोकानुष्ठितकर्मसंपादितमे-
वात्तं स्वर्गे लोक उपजीवन्ति । तस्मात्तत्र भुज्यमानमिदं क्षीयते । अक्षितोऽ-
सीति मन्त्रेण यदभिमर्शनं तेनान्नस्याक्षयत्वप्रापणादर्जनं न स्वर्गे क्षीयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे लृष्णयजुर्वे-

दीपतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमपाठके सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

वर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्याह वर्हिषा वै
प्रजापतिः प्रजा असृजत तेनैव प्रजाः सृजते नराशंसस्याहं
देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्याह नराशंसेन वै प्रजापतिः
पशून्सृजत तेनैव पशून्सृजतेऽग्नेः स्विष्टकृतोऽहं देवयज्य-
याऽऽयुष्मान्यज्ञेन प्रतिष्ठां गमेयमित्याहाऽऽयुरेवाऽऽत्मन्धत्ते
प्रति यज्ञेन तिष्ठति दर्शपूर्णमासयोः (१) वै देवा उज्जि-
तिमनूदंजयन्दर्शपूर्णमासाभ्यामसुरानपानुदन्ताग्नेरहमुज्जिति-
मनूज्जेषमित्याह दर्शपूर्णमासयोरिव देवतानां यजमान उ-
ज्जितिमनूज्जयति दर्शपूर्णमासाभ्यां भ्रातृन्व्यानपं नुदते वाज-
वतीभ्यां व्यूहत्यन्नं वै वाजोऽन्नमेवाव रुन्धे द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
यो वै यज्ञस्य द्वौ दोहौ सिद्धान्यजेत उभयंतः (२) एव
यज्ञं दुहे पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चैप वा अन्यो यज्ञस्य दोह इडा-
यामन्यो यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि ब्रूयादेमा

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

अग्मन्नाशिपो दोहकामा इति सस्तुता एव देवता इहेऽथो
उभयत एव यज्ञं इहे पुरस्ताञ्चोपरिष्टाञ्च रोहितेन त्वाऽभि-
देवतां गमयत्वित्याहैते वै देवाश्वाः (३) यजमानः प्रस्तरो
यदेतैः प्रस्तरं प्रहरति देवाश्वैरेव यजमानः सुवर्गं लोकं ग-
मयति वि तै मुञ्चामि रश्ना वि रश्मीनित्याहैष वा अग्नेर्वि-
मोकस्तेनैवैनं वि मुञ्चति विष्णोः शंयोरहं देवयज्यया यज्ञेन
प्रतिष्ठां गमिषमित्याह यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञ एवास्ततः प्रति ति-
ष्ठति सोमस्याहं देवयज्यया सुरेताः (४) रेतो धिषीयेत्याह
सोमो वै रेतोधास्तेनैव रेत आत्मन्धत्ते त्वष्टुरहं देवयज्यया
पशूनाः रूपं पुषेयमित्याह त्वष्टा वै पशूनां मिथुनानाः रू-
पकृत्तेनैव पशूनाः रूपमात्मन्धत्ते देवानां पत्नीरभिर्गृहपति-
र्यज्ञस्य मिथुनं तयोरहं देवयज्यया मिथुनेन प्र भूयासमित्या-
हैतस्माद्वै मिथुनात्प्रजापतिर्मिथुनेन (५) प्राजायत तस्मा-
देव यजमानो मिथुनेन प्र जायते वेदोऽसि वित्तिरसि विदे-
येत्याह वेदेन वै देवा असुराणां वित्तं वेद्यमविन्दन्त तद्देदस्य
वेदत्वं यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम गृहणीयात्तदेवास्य
सर्वं वृङ्क्ते घृतवंत्सं कुलायिनः रायस्पोषः सहस्रिणं वेदो
ददातु वाजिनमित्याह प्र सहस्रं पशूनाप्नोत्याऽस्य प्रजायां
वाजी जायते य एवं वेद (६) ।

(दर्शपूर्णमासयोरुभयो देवाथाः सुरेताः प्रजापतिर्मिथुनेनाऽऽप्नोत्वष्टौ च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीयेऽन्वाहार्योऽभिहितः । चतुर्थे शेषाहुतीनामनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याय-
न्ते । तत्रानूयाजमन्त्रान्व्याचष्टे-

बर्हिषोऽहमिति । बर्हिषा बर्हिर्यामानुमन्त्रणेन । एवमितरत्रोभयत्र ।

सूक्तवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

दर्शपूर्णमासयोरिति । अनुष्ठितयोर्दर्शपूर्णमासयोरनेनोज्ज्वलितमन्त्रपाठेनो-
ज्ज्वलितरुत्कर्षः संपूर्णता भवति । तां च यज्ञोज्ज्वलितमनु देवा अप्युत्कर्षेणाज-
यन् । ताभ्यां च संपूर्णाभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामसुराभिराचक्रुः ।

सुगव्युहनानुमन्त्रणं विधत्ते-

वाजवतीभ्यामिति । व्यूहति अभ्वयुगा क्रियमाणमनुमन्त्रयोदित्यर्थः ।

पादद्वयेनेव प्रकर्षेण स्थित्यर्थं मन्त्रद्वित्वमित्याह-

द्वाभ्यामिति । कालविरिष्टमेवा अग्निदितिमन्त्रपाठं विधातुं प्रस्तौति-

यो वा इति । एष इदानीमेव वक्ष्यमाण एवा अग्निदितिमन्त्रपाठः पृथग्दो-
हः । पूर्वमिडायायुक्तः सा मे सत्याऽऽशीरितिमन्त्रपाठः पृथग्दोहः ।

विधत्ते-

यर्हि होतेति । होवा सूक्तवाकं पठन्नाशास्तेऽयं यजमानोऽसाविति यदा
नाम गृह्णाति तदानीमेवा अग्निदिति मन्त्रं पठेत् । या देवताः “ अग्निमस्र
आवह ” “ आग्निरिदं हविरजुषत ” इत्यादिना होत्रा बहुशः संस्तुताः सर्वा
अप्यनेन मन्त्रपाठेन यजमानो दुग्धे । किंचेडाकाळीनो दोह इदानींतनो दोह
इत्युभयमपि संपादितं भवति ।

प्रस्तरानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

रोहितेनेति । यजमानवद्यागसाधनत्वात्प्रस्तरे यजमानत्वोपचारः ।

परिधिविमोकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

वि ते मुञ्चामीति । ते रशना विमुञ्चामित्याग्निमुद्दिश्याभिधानाद्यमभोर्वी-
मोकः ।

शंयुवाकानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे-

विष्णोरिति । यज्ञस्य फलव्याप्त्या विष्णुत्वम् । अन्ततः समाप्तिकाळे ।

(शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रव्याख्यानम्)

प्रथमस्य संयाजस्यानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

सोमस्येति । गर्भाशये रेतोधारणं सोमस्थानुग्रहाद्भवति । ततः सोमो रेतोधाः ।

द्वितीयपत्नीसंयाजानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—

त्वष्टुरिति । अन्यत्र “ यावच्छो वै रेतसः सिक्कस्य त्वष्टा रूपाणि विक-
रोवि ” इत्याम्नानान्मनुष्यगवाधादिपशूनां स्त्रीपुरुषमिधुनात्मकानां रूपं त्वष्टा
करोति ।

तृतीयचतुर्थपत्नीसंयाजधोरेर्काकारेणानुमन्त्रणमन्त्रं व्याचष्टे—देवानामिति ।

वेदाभिपशानमन्त्रं व्याचष्टे—

वेदोऽसीति । वित्तं पूर्वलब्धं धनं, वेद्यमितः परं लब्धव्यं, तदुभयमसुरसं-
बन्धि यत्र कापि निक्षिप्तं, तदुभयं देवाः कदाचिद्वेदेन भूमिं संमृजन्तोऽलमन्त ।
ततो विद्यते वित्तमनेनेति व्युत्पत्त्या वेदत्वं निष्पन्नम् ।

विधत्ते—

यद्यद्भ्रातृभ्येति । वैरिणः संबन्धि यद्गृहक्षेत्रादिकं यजमानो ममास्तिवत्य-
भिध्यायेतस्य सर्वस्य नामधेयं मन्त्रमध्ये गृहीत्वा विदेमेत्येतत्पदं पठेत् ।

एतस्य मन्त्रस्यान्त्यभागे सहस्रिणमिति पदस्योच्चारणं प्रशंसति—धृतब-
न्तमिति ।

मन्त्रार्थवेदनं प्रशंसति—

आऽस्येति । यजायां संततौ सर्वतः पुत्रोऽन्नसंमृद्धो जायते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋष्ययजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

ध्रुवां वै रिच्यमानां यज्ञोऽनु रिच्यते यज्ञं यजमानो
यजमानं प्रजा ध्रुवामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वा प्यायते यज्ञं
यजमानं यजमानं प्रजा आ प्यायतां ध्रुवा इतिनेत्याह

ध्रुवामेवाऽऽप्यायति तामाप्यायमानां यज्ञोऽन्वाप्यायते
यज्ञं यजमानो यजमानं प्रजाः प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्त-
स्मिन् स्त्वा दधामि सह यजमानेनेति (१) आहार्यं वै
प्रजापतेर्विभाजाम लोकस्तस्मिन्नेवेन दधाति सह यजमानेन
रिच्यत इव वा एतद्यजते यद्यजमानभागं प्राश्रात्यात्मानमेव
प्रीणात्येतावान् वै यज्ञो यावान्यजमानभागो यज्ञो यजमानो
यद्यजमानभागं प्राश्राति यज्ञ एव यज्ञं प्रति छापयत्येतद्वै स-
यवसः सोदकं यद्वाह्निंश्चाऽऽपश्चैतत् (२) यजमानस्याऽऽ-
यतनं यद्वेदिर्यत्पूर्णपात्रमन्तर्वेदि निनयति स्व एवाऽऽयतने
सुयवसः सोदकं कुरुते सदासि सन्ने भूया इत्याहाऽऽपो वै
यज्ञ आपोऽमृतं यज्ञमेवामृतमात्मन्धत्ते सर्वाणि वै भूतानि
व्रतमुपयन्तमनूप यन्ति प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्ज-
यन्तामित्याहैष वै दर्शपूर्णमासयोरवभृथः (३) यान्येवैनं
भूतानि व्रतमुपयन्तमनूपयन्ति तेरेष सहावभृथमवैति विष्णु-
मुक्त्वा वै देवाश्छन्दोभिरिमाँल्लोकाननपजय्यमभ्यजयन्त्यद्विष्णु-
क्रमान्क्रमते विष्णुरेव भूत्वा यजमानश्छन्दोभिरिमाँल्लोका-
ननपजय्यमभि जयति विष्णोः क्रमोऽस्यभिमातिहेत्याह
गायत्री वै पृथिवी त्रैष्टुभमन्तरिक्षं जागती द्यौरानुष्टुभीदिश-
श्छन्दोभिरेवेमाँल्लोकान्यथापूर्वमभि जयति ॥ ४ ॥

(यजमानेनेति चैतदवभृथो दिशः सप्त च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(आप्यायनादिमन्त्रव्याख्यानम्)

(अथ पथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थे शेषाहुत्यनुमन्त्रणमन्त्रा व्याख्याताः । एश्वमे त्वाप्यायनादिमन्त्रा व्याख्यायन्ते । तत्राऽऽप्यायनमन्त्रं व्याख्यातुमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रस्तौति—

ध्रुवां वा इति । ध्रुवायां रिक्तायां यज्ञस्यासेपूर्त्या यजमानस्य कलाभावात्तदीपमजाया अन्नाद्यभाव इति व्यतिरेकः । एवमन्वये योज्यम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे—आ प्यायतामिति ।

यजमानभागप्राशनमन्त्रं व्याचष्टे—

प्रजापतेरिति । विशेषेण कर्मभूमित्वेन भावीति विभानयं भूलोकः । एनं यजमानभागम् ।

यजमानस्य रिक्तीकरणनिवारणेन भागप्राशनं प्रशंसति—

रिच्यत इति । यजत इति यत्, एतेन पुरोडाशाज्यसंनान्द्यद्रव्यहोमे यजमानो रिक्त इव भवति । भागप्राशनेन तु पीतस्त्वं क्लेशं जहानि ।

यज्ञप्रतिष्ठाहेतुत्वेनापि तदेव प्रशंसति—

एतावानिति । यजमानस्य भागो यावानस्ति एतावानेवेह लोके यजमानस्योपयुक्तो यज्ञोऽवशिष्टस्य देवैर्कर्त्तृभिश्च भक्ष्यमाणत्वान् । स्वयं च यज्ञत्वमित्वेन यज्ञात्मकः । तथा सति यजमानेन भागे प्राशिते यज्ञ एव यज्ञः प्रतिष्ठापितो भवति ।

पूर्णपात्रस्य निनयनं विधातुं प्रस्तौति—

एतद्वा इति । वेदेर्हविर्धारणेन यजमानस्थानत्वम् । एतच्च स्थानं बर्हिषाऽऽस्तीर्णत्वात्सनीचीनतृणोपेतं . अ. तानावत्र स्थ . एव युक्तोप .

विधत्ते—

यत्पूर्णपात्रमिति । × पूरुत्सं तृणसू+दि . ×. मुद+धु+दि च सुरते ।

निनयनमन्त्रं व्याचष्टे—

सदसीति । अपां यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वं जीवन्हेतुत्वाच्चाप्रतत्वं, तस्मादपांऽभिलक्ष्य मन्त्रे भूषा इत्युक्ते सति यज्ञरूपममृतं स्वास्मिन्धारयति ।

× अयं भावप्रधाननिर्देशो बोध्यः । + स्. पुस्तकटिप्पण्यां समुद्भूमिति तै° ।

मृत्युत्पन्नमन्त्रं व्यासहे-

सर्वाणीति । यो यजमानो यज्ञमन्त्रमुपैति तमनु देवपित्रादीनि सर्वाणि भूतानि
व्रतं प्रारभन्ते । अतो देवपित्रादिमार्जनपविपादकेनानेन मन्त्रेण तैः सर्वैर्भूतैः
सैहवापभृशं प्राप्नोति ।

विष्णुक्रममिषक्ते-

विष्णुमुखा इति । देवाः पूर्वं स्वेयुः किष्णुमेव मुख्यं कृत्वा छन्दोविमानि-
देवैः साहिता अन्यैर्जेतुं यथा न शक्यते तथा लोकानलभन् । अतो यज-
मानो विष्णुक्रमात्कर्मत इति मन्त्रस्य विष्णुरेव मूलैर्माहोक्तमभिप्रेयति ।

व्रतयान्यन्वान्वाचहे-

विष्णोः क्रम इति । मासवदि छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकैस्त्वामित्तेन
तैः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः
विष्णोः क्रम इति । मासवदि छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकैस्त्वामित्तेन
तैः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः
विष्णोः क्रम इति । मासवदि छन्दोदेवानां पृथिव्यादिलोकैस्त्वामित्तेन
तैः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः स्वहस्तेः

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मासवदिष्ये श्रेयार्थमकाण्डे ऋष्यमन्त्रे-

श्रेयार्थेऽपि सैहवापभृशं प्राप्नोति । १५५५मकाण्डेः सप्तमपपाठके

१५५५मोऽनुवाकः ॥ ५५ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमपपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

अगन्म सुवः सुवरगन्मेत्याह सुवर्षमेव लोकमेति संह-
स्रंस्तेः याः संस्तेः यन्ते तपस्तस्मै ते माऽऽवृक्षीत्याह यथा-
यजुरेवैतत्सुभूरसि श्रेष्ठो रश्मीनामायुर्धा अस्यायुर्मं धेहीत्या-
हाऽऽशिषमेवैतमाः शास्ते प्र वा एषोऽस्माह्लोकाच्छयवते
यः (१) विष्णुक्रमान्कर्मते सुवर्गाय हि लोकाय विष्णु-
क्रमाः क्रम्यन्ते ब्रह्मवादिनो वदन्ति स त्वे विष्णुक्रमात्कर्मते
य इषोऽहोकाः भ्रातृव्यस्य संविद्य पुनरिषं लोकं प्रत्यवरोहे-
द्विषेव वा अस्य लोकस्य प्रत्यवरोहे वदोहेदमहममुं भ्रातृ-
व्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव इतिमानेव लोकाः भ्रातृव्यस्य

(उपस्थानादिस्मन्त्र्याख्यानाम्)

संक्रियः पुनास्मं लोकं प्रत्यवशोहति । सम (२) । ज्योतिष्माऽ-
भूयमित्थाहास्मिन्नेव लोके प्रति तिष्ठत्यैन्द्रीमाकृतं कृत्वा तत्
इत्यमहासौ वा आदित्यः ह्यद्रुस्तस्यैवाऽऽवृत्तमनु पर्यावर्तते
दक्षिणा पर्ववर्तते स्वमेव कीर्यमनु पर्यावर्तते । तस्माद्दक्षि-
णोऽर्धः अस्मन्नोः कीर्यवत्तसोऽर्धोः आदित्यस्यैवाऽऽवृत्तमनु
पर्यावर्तते समहं प्रजया सं मया प्रजेत्याहाऽऽक्षिप्तम् (३) ।
एवैताम्ना शास्ते समिञ्चो अद्य मे कीविहि शास्तेऽहः । ते अद्य
दीयासमित्याह यथायजुतेवैतदुक्तं यथायजुः कस्मिन्मान्मयासमि-
त्याहाऽऽक्षिप्तमेवैतामा शास्ते । षड् वै माहपत्यस्यान्तो मिश्र-
मिव चरत आभिपस्यमानीभ्यां मार्गं पश्यसुर्गं तिष्ठते पुनात्ये-
वाभिं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्वा अद्ये गृहपते इत्याह
(४) यथायजुरेवैतच्छतं हिमा इत्येह शतं त्वं हेमन्ता-
निष्पिपीयेति वावैतदाहः पुत्रस्य नाम । ब्रह्मन्तस्य अन्तस्यैव
करोति तामाक्षिप्तमा शास्ते तन्तं ज्योतिष्मतीमिति कुर्या-
द्यस्य पुत्रोऽजातः स्यात्तेजस्यैवास्य ब्रह्मवर्चसी पुत्रो
जाते तस्मादक्षिप्तमा शास्तेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति कुर्याद्यस्य
पुत्रः (५) जातः स्यात्तेज एवास्मिन्ब्रह्मवर्चसी कुर्याति को
वै यज्ञं प्रयुज्य न विमुञ्चत्यप्रतिष्ठानो वै स भवति कस्त्वा
युनाक्ते स त्वा वि मुञ्चत्वित्याह प्रजापतिर्वै कः प्रजापतिर्न
वैनं मुनक्ति प्रजापतिना वि मुञ्चति प्रतिष्ठित्वा ईश्वरं वै
ऋतमविमुक्तं प्रदहोऽग्ने ऋतपते ऋतमचारिषमित्याह ऋतयेव
(६) वि मुञ्जते ज्ञान्त्या अग्नेदाहाय पराह्वाकः यज्ञं वृत्ति
न नि वर्तते पुनर्यो वै यज्ञस्य पुनरालम्बं विद्वाभ्यजते तन्मि

नि वर्तते यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्याहप वै यज्ञस्य पुनरा-
लम्भस्तेनैवैनं पुनरा लभतेऽनंवरुद्धा वा एतस्य विराड्य
आहिताग्निः सर्गसभः पशवः खलु वै ब्राह्मणस्य सभेष्टा
प्राहुत्कर्म्य ब्रूयाद्भोमां अग्नेऽविमां अश्वी यज्ञ इत्यव
सभां हन्धे प्र सहस्रं पशूनाप्रोत्याऽस्य प्रजायां वाजी
जायते (७) ॥

(यः समाश्रितं गृहपत इत्याहामुष्मै ज्योतिष्मतीमिति ब्रूयाद्यस्य पुत्रो
व्रतमेव खलु वै चतुर्विंशतिश्च) ।

इति छुष्ययजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथ-
माष्टके सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः) ।

आप्यायनादिमन्त्राः पञ्चमे व्याख्याताः । उपस्थानादिमन्त्राः षष्ठे व्याख्या-
यन्ते । तत्राऽऽहवनीयोपस्थानमन्त्रस्य पूर्वभागं व्याचष्टे-

अगन्धेति । द्विरुक्त्याऽऽद्वरस्य प्रतीतेः सर्वथा प्राप्नोत्येव ।

उत्तरभागं व्याचष्टे-

संहश इति । अस्मिन्युजषि तपःशब्ददर्शनात्तपसश्च विच्छिन्नो मा भूव-
मिति यत्प्रतीयत एतद्यजुरनतिक्रम्य तथैव प्राथ्यते ।

आदित्योपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे-

सुभूरसीति । आयुर्मे घेहीत्यनेनाऽऽशीः प्रतीयते ।

इदमहमित्यादिकं वैरिनिःसारणमन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति-

प्र वा इति । विष्णुक्रमाणां स्वर्गार्थत्वाद्द्विष्णुक्रमैरस्माल्लोकात्प्रच्युतिर्भवति ।
तस्याः प्रच्युतेः परिहारोपायं ब्रह्मवादिनः परस्परमेवमाहुः-यो यजमानो वैरिण
इमाँल्लोकाँस्तेन संपादितान् वैरिनिःसारणेन लब्ध्वा विष्णुक्रमैः स्वर्गारोहणादूर्ध्वं
पुनरिमं मनुष्यलोकं प्रत्यवरोहेत्स एव यजमानो विष्णुक्रमेषु चतुर इति ।

मन्त्रं व्याचष्टे-

(उपस्थानादिमन्त्रव्याख्यानम्)

एष वा इति । इदमहमित्यादिमन्त्रमाहेति यदेष एव पाठोऽस्य भूलोकस्य संबन्धी प्रत्यवरोहः ।

आत्मानिमर्शनमन्त्रं व्याचष्टे—

सं ज्योतिषेति । एतल्लोकप्रापकेन(ण) ज्योतिषा संगतोऽहमित्येवं मन्त्रे प्रतीयमानत्वात् ।

प्रदक्षिणावृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

ऐन्द्रीमिति । परमैश्वर्ययोगादादित्यस्येन्द्रत्वम् ।

प्रदक्षिणावृत्तिं विधत्ते—

दक्षिणेति । दक्षिणा प्रादक्षिण्येन । दक्षिणभागमवस्थाप्य वामभागस्य ए-
रिभ्रामणात्प्रादक्षिण्यम् । पुरुषस्य दक्षिणभागे सामर्थ्यातिशयसद्भावात्तदेवानु-
सृत्याऽऽवृत्तिः कृता भवति । यस्माद्दक्षिणभागे वीर्यं श्रुत्तेरभिषेकं तस्माद्दक्षिणे-
सर्वेषु व्यापारेषु दक्षिणहस्तस्यैव वीर्यातिशय उपलभ्यते । किंच, आदित्यो
मेरुं प्रदक्षिणीं करोति तदध्वनानुसृतं भवति ।

विषर्षयेणाऽऽवृत्तिमन्त्रं व्याचष्टे—

समहमिति । स्वयं यथा प्रजादिना संगच्छते तथा प्रजादिरपि स्वेन
संगच्छत इत्येतदुभयं द्वितीयावृत्त्या प्राथ्यते ।

समिदाधानमन्त्रं स्पष्टार्थत्वेन व्याचष्टे—समिद्ध इति ।

आहवनीयोपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

धसुमानिति । वसीथानतिशयेन धनवान् ।

विधत्ते—

बहु वा इति । गार्हपत्योऽजलं धार्यते । तथा सति एतत्संनिधौ बहुविधजन्तु-
प्रातकं संभाव्यते । अतो यजमानेन गार्हपत्यस्य समीपे पापमिश्रमिव होमादि-
कर्मानुष्ठीयते ।

ततोऽग्न आयूंशीत्याद्याभ्यामग्निपवमानदेवैकाभ्यां शुद्धिहेतुभ्यामृग्भ्यामग्न्युपस्थाने
वह्नेः स्वस्य च शुद्धिर्भवति ।

अन्यमपि गार्हपत्येऽपस्थानमन्त्रं व्याचष्टे—

अग्ने गृहपत इति । तदिदं मन्त्रब्राह्मणं स्पष्टार्थं पूर्वप्रपाठके व्याख्यातं
च । तत्र नाम गृह्णातीति विधिः ।

१ ख. 'रिभ्रमणं प्राद' । २ ख. 'ति तस्मिन्नग्नौ व' । ३ ख. 'पातः सं' ।

४ ख. 'वताका' ।

तद्वत्प्रमाणं प्रकाशविशेषमाहात्म्यस्तम्भ-

“ तन्तव इत्यजातस्यामुष्मा इति जातस्य ” इति ।

अजातस्य पुत्रस्य विशेषनामाभावात्तन्तव इत्येतदेक-सामान्यनामः सूक्ष्मम् ।

जातस्य पूर्वस्यै त्वमुष्मा इत्येतत् विशेषनाभिर्देशो विवक्ष्यते ।

यज्ञविमोक्तमन्त्रं व्याचष्टे- यो वै यज्ञमिति ।

अतविसर्जनमन्त्रं व्याचष्टे-

ईश्वरं वा इति । यद्गतं गृहीतं सध्वं विसृष्टं तद्गतं प्रदह्नी यजमानं
 प्रदग्धुमीश्वरं समर्थम् । अग्रे अतपत इत्यादिमन्त्रपाठ एकः अतविसर्गः । तेन शीतं
 सत्त्वं न दहति ।

पुनरात्मन्मन्त्रं व्याख्यातुं प्रस्तौति-

पराङ्मिति । पराङ्मेषाव विभुस्तः एकं पुनर्नै निवर्तते, पुनरात्मन्मन्त्रपादिनां
 पराङ्मेषाविति तु पुनर्निवर्तते, पुनरप्यसाक्नुविति शीत्यर्थः ।

मन्त्रं व्याचष्टे-

यज्ञ इति । एष वै मन्त्रपाठ एव ।

गोवतीमन्त्रं विधातुं प्रस्तौति-

अनवरुद्धा इति । यो यजमानः आहिताग्निरपि तन्सम्भारहितो भवेत्,
 एतस्य यजमानस्य विरोद्धविशेषेण राजमाता स्वोचितसभा कदाचिन्मनवरुद्धाऽ-
 स्वाधीना भवति । यागकाले सभाहीनस्य लोकव्यवहारकालेऽपि सभा न संभवे-
 दित्यर्थः । नात्र राज्ञ इवामात्यस्वमंडरूपां सभां ब्राह्मणस्थोचितान्, किं तर्हि
 यज्ञनिष्पादका द्विपादश्रुत्पादश्च पशवोऽस्य सभा ।

मन्त्रं विधत्ते-

इष्ट्वा प्राङ्मिति । भूमनिन्दाप्रशंसास्विति वैषाकरणैरुक्तत्वाद्गोवतीत्व-
 दिको मनुष्यत्ययो बाहुल्यकान्ति । अतः सहस्रप्राप्तिर्युक्ता । इडाकान्मज्जावपनिधि
 मन्त्रेऽभिधानादस्य मज्जायामन्ववतः पुत्रस्योत्पत्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माध्वकीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णमजुर्वेदीय-

तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(वाजपेयीपयुक्तरथविषयमन्द्राभिधानम्)

(अथ प्रथमाहके सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

देवं सवितः प्र सुंव यज्ञं प्र सुंव यज्ञपतिं भर्गाय दिव्यो
 गन्धर्वः । केतपूः केतं न पुनातु वाचस्पतिर्गार्धमथ स्वदाति
 नः । इन्द्रस्य अजरोऽसि त्रात्र्यस्त्वयाऽस्य कुर्वं ब्रूयात् ।
 त्रात्र्यस्य तु असवे मातरं महीमितिं नाम बर्चसा करामहे ।
 त्वर्यामिदं विश्वं भुवमभयिमेदा बर्षां नो देवः सविता अर्वा
 साविपत् । अम्सु (१) अन्तरसृतमम्सु भेषजमपामुत-प्रश-
 स्तिष्वश्वं भवथ वाजिनः । वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा गन्धर्वाः
 सप्तविंशतिः । ते अग्ने अश्वमायुजन्ते अस्मिन्नजमाऽदृष्टुः ।
 अग्नीं मयादाश्वहेमन्य ऊर्मिः ककुत्सात्प्रतूर्तिनाज्जसात्प्रतूर्तेत्यस्य
 अजस्रं सेत् । विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः कास्त्वमसि विष्णो-
 र्विकान्तपस्यइकौ व्यथइकावमितो रथं धौ ध्वान्तं वाताम-
 मनु संस्करन्तौ दूरेहेतिरिन्द्रियावात्पतञ्जी ते नोऽम्यः प्रथयः
 वाचमन्सु (२) ॥

(अम्सु त्वङ्गौ - पञ्चदश व) ।

इति छण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाहके
 सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

इत्थं षट्सुवक्त्रेषु दार्शिकयज्ञमन्त्राणाञ्जकेषु वर्णितः । अथ देव सविताः
 प्र सुवेत्यादिषु षट्सु वाजपेयविषया आश्विनैवमन्त्रा अश्वन्ते । अस्मिन्सत-
 मेऽनुवाके इथविष्णो मन्त्राः कथ्यन्ते । तेषां वाचपेयमन्त्राणां त्वमस्मिन्-
 णमन्थे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके द्वितीयमारम्य मन्त्रान्तेष्वष्टसुवक्त्रेषु
 तम् । तत्र वाजपेयविषयमन्त्रविधिः पशुविधिश्चाऽऽद्येषु त्रिष्वनुवाकेषु क्रमेणाऽऽ-
 म्नाताः । अनयोर्वाजपेयविषययोर्मन्त्राणोरत्यन्तविषयदृष्टेश्वरार्थत्वेन कुर्वितौ

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

निध्याभावाच्छ्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्याय पूर्वोक्तदाक्षिकसौमिककाण्डवद्ब्राह्मणेन सहैव मन्त्रा व्याख्यायन्ते ।

एस्य च ब्राह्मणस्य प्रथमानुवाके वाजपेयं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वै यथादर्शं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमम् । य उक्थयम् । योऽति-
रात्रम् । ते सहैव सर्वे वाजपेयमपश्यन् । ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन
यजा इति । तेऽभ्युवन् । आजिमस्य धावामेति (१) । तस्मिन्नाजिमधावन् ।
तं बृहस्पतिरुदजयत् । तेनायजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽज्जवीत् ।
मामनेन याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽमं देवतानां पर्यैत् । अगच्छत्स्वा-
राज्यम् । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय (२) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
२] इति ।

देवानां मध्ये कश्चिदग्निष्टोमं ददर्श । अन्य उक्थयमपरोऽतिरात्रम् । ते च
स्वस्वदर्शनमनतिक्रम्य तान्यज्ञानाहरन्तानुष्ठितवन्तः । ते देवाः सर्वे सहैव वाज-
पेयं बृह्वाऽहमेव प्रथममनेन वाजपेयेन यजा इत्येवं विवदमानाः परस्परं प्रथमा-
नुष्ठातृत्वलक्षणाय ज्यैष्ठ्याय नातिष्ठन्त ज्यैष्ठ्यं नाङ्गी चक्रुः । तत एवं समयं
चक्रुरस्माकं मध्य आजिं धावनेन यः कश्चिजयति स एव ज्येष्ठोऽस्त्विति ।
आजिर्धावनमदेशस्यावधिर्भूविशेषः । एवं समयं कृत्वा तस्मिन्वाजपेयविषये
विजयायाऽऽजिमधावन् । तत्र तं वाजपेयं प्रति धावन्बृहस्पतिरुत्कर्षेणाजयत् ।
इतरेभ्यः प्रथममवधिं परस्परं । ततः प्रथमं स एव तेन वाजपेयेनेष्ट्वा स्वाराज्य-
मपारतन्मरूपं माहाराज्यमगच्छत् । तत इन्द्रस्तं बृहस्पतिं संघार्थं तेन वाज-
पेयेनेष्ट्वा देवानां मध्ये ज्येष्ठत्वमपारतन्मयेण स्वर्गाधिपत्यलक्षणं स्वाराज्यं चाग-
च्छत् । अस्येन्द्रस्य ज्यैष्ठ्यामितरे सर्वे देवा मात्सर्धं परित्यज्याङ्गी चक्रुः ।

स्वाराज्यादिकाभिर्नो वाजपेयं विधत्ते-

“ य एवं विद्वान्वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यम् । अग्नश्च समानानां
पर्यैति । तिष्ठन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

अधिकारविशेषविधिमुच्यति ।

“ स वा एष ब्राह्मणस्य च राजन्यस्य च यज्ञः ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

(वाजपेयोपसुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स बृहस्पतिनाऽनुष्ठितः । एष इन्द्रेणानुष्ठितः । देवानां मध्ये बृहस्पतिर्ब्राह्मण-
जात्यभिमानी, इन्द्रः क्षत्रियजात्यभिमानी, ताम्बामेवानुष्ठितत्वान्मनुष्येष्वपि
ब्राह्मणराजन्यधरेवात्राधिकारो न तु वैश्यस्य । अत एवाऽऽपस्तम्ब आह—
“ शरदि वाजपेयेन धजेत ब्राह्मणो राजन्धो वद्धिकामः ” इति ।

नामनिर्वचनं दर्शयति—

“ तं वा एतं वाजपेय इत्याहुः । वाजाप्यो वा एषः । वाज२ सेवेन देवा
पेप्सन् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

वाजो देवाचरूपः सोमः पेयो यस्मिन्त्यागे स वाजपेय इत्येकं निर्वचनम् ।
यस्मादेतेन यज्ञेन देवा वाजं फलरूपमन्नमाप्तुमैच्छंस्तस्मादन्नरूपो वाजः पेयः
प्राप्यो येन स वाजपेय इत्यपरं निर्वचनम् ।

सोमस्यैतद्यागसाधनत्वान्नभेदेन यागं तद्देवं च स्तौति—

“ सोमो वै वाजपेयः । यो वै सोमं वाजपेयं वेद (३) वाज्येवैर्न पीत्वा
भवति । आऽस्य वाजी जायते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।
एतं वाजपेयगतं सोमम् ।

फलभूतान्नाभेदोपचारेण स्तौति—

“ अन्नं वै वाजपेयः । य एवं वेद । अस्यन्नम् । आऽस्यान्नादो जायते ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यागप्रतिपादकवेदाभेदोपचारेण स्तौति—

“ ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति ब्रह्मणाऽन्नम् । आऽस्य ब्रह्मा
जायते (४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणा वेदाध्यापनसंपादितया गुरुदक्षिणेत्यर्थः । ब्रह्मा वेदाध्याएकः ।

मन्त्रोच्चारणसाधनभूतवागभेदोपचारेण स्तौति—

“ वाग्वै वाजस्य मसवः । य एवं वेद । करोति वाचा वीर्यम् । ऐनं वाचा
मच्छति । आपिर्वती वाचं वदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

देव सधितः प्र सुवेत्यादिमन्त्ररूपा वागेव वाजस्य वाजपेयस्य मसव उत्प-
त्तिहेतुः । य एतद्देदिता स तया सभायां पाण्डित्यरूपया वाचा वीर्यमतिशयं
करोति । सभागतश्च विद्वत्संघः स्तुतिरूपया वाचा युक्त एनमागच्छति बहुधा
प्रशंसनीत्यर्थः । पुनरपि वाजपेयवाक्यं श्रोष्यामि तदर्थं ज्ञास्याम्यनुष्ठास्यामीत्ये-
वाइशा पुनरपीत्यपिशब्दोपेतां वाचं सर्वदा वदति श्रद्धालुर्भवतीत्यर्थः ।

एकादशानुवाकरतानामुज्जितिमन्त्राणां षाटं विधातुं प्रस्तौति-

“ प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्वादिशत् । स आत्मन्वाजपेयमधत् । तं देवा अब्रु-
षन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः (५) अप्येव नोऽस्वास्त्विति । तेभ्य एता
उज्जितीः प्रायच्छत् ॥ ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

प्रजापतिरितरेभ्यो देवेभ्योऽग्निष्टोमादीन् यज्ञान्विभज्य दत्त्वा वाजपेयं स्वस्मिन्नेव
स्थापितवान् । देवाश्च वाजपेय एव मुख्यो यज्ञोऽतोऽस्माकमप्यत्र भागोऽस्त्वित्य-
ब्रुवन्, स च तेभ्य उज्जितिमन्त्रान्प्रायच्छत् ।

विधत्ते-

“ ता वा एता उज्जितयो व्याख्यायन्ते यज्ञस्य सर्वत्वाय । देवतानामनिर्भा-
गाय ॥ ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

व्याख्यायन्ते व्याख्यायेरन्यथनीया इत्यर्थः । तत्पाठेन यज्ञस्य सर्वत्वमवैकल्यं
भवति । देवताश्च भागयुक्ता भवन्ति । तेषु मन्त्रेष्वधिरक्षिणौ विष्णुः सोम इत्येवं
तत्तद्भागभाजो देवता आभाताः । अयं विधिरापस्तम्बेन स्पष्टं दर्शितः-“अग्नि-
रेकाक्षरेणेति धावत्सूज्जितीर्यजमानं वाचयति” इति । उज्जितिमन्त्राणां रथधा-
वनकाले पठनीयत्वाद्वावनविधिसमीप एवायं विधिरुक्तकष्टव्यः ।

अस्य च विध्युत्कर्षस्य मसङ्गेन बुद्धिस्यं पुरुषार्थत्वेन ऋतुप्रकरणादुत्कष्टव्यं
कंचित्प्रतिग्रहनिषेधं विधित्सुः प्रस्तौति-

“ देवा वै ब्रह्मणश्चास्य च शमलमपाक्षन् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा
गाथा नाराशस्यभवत् । यदन्स्य । सा सुरा (६) ॥ ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० २] इति ।

ब्रह्मणो वेदस्य शमलं मलिनभागमपाक्षन्पनीतवन्तः । नराणां राजामात्मा-
दीनामा समन्तात्प्रशंसनं नराशंसस्तद्विषया गीनाराशंसी ।

प्रतिग्रहनिषेधे विधत्ते-

“ तस्म द्वायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यम् । यत्प्रतिगृह्णीयात् । शमलं प्रति-
गृह्णीयात् ॥ ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

यस्मात्सौक्तिकमनुष्यविषयगान्तुरे मलरूपे तस्मात्तादृशगानपरस्य सुराधानम-
त्तस्य च धनं न प्रतिगृह्णीयात् ।

प्रकारान्तरेण वाजपेयं प्रशंसति-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सर्वा वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्या याऽ-
मौ या रथंतरे । याऽन्तरिक्षे या वासौ या वामदेव्ये । या दिवि याऽऽदित्ये या
बृहति । याऽप्सु यौषधीषु या वनस्पतिषु” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

पृथिव्यन्तरिक्षद्युरूपं यल्लोकत्रयं तदभिमानिदेवताभयं रथंतरवामदेव्यबृहद्रूप-
मुक्ल्लोकाभिमानिदेवतामिषं यत्सामत्रयमनोषधिवनस्पतिरूपं यथागोपमुक्ल्लव्यत्रयं
तस्य सर्वस्य संबन्धिन्यो या वाचस्ताः सर्वा एतस्य वाजपेययाजिनोऽवरुद्धाः
संपन्नाः । एव सामसंबन्धिन्यो वाचस्तदाश्रयभूता कच एव । पृथिव्यै त्वाऽन्त-
रिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्येते यूपभोक्षणमन्त्राः । पृथिव्यादिविषया वाचः । अग्न
आयुंषीत्यादिरोमेयातिग्राह्यमन्त्रोऽग्निविषया वाक् । आ वायो भूषेति महान्तर-
मन्त्रो वायुविषया वाक् । तुरीयाऽऽदित्य सवनं व इन्द्रियमित्यादिमहान्तरमन्त्र
आदित्यविषया वाक् । आप उन्दन्त्वित्यादिरन्विविषया वाक् । ओषधे त्रायस्यै-
नमित्योषधिविषया वाक् । सुपस्था देवो वनस्पतिरित्यादिवनस्पतिविषया वाक् ।
एवं पृथिवी दीक्षेत्यादयो बहव उदाहार्याः । तदेवं सर्ववागवरोधाद्वाजपेयः प्रशस्तः ।

तामिमां प्रशंसामुपसंहरति—

“ तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजिनः । सर्वा एतस्य वाचोऽवरुद्धाः (७) ”

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० २] इति ।

आत्विजिनो वाजपेयं यष्टुं प्रशस्तान्त्वित्वजोऽर्हति । वाजपेयेनेष्ट्वा परार्थमा-
त्विष्यं चार्हति ।

इत्येकेनानुवाकेन वाजपेयो विहितः । अथान्येनानुवाकेन ग्रहविशेषा
विधीयन्ते, तत्रातिग्राह्यान्विधातुं प्रस्तौति—

“ देवा वै यदन्यैर्ग्रहैर्ग्रहस्य नावारुन्धत । तदतिग्राह्यैरतिगृह्यावारुन्धत ।
तदतिग्राह्याणांमतिग्राह्यत्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

अन्यैरैन्द्रवायवातिग्रहैर्ग्रहं न प्राप्नुवंस्तदप्यं फलमतिग्राह्यसंज्ञकैर्ग्रहैर-
तिशयेन गृहीत्वा स्वाधीनं कृतवन्तः । इतरग्रहानतिक्रम्य दुष्पार्थं फलं गृह्यत
एभिरित्यतिग्राह्याः ।

विधत्ते—

“ यदतिग्राह्या गृह्यन्ते । यदेवान्यैर्ग्रहैर्ग्रहस्य नावरुन्धे । तदेव तैरतिगृह्याव-
रुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथाविवयमन्त्राभिधानम्)

मरुतिगदानामग्नेयैन्द्रसौर्याणामतिग्राह्याणां षोडशो देव प्रापत्वात्तद्विधित्वभ्रा-
न्तिव्युदासाय संख्याविशेषं विधत्ते—

“ पञ्च गृह्यन्ते । षड्को यज्ञः । यावानेव यज्ञः । तमाप्तवाऽवरुन्धे (१)

[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

धानाः करम्भ इत्यादिब्राह्मणोदाहरणेन यज्ञस्य षड्कत्वमसकृद्दर्शितम् ।

वक्ष्यमाणैरिन्द्राय जुष्टं गृह्णातीत्येतादृशैरिन्द्रलिङ्गकैर्मन्त्रैरेव तद्ग्रहणं विधत्ते—

“ सर्वं ऐन्द्रा भवन्ति । एकधैव यजमान इन्द्रियं दधति ” [ब्रा० का०

१ म० ३ अ० ३] इति ।

सर्वेषामेकदेवताकत्वेनैकविधेन्द्रियधारकत्वम् ।

ग्रहान्तराणि विधत्ते—

“ सप्तदश राजापत्या महा गृह्यन्ते । सप्तदशः राजापतिः । राजापतेराप्त्यै”

(ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

राजापतेः सप्तदशत्वं यो वै सप्तदशमित्यत्रोपपादितम् ।

वक्ष्यमाणामया विष्टा इत्यादिकामृचं कुविदङ्गैरन्यादिकां च विषयविशेषेण
व्यवस्थितां विधत्ते—

“ एकवर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा० का० १

म० ३ अ० ३] इति ।

तेषु ग्रहेषु द्रव्यद्वयं विधत्ते—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । एतद्वै देवानां परममन्नम् । यत्सोमः

(२) एतन्मनुष्याणाम् । यत्सुरा । परमेणैवास्मा अन्नाद्येनावरमन्नाद्यमवरुन्धे ”

[ब्रा० का० १ म० ३ अ० ३] इति ।

मनुष्याणामघमजानीनामिति शेषः । शालिमुद्गादिकं परमान्नं यावनालमि-
र्यवादिकमवरम् । यदा परमान्नसंपत्तिस्वदानीमवरान्नसंपत्तिः किमु वक्तव्या ।

उक्तग्रहप्रकारश्चाऽऽपस्तम्बेन स्पष्टीकृतः—“ ऐन्द्रमतिग्राह्यं गृहीत्वोपशामगृही-

तोऽसि नृषदं त्वेति पञ्चैन्द्रानतिग्राह्यान्गृह्णाति तेषां पूर्ववत्कल्पः, षोडशिनं गृही-

त्वाऽप्या विष्टा जनयन्कर्षराणीति सप्तदश राजापत्यान्गृह्णाति तेषां षोडशिवत्कल्पः,

कुविदङ्गैरन्यपरस्मिन्स्वरे प्रतिप्रस्थाता सप्तदशभिरुपशामैः सुराग्रहान्गृह्णाति” इति ।

द्विविधग्रहविधिमनूय प्रशंसति—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ सोमग्रहान्गृह्णाति । ब्रह्मणो वा एतत्तेजः । यत्सोमः । ब्रह्मण एव तेजसा तेजो यजमाने दधाति । सुराग्रहान्गृह्णाति । अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा (३) अन्नस्यैव शमलेन शमलं यजमानादपहन्ति ” [भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्योचितं तेजः सोमः । अत एव तद्भावे ब्राह्मणत्वमान्नायते—

“ यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिचेत्स ब्राह्मणः ” इति ।

प्रकारान्तरेण विधिद्वयं प्रशंसति—

“ सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च गृह्णाति । पुमान्चै सोमः । स्त्री सुरा । तन्मिथुनम् । मिथुनमेधास्य तद्वज्ञे करोति प्रजननाय । आत्मानमेव सोमग्रहैः स्पृणोति । जायाः सुराग्रहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्णिङ्गोके स्त्रियः संभवति । वाजपेयाभिजितः सस्य (४) ” [भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

स्पृणोति शीलयति । तस्माज्जायाभिमानिदेवतायाः सुराग्रहैस्तोषितत्वात्स्वर्गलोके स्वापेक्षितां रम्भादिश्रियमनुभवति । तदेतत्तामश्चर्मस्य युक्तं वाजपेयेन संपादितत्वात् ।

वर्गद्वयस्य पूर्वोत्तरकालविशेषं स्थानविशेषं च विधत्ते—

“ पूर्वं सोमग्रहा गृह्णन्ते । अनरे सुराग्रहाः । पुरोक्षः सोमग्रहान्सादयति । पश्चादक्षः सुराग्रहान् । पापवस्यसस्य विधुत्वै ” [भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

पुरोक्षं शकटस्थावस्तावक्षस्य पुरः । पापं सुराग्रहरूपं निन्दितं कर्म, वस्यसं वसुधत्तरं सोमग्रहरूपं पुण्यं कर्म, तयोर्विधुत्वै विभागेन धारणाय ।

व्यतिषङ्गं विधत्ते—

“ एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नः सुरा । सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति । अन्नाद्येनैवैतं व्यतिषजति (५) ” [भा० का० १ प० ३ अ० ३] इति ।

व्यतिषङ्गप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ व्यतिषङ्गं सोमग्रहैः सुराग्रहान्गृह्णाति पूर्वोऽध्वयुर्गृह्णाति अध्वयः प्रतिप्रस्थाता ” इति । व्यतिषङ्गं व्यतिषज्येत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे सोमग्रहे गृहीते सति प्रतिप्रस्थाता प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् । ततो द्वितीये द्वितीयं, सोऽयं व्यतिषङ्गः ।

अध्वर्योरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे—

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्केत्याह । अन्नं वै भवम् । अन्नाद्येनैवैनं सःसृजति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

हे सोमग्रहा युयं संपृचः स्थ संपर्कयोग्याः स्थ । अतो मां भद्रेण भेषसाऽ-
श्रेण संपृक्त संयोजयत ।

प्रतिप्रस्थानुरुद्भवणस्य विधास्यमानस्य करणभूतं मन्त्रमुत्पादयितुं प्रस्तौति-

“ अन्नस्य वा एतच्छमलम् । यत्सुरा । पाप्मेव स्वलु वै शमलम् । पाप्मना
वा एनेभतच्छमलेन व्यतिषजति । यत्सोमग्रहाश्च सुराग्रहाश्च व्यतिषजति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

पाप्मेव पापरूपमेव । लोकवेदनिषिद्धत्वात् ।

मन्त्रमुत्पाद्य व्याचष्टे-

“ विपृचः स्थ वि पाप्मना पृङ्केत्याह । पाप्मनैवैनं शमलेन व्यावर्तयति
(६) तस्माद्वाजपेयमाजी पूतो मेभ्यो दक्षिण्यः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३
अ० ३] इति ।

हे सुराग्रहा युयं विपृचः स्थ विभागयोग्याः स्थ । अतो मां पाप्मना विपृङ्क
वियोजयत । तस्मात्पापव्यावृत्तत्वादयं द्यूद्धो यष्टुं दक्षिणां दातुं च योग्यः ।

अभ्वयुं प्रतिप्रस्थात्रोरुद्भवणं विधत्ते-

“ माङ्गुद्भवति सोमग्रहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । प्रत्वङ्सुराग्रहैः ।
इममेव तैर्लोकमभिजयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

तदेतदुद्भवणमापस्तम्बः स्पष्टी चकार-“ संपृचः स्थ सं मा भद्रेण पृङ्केति
माङ्गुर्भ्युः सोमग्रहैरुद्भवति, विपृचः स्थ वि मा पाप्मना पृङ्केति प्रत्यङ्गप्रतिप्रस्थाता
सुराग्रहैराहवनीयं न्यङ्के सोमग्रहैरवतिष्ठन्ते(ते)मार्जाडीयं न्यङ्के सुराग्रहैः” इति ।

प्रचारं विधत्ते-

“ प्रतिष्ठन्ति सोमग्रहैः । यावदेव सत्यम् । तेन स्युयते ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ३] इति ।

प्रतिष्ठन्ति प्रचरन्ति जुह्वतीत्यर्थः । सत्यप्रवर्यंभावि फलं दद्यावदस्ति तेन
सर्वेणायं यजमानः स्युयते भेष्यते । कृत्स्नं फलमुद्दिश्य सोमग्रहैर्हुतवान्भवतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ वाजसूदभ्यः सुराग्रहान्हरन्ति । अनृतेनैव विशश् सःसृजति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजसुतोऽनस्यार्जयितारो वैश्याः । वेभ्यः सुराग्रहान्सोमरहितान्दधुः । सुरायाः शमलस्वेनानृतसदृशत्वाद्विशपधमजातिमनृतेनैव संयोजितवान्भवति ।

दक्षिणाविशेषं विधत्ते—

“ हिरण्यपात्रं मधोः पूर्णं ददाति । मधव्योऽसानीति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

मधु माक्षिकम् । मध्वादिभोज्यद्रव्ययुक्तो भवानीत्यनेनाभिप्रायेण मधुपूर्णं सुवर्णपात्रं दद्यात् ।

तद्दानस्य छुष्णलदानसाहित्यं विधत्ते—

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति (७) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ३] इति ।

छुष्णलसाहित्यं चाऽऽपस्तम्बो दर्शयति—“ छुष्णलं छुष्णलं वाजसूद्रभ्यः प्रयच्छति तानि प्रत्यादाय ब्रह्मणे ददाति मधुष्टालं च सौवर्णं शतयजमानस्य कृतम् ” इति ।

ग्रहविधिमनेनानुवाकेन समाप्त्यानुवाकान्तरेण पशुन्विधातुं मत्सौति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्त्यः । न षोडशी नातिरावः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुध्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

यज्ञशब्देनोद्देशत्यागरूपाः प्रयाजादयः प्रत्येकमभिधीयन्ते । तत्समूहस्य एव फलसाधनात्मा कर्मविशेषः क्रतुः । वेदवादिनो भिलित्वा परस्परमेवं विचारयन्ति— यज्ञाश्च क्रतवश्च सर्वेऽपि वाजपेयेऽन्तर्भूता इत्यस्ति प्रसिद्धिः । तत्कथमुपपद्यते । तथा हि—प्रयाजादीनां दीक्षणीयादिद्वारा तत्रान्तर्भविष्यद्भिष्टोमादीनामनन्तर्भावात् । तेषां ब्रह्मवादिनां मध्ये कश्चिद्बुद्धिमानेवमुत्तरं ब्रूयात्—आग्निष्टोमादिगतैराग्नेयादिसवनीयपशुभिः क्रतवोऽन्तर्भूता इति ।

पशुन्विधत्ते—

“ आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्त्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् (१) मारुत्या बृहत्तः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्पशुभिरेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

आग्नेयादयोऽग्निष्टोमादीनां व्यावर्तकाः वशवः । षोडशिनो बृहस्प स्तोत्रं, तेन स ऋतुरुपलक्ष्यते । सारस्वती मेधी, सा चातिरात्रस्य व्याधुत्तिहेतुः । मारुती वशा, तयाऽनुबन्धया बृहत्सामसंबन्धि स्तोत्रमवरुन्धे, तेन च स्तोत्रेण वाजपेय उपलक्ष्यते, तस्य चासाधारणत्वात् ।

दानेतान्पशुविधीन्बौधाथन उदाहरति—

“ आश्विनं गृहीत्वा षड्रशना आदाय यूपमभ्यैति स्वर्वन्तं यूपमुत्सृज्याथैना-
न्यशूनुपाकरोत्याग्नेयमैन्द्राग्नेन्द्रं मारुतीं वशां सप्तदश प्राजापत्याऽश्यामानेक-
रूपान्सारस्वतीभन्ततः ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वाग्नेयादीनां चोदकप्राप्तानामनुवादं मत्वा मेधीमारुत्योर्विधिमुदा-
हरति—

“ पशुकाले त्रिंशत्पशूनुपाकृत्य मारुतीं वशामुपाकरोति सारस्वतीं च
मेधीम् ” इति ।

आत्मादिप्रतीहेतुत्वेन भूम्यादिलोकजयहेतुत्वेन तेजःप्रभृतिधारणहेतुत्वेन च
ऋतुपशून्प्रशंसति—

“ आत्मानमेव स्पृणोत्याग्निष्टोमेन । प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्यं षोडशिनः
स्तोत्रेण । वाचमतिरात्रेण । प्रजां बृहस्पः स्तोत्रेण । इममेव लोकमभिजयत्यग्नि-
ष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन (२) । सुवर्गं लोकं षोडशिनः स्तोत्रेण । देव-
यामानेष पथ आरोहत्यतिरात्रेण । नाकं रोहति बृहस्पः स्तोत्रेण । तेज एवाऽऽ-
त्मन्धस आग्नेयेन पशुना । ओजो बलमैन्द्राग्नेन । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचं सार-
स्वत्या । उभावेद देवलोकं चाभिजयति मारुत्या वशया ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ४] इति ।

अथाग्निष्टोमेनेत्यादिशब्दैस्तन्निष्पादका आग्नेयादिपशवो विवक्षिताः । पशुविधेः
प्रस्तुतत्वात्, आग्नेयेन पशुनेत्यन्विमपर्याय(ये) विधानाच्च ।

विधत्ते—

“ सप्तदश प्राजापत्यान्यशूनालमते । सप्तदशः प्रजापतिः (३) प्रजा-
पतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

तेषु पशुषु गुणद्वयं वाक्यभेदमङ्गीकृत्य विधत्ते—

“ श्यामा एकरूपा भवन्ति । एवमिव हि प्रजापतिः समृद्धयै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशूनामेकरूपत्वं नामैकविधशृङ्गपुच्छादिभिर्गुणकत्वम् । मजापतिशब्देनाश्व-
रस्य हिरण्यगर्भशरीराद्यभिव्यक्तेः प्रागवस्था विवक्ष्यते । सा चावस्था श्यामिव
भवति । “ तम आसीत्तमसा गूढम् ” इति श्रुतेः । जगद्रूपस्य नानात्वस्यानुत्प-
त्तेरेकरूपत्वम्, “ एकमेवाद्वितीयम् ” इति श्रुतेः । पशूनां जगदीश्वरेण साम्ये
सति समृद्धिर्भवति ।

प्रकृतिभूतेऽग्नीषोमीये पशौ पर्याधिकरणावूर्ध्वभाविलम्बेनाऽऽलम्बस्य विहितत्वा-
द्वापि चोदकपरम्परया तत्प्राप्तौ सहसाऽऽलम्बनं निषेधति—

“ दान्पर्यग्निरुतानुत्सृजति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।
तदानीं नाऽऽलम्बेत्यर्थः ।

आलम्बस्य व्यवधाने कारणमाह—

“ मरुतो यज्ञमजिवांसन्मजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं वशामालभत ।
तयैवैनानशमयत् ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

सप्तदशमजापतिरूपो यः मजापतेर्दशस्तं यज्ञं मरुतः पर्याधिकरणादूर्ध्वं हन्तु-
मुद्यताः । तदानींभुक्तोश्चरूपेण मजापतिर्मरुद्भ्यो वशामालभत, कुञ्चान्मरुतस्तथा
वशया शमितवान् ।

मजापत्यानां संज्ञापनकालं विधत्ते—

“ मारुत्या प्रचर्य । एतान्संज्ञपयेत् । मरुत एव वशायित्वा (४) एतैः
प्रचरति । यज्ञस्याथाताय ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

प्रचर्य मारुत्या वशया वर्षां हुत्येत्यर्थः ।

सप्तदशानां वर्षानां सह प्रचारं विदेधाति—

“ एकधा वर्षा जुहोति । एकदेवत्मा हि । एते । अथो एकधैव यजमाने
वीर्यं दधाति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

विधत्ते—

“ नैवारिण सप्तदशशरावेणैतार्हिं प्रचरति । एतत्पुरोडाशा हेते । अथो पशू-
नामेव छिद्रमपिदधाति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ४] इति ।

नीवारिर्निष्पन्नश्चरुर्नैवारः, सप्तदशसंख्याकैः शरावैर्निरूप्यः सप्तदशशरावः,
तेनैव चरुणैतार्हिं मजापत्यवषाहोपादूर्ध्वं प्रचरेत् । एव एव चरुः पशुपुरोडाश-

(वाजपेयोपसुकरथविषयमन्त्राभिधानम्)

स्मनीयो येषां राजापरयपशूनां त एतत्पुरोडाशा अतः प्रकृतौ यथा वयया प्र-
चर्यं पुरोडाशेन प्रचरति तद्वद्वापि । किंच बपोत्खेदात्पशूनां यच्छिद्रं कर्मवै-
कल्यं भवति तदेतेन चरुणाऽपिहितं भवति ।

स्रस्स्वत्प्रम मेघ्याऽङ्गमचारस्य कालविशेषं विधत्ते—

“ सारस्वत्योत्तमया प्रचरति । वाग्वै स्रस्वती । तस्मात्प्राणानां वागुत्तमा ।
अथो मजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापयति । मजापतिर्हि वाक् ” [ब्रा० का० १
प० ३ अ० ४] इति ।

सारस्वती मथोत्तमा चरमा भवति तथा प्रचरेत् । सप्तदशपञ्चमप्रचारादूर्ध्वं
प्रचरेदित्यर्थः । यस्मात्सारस्वत्या उत्तमत्वं तस्मात्लोकैऽपि स्रस्वतीरूपा वाक्प्रा-
णानां चक्षुःश्रोत्रादीनां मध्य उत्तमा, सभामध्ये विद्वद्मत्पतिर्वाग्मिनः पागल्म्य-
दर्शनम् । किंच मजापतेः स्रस्वतीपतित्वात्तदभेदोपचारेण वाङ्मपत्वे सति सार-
स्वत्या समापनेन मजापतावेव यज्ञः समापितो भवति ।

सारस्वत्या मेघ्याः कंचिद्गुणं विधत्ते ।

“ अपलदती भवति । तस्मान्मनुष्याः सर्वा वाचं वदन्ति [५] ” [ब्रा०
का० १ प० ३ अ० ४] इति ।

अपतितदन्तोपेता मेधी कार्या । लोकेऽप्यपतितदन्ताः पुरुषाः सर्वाण्यक्ष-
राणि यथोक्तस्थानप्रयत्नोपेतान्धेवोच्चारयन्ति ।

देव सवितरिति । तदेवं ब्राह्मणगतेनानुवाकत्रयेण वाजपेयगता विधयो
निरूपिताः । अथ मन्त्रव्याख्यानरूपान्ब्राह्मणानुवाकांस्तत्तन्मन्त्रैः सहैवोदाह-
रामः ।

तत्र प्रथममन्त्रस्य विनियोगं बौधायन आह—“ वीक्षणीयां निर्वप्यन्सा-
वित्रं जुहोति देव सवितः प्र सुव यज्ञं प्र सुव यज्ञपतिं भगव्य दिव्यो गन्धर्वः ।
केतपूः केतं नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचमथ स्वदाति नः स्वाहेति, वीक्षाहुतीर्हो-
प्यन्सावित्रं जुहोति, भावणीयां निर्वप्यन्सावित्रं जुहोति ” इति ।

हे सवितर्देव प्रेरकान्तर्यामिन्स्मदीयं वाजपेययज्ञं प्रवर्तय । यज्ञपतिं यजमानं,
भगवानुष्ठानरूपयैश्वर्याय । दिवि भवो धो गन्धर्वः सवितुरनुग्रहात्केतान्पुनाति
प्राणिनां विज्ञानानि शोधयति सोऽस्माकं केतं वाजपेयविज्ञानं पुनातु शोधयेत् ।
वाचस्पतिश्च सवित्राऽनुज्ञातोऽश्रास्मिन्कर्मणि वाचमस्माभिः पठितान्वाजपेयमन्त्रा-
न्स्वदाति स्वदयतु यथावत्पाठयतु ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्रामिधानम्)

अनेन मन्त्रेण होमं विधत्ते—

“ सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

तदेतच्छोधयनेनैवोदाहृतम् ।

तत्तत्कर्मादी होममुपपादयति—

“ कस्तद्वेदेत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सावितृमसूक्त एव यथा-
पूर्वं कर्माणि करोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

वज्रकर्मैरङ्गैः श्रोत्रकर्मैः मत्स्यक्षविहितैश्चापेतस्थ वाजपेयस्य यदङ्गं पूर्वमावि-
यच्च पश्चाद्भावि तन्नुष्यः को वेदेति बुद्धिमन्त आहुः । सावित्रहोमे तु कृते
सावित्रा धेरित एव सन्क्रममनुल्लङ्घ्य कृतवान्भवति ।

प्रतिकर्म तमेतं होमं कर्तुमशक्तं प्रति पक्षान्तरं विधत्ते—

“ सवने सवने जुहोति । आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुवर्गस्य
लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

उक्तेन त्रयाणां सवतानामादौ होमेन स्वर्गं प्राप्तुं सेतुस्थानीयमाक्रमणं कृत्-
वान्भवति ।

अस्य मन्त्रस्य चतुर्थपादे स्वदनस्याधविषयस्य वाग्विषयत्वमनुपयुक्तमिति
शङ्कां निराकर्तुं व्याचष्टे—

“ वाचस्पादिर्वाचमद्य स्वदाति न इत्याह । वाग्वै देवानां पुराऽधमासीत् । वाच-
मेवास्मा अन्व स्वदयति (१) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

स्तुत्या देवैस्तु(वानां तु)प्तत्वाद्वाचो देवात्त्वम् ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ रथ एष दक्षिणे श्रोष्यन्ते रथवाहन आहितो भवति
तमुपसादयतीन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णेस्त्वयाऽयं वृक्षं वध्यादिति ” इति ।

वार्ष्णेन वैरिघाती योऽयमिन्द्रस्य वज्रः, हे रथ स एव त्वमसि । त्वया सङ्घ-
कारिणा सहितोऽयं यजमानो वृक्षं वैरिणं वध्यात् ।

रथवाहने काष्ठविशेषे स्थपिते गमनाय सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात्का-
ष्ठादवरोहणं विधत्ते—

“ इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्ष्णे इति रथमुपावहरति विजित्यै ” [ब्रा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजस्येति । कल्पः—“ अथैनं धर्गृहीतमन्तर्वैद्यभ्यावर्तयन्ति वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमदिति नाम वचसा करामहे । यस्यामिदं विश्वं भुवनमाविशेत् तस्यां नो देवः सविता धर्मं साविषदिति ” इति ।

दक्षिणवेदिश्रोण्यान्ते रथबाहनादवरोपितं रथं सौमिकवेदिमध्ये पादक्षिण्वे-
नाऽऽनयोदित्यर्थः । वाजस्य नु अत्रस्यैव प्रसव उत्पत्तिनिमित्तं मातरमत्रस्य
निर्मात्रीं महीं वेदिरूपां पृथिवीमदिति नामास्त्रण्डनीयामेव वचसा स्तुत्या करा-
महे कुर्मः । यस्यां पृथिव्यामिदं सर्वं भूतजातं प्रविश्यात्वातिष्ठते तस्यां पृथिव्यां
नोऽस्माकं धर्मं धारणं सविता देवः साविषदनुजानातु ।

अनेन मन्त्रपाठेन भूमिं तदाश्रितं जगच्च स्वाधीनत्वेन संपादयतीत्येवं व्याचष्टे—
“ वाजस्य नु प्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयम् । यच्चास्यामधि । तदे-
वावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभिषिच्यते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ०
५] इति ।

न केवलं तयोः स्वाधीनत्वं किंत्वेतस्मिन्नुभयस्मिन्भूभ्यां तदाश्रितजने च
राजत्वेनाभिषिक्तौ भवति ।

अप्स्वन्तरिति । कल्पः—“ अथाधान्यल्पुलयति अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषज-
मपामुत प्रशस्तिष्वभ्या भवथ वाजिन इति ” इति ।

पल्पुलयति जले प्लावयति शरीरं प्रक्षालयतीत्यर्थः । अप्सु मध्येऽपमृत्यु-
निवारकं रोगनिवारकं च सारं वर्तते । हे वाजिनोऽन्वन्तोऽथा अपां संवन्धि-
नीपूत प्रशस्तिष्वमृतत्वभेषजत्वसदृशीष्वन्यास्वधि गुणवत्त्वप्रशंसासु यूयं संवन्धा
भवथ ।

विधत्ते—

“ अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमित्यथान्यल्पुलयति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं
मविष्टम् । तदनु वेनन्ववप्लवते । यदप्सु पल्पुलयति (२) यदेवास्याप्सु
मविष्टम् । तदेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

क्षपयितुं भवेशितोऽप्यश्वः स्वेच्छया क्रीडञ्जलस्योपरि प्लवते तदेदमुत्प्रे-
क्षते—अप्सुयोनिर्वा अश्व इति श्रुतेरश्वजन्मकाले गर्भसंदन्धि तृतीयमंशजातं ज-
लेऽवस्थितं भवति, यथा मनुष्यगर्भे तद्वत् । अत एव हि मनुष्या नवमसूताया
द्योपितो गर्भस्थानं सपाधातुं बहुभिरौषधैश्चिकित्सां कुर्वन्ति । एवं च सशयमप्यश्व-
स्तदंशजातमनु वेनन्नु कामममानो नु प्रायेणवप्लवते, यथा विनष्टव्यमन्धि-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्रामिधानम्)

च्छन्पुरुषो जले पुनः पुनर्मज्जन्नुचिष्ठति तद्वत् । एवं च सत्यध्वर्युः प्लावंप-
तीति यत्तेनाप्सु प्रविष्टमथावधवजावं तत्सर्वं संपादितवान्भवति ।

प्रकारान्तरेण प्लावनविधिं स्तौति—

“ बहु वा अश्वोऽमेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्पलयति । मेघ्यानिवैनान्क-
रोति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अश्वः खलु पृथिव्यां मत्र काप्यशुचिप्रदेशे विपरिवर्तमानो बहुविधममेध्यम-
पज्ञार्हमुच्छिष्टादिकमुपगच्छति । अतोऽध्वर्युः प्रक्षालनेनाभान्धज्ञयोग्यानेव करोति ।

वायुर्वेति । कल्पः—“अथ दक्षिर्णं योग्यं युनक्ति वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा
गन्धर्वाः सप्तविंशतिः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्ते अस्मिञ्जषमादधुरिति ” इति ।

योग्यं रथे योऽक्तुमर्हमथं वायुश्च मनुश्च पञ्चविंशतिसंख्याका गन्धर्वाश्चेति
मिलित्वा सप्तविंशतिसंख्याका ये पुरुषास्ते सर्वेऽग्रेऽस्मत्तः पूर्वं रथे संयोजित-
वन्तः । ते पुनः सर्वे पृष्ठसंमार्जनाद्युपचारेणास्मिन्नथे वेगं संपादितवन्तः । वायु-
स्त्वामयोअयमनुस्त्वामयोल्लादिति पृथग्वाक्यकरणं तयोर्मुख्यत्वज्ञापनार्थम् । अहं
युनज्मीत्यभिप्रायः ।

अहं युनज्मीति पाठं परित्यज्य वायुर्वा त्वेति पाठस्याभिधायमाह—

“ वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वेत्याह । एता वा एतं देवता अग्रे अश्वमयुञ्जन् ।
ताभिरेवैनान्युनक्ति । सवस्योऽज्जित्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

योजयितृणां देवानामनुग्रहाद्यज्ञस्थोत्कर्षेण जयो भवति ।

विधत्ते—

“ यजुषा युनक्ति व्यावृत्तै (३) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

अनुष्टुप्छन्दस्स्वाद्यूपोऽपि वायुर्वा त्वेति मन्त्रो यजुर्वेदपठितत्वाद्यजुरित्युपचर्यते ।
लौकिके रथे मन्त्रमन्तरेणाश्वघोजनादत्र समन्वकत्वेन व्यावृत्तिर्भवति ।

अपां नपादिति । कल्पः—“ अथास्य पृष्ठं मर्मज्यते—अपां नपादाशुहेमन्य
ऋमिः ककुम्भान्प्रतूर्तिर्वाजसातमस्तेनायं वाज२ सेदिति ” इति ।

मर्मज्यते पुनः पुनः संपोष्टि । हेऽपां नपारष्टवनकाले जलस्य कालुष्यानापा-
दनादधिनाशयितः, आशुहेमस्तीव्रमन्तः, तादृश हेऽथ जले य ऋमिः ककुम्भा-
न्ककुदिवोन्नतः प्रतूर्तिर्निमज्जनेन प्रसक्तस्थोपद्रवस्य प्रकर्षेण हिंसको वाजसातमः
सस्योपकारित्वेनापिशयेनान्नप्रदस्तेन त(त्व)पृष्ठलभ्रेनोर्षिणाऽस्माकं वाजमन्त्रं
सेत्साधय ।

विधत्ते-

“अर्पा नपादाशुहेमन्त्रिति संमार्ष्टि । मेध्वानेनैवान्करोति । अन्धे स्तौत्येवै-
नानाजिः सरिष्यतः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

पृष्ठसंमार्जनेन शोधितत्वाद्यागयोग्यत्वम् । किंच धावनार्थायाः समन्वयशर-
पातपरिमिताया भूमेरवाधिराजिस्तं प्रति सरिष्यन्ति यमिष्यन्ति, तांमामिष्यतोऽ-
श्वान्पृष्ठसंमार्जनरूपेणोपलालनेन स्तौत्येव मोत्साहृष्येव ।

विष्णोः क्रम इति । कल्पः-“अथ रथमभिपैति विष्णोः क्रमोऽसि विष्णोः
क्रान्तमसि विष्णोर्विक्रान्तमसीति ” इति ।

तदेतद्यजमानकर्म ।

तथा चाऽऽपस्तम्बः-“ विष्णोः क्रमोऽसीति रथं यजमानोऽभ्येति ” इति ।

यजमानस्य मम हे प्रथमप्रक्रम त्वं विष्णोर्व्यापनशीलस्य जगदीश्वरस्य वि-
दिक्रमावतारस्य क्रमोऽसि प्रथमपदप्रक्षेपेण जितो भूलोकोऽसि । हे द्वितीयप्रक्रम
त्वं क्रान्तं विष्णोर्द्वितीयपदप्रक्षेपेण जितमन्तरिक्षमसि । हे तृतीयप्रक्रम त्वं विक्रा-
न्तं विष्णोः पराक्रमेण जितं त्रिविष्टपमसि ।

विधत्ते-

“ विष्णुक्रमन्क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ” [ब्रा० का०
१ प्र० ६ अ० ५] इति ।

कल्पः-“अथ रथस्य पक्षसी संमृशत्यङ्कौ न्यङ्कः अभितो रथं याविति” इति ।

पक्षसी पार्श्वौ ।

पाठस्तु-

अङ्कौ न्यङ्कादिति । रथमभितो यावङ्कौ लक्षणभूतौ पार्श्वविशेषौ,
न्यङ्कौ नितरां लक्षणभूतौ चक्रविशेषौ । अत्र एवाऽऽपस्तम्ब आह-“ अङ्कौ
न्यङ्कादिति रथनके अभिमृशति पक्षसी वा ” इति । ध्वान्तं ध्वन्मुपेतं, वाताग्रं
वापोरपि पुरोदेशं शीघ्रतया वायुमप्यतिलङ्घयानुक्रमेण संचरन्तौ, अहम्भ्यामु-
भाभ्यामग्रयो नोऽस्मान्पारयन्तु धावनावधिं पारयन्तु । कीदृशा अग्रधः । पग्रयोऽ-
पेक्षिनमर्थं पूरयितारः । येऽग्रयो दूरेहेतिरित्यादिनामोपेवास्ते ।

एतन्मन्त्रगतमभिपदं रथावस्थितदेवतापरत्वेन व्याचष्टे-

(वाजपेथोपशुकरश्रुतिस्मृत्यभिधानम्)

“ वैश्वदेवो वै रथः । अङ्गुनौ न्यङ्गुवभितो रथं यावित्याह । या एव देवता रथे प्रविष्टाः । ताभ्य श्व नमस्करोति । आत्मनोऽनारथे ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ५] इति ।

बुरहेतिरित्यादिनामका अश्वयोऽत्र विधे देवाः । तद्वाहनरूपोऽयं रथः । पार-
यान्तिवति प्रार्थनैव नमस्कारस्तेन नमस्कारेण तदीयं रथमारूढस्यापि स्वस्याऽऽ-
तिर्न भवति ।

वेदनं प्रशंसति—

“ अश्वमरथंभावुकोऽस्य रथो भवति । य एवं वेद (४) ” [जा० का०
१ प्र० ३ अ० ५] इति ।

शमशुको रथः श्वमरथो मन्दगतिः । अश्वमरथः शीघ्रगती रथः । तच्छी-
लोऽस्य वेदितु रथो भवति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवहोमोऽथ कर्मादाविन्दस्य रथमाहरेत् ।

वाजस्य वेदिमध्ये तमभ्यावर्तयते रथम् ॥ १ ॥

अप्स्वधान्द्वावयेद्वायुर्धुनक्ति तुरगं रथे ।

अपां तदश्वपृष्ठानि मार्ष्टि विष्णो रथं व्रजेत् ॥

अङ्गुनौ रथे मृशोरपक्षावष्टौ मन्त्रा इहोदिताः ॥२॥ इति ।

अथ मीमांसा ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ व्रजेत वाजपेथेन स्वाराज्यार्थीत्विसौ गुणः ।

नाम वा गुणता तन्त्रशोमाद्गुणफलद्वये ॥

साधारणायजेः कर्मकरणात्त्वेन तन्त्रता ।

विकल्पं विकल्पं स्यात्तन्त्रतायां फलं प्रति ॥

उपादानविधेयत्वगुणत्वान्तरिकं यजेः ।

उद्देशानुक्तिमुख्यत्वत्रिकं तस्य गुणं प्रति ॥

त्यक्त्वा तन्त्रं तदश्वचौ वाक्यं सिद्धेयं तेन सः ।

श्वश्वेयसिद्धिद्वयेऽपि कर्मनामाभिहोपवत् ॥ ”

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

“ वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत ” इत्यथ वाजपेयशब्देन गुणो विधीयते । अत्रवाची वाजशब्दः । तच्चाश्वं पेयं सुराद्रव्यं तच्चात्र गुणः । सुराम्रहाणामनुष्ठेयत्वात् । ननु गुणत्वे वाजपेयद्रव्यवता यागेन स्वाराज्यं भावयोदित्येवं मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येत । भैवम् । सल्लदुच्चरितस्थ यजेतेत्यारूपातस्य वाजपेयगुणो स्वाराज्यफले च तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकारात् । वाजपेयद्रव्येण स्वाराज्याय यजेतेत्येवमुभयसंबन्धः । ननु गुणसंबन्धे सति वाजपेयेन गुणेन यागं कुर्यादिति यजेः कर्मकारकत्वं भवति, फलसंबन्धे तु यागेन स्वाराज्यं संपादयेदिति करणकारकत्वं, ततः कथमुभयसंबन्ध इति चेन्नायं दोषः । यजेः साधारणत्वेन द्विरूपत्वसंभवात् । यजेतेत्यत्र मल्लत्या याग उक्तः, प्रत्ययेन भावनोक्ता, तथोस्तु समभिन्वाहारात्संबन्धमात्रं गम्यते । तच्च कर्मत्वकरणत्वयोः साधारणम् । न खलु तत्र कर्मत्वस्यैव करणत्वस्यैव वा साक्षादभिधायिका काचिदसाधारणा विभक्तिः श्रूयते । अतः साधारणस्य यजेरुभाभ्यां गुणफलाभ्यां युगपरसंबन्धे सति यथोचितं संबन्धविशेषः पर्यवस्यति । एवं तन्त्रेण संबन्धाङ्गीकरणे वाजपेयद्रव्येण यागं कुर्यादित्यस्यार्थस्य लभ्यमानत्वाद्गुणविधित्वेऽपि नास्ति मत्वर्थलक्षणा । यद्युद्भिदादिष्वप्येवं गुणविधिः स्यात्तर्हि नान्यपि वाक्यान्यत्रोदाहृत्य तदीयः सिद्धान्तः पुनराक्षिप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—यजेस्तन्त्रेणोभयसंबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयपापतिः स्यात् । उपदेयत्वं विधेयत्वं गुणत्वं चेत्येकं त्रिकम्, उद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं मुख्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्रोद्देश्यत्वादयः स्वाराज्यफलनिष्ठा धर्मा उपदेयत्वादयस्त्रयः साधनभूतमजिनिष्ठाः । फलमुद्दिश्य यजिरूपादीयते, फलमनूद्य यजिर्विधीयते । फलं प्रधानं यजिरूपसर्जनम् । फलस्योद्देश्यत्वं नाम मानसापेक्षाविषयत्वाकारो यजेरुपादेयत्वं नामानुष्ठीयमानत्वाकारः, तावमौ मनःशरीरोपाधिकौ धर्मौ । अनुवाद्यत्वविधेयत्वधर्मौ तु शब्दोपाधिकौ । ज्ञातस्य कथनमनुवादः । अज्ञातस्यानुष्ठेयस्य कथनं विधिः । फलयागयोः साध्यसाधनरूपतया प्रधानत्वोपसर्जनत्वे । एवं सति फलतरसाधनयोः स्वाराज्ययागयोः स्वभावपर्यालोचनायां फलस्योद्देश्यत्वादित्रिकं यागस्योपादेयत्वादित्रिकं व्यषतिष्ठते । इथा यागस्य वाजपेयद्रव्यस्य च साध्यसाधनभावपर्यालोचनायां यागस्योद्देश्यत्वादित्रिकं द्रव्यस्योपादेयत्वादित्रिकं पर्यवस्यति । ततो यागस्य फलद्रव्याभ्यामुभ्याभ्यां प्रतिभोगिभ्यां युगपरसंबन्धे सति विरुद्धत्रिकद्वयपापघेत । ननु तर्हि वा भूतन्वणोमथ-

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

संबन्धः पृथक्संबन्धाय यगिरावत्येतामिति चेत् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । द्रव्येण यार्गं कुर्यादित्येकं वाक्यम्, यगेन फलं कुर्यादित्यपरम् । तस्माद्वाजपेयशब्दो न गुणविधायकः, किंतु यथोक्तं द्रव्यं निमित्तीकृत्याग्निहोत्रशब्दवत्कर्मनामधेयम् ।

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“आहुतीस्तिष्ठ इत्यत्र कर्मैक्यमुत भिन्नता ।
 एकत्वं सख्यदाख्यानात्संख्यावृत्त्या प्रयाजवत् ।
 आख्यातमात्रं नो मानं संख्यया बहुकर्मता ।
 आवृत्त्यैकादशत्वं तु प्रयाजे गत्यभावतः ॥
 पशून्सप्तदश प्राजापत्यानित्यत्र भाष्यकृत् ।
 विचारमाह पूर्वत्र क्रियावित्वस्फुटत्वतः ॥
 बहुत्वोपेतोपशुभिर्देवयोगाद्भिन्नता ।
 रूपस्य तेन कर्मैक्यं संख्या नात्र क्रियगता ।
 देवतासंगतस्यैव तद्धितार्थस्य पश्चिमः ।
 बहुत्वसंगमो रूपसंख्ययाऽतः क्रियाभिदा ॥”

तिष्ठ आहुतीर्जुहोतीति श्रूयते । तत्र जुहोतीत्येतदाख्यातं समिधो यजती-
 त्यादिवन्नाम्भस्तं, किंतु सख्यदेवाऽऽज्ञातम् । तत्र एकमिदं कर्म वित्वसंख्या तु
 तस्यैव कर्मण आवृत्त्या नेतव्या । यथा प्रयाजेष्वैकादशत्वसंख्या पशूनामेव
 प्रयाजानामावृत्त्या नीता तद्वदिति प्राप्ते ब्रूमः—किमिदमाख्यातं पदान्तरनिरपेक्ष-
 मेव कर्मैक्ये प्रमाणम्, उक्त पदान्तरान्वितम् । नाऽऽद्यः । वाक्यांशस्य पदमात्रस्य
 प्रमितेजनकत्वाभावात् । द्वितीये वित्वसंख्यया विशेषितेनाऽऽख्यातेन कर्मबहुत्वं
 गम्यते । प्रयाजानां तु पूर्वमेव संख्यावच्छ्रुत्वाद्वावृत्तिमन्तरेणैकादशत्वं दुःशंसादम् ।
 इह त्वेतद्विधितः पूर्वं कर्मण एकत्वसंख्यावरोधो नास्तीति वैषम्यम् । तदेतद्वृत्ति-
 कारोदाहरणं भाष्यकारो नानुमन्यते । कर्मधाचिन आहुतिशब्दस्य विशेषणेन
 विशब्देन कर्मबहुत्वस्य स्फुटतया पूर्वपक्षानुत्थानात् । इदं त्वनोदाजहार—सप्त-
 दश प्राजापत्यापशूनालभत इति । अत्र प्राजापतिर्देवता येषां पशूनां ते प्राजा-
 पत्या इति तद्धितव्युत्पत्तौ बहुत्वोपेताः पशव एकं द्रव्यम् । ततो द्रव्यैक्यादेवतै-
 क्याच्च यागस्य रूपमभिन्नमित्येकमिदं कर्म । या तु सप्तदशोपि संख्या सा

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

पशुकुर्व्यगता, न तु पूर्वोदाहृतवित्वसंख्येव क्रियागता । तस्मान्न कर्मभेदमा-
पादयतीति प्राप्ते भ्रमः—अत्र मजापतिर्देवता यस्य पशोः स प्राजापत्य
इति तद्वितान्तं प्रातिपदिके व्युत्पाद्य पश्चात्तद्वितान्तप्रातिपदिकार्थस्य मजापति-
देवताविशिष्टपशोः कर्मत्वबहुत्वविबक्षायामुत्पन्ने इमे द्वितीयाविभक्तिबहुवचने ।
तत्र प्रथममाविन्द्या द्वितीयाविभक्तेरेव तावन्नद्धितोत्पत्तिवेत्त्यामन्वयो नास्ति,
कृतः पश्चाद्भावितो बहुवचनस्यान्वयः । एवं सति प्राजापत्येत्यनेन तद्वितान्तप्रा-
तिपदिकेनैकपशुद्वयकमेकदेवतोषेत् यागस्य रूपं समर्थयते । तादृशानां च रूपाणां
बहुत्वाय बहुवचनम् । बहुत्वविशेषश्च सप्तदशेति निर्दिश्यते । तस्मादत्र संख्यया
कर्मभेदः । एवं च सत्यष्टमे वक्ष्यमाणं सप्तदशपशूनामैकादशिनपशुगणविकृतिव-
मुपपद्यते ।

पञ्चमाष्टपायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ उपाकृतानां किं सप्तदशानां भूषबन्धने ।

क्रमो नास्त्यस्ति वा नारित नियामकविवर्जनात् ॥

आद्यसंस्कृत्यनुष्ठानं यत्क्रमेण स एव हि ।

क्रमोऽन्वयमवृत्तिस्तु क्रमस्यात्र नियामिका ॥

वाजपेये “ सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभते ” इति विहितानां पशूनामुपाक-
रणनियोजनादयः संस्काराः कर्तव्याः । तत्रेदं पशुवपुक्रम ईदृशे च समाप्ति-
रिति नियमकारिणः शास्त्रस्थाभावादौच्छिकेन क्रमेणोपाकरणरूपः प्रथमः
संस्कारोऽनुष्ठितः । उपाकृतानां भूषे नियोजनं संस्कारान्तरं कर्तव्यम् । तदानी-
मीदृशः पशुः प्रथमं नियोज्य इति क्रमनियमकारिणां श्रुत्यर्थपाठानामभावा-
न्वारित क्रमनियम इति चेन्नैवम् । उपाकरणे यः क्रमः स्वीकृतस्तस्यैव नियो-
जनसंस्कारेषु स्वीकर्तव्यत्वात् । श्रुत्यर्थपाठा इव प्रथमप्रवृत्तिरपि क्रमं निष-
न्तुषहति । प्रवृत्त्या बुद्धिस्थस्य क्रमस्य त्यागकारणाभावात् । प्रावृत्तिक्रम-
स्वीकारे प्रथमपशुवपुपाकरणनियोजनयोः प्रथमद्वितीयसंस्कारयोर्मध्ये पश्चन्तरे-
ष्वनुष्ठितैः षोडशभिरेवोपाकरणपदार्थैर्व्यवधानं भवति । तच्च व्यवधानं सप्तदशो-
विधिविषलादभ्यनुज्ञातम् । प्रावृत्तिकं क्रमं परित्यज्य पश्चन्तराणां पूर्वं नियोजनं
कृत्वा पश्चात्प्रथमपशोर्यदि नियोजनं क्रियेत तदा द्वाविंशद्भिः पदार्थैर्व्यवधानं
स्यात् । तत्र नाभ्यनुज्ञातम् । तस्मात्प्रवृत्त्या क्रमो निषम्भते ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

(नाजपेयोपयुक्तप्रविषयमन्त्राभिधानम्)

“ वाजपेये किमेकैकपशोः सर्वसमापनम् ।

सर्वेषु वैकैकधर्मा आद्यः साहित्यासिद्धये ॥

वचनात्पशुसाहित्यं प्रयोगोक्त्या तु कल्प्यते ।

धर्मसाहित्यमेतच्च सिद्धान्तेऽपि न हीयते ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्येषु पशुष्वेकैकस्मिन्पशुपाकरणनियोजनादि-
संस्काराः सर्वे समापनीयाः । तथा सति साङ्गं प्रधानं कर्तव्यमिति प्रयोगवच-
नेनावगतं धर्माणां साहित्यं प्रसिध्यति । चोदकोऽपि धर्मसाहित्यं प्रापयति ।
मरुतानुपाकरणनियोजनादीनां साहित्यदर्शनात् । तस्मादत्र काण्डानुसमयो
न तु पदार्थानुसमय इति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदश प्राजापत्यान्पशुनालभत इति
वचनात्पशुसाहित्यमवगतं, तच्च प्रबलं, प्रत्यक्षेण पशुनित्यनेनैकशब्देन प्रापि-
दत्वात् । धर्मसाहित्यं तु न प्रत्यक्षशब्देन प्रापितं, किन्तु प्रयोगवचनेन परि-
कल्प्यते । यदैकस्मिन्प्रयोगे धर्मसाहित्यं न स्यात्तदा कतिपयधर्मवैकल्येन साङ्ग-
प्रधानानुष्ठानविधिर्नोपपद्येत्यर्थपित्तेश्चोदकेनापि विकृतौ धर्मसाहित्यवचनमनुष्ठी-
यते । तदुभयं प्रत्यक्षात्पशुसाहित्यवचनाद्दुर्बलम् । तस्माद्द्वैधद्वीं कृत्वा प्राजाप-
त्यैश्वरन्तीरयनेन प्रत्यक्षवचनेनावगतं पशुसाहित्यमवाधितुं सर्वेषु पशुष्वेकैक
उपाकरणादिधर्मः कर्तव्य इत्येवं पदार्थानुसमयोऽभ्युपेतव्यो न तु काण्डानुसमयः ।
अस्मिन्नपि पक्षे प्रयोगवचनचोदकाभ्यामवगतं धर्मसाहित्यं न विरुध्यते । एक-
स्मिन्नेव प्रयोगे कृत्स्नधर्माणामनुष्ठितत्वात् ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यैः पशूनां किं बाधो यद्वा सपुत्रवः ।

अक्रियार्था पशूक्तिः स्यात्लिङ्गं तेनास्तु बाधनम् ॥

पशूनुद्दिश्य संख्याया देवस्य च विधौ मिदा ।

कर्मान्यत्वे ग्रहन्मायाशोधनाच्च समुच्चयः ॥ ”

वाजपेये श्रूयते—“ सप्तदश प्राजापत्यान्पशुनालभते ” इति । तैरैतैः प्राकृत-
पशूनामाधेयादीनां बाधः स्यात् । कुतः । पशुत्वलिङ्गात् । नहि पशुशब्दो मह-
शब्दवदपूर्वा विधेयाक्रियां ब्रूते, येन लिङ्गत्वं हीयतेति प्राप्ते ब्रूमः—किमत्र प्राकृत-
पशुनुवादेन सप्तदशसंख्या प्राजापतिदेवता चेति गुणद्वयं विधीयते, आहोस्वि-
दिशिष्टमन्वत्कर्म । नाऽऽद्यो वाक्यभेदापत्तेः । द्वितीये तु न पशुशब्दो लिङ्गं,

(वाजपेयोपशुत्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

ततोऽत्र ग्रहंघ्रायो योजनीयः । किंचावरोधनमेवमान्नायते—“ ब्रह्मवादिनो वदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षोडशीं मातिरात्रः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुष्यन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमालभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यम् । ऐन्द्रेण षोडशिनः स्तोत्रम् । सारस्वत्याऽतिरात्रम् । मारुत्या बृहतः स्तोत्रम् । एतावन्तो वै यज्ञक्रतवः । तान्वशुभिरेवावरुन्धे ” इति । अस्मिन्नवरोधनान्नाये चोदकमाप्ताग्नेयादिपशुसङ्गावस्य सिद्धवदनुवादात्समुच्चयोऽवगम्यते ।

एकादशाध्यायस्य द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यवसानां किं भेदस्तन्प्रमुताग्निमः ।

पशुभेदाद्देवपाककालैक्याच्छक्तितोऽन्विमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्रजापतिदेवताकेषु पशुषु तद्भेदानुसारेण वसाहोमो भिद्यत इति चेन्नैवम् । प्रजापतिरेक एव सप्तदशानां पशूनां देवता । तथा पाकोऽपि सहैव क्रियते । प्रदानस्यापि पाक उपलक्षणम् । प्रदानेऽपि साहित्यमस्ति । कालार्थैकः, याज्याया अर्धर्चान्तस्य तत्कालत्वेन चोदकादिदेशात् । शक्यते च सह होमः । तस्मात्तन्त्रम् ।

तत्रैव चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्येषु कुम्भ्यादेर्मदो नो वाऽङ्गभेदतः ।

भेदो मैवमशेषाङ्गश्रवणादौ प्रभुत्वतः ॥ ”

वाजपेये सप्तदशसु प्राजापत्यपशुषु कुम्भ्या हृदयशूलस्य वपाश्रपण्याश्च भेदः स्यात् । कुतः । तत्तत्पञ्चङ्गानां भिन्नत्वात् । मैवम् । पञ्चङ्गानां बहुत्वेऽपि यौद्धकुम्भ्यादेर्दृष्टार्थश्रवणादौ प्रभुत्वान् । तस्मात्तन्त्रम् ।

तत्रैव तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ प्राजापत्यप्रचारः किमर्भवे शस्त्रिसोमतः ।

ऊर्ध्वं वा विकृतौ वीत परस्तात्सर्वसोमतः ॥

आर्भवे चोक्तादुक्त्यासत्तिभ्यां तदनन्तरः ।

श्रुतिबाधस्तदा तस्मात्तृतीयो विकृतित्वतः ॥

पशवो नहि सोमस्य विकारा अविशेषतः ।

उक्तत्वात्सर्वसोमानामुपरिष्ठात्प्रचर्यताम् ॥ ”

(वाजपेयोपयुक्तरथविषयमन्त्राभिधानम्)

वाजपेये सप्तदशप्राजापत्यपशुप्रचारस्य काले चतुर्धा संशयः । तत्र तावदयं प्रयोगक्रमः—तृतीयसवने प्रथममार्भवः पवपानः, ततो वैश्वदेवग्रहपर्यन्तः शश्वन्तः सोमाः, ततोऽशस्त्रेष्ववशिष्टेषु सोमग्रहेषु प्रचीर्णेष्वग्निष्टोमसाम्न ऊर्ध्वमुक्थ्यादयः सोमविकारा इति । एवं स्थिते प्राजापत्यपशुनामार्भवकाले प्रचारः । कृतः । प्रकृतौ तस्य पशुप्रचारकालत्वेन चोदकप्राप्तेरित्याद्यः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानां प्राजापत्यैश्वरन्तीति वचनेन सोमग्रहप्रचारदूर्ध्वः कालो विधीयते । यदि प्रातः-सवनमाध्वंदिनसवनसोमेभ्य ऊर्ध्वत्वमार्भवकालस्यास्तीति योज्येत तदा चोदकेनैव तत्कालप्राप्तेर्वचनमिदमनर्थकं स्यात् । अतस्तृतीयसवनगतसोमानामुपरीति वक्तव्यम् । यदि तत्र सर्वसोमानामुपरीति विवक्षयेत् तदा चोदकप्राप्तः कालो विप्रकृष्येत । ततः प्रत्यासक्तये शशिणां वैश्वदेवग्रहान्तानां सोमानामुपरीति द्वितीयः पक्षः । उपरिष्ठात्सोमानामित्याविशेषप्रवृत्ता श्रुतिः कतिपयसोमोर्ध्वत्वविवक्षायां बाध्येत, तस्माच्छश्वतां तद्ग्रहितानां च सोमानामुपरिष्ठादग्निष्टोमे यज्ञायज्ञीयसाम्ना संस्थिते सति तत्प्रचारः दार्ढ्यः, तस्य विकृतिकालत्वात्प्राजापत्यपशुनां च विकृतिरूपत्वादिति तृतीयः पक्षः । सोमविकाराणामेवार्थं कालः, पशवस्तु न सोमविकाराः, तस्मादविशेषवचनानुसारेण प्राकृतानां वैकृतानां च सर्वेषां सोमानामुपरिष्ठात्प्राजापत्यपशुप्रचार इति राक्षान्तः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिन्तितम्—

“ पर्याग्निकरणे त्याग आलम्भो ब्रह्मसामनि ।

कर्मशेषनिषेधश्च कर्मान्तरविधिर्भवेत् ॥

किंनोत्कर्षोऽवशिष्टस्य स्मारण्योक्तिवदादिमः ।

अदृष्टवाक्यभेदभेद्व्याभावेन चान्तिमः ॥ ”

वाजपेये सप्तदश प्राजापत्यान्पशुन्मकृत्य श्रूयते—“ तान्पर्याग्निकृतानुत्सृजति, ब्रह्मसाम्न्यालभते ” इति । तेषु सप्तदशसु पशुषु पर्याग्निकरणेऽनुष्ठिते सत्युत्तरकालभावी कर्मशेष उत्सर्गशब्देन निषिध्यते । अथभेदे “ पर्याग्निकृतानारण्या-नुत्सृजन्ति ” इत्यत्र कर्मशेषनिषेधस्य संप्रतिपन्नत्वाद्वापि तथात्वेन सप्तदश पशवः पर्याग्निकरणान्ताः समापनीयाः । आलभतिना च ब्रह्मसामकाले कर्मान्तरं विधीयत इति प्राप्ते ब्रूमः—कर्मान्तरविधौ सप्तदशपशुजन्यादृष्टाद्भिन्नं किंचिददृष्टं कल्पयेत्, वाक्यभेदश्च प्राप्नुयात् । किंच ब्रह्मसाम्न्यालभत इत्यत्र द्रव्यदेवतयो-

(वाजपेयोपपुत्रकर्मप्रवचनमन्त्रसिद्धान्त)

रश्मिणां कर्मान्तरविधिः संभवति । तस्मात्पर्याभिकरणान्तरमेव कर्तव्यस्य सप्त-
दशपञ्चानामालम्बादिशेषस्य ब्रह्मसामकाल उत्कर्षो विधीयते । तथा सत्यर्थं प्राप्तेः
पर्याभिकरणान्तरभाषिकर्मशेषव्यापारोपरम उत्सर्गशब्देनानुयते ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थमकाण्डे कृष्णपञ्च-
दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे सप्तमपपाठके

सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमाहके सप्तमपपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ।

देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं
जेवं देवस्याह* संवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वर्षिष्ठं
नाकं* रुहेयमिन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाज-
मजयित् । अर्वाजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनिवित्यश्वान्त्स-
मत्सु वाजय । अर्वाऽसि सतिरासि वाज्यसि वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजता मिमीध्वमध्वनः
स्कन्हीत (१) काष्ठां गच्छत वाजोवाजेऽवत वाजिनो
नो धनेषु चिप्रा अमृता ऋतज्ञाः । अस्य मध्वः पिबत
मादयेध्वं तुषा यात पथिभिर्देवयानैः । ते नो अर्वन्तो
हवनश्रुतो हवं विश्वे शृण्वन्तु वाजिनः । मितद्रवः
सहस्रसा मेधसांता सनिष्यवः । महो ये रत्नं* सभि-
थेषु जग्निरे शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु । देव-
तांता मितद्रवः स्वर्काः । जम्भयन्तोऽहिं वृक* रक्षा*सि
सनेम्यस्मद्युयवन् (२) अर्वावाः । एष स्य वाजी
क्षिपणिं तुरण्यति श्रीवायां बद्धो अपिकक्ष आसुनि ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

ऋतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्काः स्यन्वापनीफण-
 स्त । उत स्मास्थ द्रवतस्तुरण्यतः पर्णे न वेरनु वाति
 प्रगर्धिनः । श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधि-
 कावर्णः सहोर्जा तरित्रतः । आ मा वाजस्य प्रसवा
 जगम्यादा यावापृथिवी विश्वशंभू । आ मा गन्तां
 पितरा (३) मातरा चाऽऽ मा सोमो अमृतत्वार्थ
 गम्यात् । वाजिनो वाजजितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं
 जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमर्धं जिघ्रत वाजिनो वाजजितो
 वाजः समुवाःसो वाजं जिगिवाःसो बृहस्पतेर्भागे नि
 मृद्द्वमियं वः सा सत्या संवाऽभ्रधामिन्द्रेण समधद्-
 ध्वमजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वम् (४) ॥

(स्कन्धीत युयवन्पितरा द्वित्रित्वारिः शस्त्र) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकेऽष्टमोऽनुवाकः) ।

सप्तमे रथमन्त्रा वर्णिताः । अष्टमे रथस्य धावनमन्त्रा वर्णयन्ते ।

देवस्याहमिति । कल्पः—“ रथमातिष्ठति देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृह-
 स्पतिना वाजजिता वाजं जेषमिति ” इति ।

आतिष्ठत्यारोहेदित्यर्थः । वाजजिताऽन्नजयकारिणा बृहस्पतिनाऽनुगृहीतोऽहं
 वाजं जेषमर्धं जेष्यामि ।

एतन्मन्त्रमन्त्रं बृहस्पतिशब्दं ब्राह्मणजात्यभिमानिदेवपरत्वेन व्याषष्टे—

“ देवस्याहः सवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वाजं जेषमित्याह । सवि-
 त्पुत्रस्त एव ब्रह्मणा वाजमुन्नयति ” [भा० का० १ प्र० ३ अ० ६]
 इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

देवस्याहामिति । कल्पः—“ चात्वाले रथचक्रं निमित्तं ब्रह्माऽऽरोहति तप्त एवानुमन्वयते देवस्याहसवितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वार्षिष्ठं नाकं रुहेयामिति ” इति ।

निमित्तं मिखातस्य काष्ठस्याग्ने स्थापितं, वार्षिष्ठमतिशयेन प्रवृद्धम् ।

पूर्वमन्ववद्ब्याचष्टे—

“ देवस्याहस वितुः प्रसवे बृहस्पतिना वाजजिता वार्षिष्ठं नाकं रुहेयमित्याह । सवितृप्रसूत एव ब्रह्मणा वार्षिष्ठं नाकं रोहति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ चात्वाले रथचक्रं निमित्तं रोहति अतो वा अङ्गिरस उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । साक्षादेव मजमानः सुवर्गं लोकमेति ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

अत उपरि स्थितादथचक्रात्, उत्तमा उद्गततमाः, साक्षादेवाव्यवधानेनैव ।

विधत्ते—

“ आवेष्टयति । वज्रो वै रथः । वज्रेणैव दिशोऽभिजयति (१) ” [ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

ऊर्ध्वकाष्ठान्ने स्थापितं ब्रह्मणा सपारूढं रथचक्रं त्रिः प्रदक्षिणं पर्यावर्तयेत् । रथस्य वज्रांशत्वाद्ब्रह्मत्वम् । तच्चान्यथाऽऽम्नातम्—“ स्फ्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयम् ” इति । अतो भ्राम्यमाणेन वज्ररूपेण रथचक्रेणैव सर्वासं दिशां जयो भवति ।

विधत्ते—

“ वाजिनां साम गायते । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुन्धे ” ब्रा० का० १ प० ३ अ० ६] इति ।

वाजिनामन्त्रार्थिनां संवन्धि यत्साम तद्ब्रह्मा गायेत् । अन्नप्रदस्तु सामविद्येयः शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मण इदं गानमित्यापस्तम्बः स्पष्टयति—“ औदुम्बरं रथचक्रं ब्रह्माऽऽरोहति तमाह वाजिनां साम गायेति तस्य चक्रं त्रिः प्रदक्षिणभावावर्तयति, यथाऽऽवर्त(र्य)माने ब्रह्मा गायति ” इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

इन्द्रायेति । कल्पः—“ आघ्नन्ति दुंदुभीन्संप्रवदन्ति वाचः संप्रवदिता वाचोऽनुमन्त्रयत इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयिदिति ” इति ।

यागलक्षणेन परमैश्वर्येण योगाद्यजमान इन्द्रस्वस्मा इन्द्राय हे सभ्या ब्राह्मणा आशीर्वादरूपां ध्रुवां वाचं वदत । इन्द्रं यजमानं वाजं जापयत । अन्नविषये जयं प्रापयत । अयमिन्द्रो यजमानो वाजमजययिज्जयतु ।

सोऽयं मन्त्र आपस्तम्बेन दुंदुभिवादाने विनियुक्तः—“ इन्द्राय वाचं वदतेति दुंदुभीन्स* ह्लादयन्ति ” इति ।

तमेतं दुंदुभिवातं विधातुं प्रस्तौति—

“ वाचो वर्ष्मं देवेभ्योऽपाकामत् । तद्वनस्पतीन्प्राविशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुंदुभौ । तस्माद्दुंदुभिः सर्वा वाचोऽतिवदति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

वाग्देवताया वर्ष्मं नादात्मकं प्रधानशरीरं, तस्य प्रवेशादयं दुंदुभिः सर्वा मनुष्यवाचोऽतिक्रम्य ध्वनिं करोति ।

विधत्ते—

“ दुंदुभीन्समाघ्नन्ति । परमा वा एषा वाक् (२) वा दुंदुभौ । परमथैव वाचाऽवरां वाचमवरुन्धे । अथो वाच एव वर्ष्मं यजमानोऽवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

मन्त्रगतमिन्द्रियपदं वाजमजयित्वेतच्च व्याचष्टे—

“ इन्द्राय वाचं वदतेन्द्रं वाजं जापयतेन्द्रो वाजमजयित्वाह । एष वा एतर्हीन्द्रः । यो यजते । यजमान एव वाजमुज्जयति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अश्वजनीति । कल्पः—“ अथास्मा अश्वजनिं प्रयच्छति अश्वजनि वाजिनि वाजेषु वाजिनीबन्धधान्समत्सु वाजयेति ” इति ।

अस्यै यजमानाय । अश्वमजति क्षिपतीत्यश्वजनी कशा । सा च विजयेना-
न्नप्रदत्वाद्वाजिनी । वाजिन्यो वेगवत्योऽश्वगतयस्ता अस्याः कशाया इति वा-
जिनीवती । यथोक्तगुणत्रयोपेते हे कशे वाजेष्वन्नेषु निपत्तभूतेषु सत्सु त्वमश्वा-
न्समत्सु युद्धेषु वाजय गमय । [ब्राह्मणेन] अयं मन्त्रः स्पष्टत्वबुद्ध्योपेक्षितः ।

नीन्धिधेमान्धिधत्ते—

(वाजपेयोपयुक्तरथभावनमन्वाभिधानम्)

“ सप्तदश प्रव्याधानाणि धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति । सप्तदश सप्तदश दीयन्ते (३) सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्रकर्षेण बलाधिक्येन विध्यन्ते मुच्यन्ते वाणा यावत्परिमाणेषु देशविशेषेषु तावत्परिमाणा देशाः प्रव्याधाः । ते च सप्तदशसंख्याकाः । तेषामन्तेष्वधिकत्व-
द्योतनाय काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते तत्काष्ठयुक्तोऽवधिराजिः । तत्पर्यन्तं
रथारूढा धावेषुः । अस्मिन्वाजपेये सामवेदप्रसिद्धं यत्स्तोत्रं तत्सप्तदशसंख्याका-
वृत्तियुक्तं भवेत् । तदावृत्तिप्रकारस्त्वष्ट्रमप्रपाठके समिधमातिष्ठेत्यस्मिन्ननुवाके ब्रा-
ह्मणोदाहरणेन स्पष्टी करिष्यते । दक्षिणात्वेन दानव्यानां रथादीनां गोरतान्ता-
नां ब्रह्मणां मध्य एकैकद्रव्यं सप्तदशसंख्यायुक्तं दद्यात् । तच्चाऽऽस्तम्बो
दर्शयति—“ दक्षिणाकाले सप्तदश रथान्ददाति सप्तदशानांसि सप्तदशाश्वान्स-
प्तदश हस्तिनः सप्तदश निष्कान्सप्तदश दास्यः(सीः) सप्तदशाजाः सप्तद-
शाधीः सप्तदश वासांसि सप्तदश गवां शतानि ” इति । यद्यपि स्तोमविशेषवि-
शेदेयद्रव्यसंख्याविधेश्च नायमवसरस्तथाऽपि गन्तव्यदेशविशेषसंख्याविधिप्रसङ्गेन
तदुभयं विहितम् । तथा सत्येकेनैव सप्तदशः प्रजापतिरित्यनेनाथंवादेन विधि-
नयस्य स्तोत्रं शक्यत्वात् ।

अर्वाऽसीति । कल्पः—“ तथा यथायुक्तमभ्यान्धिपति अर्वाऽसीति दक्षिणं
सभिरसीति मध्यमं वाज्यसीत्युत्तरम् ” इति ।

अर्वाद्योऽश्वजातिविशेषाः । तदेवाभिप्रेत्यान्यत्राऽऽम्नायते—“ ह्यो देवानव-
हर्वाऽसुरान्वाजी गन्धर्वानथो मनुष्यान् ” इति । वामदक्षिणयोरश्वयोर्मध्य ई-
षाद्वयं प्रसार्य तयोर्मध्ये सप्त्याख्यजातिविशेषोपेतमश्वं युञ्ज्यात् ।

त्रीस्तान्देवतात्रयरूपेण स्तौति—

“ अर्वाऽसि सभिरसि वाज्यसीत्याह । अर्वा अर्वा । वायुः सतिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्मै देवताभिर्देवरथं युनक्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

पूर्वं यजुषा युनक्तीत्यत्र मन्त्रो विहितः । इदानीं रथयोर्गं विधत्ते—

“ पश्चिवाहिनं युनक्ति । पश्चिवाही वै देवरथः । देवरथोमवास्मै युनक्ति
(४) ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

(वाजपेयोपयुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

प्रष्टिः पादद्वयोपेतो भोजनपात्रस्याऽऽवारस्तद्वदधैलिभिर्वहतीति प्रष्टिवाही ।
अत एवोपरिष्ठाद्भयते—“ त्रयोऽथा भवन्ति रथश्चतुर्थः ” इति ।

वाजिन इति । कल्पः—“ अथैतानाजिसृतो विख्यापयति वाजिनो वाजं
धावत मरुतां प्रसवे जयत वि योजना मिमीध्वमध्वनः स्कम्नीत काष्ठां गच्छ-
तेति ” इति ।

हे वाजिनोऽथा वाजमर्जं संपादयितुं त्वरया धावत । मरुतामनुज्ञायां सत्या-
मर्जं जयत । विशेषेण बहून्पि योजनानि मिमीध्वं शीघ्रधावनेन परिमित-
न्यल्पानीव कुरुत । किंचाध्वनो मार्गांस्कम्नीत स्कम्भयत शीघ्रगत्या पीडि-
तान्कुरुत । काष्ठामध्वसमाप्तिमाजिशिरो गच्छत ।

अस्मिन्मन्त्रे प्रथमभागं प्रतीकत्वेनोपादाय चतुर्थभागे काष्ठाशब्दं व्याचष्टे—

“ वाजिनो वाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गो वै लोकः काष्ठा ।
सुवर्गमेव लोकं यन्ति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

द्विग्विशेषं विधातुं प्रसूति—

“ सुवर्गं वा एते लोकं यन्ति । य आजिं धावन्ति ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

विधत्ते—

“ प्राश्नो धावन्ति । प्राश्निव हि सुवर्गो लोकः ” [ब्रा० का० १
प्र० ३ अ० ६] इति ।

प्राश्नः पूर्वाभिमुखाः । ऐन्द्रत्वात्स्वर्गस्य प्राग्दिग्वातित्वम् ।

कल्पः—“ अथ रथान्धावतोऽनुमन्त्रयते वाजेवाजेऽवत वाजिनो न इति
चतसृभिरनुच्छन्दसम् ” इति ।

तत्रेयमृक्प्रथमा—

वाजेवाज इति । हे वाजिनोऽथा वाजेवाजे तत्तदभिमितं धननिमित्तं च
नोऽस्मानवत । विघ्ना ब्राह्मणवत्स्तानेन शुद्धा अमृता मरणरहिताः श्रमरहिता
ऋतज्ञा ऋतं सत्यमस्य गन्तव्यदेशं जानन्तः । तादृगश्चाभिमानिनो हे देवा अस्य
मध्यः पिबत, धावन्त्यापूर्वं पश्चाञ्चावप्राप्यमाणं मधुसमानं नैवारचरुरसं पिबत ।
पीत्वा च मादमध्वं हृष्टा भवत । ततस्तुहाः सन्तो देवयानैः पथिभिराजिं
प्रति यात ।

अथ द्वितीया--

ते न इति । तेऽथा अर्बन्तो गनिकुशला हवनश्रुतोऽस्मदाहवानभोतारो वाजिनोऽन्वन्तो विश्वे सर्वेऽपि हवमाहवानमस्मद्वचनं शृण्वन्तु ।

अथ तृतीया--

मितद्रव इति । महान्तमपि पन्थानं मितमल्पमिव द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः । सहस्रसाः सहस्रस्य महतोऽन्तराशोः सनितारो दातारः । मेघसाता यज्ञस्य प्रदातारः । सनिष्पवः सनिं द्रव्यदानमस्मास्विच्छन्तः । इदंशा येऽथाः सपिथेषु संग्रामेषु महो रत्नमत्याधिकं शत्रोर्धनं जम्बिरे हतवन्तस्ते वाजिनो नोऽस्मार्कं शं भवन्तु सुखकरा भवन्तु ।

अथ चतुर्थी--

देवताता इति । देवताता देवानर्हन्तीति देवतातयः । मितद्रवः पूर्ववत् । स्वर्काः शीघ्रधावनेन सुष्टवर्चनीयाः, ते वाजिनोऽर्हि वृकं रक्षांसि सर्पवदरप्यध-वद्वाधकान्नाक्षसाञ्जम्भयन्तः, वर्णव्यत्ययः । सन्नेमि क्षिप्रमेवाभीवा रोगानस्म-ह्युयवन्तस्मचो वियोजितवन्तः ।

तदेवमध्यापकसंप्रदायमनुसृत्य मन्त्रचतुष्टयं विभक्तम् । बौधायनाचार्यस्तु ते नो अर्बन्त इत्यादिर्वाजिनो हवेध्वित्यन्त एक एव मन्त्र इत्यभिप्रेत्य चतुर्थी-मेष स्य वाजीत्यादिकामृचं चतुष्टयेऽन्तर्भावयामास । तदीयपाठस्तु--

एष स्य इति । शीवायां कक्ष आस्ये च तत्तदुचितरज्जुविशेषैर्बद्धः सन्नेष स्य वाज्येषोऽधः क्षिपणिं तुरण्यति कशां त्वरयादि, बहुधा बद्धत्वादर्थं भञ्ज-यितुमितस्ततो न गच्छति, केशयाऽधः शीघ्रं धावतीत्यर्थः । दधिका धारका-न्मार्गाविरोधकान्पाशादीन्प्यतिक्रामन्क्रतुं सादिनोऽभिप्रायमनु संतवीत्वत्सम्यग्-नुसंधानः पथां मार्गाणामङ्कांसि लक्षणानि कुटिलानि निम्नोच्चतानि च वाज्य-न्धापनीफणदनुक्रमेणभ्रुत्वं समत्वं चाऽऽपादयंस्तुरण्यतीति पूर्वज्ञान्वयः ।

कल्पः--“ स यद्यस्मै रथभ्रेषमाचक्षत आशीघ्र एतां जुहोत्युत स्मास्यद्रवतस्तु-रण्यत इति ” इति ।

पाठस्तु--

१ क. घ. ङ. च. °रे जित° । २ क. घ. ङ. कशायास्तस्याः शी° । स. कशायास्त्वस्याः शी

(वाजपेयोपयुक्तरथधावनमन्त्राभिधानम्)

उत स्मास्येति । उत स्मापि च इवतो गच्छतस्तुरण्यतस्त्वरथतः प्रगधि-
नोऽधि माप्तुं काङ्क्षतोऽस्याथस्याङ्कसं शृङ्गारविहनं वस्त्रचापरादिकं परि स-
र्वस्मिन्नपि देहे वर्तमानमनु वाति गच्छन्तमधमनुत्क्षिप्तत्वेन दृश्यमानं गच्छति ।
कस्य किमिव । वेः पक्षिणः पर्णं न पक्ष इव । यथा त्वरया गच्छतः पक्षिणः
पक्ष उत्क्षिप्तो गच्छन्नबलोक्यते तथा धावतोऽथस्यालंकाररूपं वस्त्रचापरादिकं
विस्पष्टमवलोक्यते । पक्षिमात्रस्य पर्णमङ्कसस्य दृष्टान्तत्वेनाभिहितम् । शीघ्रधा-
वने श्येनदृष्टान्त उच्यते । ध्रजतो गच्छतः श्येनस्येव दधिक्राव्णो धारकपर्वता-
द्यतिक्रामिण ऊर्जां सहात्यन्तबलेन सह तरिवतो भूशं तरतोऽथस्येति योज्यम् ।

आपस्तम्बस्त्वेवमाह—“ वाजिनो वाजं धावतेति चतसृभिर्धावतोऽनुमन्त्रयतेऽ-
ग्निरेकाक्षरेणेति धावत्सूजिणीर्यजमानं वाचयति लक्षणं प्राप्योदञ्च आवृत्य पद-
क्षिणमावर्तन्ते मितद्भव इति चतसृभिः प्रत्याधावतोऽनुमन्त्रयते ” इति । वाजिनो
वि योजना वाजेवाजे ते नो अर्धन्त इति चतस्रः ।

प्रधावतोऽनुमन्त्रणं विधत्ते—

“ चतसृभिरनुमन्त्रयते । चत्वारि छन्दांसि । छन्दोभिरेवैतान्सुवर्गं लोकं
गमयति (५) ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

गायत्रीं विष्टुञ्जगत्यनुष्टुभिर्विति च्छन्दसां चतुष्टयम् । उदङ्मुखत्वेनाऽऽवृत्तौ
विधत्ते—

“ प्र वा एतेऽस्माल्लोकाश्च्यवन्ते । य आजिं धावन्ति । उदञ्च आवर्तन्ते ।
अस्मादेव तेन लोकान्गमन्ति ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

कल्पः—“ रथविमोचनीयं जुहोत्या मा वाजस्य प्रसवो जग्म्यादिति ” इति ।

पठस्तु—

आ मा वाजस्येति । वाजस्याजस्य प्रसव उत्पत्तिर्मां प्रत्याजग्म्यादागच्छतु ।
द्यावापृथिव्यौ च विश्वशंभू कृत्स्नस्य जगतः सुखं भावयन्तौ(न्यौ) मामागच्छता-
म् । पितरा मातराऽऽस्मदीमः पिता माता च मां प्रत्यागन्तां चिरजीवित्वाय समा-
गच्छताम् । किञ्च सोमश्चासृत्वाय मम देवत्वज्जम्भने मां प्रत्यागम्यादागच्छतु ।

“ अपाम सोमममृता अभूम ” इति छान्यत्र श्रुतम् ।

विधत्ते—

“ रथविमोचनीयं जुहोति प्रतिष्ठित्यै ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ६] इति ।

रथाविमोकेनाश्वानामायासं परिहृत्य स्वयं प्रतिष्ठितो भवति ।

मन्त्रे वाजप्रसवोक्तेरभिप्रायमाह-

“आ मा वाजस्य प्रसवो जगम्यादित्याह । अन्नं धै वाजः । अन्नमेवाव-
रुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इतरैः षोडशरथैर्धावद्भ्यः कृष्णलदानं विधातुं प्रस्तौति-

“ यथालोकं वा एत उज्जयन्ति । य आर्जिं धावन्ति (६) ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

ये रथान्तरवर्तिन आर्जिं धावन्ति, एते यथालोकं यथास्थानमुज्जयन्ति ।
यस्मिन्पश्चिमस्थाने यो यो धावत्यसावसौ तत्तत्स्थानं जयतीत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ कृष्णलं कृष्णलं वाजसूद्भ्यः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
तं परिक्रियावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यवन्नयपरिमितं सुवर्णं कृष्णलम् । वाजमन्नमुद्दिश्य सरन्ति धावन्तीति वाज-
सूतो रथान्तरवर्तिनः ।

अत एवाऽऽपस्तम्बः-

“ यज्युक्तं यजमान आरोहति वाजसूत इतरान्स्थान् ” इति ।

एकैकस्मै वाजसूत एकैकं कृष्णलं दद्यात्तेन तैः संपादितमन्नं निवासस्थानं
च परिक्रिय स्वाधीनं करोति ।

सान्धोदश कृष्णलान्पुनरादायैकीकृत्य ब्रह्मणे तद्दानं विधत्ते-

“ एकधा ब्रह्मण उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरुं विधातुं प्रस्तौति-

“ देवा वा ओषधीष्व्वाजिमयुः । ता बृहस्पतिरुदजयत् । स नीवारान्निरवृ-
णीत । तन्नीवारणां नीवारत्वम् ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

यथा पूर्वं प्रथमतो वाजपेययामार्थमार्जिं धावतो बृहस्पतेर्जयस्त्वद्वाप्योष-
धीषु सारस्वीकारायाऽऽजिप्राप्तौ बृहस्पतिर्जयं प्राप्यौषधीषु सारत्वेन नीवारान-
न्याभ्य ओषधीभ्यो निष्कृष्यावृणीत । निःशेषेण वृत्त्वान्निवारत्वं संपन्नम् ।

विधत्ते-

(वाजपेयोपयुक्तस्थधानमन्त्राभिधानम्)

“ नैवारश्चरुर्भवति (७) एतद्वै देवतां परममन्त्रम् । यन्नीवाराः । परमेणैवा-
स्मा अन्वाद्येनावरमन्त्राद्यमवरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
शाल्यादिभ्योऽत्यन्तपूतत्वेन नीवाराणां देवान्तत्वम् ।

चरोः परिमाणं विधत्ते—

“ सप्तदशशरावो भवति । सप्तदशः मजापतिः । मजापतेराप्त्यै ” [ब्रा०
का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

चरोः सप्तदशशरावपरिमितत्वं पूर्वं तत्पचारविधौ व्याख्यातम् ।

चरुनिष्पादनोपयुक्तं द्रव्यविशेषं विधत्ते—

“ क्षीरे भवति । रुचयेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
रुचं स्वादुत्वम् ।

निष्पन्ने चरौ घृतप्लावनं विधत्ते—

“ सर्पिष्वान्भवति मेध्यत्वाय ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।
एतदेवाभिषेकाधेदेवानुद्दिश्यस्य मध्वः पिवत मादयध्वमित्यस्य मन्त्रस्यार्थो
व्याख्यातः ।

चरोर्देवतां विधत्ते—

“ बार्हस्पत्यो वा एष देवतया (८) । यो वाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्य एष
चरुः ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

कर्तव्य इत्यध्याहारः । वाजपेययाजिनो बृहस्पतिर्देवतेति तत्रत्यचरोरपि सा
देवता युक्ता ।

वाजिन इति । कल्पः—“ तमेतान्यज्युर्गुणोऽश्वानवघ्रापयति—वाजिनो वाज-
जितो वाजः सरिष्यन्तो वाजं जेष्यन्तो बृहस्पतेर्भागमथ जिघतेति ” इति ।

वाजजितोऽर्जं जेतुमुद्यदा वाजिनो हेऽश्वा वाजमर्जं जेतुमाजिमुद्दिश्य सरिष्य-
न्तो धावनं करिष्यन्तो वाजमर्जं जेष्यन्तो यूयं बृहस्पतेर्भागमिं चरुमवजिघ्रत ।

वाजिन इति । कल्पः—“ यज्युर्गुणोऽश्वान्मत्स्याधवतोऽवघ्रापयति—वाजिनो
वाजजितो वाजः ससृवाःसो वाजं जिगिवाःसो बृहस्पतेर्भागे नि मृद्द्वभिति ” इति ।

यजमानार्थे रथे यजुर्भिर्मन्त्रैर्योजनीया अथा यज्युर्गुणः । ससृवांसो धावनं कृत-
वन्तः । जिगिवांसो जयं कृतवन्तः । निमृद्द्वं शुद्धा भवत । आपस्तम्ब-
मते तु जिगिवाःस इत्यन्तो मन्त्रः । तदर्थपूरणाय बृहस्पतेर्भागमवाजिघतेति पूर्व-

(वाजपेयोपयुक्तरथाधिष्यमन्त्राभिधानम्)

स्मान्मन्त्रादनुवर्तनीयम् । अवशिष्टभागो मन्त्रान्तरं, तस्य विनियोगं स एवाऽऽह—
 “बृहस्पतेर्भागे निमृद्भ्रूमिति प्रमोथेषु च लेपान्निमार्ष्टि” इति । प्रमोथा ओष्ठाग्राणि ।
 आजिधावनत्पुरा पश्चाच्चाववापणं विधत्ते—

“अश्वान्सरिष्यतः सस्रुषश्चाववापयति । यमेव ते वाजं लोकमुज्जयन्ति ।
 तमेवावरुन्धे ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

इयं च इति । कल्पः—“अथ रथान्विमुच्यमानाननुमन्त्रयते—इयं वः सा
 सत्या संधाऽभूद्यामिन्द्रेण समवद्ध्वमिति ” इति ।

हे रथा धो युष्माकमियं संधाऽऽजिधावनप्रतिज्ञा सा सत्याऽभूत् । यां प्रति-
 ज्ञामिन्द्रेणेन्द्रानुग्रहेण समवद्ध्वं सम्यग्धारितवन्तः । इन्द्रानुग्रहायैवेन्द्रस्य वज्रोऽ-
 सीति रथमन्त्र आम्नातः ।

अजीजिपतेति । कल्पः—“दुन्दुभीमवस्यतोऽनुमन्त्रयते—अजीजिपत वन-
 स्पतय इन्द्रं वाजं वि मुच्यध्वमिति ” इति ।

हे वनस्पतयो वनस्पतिधिकारा दुन्दुभय इन्द्रं यागस्वामिने वाजमन्त्रमुद्दिश्या-
 जीजिपत यथा जितवान्भवति तथा जितवन्तः । तादृशा ययं पूर्वं यत्र बद्ध-
 स्ततो विमुच्यध्वं विमुक्ता भवत । बन्धनप्रदेशस्वापस्तम्बेन दर्शितः—दक्षिणस्यां
 वेदिश्रोण्यां सप्तदश दुन्दुभीन्प्रवध्नातीति ” इति ।

विधत्ते—

“अजीजिपत वनस्पतय इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन्विमुञ्चति ।
 यमेव ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभय उज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे (<) ” [ब्रा०
 का० १ प्र० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“देवाऽऽरोहेद्रथं स्वामी ब्रह्मारोहणमन्त्रणम् ।

देवेतीन्द्रा दुन्दुभीनां घोषोऽश्वज कशाग्रहः ॥ १ ॥

अर्वाऽसीति त्रिभिर्मन्त्रैर्युनक्त्यध्वयं रथे ।

वाजीत्येतैर्मन्त्रयेत चतुर्भिर्धावतो रथान् ॥ २ ॥

मितेत्याभिष्वत्सुभिस्ताम्रत्याधावतो रथान् ।

आ मा रथविमुक्तयारुष्यं जुहुयाद्वाजिनद्वयात् ॥ ३ ॥

गतेः पुरोपरिष्ठाच्च धापयेच्चरुमधकान् ।

ब्रूहादिजिघ्रसेत्यन्तो द्वितीयेऽप्यनुषज्यते ॥ ४ ॥

(वाजपेयोपसुक्तरथधानमन्त्राभिधानम्)

बृहेति माष्टिं वीणाभामिमं तु रथमन्त्रणम् ।

अजी दुंदुभिमन्त्रः स्यादेकविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ मीमांसा ।

दशमाध्यायस्य तृतीयपादे धिन्वितम्—

“ यजुर्युक्तोऽध्वर्युभागं बाधते यमवत्युत ।

बाधः प्राकाशवन्मैवं पक्षे प्राप्नो नियम्यते ॥ ”

वाजपेये भ्रूयते—“ यजुर्युक्तं रथमध्वर्यवे ददाति ” इति । तस्यायमर्थः—
रथशकटदासीनिष्कादीनि सप्तदश द्रव्याणि प्राकृतगवाशवादिदक्षिणाद्रव्यबाध-
कान्यत्र विहितानि । तेषु च प्रतिद्रव्यं सप्तदशसंख्या विहिता । ततो रथाः
सप्तदश । तेषु मुख्यं रथं यजमानारोहणायेन्द्रस्य बज्रोऽसीत्यादिभिर्यजुर्वेदोक्तै-
र्मन्त्रैः सज्जी करोति । सोऽयं यजुर्युक्तो रथः । तं च दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे
दद्यादिति । प्राकाशावध्वर्यवे ददातीत्यत्र यथा षोडशप्राप्तस्याध्वर्युभागस्य बाध
एवमत्रापि । ननु सप्तदशद्रव्यविधानेनैव प्राकृतद्रव्यबाधः सिद्धः । बाढम् । तथाऽ-
ध्वर्युधिनः पादिन इत्यादिसमाख्याप्रापिता विषमविभागविशेषवृत्तिर्न द्रव्यान्तर-
विधिभात्रेण बाधितुं शक्या । विरोधिनो विधान्तरस्याविधानात् । अतश्चोदक-
प्राप्ता येयमध्वर्योर्भागविशेषवृत्तिः सा यजुर्युक्तरथरूपभागविशेषविधिना
बाध्यते । तस्मादध्वर्योर्न रथान्तरभागोऽस्ति नापि शकटदास्यादिभाग इति पूर्वः
पक्षः । नैतद्युक्तम् । प्राकाशदृष्टान्तवैषम्यात् । अत्यन्तमप्राप्तौ हि प्राकाशौ तत्र
विधेयौ । यजुर्युक्तरथस्तु पक्षे प्राप्तः । तथा हि—सप्तदश रथान्ददातीत्युक्ते
कस्य को रथ इति वीक्षार्यां यजमानेच्छाया नियामकत्वाद्यदाऽध्वर्यवे तं दातु-
मिच्छति तदा प्राप्नोति, यदा नेच्छति तदा न प्राप्नोतीति पक्षे प्राप्तिः । ततो
यजुर्युक्तो यो रथः सोऽध्वर्यवेऽवश्यं देय इति नियम्यते । अतो न कस्याप्य-
नेन बाधः ।

तत्रैव द्वितीयपादे धिन्वितम्—

“ शराद्वैः सप्तदशभिर्ध्वर्युस्तत्र मुष्टयः ।

चत्वारः सन्ति नो वीत स्यादेकं मुष्टिसंख्ययोः ।

१ क. स. घ. ङ. 'रमा' । २ क. घ. ङ. च. 'प्राप्तये' ।

तत्किमाद्यश्चेदितत्वाच्छरावापूरणान्न सः ।

द्वितीयोऽस्त्विति चेन्मैवं द्विलोपे बाधगौरवात् ॥

तृतीयोऽस्त्वेकलोपेऽ(पोऽ)न्न धर्मः संख्यैव लुप्यताम् ।

क्रियायोगान्न तद्धर्मः प्राथम्यात्साऽनुगृह्यताम् ॥ ”

प्रकृतौ “ चतुरो मुष्टीन्निर्वपति ” इति मुष्टित्संख्ये श्रुते । तथा वाजपेये विकृतिरूपः सप्तदशशरावश्चरुः श्रुतः । तत्र चरौ किं मुष्टिसंख्ये द्वे अपि विद्येते किंवा द्वे अपि न विद्येते । आहोस्विदुभयोरेकमस्त्यन्थास्ति । यदैकं तदाऽपि किं मुष्टिरेव किंवा संख्यैवेति संशयः । चोदकपाप्तमुभयमस्तीत्याद्यः पक्षः प्राप्नोति । चतुर्भिर्मुष्टिभिः सप्तदशशरावपूरणे समर्थस्य चरोरनिष्पत्तेः स पक्षो न युक्तः । तर्हि मुष्टिसंख्ये द्वे अपि बाध्येते इति द्वितीयः पक्षोऽस्त्विति चेन्मैवम् । एकतरबाधेनैव पूरणाभावपरिहारे सिद्धे सति द्वयोर्बाधे गौरवप्रसङ्गात् । नन्वत्रोपदिष्टेन शरावद्रव्येणातिदिष्टं मुष्टिद्रव्यं बाध्यते, तथा सप्तदशसंख्यया चतुःसंख्या बाध्यत इत्युभयबाधोऽवश्यंभावी । भैवम् । भिन्नविषयत्वेन बाधासंभवात् । शरावसप्तदशसंख्ये यागसंबन्धे मुष्टिचतुःसंख्ये तु निर्वापसंबन्धे इति विषयभेदः । कथं तर्ह्यत्र बाधप्रसङ्गः । अन्यथाऽनुपपत्त्येति वदामः । अनुपपत्तिश्च पूरणासंभवेन दर्शिता । पूरणं चैकबाधेनाप्युपपद्यते । मुष्टिबाधे यथोचितं चतुःसंख्योपेतैः कृडवादिभिः पूर्तिः स्यात् । चतुःसंख्याबाधे यथोचितमधिकसंख्योपेतैर्मुष्टिभिः पूर्तिर्भविष्यति । एवं तर्ह्येकलोप इति तृतीयः पक्षोऽस्तु । तत्र संख्या धर्मः, मुष्टिर्धर्मी । तथा सति मुष्टौ लुप्ते सति निराश्रयस्य धर्मस्यासिद्धेः संख्यालोपोऽप्यवश्यंभावी । संख्यायां तु लुप्तायां मुष्टिः शकनोत्पवस्थातुम् । तस्मात्संख्यैव लुप्यतामिति प्राप्ते ब्रूमः—चतुःसंख्या तावन्न मुष्टिमात्रेऽन्वेति, कर्मकारकवाचिद्वितीयाविभक्त्यन्तस्य चतुःशब्दस्य + सह कर्मकारकेण निर्वापविधातुना सहान्वयात् । अतः संख्या न मुष्टिर्धर्मः । पार्ष्णिक्कान्वयेन तु मुष्टिविशेषणं भविष्यति । संख्यामुष्टयोः क्रियासंबन्धे समाने सत्यपि यथमश्रुतत्वात्साऽनुगृह्यते, चरमश्रुतत्वेन दुर्बलो मुष्टिर्बाध्यत इति राक्षान्तः ॥

+ सकर्मकेणेत्यर्थः ।

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठकं-

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाष्टके सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

क्षत्रस्योल्बमसि क्षत्रस्य योनिरसि जाय एहि सुवो
 रोहाव रोहाव हि सुवरहं नाकुभयोः सुवो रोक्ष्यामि
 धाजश्च प्रसवश्चापिजश्च क्रतुश्च सुवश्च मुर्धा च व्यक्षि-
 यश्चाऽऽन्त्यायनश्चात्यश्च भौवनश्च भुवनश्चाधिपतिश्च ।
 आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतामपानः (१)
 यज्ञेन कल्पतां व्यानो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्प-
 तां श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां मनो यज्ञेन कल्पतां वाग्य-
 ज्ञेन कल्पतामात्मा यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्प-
 तां सुवर्देवां अगन्मामृता अभूमं प्रजापतेः प्रजा
 अभूमं समहं प्रजया सं मया प्रजा समं रायस्पोषेण
 सं मया रायस्पोषोऽन्नाय त्वान्नाद्याय त्वा धाजाय त्वा
 धाजजित्वायै त्वाऽऽमृतमसि पुष्टिरसि प्रजननमसि (२) ।

(अपानो वाजाय नवं च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

अष्टमे रथधावनमुक्तं नवमे यूपारोहणमुच्यते ।

क्षत्रस्येति । कल्पः—“ अथ यजमानं तार्प्यं परिधापयति क्षत्रस्योल्बम-
 सिति दूर्धमथं परतीम् ” इति ।

धृताक्तं बलं ताप्यम् । क्षत्रस्य राजस्थानीयस्य यजमानस्य गर्भस्वेनोपचर्य-
माणस्योल्बमावरणमासि । उत्सृष्टो गर्भ इति छन्दोगा आमनन्ति । हे वर्धमय
पट क्षत्रस्य राजमहिषीस्थानीयस्य पत्नीशरीरस्य योनिरसि शीतनिवारणका-
रणमपि ।

तदेतत्परिधानद्वयं विधत्ते—

“ ताप्यं यजमानं परिधापयति । यज्ञो वै ताप्यम् । यज्ञेनैवैनं समर्धयति ।
दर्भमयं परिधापयति । पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम् । वाजं वा एषोऽवहृरुसते ।
यो वाजपेयेन यजते । ओषधयः स्तुतु वै वाजः । यद्दर्भमयं परिधापयति ”
(१) वाजस्यावहृत्तयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

ताप्यस्य यज्ञसाधनत्वाद्यज्ञत्वम् । एवं पत्नीदेहम् । वाजपेययाजिनोऽन्वारोष-
कामिन ओषधिरूपदर्भमयेनात्मवहृत्त्वं भवति ।

जाय एहीति । कल्पः—“ अथ जायमानमन्त्रयते षाथ एहि सुवो रोहावेति,
रोहाव हि सुवरितीतरा मत्याहाहं नाबुभयोः सुवो रोक्ष्यामीति यजमानः ” इति ।
स्पष्टार्थो मन्त्रः ।

एहीत्याह्वानस्य तात्पर्यमाह—

“ आथ एहि सुवो रोहावेत्याह । पत्निया एवैष यज्ञस्थान्वारम्भोऽभवाच्छित्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

आह्वानेन यजमानस्य यज्ञारम्भमनु पत्न्या अपि यज्ञारम्भे क्षति यज्ञोऽनव-
च्छित्तो भवति ।

पूर्वमन्त्रैः स्वर्गत्वेन निरूपितस्याऽऽरोहणीयस्य यूपस्य चोदकपात्रं परिमाण-
मपवादितुं परिमाणान्तरं विधत्ते—

“ सप्तदशारत्निरूपो भवति । सप्तदशः प्रजापतिः । प्रजापतेराप्त्यै ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्विंशत्यङ्गुलीपरिमितोऽरत्निः । सप्तदशसंख्याका अरत्नयः परिमाणं यस्य
यूपस्येति विग्रहः ।

अन्यद्वगुणद्वयं यूपस्य विधत्ते—

“ तूपरध्वतुरभिर्भवति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

इतरेषां यूपानामग्रे शृङ्गस्थानीयः काष्ठशेषोऽपीर्षांश्चषालप्रतिभोकायावशे-
ष्यते, सोऽस्य नास्तीति तूपरत्वम् । अष्टाभित्वमपवादितुं चतुरभित्वम् ।

(वाजपेयविषयशूपारोहणाभिधानम्)

चवालनामकस्य शूपकटकस्य दारुमयत्वात्पवादाय विधत्ते—

“ गौधूमं चवालम् । न वा एते ग्रीहयो न यथाः । यद्गोधूमाः (२) । एव-
मिव हि प्रजापतिः समृद्धयै । अथो अमुमेवास्यै लोकमन्त्रवन्तं करोति ”
[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

गौधूमं कुर्यादिति शेषः । यथा ग्रीहिभ्यो यवेभ्यश्च गोधूमानां लोके प्रश-
स्तत्वमेवमेवान्येभ्यो देवेभ्यः प्रशस्तः प्रजापतिः । किञ्च गोधूमसंपत्त्या स्वर्गोऽ-
न्नवान्भवति ।

शूपस्य वेष्टनं विधत्ते—

“ वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यजमानः । यशूपः । सर्वदेवत्यं वासः । सर्वा-
भिरैवैनं देवताभिः समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते ।
सुवर्गस्य लोकस्य समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

वाससां संख्यामापस्तम्ब आह—“ रशनाकाले सप्तदशभिर्वासोभिर्युपं वेष्ट-
यति ” इति ।

वाससां सर्वदेवत्यत्वमग्नेस्तुषाधामित्यादौ सौमिकदीक्षाप्रकरणे विस्पष्टम् ।
आक्रमणं स्वर्गारोहणं सोपानसदृशम् ।

कल्पः—“ आहवनीये जुहोत्यन्वारब्धे यजमाने वाजश्च प्रसवश्चेति द्वादश
स्तुवाह्वतीः ” इति ।

पाठस्तु—

वाजश्चेति । वाजादयः सर्वे मम सन्त्विति शेषः । वाजोऽर्जं, प्रसवस्तस्यो-
त्पत्तिः । अपिजस्तस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिः । ऋतुः संकल्पो भोगादिविषयो यागो
वा । सुवस्तस्यैवोत्पत्तौ हेतुरादित्यः । अथवा वाजादयश्चैत्रादिमासानां नामवि-
शेषाः । तदानीं सर्वे ते ग्रीणन्त्विति वाक्यशेषः । चकाराः परस्परसमुच्चयार्था
अनुक्तकालादिदेवतासमुच्चयार्था वा ।

विधत्ते—

“ द्वादश वाजप्रसवीयानि जुहोति (३) । द्वादश मासाः संवत्सरः ।
संवत्सरमेव ग्रीणाति । अथो संवत्सरमेवास्मा उपवधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्टयै ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

वाजशब्दप्रसवशब्दौ येषु कर्मसु मन्त्रत्वेन श्रूयन्ते तानि कर्माणि वाजप्रसवी-
षानि । अत्रोत्पत्तिहेतुत्वाद्वा वाजप्रसवीयत्वम् । न केवलमनेन होमेन संवत्स-
रदेवतायाः प्रीतिः, किंत्वस्य यजमानस्य स्वर्गप्राप्तये संवत्सरदेवतां निःश्रेणि-
बहुपधानमाधारमपि करोति ।

कल्पः—“ तं दशभिः कल्पै रोहत्यायुर्यज्ञेन कल्पतामिति ” इति ।

तं यूपम् । कल्पैः कल्पशब्दोपेतैः ।

पाठस्तु—

आयुर्यज्ञेनेति । आत्मा जीवः । यज्ञेन यज्ञसंबन्धिना यूपारोहणेन ।
आयुरादयः स्वस्वप्रयोजनसमर्था भवन्तु ।

विधत्ते—

“ दशभिः कल्पै रोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्राणानिव
यथास्थानं कल्पयित्वा । सुवर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वम् (४) ।
यावत्प्राणाः । यावदेवास्वास्ति । तेन सह सुवर्गं लोकमेति ” [जा० का०
१ प्र० ३ अ० ७) इति ।

अन्यत्र सह वै शीर्षण्याः प्राणा द्वाववाञ्चाविति श्रुतत्वादिहापि छिद्रा-
भिषायः प्राणशब्दः । अनेन कल्पमन्त्रपाठेन प्राणत्पानचक्षुःश्रोत्रादीन्प्राणा-
न्स्वस्वस्थाने स्थापयित्वा तैस्तदीयस्थानैः सह स्वर्गं प्राप्तो भवति ।

सुवर्देवानिति । कल्पः—“ नाहू उद्गृह्णाति सुवर्देवाः अगन्नामृता अभूम
प्रजापतेः प्रजा अभूमेति ” इति ।

उद्गृहीताभ्यां बाहुभ्यां स्वर्गप्राप्तिमभिनयता यजमानेनेद्गुच्यते । वयं स्व-
र्गावस्थितदेवान्प्रत्यगन्म प्राप्ताः स्मः । प्राप्य चामृता देवा अभूम । अतः प्रजा-
पतेः प्रीतिविषयाः प्रजा अस्मिन्भूलोके यज्ञानुष्ठानपरा अभूम ।

मन्त्रस्य त्रीन्भागान्पृथग्व्याचष्टे—

“ सुवर्देवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोकमेति । अमृता अभूमेत्याह । अ-
मृमिव हि सुवर्गो लोकः । प्रजापतेः प्रजा अभूमेत्याह । प्राजापत्यो वा अयं
लोकः । अस्मादेव तेन लोकान्नैति ” [जा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

तेन तृतीयभागपाठेन भूलोकात्सर्वात्मना निर्गतो न भवति ।

(वाजपेयविषययूपारोहणामिधानम्)

समहमिति । कल्पः—“ अथेमं लोकं प्रत्यवेक्षते समहं प्रजया सं मया प्रजा सपहं रायस्पोषेण सं मया रायस्पोष इति ” इति ।

संगतोऽस्मि संगम्यतामिति यथायोगमभ्याहर्तव्यम् ।

आशीःपरत्वेन व्याचष्टे—

“ सपहं प्रजया सं मया प्रजेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

अन्नायेति । कल्पः—“ तमेवमासपुटैर्घ्नन्ति अन्नाद्य त्वेति पुरस्तादध्वर्युः, अन्नाद्याद्य त्वेति दक्षिणतो ब्रह्मा, वाजाय त्वेति पश्चाद्धोता, वाजजित्वायै त्वेत्युचरत उद्गाता ” इति ।

ऊषखननपांसव आसास्तानधत्थपत्रैः पुरीकृत्य तैरासपुटैर्धूपान्द्वरोहन्तं यजमानं हन्युः ।

अत एवाऽऽपस्तम्ब आह “ तमाश्वत्थैरासपुटैरुभयैर्वा वैश्याः प्रविशामर्षयन्ति महर्षिजो वा दीर्घवंशेषु यमघ्न्य ” इति ।

सामान्येन प्राणिभिर्भोज्यमन्नं, राजामात्यादिभिर्भोज्यमन्नाद्यम् । तत्राप्युपादिविशेषो वाजः । तस्य सर्वस्थाश्रस्य संवादनं वाजजित्वा ।

द्विविधं हननं क्रमेण विधत्ते—

“आसपुटैर्घ्नन्ति । अन्नं वा दध्नुः । अन्नाद्येनैवैनं समर्षयन्ति । ऊषैर्घ्नन्ति । एते हि साक्षादन्नम् । यदूषाः । साक्षादेवैनमन्नाद्येन समर्षयन्ति” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

ऊषाणामाधानादिसाधनत्वेन परलौकिकार्त्तं प्रति साक्षात्साधनत्वम् ।

हनने प्रकारविशेषं विधत्ते—

“ पुरस्तात्प्रत्यञ्चं घ्नन्ति (६) । पुरस्ताद्धि प्रतीचीनमश्नमद्यते ” [ब्रा० का० १ म० ३ अ० ७] इति ।

हन्धमानस्य पुरतादवस्थितो हन्ता प्रत्यञ्चं स्वाभिमुखं हन्त्यात् । लोकेऽपि हि पुरतोऽवस्थितात्पात्रात्समादाय स्वाभिमुखं तदश्नमद्यते ।

एतदापस्तम्बेन स्पष्टीकृतम्—“ मुखतोऽभिघ्नन्ति हन्तारं हन्तारमभिपर्यावर्तते ” इति ।

ताडयमानं प्रदेशं विधत्ते-

“शीर्षतो घ्नन्ति । शीर्षतो ह्यजमद्यते” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

चतुर्दिक्षु हननं विधत्ते-

“दिग्भ्यो घ्नन्ति । दिग्भ्य एवास्मा अजाद्यमवरुन्धते ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अमृतमसीति । कल्पः-“ अत्रास्मै प्रत्यवरोहत आसन्दीं निदधाति तस्यां बस्ताजिनमास्तृणाति बस्ताजिने शतमानं हिरण्यं दक्षिणं पादं हिरण्यं उपावरोहयति अमृतमसीति, पुष्टिरसि प्रजननमसीति सर्वं बस्ताजिने ” इति ।

हे हिरण्य त्वं विनाशरहितमसि । नक्षत्रौ प्रक्षिप्तमपि हिरण्यं काष्ठादिवद्विनश्यति । हे बस्ताजिन त्वं पुष्टिरसि संवत्सरे बहुवपत्योत्पादकत्वात् । एतेदेवानभिषेत्स्य प्रजननमसीत्युच्यते ।

हिरण्येश्वरोहं विधातुं प्रस्तौति-

“ ईश्वरो वा एष पराङ्मदघः । यो यूपं रोहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

यूपमारूढो यजमानः पराङ्भूलोकाद्विमुखः मदघः मदग्धुं स्वात्मानं विनाशमितुमीश्वरः समर्थो भवति । अथवा मदघः प्रकर्षेण गन्तुमीश्वरो न पुनरावर्तत इत्यर्थः ।

विधत्ते-

“ हिरण्यमध्यवरोहति । अमृतं वै हिरण्यम् । अमृतं सुवर्गो लोकः । अमृत एव सुवर्गं लोके मतिरिहति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

हिरण्यस्य परिमाणं विधत्ते-

“ शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति ” [ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

मानशब्देन पणस्य किंशो भागोऽभिधीयते । ततः पञ्चपणपरिमितमित्युक्तं भवति । शतसंख्याकाः संवत्सराः पुरुषस्याऽऽयुः । दद्यानां ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां मध्ये चक्षुरादीन्द्रियस्यैकैकस्य दशसु नाडीषु वृत्तिभेदेन शतेन्द्रियत्वम् ।

बस्ताजिने वामपादप्रक्षेपं विधातुं प्रस्तौति-

(वाजपेयविषययूपासोहणाभिधानम्)

“पुष्ट्यै वा एतद्गुपम् । यदजा । त्रिः संवत्सरेऽस्मान्मान्पशून्वारिभजायते ॥”

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

संवत्सरे सकृत्प्रसवोपेतानन्यान्वादिपशून्परिदध्य संवत्सरे त्रिरपत्यानि
प्रसूतेऽतोऽस्याः पुष्टिरूपत्वम् ।

विधत्ते—

“वस्ताग्निमध्ववरोहति । पुष्ट्यामेव प्रजनने मतिविधति (७) ॥”

[ब्रा० का० १ प्र० ३ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“क्षत्रं तार्प्यं क्षत्रं दार्प्यं परिधत्तोऽत्र दंपती ।

जाये स्वाभ्याहवयेन्द्रार्प्यं रोहा तं प्रतिवक्ति सा ॥ १ ॥

अहं स्वाभ्याह वाजश्च जुहुयाद्द्वादशाऽऽहुतीः ।

आयुर्दशभिरारोहेत्स्वयं बाहुद्ग्रहः सुवः ॥ २ ॥

सं भुवं प्रेक्षतेऽन्नाय चतुर्भिस्तु महर्त्विजः ।

दिग्भ्यो वनन्त्यासपुटकैरमृषुष्विद्वयात्तदे ।

स्वर्णवस्तस्वचोर्दद्यात्पञ्चिंशच्चिहोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीर्मासा ।

दशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“तार्प्यमहतवस्त्रस्यै बाधकं स्थाश्वे वाऽग्निमः ।

गुह्याच्छादनकार्यैक्यादयोग्यत्वात्समुच्चयः ॥”

महावते श्रवते—“तार्प्यं यजमानः परिधत्ते दर्भमथं पत्नी ॥” इति । प्रकृतौ

“अहं वासोः परिधत्ते ॥” इति प्रतीकं ब्रह्मं तार्प्यमित्युच्यते । तार्प्यां तार्प्य-

दर्भमर्धाभ्यां दंपत्योरहं ब्रह्मं बाध्यते । कुंतः । परिधत्त इत्यनेन प्रकृतिलङ्गेन

गुह्याच्छादनलक्षणस्य कार्यस्यैकत्वात्प्रमात् । भैवम् । तार्प्यदर्भमययोगुह्यमा-

च्छादयितुमयोग्यत्वात् । परिधानं त्वत्रोपरितनं प्रावरणम् । तत्कार्यभेदा-

त्समुच्चयः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“भवेत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य शुपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्थाङ्गं पशोरुत ॥

(वाजपेयविषययूपारोहणाभिधानम्)

आनन्तर्यात्प्रकरणात्कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपात्रे स्वादिरेऽग्रे संयुज्यान्वेति कर्मणा ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कर्मणः ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥ १ ॥

वाजपेयप्रकरणे श्रूयते—“ सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति ” इति । अत्र यूपद्रव्यगतं सप्तदशारत्निशब्दोदितं यदूर्ध्वमानं तद्वाजपेयकर्मणोऽङ्गं, सप्तदशारत्निशब्दवाजपेयशब्दयोरानन्तर्यात् । प्रकरणं चैवमनुगृह्यते । यदि कर्मणः साक्षादूर्ध्वमानं न संभवेत्तर्हि वाजपेयगतं स्वादिरूर्ध्वं यत्षोडशिपात्रं तस्मिन्नद उन्मानं संबध्य तद्द्वारा कर्मणान्वेतीति प्राप्ते ब्रूमः—सप्तदशारत्नियूप इति सामानाधिकरण्याद्यूपेन साक्षात्संबध्यते । तस्य च यूपस्य पशुदङ्गत्वाद्दुन्मानं यूपद्वारा पशोरङ्गं भवति । तस्यापि पशोर्वाजपेयाङ्गत्वात्पशुद्वारा कर्मणोऽङ्गम् । यद्यपि वाजपेययूपशब्दयोरानन्तर्यमस्ति तथाऽपि वाजपेयस्य सौमयागतया साक्षाद्यूपसंबन्धाभावात्पशुव्यवधानमभ्युपेयम् । वाजपेयस्येति षष्ठ्याः संबन्धमात्रवाचित्वेन व्यवहितसंबन्धमप्यसावभिधत्ते, देवदत्तस्य नमेति प्रयोगवत् । यत्सप्तदशारत्निर्वाजपेयशब्दयोरानन्तर्यं यच्च प्रकरणं तदुभयं न विरुद्धं, पशुदङ्गत्वेऽप्यन्ततो वाजपेयाङ्गत्वाङ्गीकारात् । किंच पूर्वपक्षे यूपशब्देन षोडशिपात्रं लक्षणीयम् । सिद्धान्ते तु नासौ दोषः ।

तथैवाष्टमपादे चिन्तितम्—

“ वाचयेत्स्वामिनं शाशौ वाचनीयो ज्ञ एव वा ।

अविशेषादुभौ ज्ञस्य स्वामित्वाद्वाचयेदमुम् ॥ ”

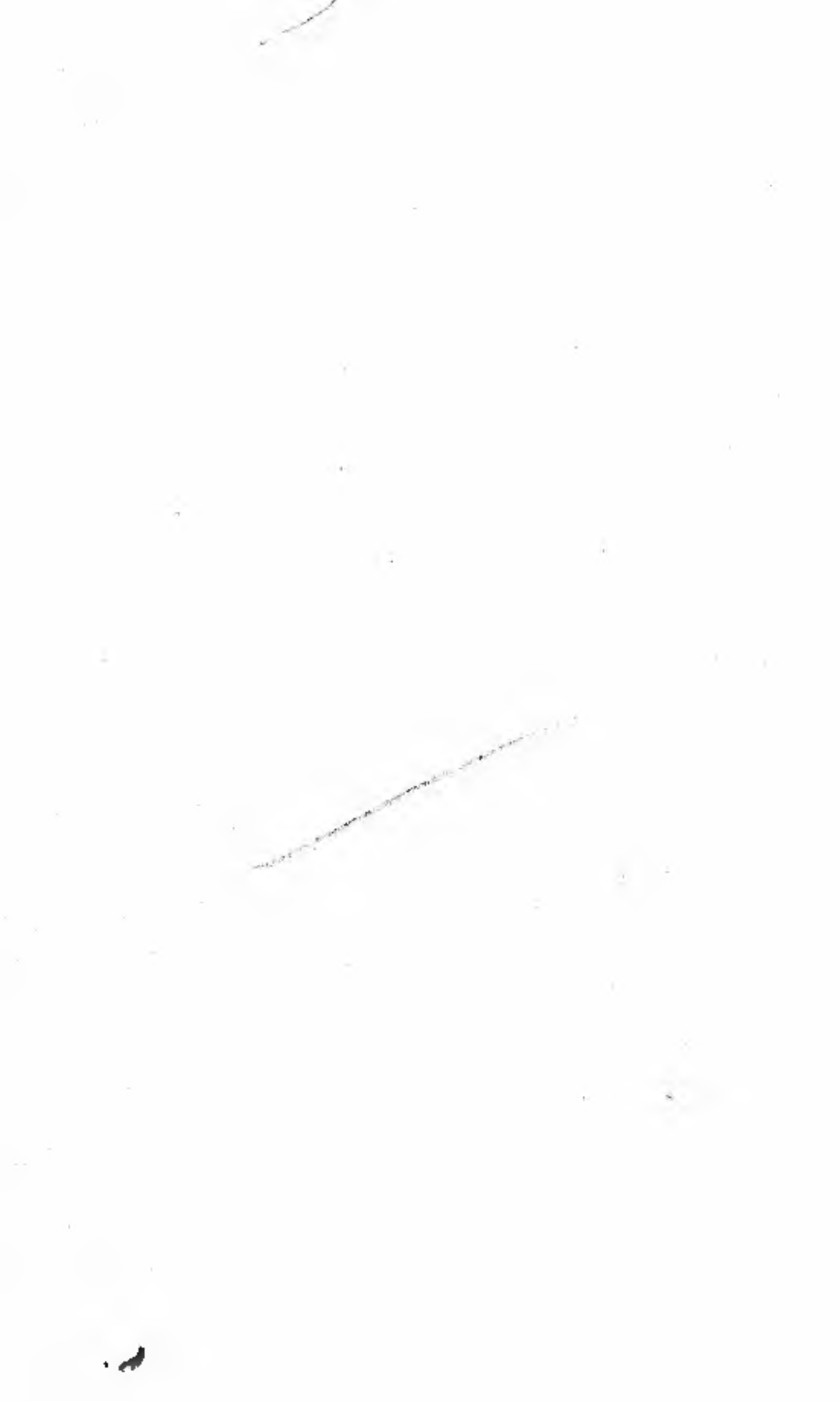
वाजपेये श्रूयते—“ क्लृप्तीर्यजमानं वाचयति ” इति । आयुर्यज्ञेन कल्पतामित्यादयो मन्त्राः क्लृप्तयः । तत्र मन्वतदर्थभिज्ञमनभिज्ञं चोभावपि वाचयेत्, विद्वांसं वाचयेदित्येवं विशेषस्माश्रवणात् । अनभिज्ञं तदेव शिक्षयित्वाऽपि वाचयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैवम् । अध्ययनविधिवलाद्भीतवेदस्य विदितवेदार्थस्यैव यजमानत्वात् । तस्मादभिज्ञमेव वाचयेत् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वे-

दीयतैत्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे सप्तमप्रपाठके

नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

1894

Call No. Sa2V22
Tai/Ag#

Author—Taittiriya Samhita
Agashe, K. amended.

Krsnayajurvediya-
Title Taittiriya-Samhita .
Part II.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.